

8/2135

N 23/59

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

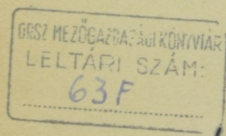
M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

5419. SZÁM.

szak.

ÖTVENKILENCZEDIK KÖTET

(151. 152. 153. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1889.

1895n 6i

TARTALOM.

CLI. SZÁM.

TENNYSON. — Haraszi Gyulától...	1
II. RÁKÓCZY GYÖRGY ÉS A SZÁSZOK. — Szilágyi Sándortól...	31
ÁLLAMTANI PROBLEMÁK. — Concha Győzőtől ...	61
AZ ATLASZ-CSALÁD. Regény. (V.) — Csiky Gergelytől ...	83
KÖLTEMÉNYEK. <i>Déliab.</i> — Lévy Józseftől. — <i>A mórkirály.</i> Heine után, németből, Spóner Andortól...	122
A NEMZETI GENIUS. — z.	128
ÉRTESÍTŐ. Fraknói V.: <i>Frdődi Bakócz Tamás elete.</i> — x. — Krohn J.: <i>A Kalevala változatai.</i> — Simonyi Zsigmondtól. — Schwicker H.: <i>Geschichte der ungarischen Literatur.</i> — iy. — Récesy V.: <i>Felolvasások és leírások.</i> — cs—k. <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz.</i> I.—II. Timon Ákostól és Cs. F.-től ...	133

CLII. SZÁM.

ÁRGIRUS. — Heinrich Gusztávtól ...	161
GRÓF BÁNFFY DÉNES EMLÉKIRATAI AZ 1848. ÉVI FORRADA- LOMRÓL. (I.) — Marczali Henriktől...	180
ÁLLAMJOGUNK KÖREBŐL: <i>Meddig terjed az országgyűlési tag mentelmi joga.</i> — Nagy Ernőtől ...	211
AZ ATLASZ CSALÁD. Regény. (VI.) — Csiky Gergelytől ...	237
KÖLTEMÉNYEK Schillerből. I.—VII. — Vargha Gyulától ...	271
A MEZŐRENDŐRI TÖRVÉNYJAVASLATRÓL. — B. I. ...	274
BRIT-AMERIKA S A CANADAI PACIFIC-VASPÁLYA. — Requinyi Gézától ...	290
VIII. ÉRTESÍTŐ: Kozma Andor: <i>A tegnap és ma.</i> Költemények. —i. — Holstein H.: <i>Johann Reuchlins Komödien.</i> — Heinrich Gusztávtól. — Walras: <i>Theorie de la monnaie.</i> — F. B. — <i>Goethe und Carlyle's Brief- wechsel.</i> — iy.— ...	303

CLIII. SZÁM.

HOGYAN LETT A VILÁG. — Nendtvich Károlytól...	321
GRÓF BÁNFFY DÉNES EMLÉKIRATAI AZ 1848. ÉVI FORRADA-	
LOMRÓL. (II.) — Marczali Henriktől	350
A BIZTOSÍTÁSÜGY REFORMJA. — B. A.	376
SZÁVITRI VAGY A HŰSÉG DIADALA. — Hindu rege a Mahabharátá-	
ból. Szanszkritből — Fiók Károlytól	401
AZ 1849. MAGYAR FORRADALOM OLASZ LEGIÓJA. — Darvai	
Móricztól	440
A KÜLKERESKEDELEM ELMÉLETÉRŐL. — Földes Bélától	454
ÉRTESÍTŐ: Hentaller L.: <i>Görgey mint politikus.</i> — s. — Jakab Elek:	
<i>Kolozsvár története</i> , — r. a. — Lehr Albert: <i>Hermann és Dorothea I. éneke.</i>	
— x. — Judges E. A.: <i>The liberal year book.</i> — B. I.	466

TENNYSON.

Napjaink versköltői előtt hihetetlennek tűnhetik föl a siker, melyet Angliának ősz poet laureatja, az immár lord Tennyson, hírnév, rang s vagyon tekintetében elért e század második felében. Műveinek számtalan össz- és külön kiadása van; belőlök négyszáz font sterling évi jövedelmet húz a költő s újabb művei nemelyikét soronként három guineával, összesen esetleg háromszáznál is többel honorálták. *Király-idylljei* első részletéből hat het alatt tízezer példány kelt el s folytatásukra negyvenezer megrendelő jelentkezett. E népszerűség mellett classicitása is el van ismerve; akadtak, kik Byron fölé és közvetlen Shakespeare után helyezték; terjedelmes szakirodalom alakult körülötte, bálványozó tanítványokat s föltétlen ellenségeket szerzett. Külföldön is nagyra becsülik: Németországon számos fordítóval s commentatorral dicsekedhetik, Francziaországban pedig ott szerepel neve a középiskolák számára előírt remekírók sorában.

Nálunk szintén szerettek s szeretnek vele foglalkozni. Kisebb költeményeiből a *Budapesti Szemle* is gyakran közölt. Az *Olcsó könyvtárban* némi szemelvény jelent meg belőlök Csukássy Józseftől, ki *Emdet* is lefordította; ugyanott közölve *Enoch Arden* Jánosi Gusztávtól: most végre Szász Károly tette közzé a régóta várt *Király-idyllek* teljes fordítását, terjedelmes s igen értékes bevezetéssel.*) Tennysonnak ez lévén fő műve, az új fordítás, e tíz évi rokonszenves munka gyümölcse, már

*) Tennyson Alfred *Király-idylljei*. Angolból fordította és bevezette Szász Károly. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 8-adr. 556 l.

nagyságánál fogva is messze fölülmúlja irodalmunk minden előbbi ide vágó kísérleteit; hogy belső értéke is ennek megfelelő s mindenütt egy megérett, kifejlett műfordítói művészség kiváló jeleit mutatja, ezt talán fölösleges is külön kiemelni, műfordítói irodalmunk mesterének munkájáról szólva, kinek pályáján a legfontosabb mozzanatok egyikeként fogja emlegetni az irodalomtörténet ez izmos kötetet. Kétséggkívül a magyar *Király-idyllek* stylje még nem az angol eredetié, valamint hogy a magyar költészet nyelve sem áll még ott, hol az angolé áll, kivált ennek még saját hazájában is tüneményszerű virtuózánál; de Szász Károlynál már igenis élvezhetni az eredeti illatát és zamatját, szín- és hang-pompáját, a miről elődjei aligha nyújtottak fogalmat a magyar olvasónak. S a mi e művésziesség érdemét fokozza: majdnem aggályosságig híven tolmácsolja az angol szöveget — annyira, hogy bátran volna párhuzamos kiadásban az eredetivel együtt közzé tehető. A fordítás æsthetikai szépségéről bővebben beszélni s azt netalán hosszabb idézetekkel kimutatni fölösleges volna a *Budapesti Szemle* olvasói előtt, kik eléggé tájékozódva lehetnek erről a többször közölt mutatványokból. De azt már mulaszthatatlan kötelességünknek tekintjük, hogy a szöveghűségről mondottakat tényekkel is bizonyígtassuk. Így tehát egy kis kitérésre vagyunk kényszerítve, mielőtt ez új fordítás alkalmából Tennyson költői munkásságának ismertetéséhez fognánk.

Hat idyllt, a fordított szöveg 405 lapjából 240-et, tehát felénél jóval többet, az eredetivel összevetve, úgy találtuk, hogy Szász Károly a lehető legritkábban él a műfordítók rendes és természetes szabadalmaival. Hogy kissé mást mondjon, mint szorosán azt, mit a fordított író, legfőlebb elvétele ha teszi e pár helyt: «Szeretet által oly útat nyitott szívébe, mely kinyomta az abban élő régi szenvedélyt (that waken'd a love within to answer that wick came)» 403. l. «A kardos vízi liljomok közt, mik a tó szélén sűrűn álltak őrt (that whistled stiff and dry)» 546. l. A maga nemében szintén nagy ritkaság az ily homályosabb körülírás: «Az Úr magát sokkép jelenti ki (fulfils himself), különben egy jó hír (custome, egy dolognak sokáig tartása) megvesztegetné mind a világot» 553. l. Az sem mondható gyakorinak, a mi nélkül pedig egyáltalában nem is képzelhető az idegen nyelvből átültetés, tudniillik hogy törölgetne, kivált valami jellemzetest vagy épen festőit. Jellemzetes vonások mel-

lözésére a következő pár helyt fordul elő eset: a hiú Ettare «a karikát elvette (caught) lándzsavégről s magát avval megkoronázta» (there before the people) 450. lap. Az Excaliburt «ha fönmarad valami dús királyi kincstárban, büszkén fogják mutatgatni» (some one . . . at a joust of arms), 548. l. Lavaine a kezdő ifjú «egy bajnokot (of old repute) lever» 362. l. A csapodár Gawaine «egy (true-love) balladát dúdolván elvágatott» 371. l. Helén énekét «meghallák (with shuddering) bátyjai» 383. l. Lancelot a leselkedő Modredet lerántja a kert faláról «mint kertész keze hernyót a zöld növényről» 508. l. Coleworth mindenesetre zöld káposzta, de itt a zöld jelzőt a hernyó számára kellett volna föntartani, mert Tennyson itt Modrednek május ünepi zöld (Szász Károlynál: «könnyed, tavaszi») ruhájára czéloz. Lényegesebb festőiséget hagytak el e kifejezések *Arthur eltűnése*ben, melynek gyászpompája, eposi fensége különben annyi erővel adva vissza: Excaliburnak «a téli hold ezüst csillámmal vonta be hüvelyét» (sparkled keen with frost against the hilt) 546. l. Vizbe hullásakor «mint jeges éjszakon az összeütköző jégszigetek vad árja zajjal a tengerbe omlik, úgy stb.» (shot like a streamer of the northern morn, seen where the moving isles of winter etc.) 549. l. De elég lesz e kicsinyes kifogásokból, melyek úgyis csak azt tanúsíthatják, mennyire elkényeztetheti, követelővé teheti e fordítás bírálót — pedig, hogy mily kárpótlást nyújt esetleges törléseieért, helykímélésből két aprósággal illusztrálhatjuk, *Helén*ből: a gyémánt «mint lüktető szív reszketett» (made a restless heart); a gyémántok vízbe hullásukkor «mint ha új gyémántesoport szikrázna vissza rájuk, egymásba gyúltak» (Tennysonnál csak: to meet them).

Bár ez már kívül esik voltaképen a fordítás érdemének mérlegelésén, mégis mint gáncskereső összehasonlításunk egyetlen positiv eredményét, ide jegyezzük a hat idyllben talált toll- és sajtóhibákat. «S a szentelen tömeg ság-búg (kifeledve a tárgyi mondat: «Lo the shameless ones — tudniillik Ginevra maga s Lancelot — who take their pastime»), mihelyt lábát kitette innen a gyanútlan király.» 247. l. «Hosszú útra mék — ha ugyan (csakugyan megyek s nem káprázat az egész, if indeed I go) — Avalon szigetébe visz útam». 554. l. A propheták s bárdok «általok ha Isten zenélt, zenéjét ők csupán hangszer s húrok által adhaták tovább» — világosabb lesz e nehéz passus értelme ily fordulattal: «kénytelenek voltak az ő zenéjét

tolmácsolni» (could but speak His music) 438. l. A sajtóhibák értelemzavaró rossz pontozásból állnak. A 257. l. 10—12. sora helyesen így olvasandó: «Mert, bár köszönt (tudniillik Lancelot, he greeted her), a leány (she) hallgatva állt, képén (Lancelotén, on his) merengve mint egy istenén». A 376. lap 18—20 sora viszont így: «Csak nem szerette azt a színt, mert nő szerelme, egyen kül, nem érdekelte. Befordúla sóhajtvá, színlelé az álmot.» A 417. lapon valószínűleg sajtóhibából áll párkányként: sárkányként helyett e sorokban: «A dús erkélyek, asszonyokkal telve, a korhadt falakba párkányként berótt kőtálpaiknak erejét ugyan csak próbára tették» (rich galleries, lady-laden, weigh'd the necks of dragoons clinging to the crazy walls).

I.

Tennyson Alfred élete a szerencsés s így érdektelenebb életek közé tartozik. 1809 augusztus 5-dikén született Lincolnshire egyik falvában a tengerparttól pár órányira fekvő Somersbyban — mint egy nagy családdal megáldott lelkész gyermeke. Anyjától, ki szintén lelkészleány volt, valószínűleg a szív gyöngéd fogékonyságát örökölte, míg atyjától hatalmas természet s költői hajlamait, melyekben majd mindenik testvérével osztakozott. A lincolnshirei természet, melyet gőzös, pár fűzfával sínylődő, prózai vidéknek szokás gondolni, úgymond költőnknek aránylag legbüvebb, bár inkább böbeszédű életírója,*) korán nagy hatással volt a fejlődő gyermek képzeletére napsugáros rétjeivel, lankás halmaival, melyek patakja a lelkészlak kertje alatt sietett tova a tengerhez, hova Alfred sokszor hajdonfönt el-el kalandozott a patak mentén, ihletten hallgatva a hullámmorajt. E tájképek költeményeinek minden lapján ott ragyognak. A családi viszonyok s a véletlen még elhatározóbban hatottak a gyermek irányítására. A szigorú s komor atya mellett az úgyis álmodozni szerető gyermekben erős merengési hajlam fejlődött ki; a kis Tennyson épen úgy elábrándozott az atyai lak előtt álló «hét szilfa s négy nyárfa» alatt, mint a mi

*) W. E. Wace: *Alfred Tennyson, his life and works.* — Edinburgh, 1881. 8-adr. 203. l. A költő ifjúkori arczképével.

Aranyunk a szalontai «három nyárfa» lombjai alatt. Szenvedélyesen szeretett olvasni s az Arthur-lovagok későbbi énekese már ekkor rajongott Scott Walter költeményeiért, melyek hatását aztán még jobban fokozta Malory Tamás Arthur-regénye, midőn mint «fiúcskánál alig több» kezébe kapta.

A községi elemi iskolákból kikerülve, középiskolára Louthba, jómódú atyai nagyatyjához ment, ki szintén lelkész volt, s ki Alfred atyját is túlélve, oly hosszú életkort ért el, milyennel költőnk látszik megáldva lenni. Nagyatyjánál vele volt egyik bátyja is, Károly, ki idővel a nagytya vagyonát örökölte, Alfred sógornőjét vette el, lelkész s híres sonnet-író lett: e bátyjával egyetemben már 1827-ben ott helyben egy kötet verset adott ki, 15—16 éves kora termékeiből, *Két fivér költeményei* címmel. Egy év múlva a költő-testvérek a cambridgei Trinity-collegebe vándoroltak, hol az ottani önképzőkör tehetséges tagjai közt kiváló helyet foglaltak el csakhamar. Főleg Alfred, ki egy pályanyertes versével az *Athenaeum*ot is magasztalásokra ragadta s kivált egy, ugyancsak 1828-ból származó, nagyobb művében, mely azonban csak 51 év múlva látott napvilágot, valóban már sejtetni engedé jövőendő nagyságát. 1830-ban aztán, bátyjától különválva, egy egész kötettel állott elő, de a nélkül, hogy ezúttal még, pár elismerő s buzdító szón kívül, nagyobb sikert aratott volna.

Következő évben meghalt a család feje. Alfred minden rangfokozat fölvétele nélkül odahagyta az egyetemet s Londonba vonúlt; elzárkózva élt, csak meghitt barátjai körében volt található, kikkel beszélgetés közt szívesen virrasztotta át az éjt, — szívesen virrasztott magára is, éber álmai közt merengve. Tanulmányainak élt; el-ellátogatott anyjához, ki London közelébe jött lakni, vagy egy lincolnshirei lelkész nagybátyjához, hol magányosan barangolta be a vidéket, meg-megpihenve az útszéli korcsmákban, lábait a tűzhelyre rakva, szájában elválatatlan tájtékipipájával s kezében egy görög klasszikussal, ki őt a hetedik égbe kalandoztatta. 1832-ben megint új kötetet adott ki; ebben nem egy foglaltatik már legszebb műveiből, de a *Quarterly Review* erősen kigúnyolta. E kellemetlenséghez komolyabb szívbeli rázkódások járultak. Ez időtájt lett hűtlenné hozzá egy forrón szeretett unokatestvére, kinek emléke késő aggkoráig elkísérte. Ez időtájt halálozott el legkedvesebb kebelbarátja is, ki egyik testvérét volt nőül veendő — vele egy

test, egy lélek, a történetíró Hallam fia, ki atyjával Pestről Bécsbe utaztában veszélyesen meghült: e veszteség is erősen megrendíté Tennyson lelkét s tizenhét évig, megnősüléséig elfoglalva tartá. Így történt, hogy költőnk pályáján tíz évi hallgatás állt be, melyet eleinte csak egy-két kisebb költemény, aztán 1842-ben két új kötet megjelenése tört meg végleg. E harmadik fölléptekor végre elérte azt, mit a két első ízben hiában kísértett meg: e percztől kezdve dicsősége kétségbevonhatatlan s idővel mind csak gyarapodik.

Már egy fél évtizede ült Anglia trónján egy fenkölt szellemű hölgy, ki mint egy második Erzsébet, új korszakot volt hivatva deríteni hazájának politikai s társadalmi, tudományos és szépirodalmi viszonyaira. A költészet azonban még mindig hiába várt új apostolára. «Viktoria királynő trónralépte előtt, úgymond e korszak történetírója,*) Scott, Byron, Coleridge és Keats már halva voltak; Wordsworth, Southey, Moore és Landor már bevégeztek irodalmi pályájokat, még mielőtt Viktoria trónra lépett.» Tennyson tehát a legszerencsésebb időben lépett föl ezúttal; a bírálók magasztalásukkal halmozták el; a féltékeny poet laureate, Wordsworth a legnagyobb élő angol költőnek jelentette ki; Amerikában sem keltett kisebb hatást. Miután egy nagy elbeszélést s egy kötetnyi elegia-cyclust adott ki, melyek egyre-másra értek új kiadást, ő neveztetett ki az időközben elhunyt Wordsworth utódjává 1850-ben. E kitüntetés már megnősülten találta, mert még azon év elején nőül vette volt egy szomszédos lincolnshirei squirenak költői lelkületű leányát, kivel Wight kies szigetére, Farringfordba költözött át, hol lakát egyfelől az általa személyesen gondozott park, másfelől sötét erdő meg a végtelen tenger sziklapartjával környezi. Minthogy idővel a turisták s a húsz mérföldnyire eső fürdő vendégei kemlelő távcsöveikkel és személyes látogatásaikkal sokat zavarták, 1869 óta surrey-i lakában tölti a nyári hónapokat, elrejtözve e tündéri vidék hegyei közé. Így él itt nejének, gyermekeinek s unokáinak e «finom embergyűlölő», e «nagy gyermek», kinek legnagyobb öröme a családi magány, a természet szemlélése, melynek ölen kedvencz pipája társaságában, hanyagúl öltözve, szokott andalogni. S minthogy az olvasó két-

*) Mac Carthy: *Anglia története korunkban*. Fordította Szász Béla. II. kötet.

ségtelenül kíváncsi lesz e kiváló ember arczképére, hadd fejezzük be ez életrajzi vázlatot Tennyson külsejének leírásával: hatalmas termetű alak, széles vállakkal, egykor hollófekete hajjal s szakállal, szeme is oly sötét mint egy délvidékié; magas szemöldöke, sasorra Dantéra emlékeztet; hangja mély, édesen lágy mellhang; beszéde, mint a legtöbb nagy gondolkozóé, kissé vontatott.

Tennyson munkássága ma már oly mérvű, hogy egy rövid ismertetés csakis a legfőbb mozzanatokra terjeszkedhetik ki: ezek közül is mellőzzük a drámákat, melyeknek Tennysonnál úgysis mindössze csak curiosumszerű érdekek van.

II.

Az Arthur-mondakörből már Tennyson huszonharmadik évéből találunk románczokat, de mai nagy művéből csak 1842-ben adott mutatványt: a cyc lusnak jelenleg utolsó tagjaként álló részt közölve mint állítólagos maradványát egy tizenkét énekre tervezett nagy eposznak, egy tehetséges ifjú költő hagyományából. Már ekkor tisztában volt azzal, hogy ily énekekre osztott, hagyományos chablonú hősköltemény formájában nem fogja czélszerűen földolgozhatni anyagját. «Valamint a természet nem teremti vissza a mastodont, úgy nem a költő az epopoeát», írta bevezető soraiban. Mikor tehát aztán 1859-ben négy újabb részletet bocsátott közre, egy általa gyakran s igen tág értelemben használt kifejezéssel idylleknek nevezte el őket, ezzel is jelezni kívánván, hogy műve hősi elbeszéléseknek mondható epikai képek sorozatából áll. E négy idyll újabb, 1862-diki kiadását a királynő elhunyt férje szellemének ajánlta, mint a ki nagy kedvelőjük volt; 1870-től 1872-ig pedig összesen tízre egészítette ki számukat. Legújabb kötetében is találhatni még némi ráadásfélét, egy «bevezetést» *Virien*hez, de ez nemcsak hogy viszonylag igen gyöngé, de jóformán fölösleges, s nem sok okunk van sajnálni, hogy a magyar fordítás nem vette föl. Az utóbbi pótlékot nem számítva, harmincz esztendeig foglalkozott Tennyson e művel oly kitartással, mely hön tisztelt mesterére, Goethére emlékeztet; de nála az évek e hosszú sora korántsem okozott oly egyenetlenségeket, ellentmondásokat conceptióban és szerkezetben, minőket a *Wilhelm Meister*

és *Faust* lángeszű alkotójánál észlelhetni. Egységes vezéreszme vonúl itt végig az egész cycluson és szerves egészszé változtatja; az események logikai menetével teljesen összehangzik az egyes idyllek hangulatnemének váltakozása is: egy nagy conceptio következetes, hatalmas kézre mutató keresztúlvitele mindenütt nyilván látható, — s az egyes tagok nemcsak mint a főeseménynek bizonyos momentumai, hanem önmagokban tekintve is befejezett remekek. Hogy itt-ott mégis némi kifogásolni való akad, ez nem ronthat a mű érdemén, melynek nagyságát csak akkor fogjuk igazán méltányolhatni, ha a calaisi csatornán innen majdnem egyidőben elkezdett s majdnem egyformán hosszú ideig dolgozott másik nagy epikai alkotásával századunknak, a *Légende des siècles*-lel, az említett szempontokból összevetjük.

E *Király-idyllek* eseményeinek lényege a következőkben összegezhető.

Tavaszi nyíltával új kor virrad az emberiségre Arthur királynak, e titokzatos, túlvilági származású nagy hősnek, jöttével. Ajkáról ily jós-szózat hangzik el: «A régi rend megváltozott és újnak ad helyet!» Nőül veszi a dicső kiráyleányt, Ginevrát, hogy méltó segítő társ álljon oldalán ama fönséges czélért folytatott küzdelemben, mely «fényt s életet fog adni e setét, kihalt világnak». Az új korszak zsengejeként alkotott lovag-körnek, a Kerekasztalnak, jelszava: léleknemesség, az igazság s hit védelme. Annyi üde erővel, szűzies, fenkölt indulattal telve a lég, hogy teljesültnek látszik az egyházi áldás, mely — esküvőjökkor — Arthur s Ginevra fejére szállt: «Alakítsátok át a világot!» A lovagok a fölbuzdulás ez első hevében méltókká válnak urokhöz, földi lényök mintha magasztosabbal cserélődött volna ki, minden akadályt dicsőn legyőznek s csakhamar teljes diszében fölvirul az ígért szebb idő. De beáll a nyár heve s kitör a szenvedélyek vihara. A sors gúnnya a legmagasabbakon kezdi el. A bölcsesség s tudás képviselője, a száz éves Merlin, kinek emberismeretét egy perczre megcsalja a fölhullámzó vér, silány császnak esik örökre rabúl. Maga a királyné s a lovagok virága, Lancelot vétkes szerelemre gyúlnak egymás iránt, elbuknak s bűnös viszonyukkal hitszegésre adva példát, megméltelyezik a levegőt. A király nagy lelkéhez árnya sem fér a gyanúnak s lassanként egymagára marad magasztos eszméivel, eszményi tisztaságával: nem sokára tényleg is egyedül ma-

rad. Mert e bűnös fajt, mintegy bűnei büntetéseül, képtelen vágy rohanja meg. A nap-éjegyen sűrű zivatarai a szent Grál után barangolva találják a lovagok nagy részét, holott e czélt csak a feddhetetlen tiszta érheti el; számukra, mint méltatlankra, hiú ábrándnak bizonyúl a túlmerész vállalat: legtöbbjök megőrül vagy hiú életörömök hajszolására téved, elvesz vagy kolostorba vonúl. Helyökbe újakat avat föl a király s ez új nemzedék mint kesei ős virága hajt ki a csalóka napfényre, aztán hirtelen dértől lesz oda. A királynak az Ellen-Kerekasztal fejétől sértő izenetet kell hallania, mely kiábrándító, kegyetlen igazsággal fedi föl szemei előtt a helyzetet, övéinek a nagy czélra teljes méltatlanságát, az eszményhez vezető útról bűnbe süllyedését — s a végromlást immár elérkezettnek sejteti. E sérelem megboszulása nem háríthatja el a fenyegető végzetet. A közeledő tél köde már ama kolostorra borúl rá, hová a bűnös királyné vezekelni vonúlt el; a fagyott halmok közt áruló unokaöccse ellen kényszerül csatázni Arthur: az év kiégő napjának végsugára nema csataterekre hull s a király halálra sebesülten távozik titokzatos honba, a hajdani jós-szózattal vevén búcsút utolsó lovagjától: «A régi rend megváltozik és újnak ad helyet». Így távozik, hogy egykor megint visszatérjen; s ezzel beköszönt az új év.

Miféle mélyebb gondolatot akar példázni Tennyson e mesével? Íme félhivatalos magyarázata: «A király az emberi lélek tökélyének képviselője a maga tisztaságában, igazságosságában, nemességében s önmegtagadásában. Jövetele, Kerekasztal-alapítása, küzdelmei, csalódásai s távozása: a szellem és test közt folyton folyó küzdelmet tüntetik elenk. S végül a tiszta, fenkölt szándékokat a test vágyai által legyőzetni látjuk.»*) E magyarázatnak legújabb, francia változata szerint: «Arthur nemcsak egy társadalom eszménye, hanem maga az emberiség fenkölt szelleme. Harczai a lélek küzdelmei a test ellen. A lélek, melyen mindenfelől res ütve már, s mely látszólag le van győzve, végre diadalmaskodik, méltóságosan s örökre elvonúl a nyugalom s dicsőség honába.»**) Mind e két értelmezésnél

*) Alford dékán értelmezése. *Contemporary Review*, 1873. május. Idézve Wace könyvében.

**) Auguste Filon: *Lord Tennyson. Revue des deux Mondes*. 1885 szeptember.

világosabban s behatóbban fejti ki a nagy allegoria célját a magyar fordítás bevezetése, melynek idevágó része megérdemli, hogy egész terjedelmében idézzük: «A keresztyén hit s a keresztyén erkölcs: íme egybefüggő kettős tárgya. A magas eszmény, mely a hit oldalán a szent Grálban, az erkölcsi irányban pedig a szerelmi tisztaságban nyer kifejezést — s e magas eszménynek az emberi gyarlóság s bűn miatt el nem érhetése: íme a királymonda tárgya s erkölcsi alapeszméje egyszerismind. Így e költemény-cyclus egy nagy s folytonos bukás történetét foglalja magában s rajzolja elénk, az érzékiség ösztönében, a hiú törekvésekben szabadulni annak békőiből, egy nagy és nemes szellem magas eszménységében, kihez legjobbjai is méltatlanok, kit leghívebbjei is megcsalnak, s a bűn által aláásva, dicső épülete összeomlik feje fölött».*) Igen, az eszmény tragédiája e mű; ez a valódi légende des siècles, az emberiség történetének bölcselmétől sugalmazva; a folyton megújuló magasba törekvés s a rája következő kikerülhetetlen bukás története — vágyaink fenkölttségének s gyarló erőnk tehetetlenségének jelképezése. Erkölcsi világunk rendjének kérlelhetetlen végzetszerűsége tárul itt elénk, melynek a kültermészet világrendjének végzetszerűsége, változhatatlan törvények szerinti kivirulása, enyészése s új életre ébredése oly remek symbolicus keretül szolgál.

Ez idyll-sorozatnak alapeszméje tehát általános emberi érdekű s minden időkre szól. De miért választott, kérddhetik sokan, oly régi időből tárgyat költőnk, holott maga megvallá, hogy «saját korunk divatjában üdébbnek látszik az igazság»? Valószínűleg azért, mert ily nagy gondolat megérzékítésére csak a történelem vagy legalább is a hősmonda világát tartotta eléggé méltónak — s mert egyáltalában alkalmasabbnak vélhette céljára ama korok festését, midőn az egyén cselekvési szabadságát, indulatainak természetességét nem nyűgözték, nem csökkentették a mai társadalmi élet kicsinyességei, prózaiságai. Bármi volt is azonban Tennyson választásának oka, fontosabb kérdés az, mennyiben tudta költészetté varázsolni a történetphilosophiai axiomát, — miként került ki az allegorizálás veszedelmeit? Hogy mily kevéssé szűnt meg költői lenni azért, a miért mély gondolkozóvá lett, erre a *Király-idyllek* nem egy magyar

*) Szász Károly: *Király-idyllek*. Bevezetés 14. l.

olvasója maga adhat feleletet, ki a cyclus végigélvezése után álmélkodva értesült utólag Szász Károly érkekezéséből, mely értelem rejlik ott, hol ő első olvasáskor mindössze csak a képzelet szeszélyes játékát vélte találni. Hisz Tennyson annyira nem vész a symbolismus sívárságaiba, hogy néha el is téveszti szeme elől allegoriájának célját, mint például *Gareth és Lynette*-ben. Itt ugyanis lady Lyonors, a kiért Gareth küzd, míg a különböző «életkorokon» s a «halálon» át végre el is éri, a görög philosophia megkülönböztetéseinek megfelelően a halhatatlan szellem képviselője — Lynette ellenben a földi, érzéki léleké: s mégis Tennyson az idyll végén, határozottan szembe szállva a monda hagyományával, Lynette-et és nem Lyonorst véteti nőül hőseivel. Sőt mi több, a cyclus legszebb tagjaiban, mint *Helén*-ben, *Ginevrá*-ban semmi jelképies vonatkozás nincs. De vegyük bár ama tagjait, melyekben legtöbb található, itt sem árnyalakokkal, hanem élő emberekkel van dolgunk, kik a mi húsunkból, a mi vérünkben valók. S ha a költő földadatát tulajdonkép az ily lények szívvilágának igaz és szép rajza képezi, úgy Tennyson fényesen oldotta meg földadatát.

Legalább a nőalakok futólagos bemutatásával igazoljuk ez állítást. Helén, Astolat liliuma, álmatag, törekeny virág, kit a boldogságnak már sejtelve is ellankaszt. Tudja, hogy végzete korai hervadás s még sem bír megválni ábrándjaitól, sőt némely perczben szilajon megrohanja a vágy: a csalódás hideg fuvallatára aztán csakhamar elpusztul. Enid szintén érzelmes alaptermészet, de erősebb szív s így több joga van az élethez, a boldogsághoz. Jobban bír magán uralkodni; méltatlan szenvedéseit nem a Grizeldiszek érzélgős vértanúságával tűri, az ő néma megadásában is van valami szemrehányás, alaptalanul feltékenykedő férje ellen. Szilárd reménye megóvjá az elcsüggedéstől; bizonyos akaraterőt, sőt szükség esetén eszélyes tapintatot kölcsönöz neki. Lynette, e kis fitos, már más vérmérsékű: pajkos, evet-fürge, merész; ingerkedő gúny s kecses duzzogás közt csapong; pillanatra félkaczéran szívecskejébe enged pillantani, mignem végre megszeppenve hagy föl hamiskodásaival s könnyező mosoly közt nyilatkozik meg a maga szeretetreméltó szendességében. Viviennél, e bűvös rimánál, már démoni művészség az, mi természetesség volt e bájos gyermeknél. Fölülmulthatatlan bravourral játszsza végig a kaczerkodás minden hangnemét: érzéki mámoritással kezdi, naiv

pajzánságot negélyezve; majd reszkető hangon, pilláin könnyel, esd gyöngéd rokonszenvért; aztán vidúl, bájosan duzzog. Egy perczre igaz harag szállja meg: álarczát föllebbentnek véelve, fagyott viperaként megdermed, majd töre után nyúl, hogy leszúrja azt, kit csábítgat. Hirtelen egyebet gondol — hathatósabb fegyverhez, női fegyverhez nyúl: zokogásra fakad, a méltatlanul bántalmazottat játszása és czélt ér. Ettarre hiú, érzéketlen, sőt bűnös lény. Kaczagva dobja el a könnyen behálózott tapasztalatlan szívet, miután kaczer gögjét kielégíté; kényelmetlenül érzi magát az ártatlansággal szemben, s hogy el nem űzheti eszményi imádóját, megvetése gyűlöletté fokozódik. Csak akkor, midőn miatta e rajongó ifjúból eszményeit átkozó embergyűlölő lett, akkor mozdul meg szíve, hogy most már ő vegye át a reménytelen epedő szerepét s így bűnhődje meg múltját. S végül a két királyné, kiket közös bűn rokonít, de kik egymásnak ellenképei. Izolt házasságtörő vétkéhez férje nemtelenségében, saját forró vérében s főleg a más példájában vél jogot találhatni; nem ismeri az öntudat mardosásait, nem törődik a világgal, csak túláradó szenvedélyének él; tudja, hogy hűséget nem várhat kedvesétől, Trisztántól, ki vitéz karját s ragyogó képzeletét csak csapodár szeretkezések szolgálatára használja s ő miatta saját nejével szemben hitszegő, — tehát legalább csalattatni, ámíttatni óhajt, — örök mámort akar eszmélés nélkül. Ginevra vétkének nemcsak tárgya sokkal nemesebb, de a viszonyok s egy végzetes személy-összetévesztés véletlene által némileg mentve is. Bár ő férje jellemében, melyet magához képest túlságosan magasztosnak s földietlennek talál, szintén jogot keres tettéhez, mégis önvád gyöttri szüntelen; egyfelől a folytonos, bár sikertelen küzdés szenvedélye ellen, másfelől a feltékenység kínjai emésztik, — míg nem végre épen akaratának legnagyobb erőfeszítésekor, midőn valahára egyszer s mindenkorra szakítva Lancelotval, kinek egész életét szintén elkomorítá e szenvedély átka, épen akkor hull sárba addig feltékenyen őrzött jó hírneve, s a világi fény s pompa közepéből apácza-czellába temetkezik el élőhalottként.

Az a tragédia, melyet e rendkívül drámai előadású idylek személyei eljátszanak, minden ízében érdekfeszítő; telve megragadó «nagy jelenetekkel», melyek nemcsak hogy versenyeznek érdekességben bármely modern tárgyú színművel vagy regénnyel, de akár egyenesen be is volnának illeszthetők ezek

keretébe. Szó sem lehet ugyan róla, hogy itt bár csak halvány fogalmat is nyújthassunk az e nembeli szépségek pazar hal-mazáról, de mégis talán hiba volna azért föl nem említenünk, habár csak pár szóval legalább ama helyzetek közül egyet vagy kettőt, melyek egészen korunkból vetteknek látszanak, korunk költészetének is kedvencz themái. Ilyen *Enid*ben Limours jelenete. A nőies szépségű, korhelységtől sápadt, «elutasított udvarló», midőn egykori imádottjával mint már férjes s férjével összezőrdült nővel találkozik, ékesszóló csábítással közeledik részvét-hazudó s részvét-követelő álarczczal: vajon nem szalonjaink, báltermeink valamely viveur dandyje-e, ki mestereien ért a szerencsés alkalmak kizsákmányolásához? S Puskin melyik kedvelőjének ne jutna eszébe a szegény Tatjana vallo-mása s Anyegin válasza, midőn Helén vallomását s Lancelot válaszát olvassa, mely épen úgy, miként a blazirt orosz férfit, udvariasan elutasító, testvéri vonzalmat ajánl cserébe szerelem helyett s egy igazibb szerelem földhajnalásával kecsegteti a most — állítólag — szűzies tapasztalatlanságban tévedő szívet! Vagy Ginevra feltékenységi kínjai, kitorése, bocsánat-kérése, — Lancelot tépelődései hitszegése miatt, — Ginevra, a mint kitor belőle a régi, a kolostorbeli s a világ száját tolmácsoló kis leány fecsegésére, — majd midőn Arthur oda jön vádolni, megbocsátni s a biztos halálba távozni, mely jelenetben, Szász Károly finom észrevétele szerint, «az eszményi király, ki eddig majdnem csak elvont alak volt, itt egészen emberré lesz»: mindez a *Camors*, *Mariage dans le monde* stb. szerzőjére emlékeztethet.

E modernszerűség természetesen teljes anachronismussal jár. De ezért vád nem érheti Tennyson-t méltányosan. Az úgynevezett történeti hűség oly æsthetikai ábránd, melyet senki sem valósított meg eddigelé: sem Shakespeare, ki a XVI. századot, sem Racine, ki a XVII.-et, sem Goethe, ki a XVIII.-at rajzolta állítólag antik, voltaképen angol, francia s német világú műveiben — valamint ma az Ebers-regényekben sem valósítva meg a legkevésbé sem. S ha Chrestien de Troyesnak, Wolfram von Eschenbachnak s társainak szabad volt a középkort, Malory Tamásnak a XV. századot, Spensernek Erzsébet korát festenie az Arthur-mondák földolgozásában — csak épen a mai költőnek volna tilos hasonló szabadság? Bizonyára joggal tette hát túl magát Tennyson ez ábrándos követe-

léseken, midőn egyfelől az anyagi külvilág rajzaiban a középkor elejének durvaságai helyett egy későbbi civilisatio elegantiáját tárta olvasói elé, — másfelől oly complex érzésű s észjárású embereket festett alakjaiban, «minőket csak a teljesen kifejlett civilisatio szülhet». Hogy ezt Tennyson teljes tudattal tette, már a cyclus első mutatványának közrebocsátásakor megmondta, midőn bevezető verseiben Arthurt öniróniával «modern gentlemannek» s művét oly gyöngé homéri visszhangnak nevezte, melybe «modernül fogott hangok vegyülnek». De kár volna többet szólnunk a történelmi hűség kérdéséről annál a műnél, melynek anachronismusa mindenek előtt «a vezér- és alapeszmékben s az egész hangulatban és érzületben fekszik», mint a magyar fordítás bevezetése mélyrehatóan megjegyzi.

III.

A *Király-idyllek* mellett első sorban ama nagyobb, önálló költői beszélyek vonják magokra a figyelmet, melyek az idyll-cyclus tagjaival úgy terjedelemre, mint szépségre nézve versenyeznek.

Legkorábbi köztők a *Princess* című, melyet 38 éves korában írt Tennyson, hogy barátjai ösztönzésére végre valami nagyobb alkotással is lépjen a közönség elé: emez kedvesen is fogadta (újra megjelent 1848. és 1850.), de a bírálat kevésbé volt vele megelégedve. Elismerték részleteinek gyönyörűségét, de tárgyáról úgy vélekedtek, hogy sokkal semmibb, mintsem ezt a remek hímzést megérdemelte volna: rendesen ma is leggyöngébbnek tekintik Tennyson nagyobb alkotásai közt — de méltatlanul. Sőt mondhatni, hogy — a *Király-idylleket* ide nem értve — soha sem vállalkozott máskor ily merészségre Tennysonban együttesen a gondolkozó es a művész. Mert e költemény nem kevesebb mint röpirat a nőemancipatio kérdésében, még pedig érzelmes álarczos játék keretében — mint szerző maga mondja: «a gothic ruin and a grecian house, a talk of college and of ladies' rights — a feudal knight in silken masquerade — a medley». Egy királyfi pár barátjával belopózik gyermekkori jegyesének, a férfigyűlölő Ida hercegnőnek női egyetemébe, melynek tündéri köreibe tilos férfinak hatolni,

s a hol a nők fölényének világreformáló tanait szűzies daczczal hirdetik rózsaaajkak. A herczeg s társai elárulják magokat; ekkorra már a két apa is beleszól a játékba, harczra kerül a dolog s a veszélyesen megsebesült herczeg betegágyánál Ida haragja száналommá enyhül, szánálma szerelemmé fokozódik; megszólal benne a szív s mint hideg lilomából a tündér, ő is új életre száll ki előbbi lényéből. Ily meséből természetesen szónoki okoskodások helyett csak symphoniák hangzanak felénk. A képzelet és hangulat világában vagyunk, mint Shakespeare vígjátékaiban: nem hiába nevezi Tennyson «nyári regének» elbeszélését, czélzással a *Téli regére*, s nem hiába óhajtozza vissza ennek szerzőjét mint olyat, ki tulajdonképen volna hivatva e tárgy földolgozására. De ha Shakespeare után valaki, úgy mindenekelőtt Tennyson regélhetett ily félig komoly valóságból, félig tündérmeséből álló történetkét, melyben szeszélyesen váltakozik nyári zápor és verőfény, — mely kaczerkodásig finomított érzelmeket, kéjes fájdalokat, mély gyöngédségű megindultságot zeng, — s melynek színtere valóságos rózsatelep, galambház — egy női egyetem márvány-palotában s bűvös parkkal, még bűvösebb lényekkel. Sőt talán még Shakespeare sem alkotta volna így meg e bámulatos bohóságot; ő, mint Dowden kifejti,*) jóval kevésbbé rajzolja complexeknek nőit, mint férfait, — az ő női nem fejlődnek, nem változnak annyira, — lelkök történetét nem fejleszti úgy előttünk, — inkább inspiratio szülöttei ez alakok, míg a férfiak tanulmányra mutatnak. Tennyson ellenben, ki már első verseiben remek tanulmányfejeket nyújtott az angol női szépség elemezhetetlen bájairól, úgy a *Király-idyllek*ben mint itt a *Herczegnő*ben a háttérben tartja férfi-alakjai legtöbbjét s mindenekelőtt a női szívvilág csodás mélyeit vizsgálja, a nők lelki életének finom elemzője.

Nyolcz évvel a *Princess* után jelent meg *Maud*, mely 1856-ban jelentékenyen átalakítva látott újra napvilágot. E beszély majdnem közförlháborodást keltett; a hírlapok, élőkön a *Times*-szal, hevesen kikeltek ellene, mint a sátáni iskola kései visszhangja ellen. S bár azóta az authentikus magyarázatok, védíratok nem keveset tettek az első, elhamarkodott ítélet megváltoztatására, még mindig vannak tekintélyes bírálók, kik úgy

*) Shakespeare, his mind and his art.

vélekednek, hogy ez a tárgy sem érdemelte meg a földolgozást, s az egész csak egy nagyon szegényes sensatiós novella, sekélyes érzelgősséggel igaz érzelem, cynicus durvasággal erős szenvedély helyett. *) Tény, hogy nagyobb meglepetést nem szerezhethett volna Tennyson olvasóinak az előbbi bűvös harmoniájú tündérrege után, mint ezzel a szilaj, zilált monologgal, melyben vadúl tombol a szenvedély vihara egészen az agy megsebzéseig, az őrjöngésig. Hőse egy férfi, kinek atyját gyermekkori jegyesének, Maudnak atyja örületbe s halálba üzte, s ki később, midőn ez emlék hatása alatt elsötétült kedélyére a viszonzott szerelem boldogsága enyhe sugárt derítne, megölni kényszerül az imádott leány bátyját. Maud bújában elhal, mire kedvese kínos őrjöngési rohamoknak esik rabúl. Végre kiút a krimi háború, beáll a hadseregbe s ez a népszabadság és igazság érdekében vívott harcz teljesen kigyógyítja beteg szívét a múlt üldöző emlékeiből. E megrendítő költemény telve világfájdalommal, sötét tépelődésekkel: a társadalom Mammon-imádása s minden immedicabile vulnus ellen az irtó vasat ajánlja egyetlen, czélra vezető gyógyszerként; egyáltalában harcziasszellemű s heves nemzeti gyűlölködéstől van sugalmazva. De sátáni költészetnek nagy tévedés volt vélni, minthogy befejezése oly kibékülés, minőt nem ismer a byroni meg hasonlottság. Különös érdekelt kölcsönöz e költeménynek az is, hogy míg Tennyson imént említett alkotásaiban mint kiválóan a nők költőjét láttuk, itt már egy férfi-léleknek nyújtja tragediáját, még merészebb művészettel s a csapongó indulatoknak még több árnyalatán végig menő elemzéssel.**) A szenvedélyeknek ily elemi erővel kitörését, mit csak ideiglenesen szakítanak meg közbe-közbe a lucidum intervallumok s az ernyedések percei, sehol sem találni később Tennysonnál. E tekintetben itt éri el tetőpontját: a *Király-idyll*eknek legmerészebb szárnyalású helyei is tökéletes harmonia ehhez képest, hol a legkíméletlenebb újjakkal tépdesi szívünk húrjait; az előadás hangja is ziháló, lázas.

Épen ötvenöt éves korában, négy évvel az első négy király-idyll közrebocsátása után, adta ki *Enoch Ardent*, melyet

*) V. ö. Browne Máté, *Contemporary Review*, 1879 szept.

**) A legszebb részletek egyikét, egy szenvedélytől lángoló szerelmi hymnust, Szász Károly fordította (*Műford.* III. k. 279 l.)

csakhamar francziára, németre, sőt latinra is lefordítottak, s melynek megjelenését oly feszült türelmetlenséggel várta a közönség, mihez csak a Scott regényeinek hajdani várása hasonlítható. A legalsóbb társadalmi rétegben játszik, tehát új tárgykört jelöl. Mint *Maud*nak, *Enoch Arden*nek is megint férfi hőse van: bár a habozó, gyöngéd női léleknek is kiváló szerep jut benne a maga tennysoni bájával, a fő thema egy nagy férfilelek önmegtagadó vértanúsága. Egy szegény matrózfiú s egy tehetős molnárgyerek ugyanazon lánykával játszsza a gyermekkor játékait, s már a gyermekkor láthatárán ott borong a jövőnek bús sejtelme. «Férj és feleség»-et játszanak fölváltva, a kis Annieval, mindig nagy fájdalmára a sorból kieső vetélytársnak, miként majd az életben is tenni fogják. Annie ugyanis annak idején a matrózfiúnak, Enochnak, ajándékozta szívét s kezét, s míg Fülöp elvonultan emésztődik titkolt fájdalmában, boldogan elnek ketten. Azonban Enoch elhajózik s végleg nyoma vész. Fülöp, midőn látja, mint fenyegeti anyagi romlás az elárvult kis családot, gyöngéd s önzetlen jó barátként kezdi őket támogatni. Idővel lassanként ő foglalja el Enoch helyét — előbb a gyermekek szívében, kiknek atyjok helyett atyjok lett — majd hosszas türés, habozás, halasztgatás és próba után a kis nő szívében is, ki magát előzvegyültnek hiheti már, tíz évi hasztalan várakozás után. Midőn elvégre a halottnak vélt elzüllött megtörtén hazavetődik, egykori reménytelen vetélytársát találja családjá fejeként, — lemondással vonúl félre, ismeretlenül marad, mígnem a halál megváltja az élet terhétől. Míg tehát még a világfájdalmas *Maud* is, mint említők, megnyugtatólag hangzik ki s a végbenyomás, mivel búcsút veszünk tőle, az éjjeli vészes viharra hasadó hús hajnal hatásához hasonló — addig itt, a mi ritkább jelenség költőnkénél, erősen lehangoló a befejezés. A sors kegyetlen méltányosságát látjuk érvényesülni — ama törvényt, miszerint egyik embernek boldogsága a másikénak romjain szokott fölvirulni. És ez a pessimisticus vég-accord itt kitűnő segédeszközül szolgál Tennyson művészetének, mert általa az elbeszélés még magasabban kiemelkedik a közönséges könnyfacsaró históriák, a népies Rührstückök sorából, honnan különben már az előadás csöndes melancholiájának s a szereplő személyek érzelmeinek benső őszintesegű mellhangja, a hangulatoknak ellenállhatatlan árja által is kiválik, bár ezek mind csak egy húrról, az érzelmesség húrjáról zengenek. A hangula-

tosságot a helyzetek részletes kifestése segíti főleg elő, mire itt tulajdonkép fordítva a költő főgondja: a jellem bonyolultabb lelektani fejlesztésével kevesebbet törődik ezúttal, mintsem eddig tette; mert *Enoch*ja az első percztől kezdve olyan, mint a végén, s még a nagylelkű önmegtagadást megelőző küzdelmek, az önszeretetet harcza sem tárul szemünk elé.

Még két elbeszéléssel akarunk *Enoch Arden* kapcsán foglalkozni e fejezetben. Az egyik méltó párdarabja *Enoch Arden*nek s még az 1842-diki gyűjteményben jelent volt meg. Címe *Dora* s tartalma következő. Egy farmer kitagadja fiát, mert nem akarja elvenni unokatestvérét, Dorát, kit talán a szülői kényszer nélkül maga szeretett volna meg. Az elűzött fiú erre félig daczból, félig szerelemből megnősül s aztán kis családjáért küzdve elpusztul. Az unokatestvér, ki önkénytelen lett e balsors közvetett oka, meglágyítja a nagyapa szívét az unoka irányában, az öreg aztán ezen iparkodik jóvá tenni előbbi túlszigorát s így bánkódó lelkének enyhülést talál. A bánatos özvegy is megvigasztalódik lassanként s újból férjhez megy. Csak *Dora* marad meg mindvégig hajadonnak, az ő sebére nincs más ír, mint az elhunyt gyermekének szentelni magát. Ez a falusi idyll sokkal rövidebb, mint *Enoch Arden*, nincs is oly igényekkel alkotva, oly ragyogón írva, csak egyszerű vázlatnak tűnik föl mellette, majdnem wordsworthi modorban; de azért nem kevésbbé tartozik Tennyson legszebb darabjai közé s *Enoch Ardennél* jóval mindennapibb, tehát valóbb színű, nem oly érzelgős s így igazibb történet, kevésbbé eszményi alakokkal, de máskülönben némileg szintoly lehangoló vég-accordokkal. A másik elbeszélés, *Aylmers' Field**) annyiban függ össze *Enoch Ardennel*, a mennyiben vele egy időben jelent meg s tulajdonképen azért érdekes, mert költőnk nagy alkotásai közt ez nevezhető igazán joggal aránylag legkevésbbé sikerültnek, minden szépségei mellett is. Tárgya egy *Romeo és Julia*-féle történet, ráadásul a bánkódó szülők elsenyvedésével, megörlésével, öngyilkosságával. Ez már igazán sensatiós novella, melyben még a főalakok sem domborodnak ki eléggé.

*) Forúította Csukási József.

IV.

Tennyson epikájától változatos nagy csoportja a költeményeknek képez átmenetet lyrájához. Ilyenek részben ifjú korából származó románczai s balladáí, melyekben az Arthur-mondák alakjai, harcza induló várurak, kaczer delhölgyek, szende pórnot választó lordok stb. szerepelnek, — s melyek mind közös jelleggel bírnak: szelíden érzelmesek, sőt olykor — Mac Carthy szigorú kifejezésével élve — «olcsó érzelmések». Egészen elütő világ a *Testvéreké*,*) mely az éjszaki balladák vihar-kapkodta vad zokogását hallatja s mélyen megráz erős tragikumával: egy leány átengedi magát testvére csábítójának, hogy — bár időközben maga is bele szeret — hoszút állhasson rajta. E művek túlnyomó része monolog, mely előadási formával nagyobbbszerű kiadásban már *Maudban*, e «monodrámában» is találkoztunk költőnknel, ki egyáltalában szívesen beszélteti el személyeivel az eseményeket többi nagy műveiben is. Ez elbeszélgető, e monologizáló modor, melyben a visszaemlékezés s ennek hatása alatt az átélt érzelmek visszaidézése játszik főszerepet, belevegyítve a visszaemlékezés pillanatának hangulatát is, állandó műfaj Tennysonnél s talán lyrai jellemképnek nevezhető legmegfelelőbben.

Kiválóan sikerültek e, természetesen főleg női jellemképek közt: a *Májusi királynő* (1832) s a *Nagyanya* (1864).**) Amaz három részből áll s tulajdonkép egy fiatal leány korai halálát tárgyalja — egy üde tavaszi rózsabimbó hirtelen hervadását, melynek kelyhéről a gyermekkori ártatlanság harmatnedűjét még nem szárította föl a szenvedély napjának heve. Magában véve ez a pusztán testi baj szülte korai vég kétségtelenül «olcsó pathost» rejtő sentimentalís tárgy, de itt a mesteri jellemfejlesztés rendkívül becsessé teszi. A leányka ugyanis virulásának első, érintetlen díszében vezetve élénk, telve életűdéséggel s bájjainak tudatában szúzi negéddel, májusi királynőként. Aztán kórágyn látjuk, a biztos elmulás tudatával szelíd resignatióban, mintegy élete hiúságainak bánásától erősbült

*) Fordította Hegedüs István.

**) Mindkettőt fordította Csukássi József.

szeretettel övéi iránt, s az élethez ragaszkodás föl-fölesillámlásával. Végül immár félig mennybeszálló extasisban, teljesen megtisztulva minden földi salaktól s földi kötelekeiből türelmetlenül bontakozni óhajtó lélekkel. Kevésbbé rokonszenves thema s három különböző lelki állapot helyett csak egyet nyújt a *Nagyanya*, de ezt az egyet azután annál «kérlelhetlenebb» pszichológiai elemzéssel tárgyalja. A végelgyöngülésnek indúlt öreg nő ápoló unokájától hallja, hogy legidősbik fia elhalálozott, s e hír hallatára megelevenül előtte a múlt. Ott áll szemben férjével, kivel még mint mátkájával némi összezőrdülése volt, ezelőtt hatvan évvel! Esküvőjén látja magát, — látja első, halva született gyermekét, kiért a fájdalom most is majdnem könnyet facsar szeméből, míg az imént hallott gyász hír egy sóhajt sem csalt ki melléből. Megnépesedik körülötte az üres szoba rég elhunyt többi gyermekeivel, unokáival is — pólyáikban sírnak, majd ott mászkálnak szekeken, asztalon, majd fütyülésök hallszik a szántóföldekről, hazajönnek s beszélgetnek vele: múlt és jelen összefoly az öreg asszony vízióiban, a holtakat össze-zavarja az élőkkel. Csak azt az egyet tudja egész világosan, hogy már nincs messze az örök elpihenés percze, melyet úgy sóvárog teste; s épen mert csak ily percz kérdése már az elmúlás rája nézve, nem hat szívére fiának iménti halálhíre — hisz a következő órában talán már viszont fogja őt láthatni ott fönt, hova minden felelem nélkül készül, büntelen volta tudatában.

Az újabb monologokban már több a novellai anyag. *Rizpah* köztök a legmerészebb rembrandti színezésével, bizarrságával; mintha a *Maud* hangjai csendülnének meg újra. Egy öreg asszony halálos ágyán víziókban éli át újra, mint akasztják föl postarablásért fiát, mint lopja el ő aztán hulláját s temeti titokban szentelt földbe. Egészen ellentétes hangneműek az *Első összekocczanás**) és a nagyobbik *Testvérek*: mindkettő érzelmes melancholiájú, s mindkettőben egy kisebbszerű hibának végzetessé vált következménye tárul elénk a helyrehozhatatlan baj kései bánatával, melyen az elhunyt megbántottak szelleme iránt az engesztelésnek némi árnya rezg. E monologoknak s sok más társuknak bizonyos történet előadása a főczéljuk, míg ellenben vannak olyanok, melyek csak egy-egy eszme érzékel-

*) Fordította Hegedűs István.

tetése végett advák valamely mondai, illetve történelmi alak ajkára, kik itt merő symbolumokká váltak. Ilyenek *Ulysses* az elemésztő munkaöszön képviselője, mely a végkimerültségig üz. Társképe a *Lotosz-evők*, az örök érzéketlenség, az álomképek s ébredés nélküli szender, az öntudatlanság óhajtása. *Tithonus* a tehetetlen vágy kínjaitól elgyötört, kimerült léleknek végmegsemmisülés utáni esengése. *Columbus* az emberi hálatlanságnak keserű szemrehányása, áldozata stb. Mindezekben a mi kevés úgynevezett epikai alap van, mind csak ürügy a lyricus számára; mert e költemények a lyra azon fájához tartoznak, melyet a német æsthetika helyzet-lyra névvel szokott jelölni, s melyhez Tennyson lyrai költeményeinek nagy része tartozik.

1879-ben a királynénak ajánlva, ötvenöt dala jelent meg Tennysonnak, melyeket a jelenkor legelső mesterei: Liszt, Raff, Saint-Saëns, Joachim, Scherwenka, Gounod, Massenet, Brahms, Haag, Rubinstein stb. zenésítettek meg. De ezek közt vajmi kevés akad olyan, hogy határozottan egyéni, subjectiv érzelmeknek legyen nyilvánulása. Mert melyek leggyönyörűbb dalai? A *Queen Mary* című tragédiabeli tejesleány dala, mely Burnshez is méltó volna, valamint hogy a világirodalom legremekebb lyrai gyöngyeihez méltók a *Princessbe* szőtt s valósággal zenei hangok árjával ható románczok, dalok — melyeket a Shakespeare visszafojtott hangú, melancholikus lyrájához szokás hasonlítani — továbbá a *Király-idyllek*beliek, melyek skálája terjedelmesebb, szárnyalása merészebb, s melyek a magok nemében épen úgy majdnem lefordíthatatlanok, mint az előbbiek. Míg ellenben abból, mit a francziák poésie intimnek neveztek el, alig találhatni valamit: alig érinti magánviszonyait verseiben s olyankor is csak melleleg vagy épen elburkoltan. E közvetlenség hiánya valószínűen kapcsolatban áll Tennyson egyéniségével. Nem egyszer fakad ki verseiben a profanum vulgus silány kíváncsisága ellen, mely a költő szíve-lelke fölött rendelkezni szeretne, — az életrajz-írók ellen, kiket épen úgy gyűlölt, mint kebelbarátja, Thackeray, mert a nyilvánosság piaczára hurczolják sok nemes élet feltékenyen rejtett titkait. Máskülönben Tennyson fiókjában alkalmasint nem kis gyűjteménye rejtőzik azon verseknek, melyekben saját bajait s örömeit éneкли meg, a mi annál hihetőbb, minthogy még elbeszélő műveiből is ki-kie-
éreznek nem egyszer az egyéni élelmények, mint *Maudban*,

*Aylmers Field*ben, a *Patak* című «idyll»-ben, a szerelmi lemondás e turgenyevi hangulatú történetében s alkalmasint a *Levelek* románczában is, e szakítási jelenet erőteljes rajzában, melyen mély fájdalom keserű humora vonúl végig.

Van azonban két lyrai alkotása költőnknek, melyeknek subjectiv vonatkozása egészen nyílt, s melyek első rangú remek-ek. Az egyik a híres *Locksley-Hall**) elegia, mely szintén «lyrical monologue». A költő vadászat közben elválik barátjaitól s egykori boldogságának színhelyére téved; föltámadnak emlékei, fölszakadnak behegedt sebei s keserűség, fölháborodás fogja el, elgondolva, mily méltatlanért hagyta el őt hűtlen unokatestvére, — önsebző gúnyval tör ki ellene, átkot szór a társadalmi convenientiákra s östermeszeti élet után áhítozik. E kínos vergődés, a szenvedély e szilaj pathosú kitörése után lassanként lecsillapúl a költő fölzaklatott szíve s az emberiség előhaladásának, a tudomány és ipar ígérte szebb jövőnek reményében végleg megnyugvást s feledést talál. Mily mélyen fakadt e költemény Tennyson szívéből, az is bizonyítja, hogy most «hatvan év múlva» egy új *Locksley Hallt* írt, hogy végleg kiengesztelődjék ifjú kora emlékeivel, kiengesztelje szegény unokatestvére szellemét, ki oly korán elhunyt első gyermekével, valamint az akkor oly elfogúltan bántalmazott férjet, ki csak most, hatvan év múlva követte nejét: kár, hogy egyszersmind arra is alkalmat vett magának e műben, melyen különben is érzik az elaggottság, hogy elégtelenségének, hitevesztettségének adjon kifejezést századával s a jövővel szemben. Annál fölöslegesebb volt ezt tennie, minthogy az első *Locksley-Hall* philosophiáját úgy is jóval helyesebben kiegészítve találhattuk már az *Aranyér*ben, hol a múlt aurea ætasának s a jövő ábrándképeinek ellenében a jelenre utalt s munkálkodásra buzdított, mint föladatunk lényegére e földi létben.

A másik ilyenemű alkotás egész kötetre terjed, százon fölül rúgó elegikus sonnet-cyclus, az *In Memoriam* (1850., még

*) Fordította Csukási József. — E fordításban több félreértés van. Így 15. versszak: «Kérdezéd: «szeretsz-e?» Sírtam: «Régesség szerettelek.» Helyesebben Csikynél: «Szólt: «Szeretsz-e bátyám?» És sírt: «En oly rég szerettelek!» — 27. versszak: «Nézd, kedvetlen a vadászat fáradalmi után.» Hűtlen s elejti az eredeti keserű gúnyját: «It may be my lord is weary, that his brain is overwrought», stb. Egyáltalában sokat töröl s gyöngít.

ugyanazon évben kétszer s 1851-ben ismét), melyben az ifjúkori kebelbarátnak Henri Hallamnek emléke siratva el, vagy helyesebben mondva: amaz érzelmek s eszmék naplója e mű, melyek Hallam halála óta a kötet megjelenéséig közbeeső hosszú idő alatt Tennyson-t foglalkoztatták. E mű hatása rendkívüli volt; egymást érték a kiadások, s mennyire becsülték kortásai, abból megítélhető, hogy a *Westminster Review**) az első *Király-idyllek* megjelentekor kijelentette, hogy mind a négyet szíves örömet oda adná egy *In Memoriam*-ért, — a *Blackwood Magazine***) pedig úgy vélekedett, hogy századunk költői termékei közt egy sincs bár félig ily remek, s mint komor óráink vigasza egyenesen a biblia mellé helyezendő. Jellemző, hogy a hetvenes években, midőn németre lefordították, a harczterén elesettek övéinek fájalmára csakugyan balzsamul is szolgált e mű. Commentatorai Angliában s Németországon egész könyveket írtak róla, s még Franciaországban is, hol pedig legkevésbé hangzik össze a nemzeti jellemmel az ily szellemű költemény, egy Scherer Edmond tekintélyében akadt védője az oly frivol vádlók ellenében, kik — mint Taine — csak költői hazudozást, mesterkélt művészkedést, a gyász fölötti részvétnek ildomos külsőségeiben nyilatkozó lerovását látták benne. Valóban az affectatio azon vád, melylyel legkevésbé illethető e kötet szerzője, kit barátjának elvesztése huzamosan kedélybeteggé tett, s ki barátja emlékének még 1852-ben is azzal kívánt áldozni, hogy nevére keresztelteté fiát. Jogosabban kifogásolható a hangulat monotonitása s az egész menetének első tekintetre zavaró bonyolultsága. De ha egyszer beleéltük magunkat e szokatlannabb világba, ellenállhatatlan erővel ragadnak meg e hamleti tépelődések, a hívő szív kétségei; az egész század viszonya van itt kifejezve a túlvilági lét kérdéséhez, a spiritualismusnak, néha majdnem bizonyos mysticismusnak világításában. Ily egyetemes emberivé s magasztos bölcselletté alakul át itt az egyéni fájdalom kisszerűsége. Tennysonnek reflexiv lyrája is még csak egy művet tud fölmutatni ehhez méltót, a nagy terjedelmű *Két Szózatban*, az élethez ragaszkodó remény s a halálba vágyó kétségbeesés e magasztos párbeszédében, mely az előbbi dialálával végződik.

*) 1859. október.

**) 1860. Vol. LXXVIII.

Végére hagytuk a lyrai költeményeknek egy külön csoportját, melyek száma ugyan nem nagy, de melyek tárgyaknál s hangjoknál fogva még érdekesebbeknek tekinthetők. Nem a poet laureate állásával járó félhivatalos költeményeket értjük, noha Tennyson fenköltebb elme és szív, hogysem ezekben is össze ne tudta volna egyeztetni a kötelességet a lélek ihlettségével. A politikai vonatkozású versekről kívánunk itt befejezőleg szólni röviden. Ifjúkori költeményeiben már mint dicső, nagy nemzet honát imádja a szabad Angliát; később a britt hadseregnek annyi dicső ütközetben vezére, Wellington herczeg midőn sirjába tér meg, ő is kifejezést ad az ország hangulatának, még pedig másokat túlharsogó hangon. S a mi még meglepőbbnek tetszhetik, a harci vitézség magasztalójaként lép föl, szellemileg ott jár hazájának hadserege előtt, mint egy új Tyrtæus. Ha a múltból veszi is néha tárgyát, mint például, midőn az Erzsébet-kori *Revenge* hajó sorsát beszéli el, a britt katonák hősiességét énekli meg; újabbi *Tiresias* című úgynevezett «idyll»-jében, mely megint egy antik mondai alak ajkára adott monolog, a görög costume ellenére is világos, hogy tulajdonkép a hazáért hősi halált halni tanít a költő. *Maudról* már fentebb megjegyeztük, mennyire harczias szellem lengi át, a mi nem kevésbé boszantotta Mammonnak akkori gyáva, békét óhajtozó híveit, kik már ezért is fölzúdultak ellene. A krimi háborúért annyira lelkesült, hogy később külön is megénekelte egyes epizódjait a szomorú emlékű balaklavai csatának, mely költeményei oly kedvező fogadtatásra találtak a hadseregnél, hogy ezer példányt küldetett a «szebaszttopoli hősöknek» rokonszenvök viszonzásául s buzdításul. Pár évvel később a keletindiai lázadás egyik fénypontját, Lucknow helyőrségének hősies védekezését a citadellát ostromló benszülöttek ellenében dicsőítette. Mind e műveiben csupa ihlettség, hæv; mint magok az angolok vallják: «oly tyrtæusi erővel, a honfiúi hősiesség iránt annyi lelkesüléssel vannak azok írva, hogy angol nem olvashatja a nélkül, hogy föl ne forrjon vére».*) Más-különben természetesen minden párton kívül és fölül áll. Az angol parlamentnek örökké nevezetes ülése lesz az, úgymond az *Athenaeum*, midőn Gladstone s lord Manners az ő dicső politikai verseit idézgetve vitatták meg a reform-bill kérdését. —

*) Sidney Calvin: *Mac Millans Magazine*. 1881 január.

Tennysonnek csak egy politikai hitvallása van: humanismus és népszabadság: ezek nevében kelt volt ki III. Napoleon államesinye ellen, — ezek érdekében dicsőítette később Montenegro «hős fiait».

V.

Hátra van még e művekből Tennyson költői egyéniségének jellemvonásait összeállítani. Minthogy azonban e föl adattal már rég végzett a Tennyson-irodalom, s már rég végérvényesnek látszó képét alkották meg a legkiválóbb angol s külföldi műbírálok majdnem teljesen egybehangzólag: első sorban Tennyson egyéniségének e képét bemutatni lehet föladatunk, — azután egyes részleteit fölülvizsgálás alá véve saját ismertetésünk eddigi tapasztalatait érvényesíteni s esetleg, a hol szükséges, az egyes vonásokon, színezéseken módosítani.

Az angol bírálók közül Carr*) Tennyson műveit tartalom, sőt sorok szerint összevetette a világirodalom legkülönbözőbb termékeivel s úgy találja, hogy Tennyson nem az őseredeti lángelmék, Homer, Dante, Shakespeare, hanem az áthaszonítva utánzó nagy művészek, Virgil s Tasso fajából való s velők egyenrangú is. Mint ilyen, nem saját szeméivel tekinti a világot, hanem más költők szemüvegén át. Másod kezről s nem közvetlen az életből veszi az anyagot; legjellemzőbb alkotásaihoz sem önmagából merítette az ösztönt, a módszert, a keretet; nincs eredeti stíljé, eredeti alakja. — Bagehot**) Tennysonben viszont a par excellence stílművészre mutatott rá, kinek a tárgy jóformán semmi, a romantikus színpompájú pazar hímzés a fő. Díszítő bűbáját — Bagehot szerint — az ékes körülírásokban, a minduntalan alkalmazott leírásokban fejt ki főleg, a helyzet s az egyén lélektani valószínűségének is rovására, s az élet prózájának túlon túl eszményesítésével. Elvből kerül minden határozottságot a körvonalokban, bájos

*) *A new study of Tennyson. Cornhill Magazine.* 1880 január s július.

**) *Literary studies.* Vol. II. «Wordsworth, Tennyson and Browning, or pure, ornate and grotesque work in English Poetry.» Eredetileg: *National Review*, 1864 november.

bizonytalanságot, tündéries össze-visszaságot visz be a valóság rajzába is, minden elmosódik nála a félhomályban, mire neki épen úgy szüksége van mint egy keveset mondó tájnak, hogy szépnék tűnnessék föl. S valamint Browne*) különösen a conventionalismust érezte ki Tennysonben, a szenvedélyek helyett ezeknek inkább csak mellékízét találta benne s nélkülözötte az indulatok merészségét, a légkör emelkedettségét, sajnálta az érdemetlen themákra pazarolt finom költői varázst: Mac Carthy**) mindenek fölött a forma utolérhetetlen művészenek, a melancholia s nyugalom költőjének tekinti Tennyson-t, kiből nincs meg a szenvedélyek ereje, szövevényessége, harcza, — ki csak fölszínén marad az emberi természetnek s nem egyszer édeskésen ízetlen (insipid). Utoljára hagytuk a legsúlyosabb vádakát. A *Westminster Review****) inkább contemplatív természetnek bélyegezte Tennyson-t, mintsem a tett költőjének; mert bár a múlt tetteit zengi, e tettek csak álmok, a jelenkor álmoképei, melyek közé a költő épen úgy menekül nyugalomért, mint a ki falura vonúl a város zajából. Montégut†) még ennél is tovább ment. Szerinte nincs e költőben elég hév, érdeklődés, rokonszenv embertársai s az emberiség nagy eszméi iránt; dilettans és dandy módjára közönyös a fenkölt igazságokkal szemben; túlságosan nyugodt. Elegantiája arisztokratikus, hideg; kissé keresett melancholiájú, sőt érzelegni is szeret; vére sohasem jön forrongásba; könnyen fölindul ugyan, de sohasem lelke mélyéig — csak ideges, de testi vágyai nincsenek; csak idegekre hat beteges gyönyörözéssel. Zsibbasztólag hat szüntelen álmatagságával tetterőnkre.

Csakugyan annyira hiányzik-e Tennysonból minden teremtő erő, kérdezhetjük alapos kétkedéssel. Vegyük főművét, melyben az *Athanacum* csak csinált naivságot, művészi verselést, gondos csiszolást és lámpaszagot talált, őseredeti erővel gyújtó lángelme helyett. Mit lelünk ennek forrásában, Malory††)

*) *Contemporary Review*. 1879. szeptember.

**) Idézett műve.

***) *Westminster Review*. 1859.

†) *Revue des deux Mondes*. 1859 és 1866.

††) *La Mort d'Arthur*. The history of King Arthur and of the knights of the Round Table. Compiled by sir Thomas Malory. Az 1634-diki kiadás után jegyzetekkel közre bocsátotta Wright T. London, 1858. (Smith: *Library of old authors*.)

regényében? A Kerekasztal s a birodalom tönkrejutása okául maga Arthur van praedestinálva itt, mint a ki öntudatlan incestussal nemzette Modredet, ki tehát isteni boszúállás eszköze. Arthur hegyke nagyzó, — minduntalan bajba keveredik, miből Merlin szabadítja ki egy kis dorgatorium árán, ki különben is orránál fogva vezeti. A lovagok viszont méltó elődei Don Quijoténak, szerte-szét kóborolnak, folyást vívnek ok nélkül életre-halálra, pedig rendesen ők húzzák a rövidebbet: s mi több — noha Montégut s Taine szerint e monda a tisztaság világa s mint ilyen tetszett meg a Tennyson mesterkéltén finom képzeletének — minden önvád nélkül túlteszik magokat a loyaltás, barátság kötelességein, erkölcsösségen, ha ledér vérök lázadoz, majd meg örülten, meztelen futkosnak erdön-bokron. Íme a monda általánosságban véve. Részletes összehasonlítással szolgáljon *Helén*, melyben aránylag a legkevésbé mutatkozik önállónak költőnk. A keretül szolgáló gyémánt-mese, mely végzetességével a *Niebelungen-hortra* emlékeztet, az ő leleménye. Malorynál Arthur szintén Astolatban száll meg, fölismeri az utána jövő Lancelot-t s a torna még is oly szomorú véget ér. Lancelot, midőn Elaine őt szalagjának viselésére kéri, maga monologizálja el azt az érvelést, mit Tennyson finom pszichológiával a leánykának ad ajkára. A beteg hős csak azután csókolja meg Elainet, miután ez előbb kiájuldozta magát, míg Tennysonnál ez érzелgő banalitás helyett a leány csak a csók perczében omlik össze. A búcsúvételkor bátyja s atyja karján jön Elaine Lancelot elé nőül, illetve szeretőül ajánlkozni. Guinevereről mindössze annyit hallunk, hogy «boszúságában s haragjában majd megbolondúlt»; nyíltan is panaszkodik Lancelot hűtlensége ellen: a féltékenységi nagy jelenet köztök ismét Tennyson leleménye. Midőn a gyászbárka érkezik, a királyné férjével az ablakban könyököl s úgy hívatják aztán Lancelot-t stb. S íme egy példa Tennyson szöveg-átírási módjára. Elaine levele így hangzik Malorynál:

Most noble Knight, my lord, sir Lancelot du Lake,
 now hath death made us two at debate for your love;
 I was your lover, that men called the fair maiden of Astolat;
 there fore unto all ladies I make my moon; yet for my soul
 that yee pray and bury mee at the last and offer yee my masse
 peny. This is my last request and a clean maid I died,
 I take God to my wisse. Pray for my soule,
 sir Lancelot, as thou art a knight pearles.

s így Tennysonnél:

Most noble lord, sir Lancelot of the Lake,
 I sometime call'd the maid of Astolat,
 Come, for You left me taking no farewell,
 Hither to take my last farewell of You.
 I loved You and my love had no return,
 And therefore my true love had been my death.
 And therefore to our lady Guinevere,
 And to all other ladies I make my moan.
 Pray for my soul and yield me burial.
 Pray for my soul thou too, sir Lancelot,
 As thou art a knight peerless.

A szenvedélyek erejének s egyáltalában a realismusnak hiányáról szóló állítás sem érdemel kisebb megfontolást. Kétségtelenül nincs Tennysonben oly mérvű vad zajgása az indulatoknak, minő Browning Robertben, a Viktoria-korszak másika nagy költőjében van, kivel rendesen szembe állítani szokás; de azért igazságtalan túlzás, megtagadni tőle a nagy és mély szenvedélyeket. Hisz már a vizio, örülés, öngyilkosság gyakori szereplése az ellenkezőt sejtetheti. S mi hát az erő, ha nem az, mely a *Testvérek* balladájában, a *Levelekben*, *Maudban*, *Rizpahban*, Guinevra házasságtörésének rajzában, melyet bátran nevezhetni «ritka merészségűnek s hatályúnak az angol irodalomban», vagy *Locksley Hallban* s a lánggra lobbantó honfiúi költeményekben jelentkezik? Nem égető tűz az, mi ezek költőjének szívében ég? Nem a kürt szava harsogtatva-e bennök erős tüdővel? Vagy az állítólag oly seraphikus *Király-ídyllekben* nem elég realismus-e *Enidben* a Doorme gróf szereplése, melyet egy naturalista legfőlebb Doorme «hölgyeinek» előtérbe állításával, itt kíméletből «elhallgatott» beszédek tolmácsolásával s a tivornya förtelmeinek kiszínezésével tehetne ugyan durvábbá, de sem merészebbé, sem jellemzetesebbé nem változtathatna? Még a *Májusi királynőben* is erős pathológiát fedezhetni föl a haldokló rajzában, valamint *Enoch Ardenben*, hol Annie másodszeri ferjhez menetele után az áldottság állapotával járó szorongások vannak elbeszélve: az utóbbi mű alkalmából, melyet annyit bántalmaztak régebben mint hyperideális képzelemlátásban játszót, szellemesen állították Tennysonnel Zolát szembe újabban, mint a ki büszkén vitatja magának azt az elsőséget, miszerint az ő regényein érzik a «nép szaga», míg Tennyson költeményéből a «nép illata» árad ki. S ha *Maudban* Browne

csak oly rhetorikai magniloquencet lel, melynél a legmeghittebb társalgás pongyolasága is többet ér, inkább adhatunk igazat Tennyson egy másik, máskülönben oly igazságtalan bírálójának, Tainenek,*) ki szerint e műben «a rendes társalgás mérész, hanyag szavait, a házi élet részleteit, valamely öltözék, politikai ebéd, szónoklat, falusi mise leírásait» lelni s a valódi és egykorú erkölcsök oly összefoglalását, melynél a Dickens vagy Thackeray prózája sem nyújt tömörebbet. A kinek mind ez nem elég, ajánljuk olvassa el a *Gyermek-kórház* érzékeny, de mélyen megható történetét, hol ha nem is találni épen tolsztojzilag kegyetlen élethűséget, de a sebészeti műszerek s az amputálandó kis beteg eléggé realis világot tárnak elénk; vagy a *Tengerparti álmokat*, mely egy perui bánya-részvényeivel megkárosult city-clerk éjjeli beszélgetése fölébredt feleségével, míg ágyok mellett beteg gyermekek nyugtalankodik — vagy az újabb keletű *Hajótörést*, ezt az egészen modern házasságtörési történetet, melyben Shelley s a tőzsde szerepel: ezekben talán már csak eléggé határozottak a körvonalok s nem holdfényes félhomály van, hanem nappali éles világítás.**)

Bármint vélekedjünk is azonban e kérdésekről, azt a vádat már határozottan vissza kell utasítnunk, mintha Tennyson olvasása tetterönkre, egész erkölcsi valónkra zibbasztón hatna. Tehetné ezt az a költő, ki minden művében a lelkiismeret, a kötelesség törvényeinek teljesítésére, önismeretre, önbecsérzetre s feddhetetlenségre buzdít a válság idején, óva óv az elcsüggedéstől? Tehetné ezt az a költő, ki a honszeretet oly hő éneke s

*) *Az angol irodalom története*. V. kötet. Fordította Csíky Gergely.

**) Mint érdekes példát arra, mennyivel realistikusabb néha Tennyson fordítóinál, idézhetjük a *Millers Daughter*nek különben igen gyöngé s az eredetit egy versszakkal megrövidítő magyar fordításából e sorokat:

A zúgó malmot, mely szünetlen
Vizet tapos, csurog, csepeg,
A lisztes udvart, s lenn a kertben
A keskeny ösvényt; zöld gypet.

Ez egészen kinyalt s hűtlen másolata az eredetinek, mely így hangzik

The meal-sacks on the whiten'd floor,
The dark round of the dripping wheel,
The very air about the door
Made misty with the floating meal.

ki mintegy feleletül a szóban forgó vádra, így nyilatkozik legutóbbi kötetében: «Azon dal, mely megerősíti egy nemzet szívét, magában véve is már annyi, mint egy tett». Az a költő, ki nemcsak a humanismus lelkesült apostola, hanem a legszenvedélyesebb magasztalója a szellemi haladásnak s még akkor is, midőn — mint a *Princess*ben — képzeletvilágában csapong, az igazságkutatás terén minden újabban nyert talpalatnyi tért, a természettudomány minden fölfedezését, a mechanika minden vívmányát újjongva üdvözli s — mint *Locksley-Hall*-ban — gyógyszerert talál bennök egyéni bajai ellen is?*) Ez a kegyetlen vád a *Revue des deux Mondes*ban emeltetett legkiméletlenebbül Tennyson ellen: fényes elégtételül szolgálhat, hogy mostanság ugyane folyóirat kijelentette, hogy Tennyson költeményeinek olvasásától nem kevesebbet remél hazájának «sívár pessimismustól emésztett» ifjúságára nézve, mint az «életkedvnek s ezzel az alkotási képességnek» visszatértét.

S ezzel egyszersmind elesik az a szemrehányás is, mintha Tennyson pusztán művészkedni óhajtó verselő lenne. Igaz, hogy mint a nagy zeneszerzők, ő is elengedte magát csábíttatni néha nagyrészt technikai virtuozitásból álló szerzemények írására — de ez csak kivételesen történt. Inkább mondhatni, hogy korunk, mely minden költői formát széttört, prózába és prózaiaságba süllyedt, nem képes eléggé méltányolni ezt a csodaszerű formatökélyt, — a hangoknak s főleg a színeknek ezt az ideges fogékonyságát, áradatát s káprázatosságát. Tennyson egy ifjabbkori allegóriájában maga rajzolta a pusztá szép imádásába elzárkózó költő-lélek kétségbeesését s megváltatását, a földiességhez, az emberiességhez visszatérés által: nem igazságos tehát még mindig ily «palace of art»-be zárkózottan, mint egy «belle au bois dormant»-ot képzelni műzsáját.

HARASZTI GYULA.

*) V. ö. Tennyson költészete philosophiájának fejtegetését Dowdennél: *Studies in literature*. 1789—1877.

II. RÁKÓCZY GYÖRGY ÉS A SZÁSZOK.

Az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XIII. kötetében Simonius Jánosnak, a szász nemzeti egyetem jegyzőjének, országgyűlési tudósításai láttak világot s egy füzetben mint külön kiadás is megjelentek. *) Bár e jelentések szenvedélyesek, tárgyilagossáknak nem mondhatók, rendkívül érdekesek és becsesek azok, részint mert a napi események hatása alatt készülvén, megbízható adatokat szolgáltatnak, részint mert az erdélyi országgyűlések belső szervezetét tárják föl előttünk. Abban az időben még nem voltak papírra téve a házszabályok: azokat a gyakorlat fejlesztette ki. Hogyan lettek azok az életben alkalmazva, megismerjük Simoniustól.

E tanulmányomban igyekeztem az erre vonatkozó adatokat összefoglalni, s képét adni annak a küzdelemnek, mely az 1650—1656. évek közt folyt a három nemzet közt. E küzdelem váratlanul, előkészület nélkül jött s közel negyven évig tartó békés állapotokat szakított meg — de végre még is megoldatott.

I.

Egy országos ülésben, II. Rákóczy György uralkodása vége felé, a rendek azzal a követeléssel léptek föl, hogy a fejedelem régi ígéretéhez híven, orvosolja sérelmeiket, s törölje el a szabadságaikat megnyirbáló törvényeket. — Hát jó, mondá Rá-

*) Simonius Jánosnak, a szász nemzeti egyetem jegyzőjének *Országgyűlési tudósításai* 1651—1657. Buda-Pest, 1888. 8-adr. 138. l.

kóczy a hozzá küldött követségnek, csak íráatok azokat össze s terjeszszétek előmbe. A nem várt izenet általános helyeslésre talált. De hogyan fogjanak a munkához? Már három hét óta tárgyaltak, ki voltak fáradva, költekezve és szerettek volna haza menni. Mindjárt az első kérdésnél meghasonlottak. «Nincs már idő tárgyalni, nagy munka ez és nehéz, hagyjuk a jövő gyűlésre»: kiáltották a rendek s ezek voltak többségben. «De bizony csak fogjunk a munkához!» sürgették a főurak — de leszavattak. Boszúsan mondta ki a végzést Barcsay Ákos, a ház elnöke: «hiszen nagy dolog uraim, hogy most kínálnak szabadságunk megadásával s nem kell. Némelyiknek egy balhája sincs s az kiabálja legjobban, hogy haladjon mostanról bántódásunk megorvoslása. Nekünk fáj az inkább, a kik bírjuk az országot s leszavaztatunk.»

Büszke szó volt ez és sok tekintetben igaz: bár nem Erdély egész területére, hanem csak a «lakságra», azaz a vármegyékre, arra a területre nézve tudniillik, mely a magyar nemzeté volt, s melyet valóban néhány fő rangú család bírt. Itt is csak az a befolyás volt az övek, a mit vagyon, a várak, a jobbágyság száma biztosított nekik — s mely ellen a városok kiváltságaikkal, a másik két nemzet, a szász és székely, az ország egyik alaptörvényének a három nemzet közt megkötött uniónak szabványaival védték magokat.

Ez a több ízben, utolszor 1630-ban körülírt unio szabta meg a három nemzet viszonyát egymáshoz, de biztosította mindenkinek politikai s törvénykezési önállóságát is: a szászoknak a szent királyoktól nyert kiváltságait, a székelyeknek ősi intézvényeit. Ezzel szemben a fejedelmi hatalom is gyöngének bizonyult s tényleg nem szorítkozott egyébire, mint, hogy az egyensúlyt köztök föntartsa. Mondhatni az érdekek moderátora volt.

Mert hiszen épen annál fogva, hogy mind a három nemzetnek egymástól teljesen, minden ízében eltérő alaptörvényei voltak, majd minden érintkezési pontban kellett kisebb-nagyobb conflictusoknak keletkezni. A közjogi törvények tekintet nélkül az élet minden napi követelményeire, mindenik nemzetnek biztosították saját területén az autonómiát, de nem gondoskodhattak azokról az esetekről, melyek a nemzetek közt közigazgatási differentiókból származtak.

A szászok universitásának voltak birtokai megyei terüle-

ten, melyeket az földesúri joggal bírt. Az universitas itt is saját perrendtartási eljárását akarta alkalmazni: esketett, ítéleteket hozott, büntetéseket szabott ki. Természetes volt, hogy a végrehajtásnál szemben találta magát a vármegyei hatósággal.

A mezei rendőrség teljes hiányán úgy segítettek, a hogy lehetett. Olyan országban, melynek egyik gazdagsága marha- és lótartásban állott, igen gyakori volt a lopás. Ezt a bajt úgy orvosolták, hogy a törvény megadta a jogot a károsultaknak, hogy az elorzott állatok nyomait helységről helysére üldözhesék. A mely helységnél a nyom elveszett, ott a helység vagy előállította az orvot, vagy ha ezt nem tehetette, megtérítette a kárt. De ha a nyom megyei területről fiscalis birtokra vagy regius fundusra vezetett (vagy megfordítva), ott a károsult nem kapta meg a hatósági támogatást, s még kevésbbé a kárpótlást. Mert hiszen minden külön közjogi terület el volt zárva a többi nemzet elől.

A postai közlekedés is rengeteg nehézséggel járt — mert nem voltak postahivatalok s vendéglők csak városokban voltak. Pedig a fejedelem és hatóságok leveleinek, kiadványainak gyors elszállításáról gondoskodni kellett. A városok, hatóságok s főurak egész levélhordó személyzetet tartottak. A fejedelemnek meg voltak az ő postái, kik, hogy magokat igazolhassák, czímerrel voltak ellátva. Az útban eső helységek ezek alá lovat adtak, s szállásukról, élelmökről gondoskodtak. Ezt nevezték ingyen postálkodásnak. De az ellenőrzés, hogy visszaélés ne történhessen s magánosok postái ne bitorolják a fejedelmi posták jogait, vagy hogy magok a fejedelmi posták is túl ne adjanak a postalovakon, sok nehézséggel járt. Még több kellemetlenség kútforrása volt a Királyföldön a vendéglátás, az «ingyen gazdálkodás», mert sokszor a hivatalból utazó személyek nem kerülhették ki a szász falukat, hol nem voltak kuriák, udvarházak, melyek gazdáinak vendégszeretetét vehették volna igénybe: itt a bíró által kellett magokat elszállásoltatni — s bizony itt sem volt ritka a visszaélés.

Az adóssági ügyek lebonyolítása is sérelmek kútforrása volt, a jogtalan kártérítési követelések következtében. Ha nemes és szász között volt a per, a nemes az őt megillető forum: a fejedelmi tábla elé akarta vinni föllebbezését — s ez ellenkezőt a szászok kiváltságaival, autonomiájával.

A mindennapi élet a nemzetek közt egész sereg ilyen

vitás kérdést teremtett, melyek eldöntése az országgyűlés elé tartozott, s melyek olykoron csakugyan éles összeütközések kútforrásává lettek. A különben sem hosszú tartamú országgyűléseknek legtöbb idejét az ezekre vonatkozó tárgyalások vették igénybe, melyek az élet mindennapi szükségleteiről gondoskodván, a közjogi vagy politikai kérdéseknél is jobban lekötötték a tanácskozók figyelmét s a megoldás sikerét mindig az érdekek lehető kiegyenlítése biztosítja.

Mert hisz ebben a kis, kétfelé is függő, országban legalább négy «szűkebb hazát» különböztethetünk meg: a három nemzet elkülönített területeit s a Partiumot vagy Részeket, János király és Bethlen Gábor e féltett örökét, melylyel kikerekítve törökkel, némettel szemben szavának, kardjának kölesönözhetett súlyt. S e négy külön test vagy «külön haza» közül mindenik képviselte külön állapította meg postulatumait: új törvények hozására, a meglevők módosítására vonatkozó indítványait, köz- vagy magánjogi sérelmek orvoslásának sürgetését. Ezek az egyes nemzetek külön előkészítő tanácskozásaiban formuláztattak s közös ülésben közöltettek a többi nemzetekkel. A végleges elhatározás aztán természetesen hasonló közös ülésben történt, olykor éles vitákat s heves összeütközéseket idézve föl s nem egyszer vevé igénybe a fejedelem engesztelő közvetítését.

Ezt a jogát neki, bármennyire körül volt is különben hatalma írva, a gyakorlat fejleszté ki. Általában a gyakorlat a rendi alkotmányt itt a szokottól s különösen a magyarországitól több tekintetben eltérő módon alakította. A miniszteri felelősség itt törvényen, fejedelmi conditiókon alapúlt s a rossz tanácsadók felelősségre vonása, sőt kivégzése — példa a Bánffy Dénes esete — sem volt kizárva. A törvények eleinte a fejedelem s ház közös megállapodásával hozattak: a megalkotásnál e két factor közt a közbenjárók a tanácsurak voltak, kik közvetítették a tárgyalásokat, de a házban csak meghívásra jelentek meg — például a nemzetközi kérdések vagy fontosabb ügyek tárgyalására — később azonban ez oda módosított, hogy a rendek megállapodása fejedelmi megerősítés nélkül is törvénynyé legyen. Valamely törvény megalkotását se a kisebbség, se akármelyik nemzet egymagában nem gátolhatta meg, de a leszavazottnak ott a jelenlevő káptalan előtt joga volt ellentmondását valamely korábbi kiváltságlevélre hivatkozással be-

jelenteni — s ez a leszavazott kisebbség számára legalább jövőre megmenté a jogföntartást. Maga az országgyűlés csak egy házból állt: de meg volt benne a főrendi háznak eleme is. Egyik volt: a választott elem, a három nemzet, a Részek, s a városok követei — másik a kinevezett — a fejedelmi tábla s a regalisták, azaz a lakság s a székelység leggazdagabb és legtekintélyesebb birtokosai, kiket a fejedelem regalissal hívott meg, de tekintettel arra, hogy minden előkelő család s annak több ága képviselve legyen a gyűlésen. A vagyonszerzés által újabban kiemelkedett családokra épen úgy tekintettel voltak, mint a régiekre. Az országnak csak egy eleme nem lelte a házban képviselőjét, a jobbágyság — azt ott földesura képviselte.

Íme ebben a rendi szervezetben mekkora túlsúlya volt a demokratikus elemnek — mert a városok, a szászok, a székelyek azt képviselték benne — s ezek tették a számszerinti többséget. És még is ennek a polgári elemnek egész befolyása leginkább a helyi érdekű közigazgatási kérdések eldöntésénél érvényesült. Minden közjogi és nemzetközi kérdés elintézése, minden politikai ügy megoldása a fejedelem és főrendektől függött. Nem hiába mondá Barcsay, hogy övék az ország — övék volt az valóban. Ők tartották kezökben a kormány egész gépezetét: a fejedelem és tanácsurai, kiket igaz, hogy az országgyűlés választott, de fejedelmi kijelölés alapján mindig a nagybirtokosok közül. A szász comes hivatalánál fogva tagja volt a tanácsnak, de ezt is a fejedelem nevezte ki. Kivüle ritkán volt valaki a szászok közül tanácsúr — valamint a székely primorok közül is volt kettő-három: de egyik úgy mint másik, rendesen birtokos volt a lakságon is. Tehát érdekei, részben legalább, ehhez fűződtek. A székelyek generalisa a székely területen s a váradi kapitány a Részekben, a fejedelem helytartói voltak, csak annyi befolyással a politikai s nemzetközi dolgokra, mint egy tanácsúr, kik közül 3—4 fölváltva az udvarban tartózkodott, s kik votummal, azaz tanácsadási joggal bírtak. A legfőbb, a valódi befolyás az ügyek menetére a cancelár kezén volt, kinek hivatala a parlamenti kormányban a miniszterelnökének felelt meg — de ez is csak annyiban volt valódi befolyás, mennyiben votuma legtöbb súlylyal bírt.

Valóban anomaliája volt ennek az alkotmánynak, hogy mindenki felelős volt az országgyűlésnek — csak a fejedelem nem, s még is ez volt a summus justitiarius s a legfőbb kor-

mányzó, ki együtt tartá kezében az uralkodói jogokat s kormányzói kötelességeket. De mindennek ellenére roppant előnye volt ennek a rendszernek, a nyilvánosság és szabadság az azon időben képzelhető legszélsőbb határig volt vive, s ezzel ha nem is mindent, de sok tévedést és hibát meg lehetett előzni. Mert nem volt olyan ügy, lett légyen az a legcsekélyebb magán vagy törvénykezési ügy is, mit petitionálás alakjában ne lehetett volna az országgyűlés elé vinni, miután az országgyűléssel egy időben s azzal kapcsolatban a tábla törvénykezési terminust tartott.

Országgyűlések évenként, néha többször is tartatván, hosszú halasztás nélkül mindent el lehetett végezni. Nem is volt példátlan dolog, hogy a fejedelem személyének mellőzésével, sőt olykor ellene fordultak az országgyűléshez. A követek, kivált a portai, valamint az oláh, tatár s egy időben a kozák követek fogadása országgyűlésen történt, valamint az ország is mindig válaszolt ezek által a fejedelmen kívül. Ha az ilyen követjárás nem esett az országgyűlési határidővel össze, a fejedelem vagy részleges gyűlés összehívásáról vagy legalább néhány tanács és főúr meghívásáról gondoskodott. A szövetségek pedig ezekkel a határos országokkal a rendek által ratificáltattak.

Ennek a nagy nyilvánosságnak a szabadelvű rendi alkotmányban egyik legjótékonyabb hatása volt, hogy megszerezte az általános érdeklődést a közügyek iránt. Ha kevesek intézték is a politikát, meg volt az a színe, hogy az egész ország intézi. A követek mindig vittek haza valami érdekes hírt, nemcsak az adó-megszavazásról, a váreépítések költségeiről s lustráról, katonatörvényekről, hanem ünnepélyekről, melyeknek tanúi voltak, szövetségekről, melyeket létre hoztak, az imperium és Lengyelország dolgairól. Aztán, ha elmondották, hogy az erdélyi külföldi követeknek ennyit s ennyit szavaztak meg, hozzá tettek, hogy a mi nemzetünkben ez és ez megy: mert az erdélyi követség mindig négy vagy öt személyből állt, a szerint a mint a fejedelem s a három nemzet követe mellett a partium is részt vett benne. Igaz, hogy a főkövet a fejedelmi volt, de mégis mindenik nemzetnek az érdeke meg volt védve az által, hogy az ő követe ellenőrizte a főkövetet.

Ez volt a solidaritásnak kapcsa, mely a három nemzetet összefűzte. Az az egymástól teljesen elütő elem, az az ellentétes alkotmányokkal bíró három szűkebb haza teljesen

fölfogta, hogy nekik együtt kell élniök, halniök. Vívott a három nemzet egymással keserű harcokat, beszélt néha még jogfosztásról is, halom számra hordta föl egymás ellen a sérelmeket, de megörzö az összetartozás érzését, s olyan próbával szemben, mint a mikor egy-egy ellenséges külhatalom egyiket vagy másikat el akarta az egésztől szakasztani s valamelyik szűkebb hazát önállóvá tenni: az elszakadással megkínált nemzet a kísértéssel szemben süket maradt. Jó iskola volt ez a nyilvánosság államférfiainak, kik megtanúlták a mérsékletet és higgadtságot, jó iskola volt ez a három nemzetnek is, melynek tagjai abszolút kizárólagosságuk mellett az egyetemes hazának is hű és más felé nem divergáló polgárai voltak. Hanem meg volt annak a maga árnyoldala is: ez a sok mindenféle kiváltság megörizte ugyan a nemzetek szabadságát, de útját állta annak, hogy a három nemzetből egy lehessen.

II.

Az első fejedelmi conditiókat a XVI. század végén alkották a rendek. A fejedelmi hatalom első nagyobb megnyírbálása volt ez: eleddig csak az esküformában fölszámlált pontok korlátozák az uralkodót. Ettől fogva a fejedelmi conditiók pontjai minden új választásnál jelentékenyen megszorítottak, folytonosan és következetesen újabb korlátokat emelve az uralkodói hatalom elé. De aztán minden uralkodó, ki hosszabb ideig ült székében, következetesen munkált hatásköre szélesítésén s az országgyűlések menetére gyakorolt befolyása által sikerült is olyan törvényeket alkottatni, melyek befolyását következetesen nevelték. A rendek ezért a fejedelem halála után boszúzták meg magokat: egy egész sereg olyan új törvényt terjesztettek az új fejedelem elé, mely a fejedelmi hatalom és a fiscus jövedelme kiterjesztésére célzó régibb törvényeket élöktől fosztá meg. Így Bethlen Gábor s így I. Rákóczy György halála után.

Hatalmas fejedelem, gazdag fiscus: ez a mondás mindig igaznak bizonyult Erdélyben, hol az indirect jövedelmek bevétele jóval túlhaladta a direct adók bevételeit. A rendes adózás kapuszám után történt s ez volt a fejedelem udvartartására, a török adó fedezésére s az udvari katonák zsoldjára szánva. A porták száma — tíz embert számítottak egy kapura — legnagyobb

volt a megyéken, mert itt legtöbb volt a jobbágy, a szekelységnek csak jobbágya fizetett s a szászságon mind össze 2400 kapu volt. Az államháztartás szükségleteit az, a mi ebből bejött, nem fedezte: annak az indirect jövedelemből kellett kitelni: bányászati, sóárulás, aranymosás, pénzverés, harminczad, bírság, a fiscalis uradalmak jövedelmei, a dézsmák árendája, az úgynevezett szabad kereskedés korlátozása — szóval egész sereg nagy részben a hűbéri viszonyokból folyó teher, melyekből mindig jutott a hívek megjutalmazására egy csomó eladományozni való s még maradt is a fiscusnak.

Maga a fiscus ideális személy, melynek meg voltak a maga szükségletei, kiváltságai, jogai, mely gazdaságot is folytatott s kereskedést is űzött. Hatalmát, jogkörét, jövedelmét terjeszteni igyekezett, de a meglévő föntartásához még szívósabban ragaszkodott — s ez nem egyszer vezetett érdekösszeütközésre.

Erdély leggazdagabb, legrendezettebb, legnépesebb része a szász föld volt, honnan a fiscus csak indirect úton jutott jövedelemhez. A porták utáni adót: a szentmárton-napi honorariumot, s közmunkaváltságot egy summában fizették meg: a kivetést az egyénekre a nemzet főhatósága, az egyetem, eszközölte. Azokat a terheket, melyeket ezeken kívül vetettek ki, s melyek régi gyakorlat maradványai voltak, a szász egyetem visszaéléseknek tekinté s ezek ellen állandóan küzdött az országgyűlésen. S mindjárt Rákóczy György halála után a sérelmek egész hosszú sorával léptek föl.

Elpanaszlák a «szabad kereskedésen» esett csorbát. Bethlen Gábor uralkodása vége felé a mézzel és viaszszal való kereskedést a fiscus monopoliumává tette. Halála után eltörölték az egyedárút, de öreg Rákóczy ismét helyre állítá. Nemcsak a kivetel, hanem magában az országban való kereskedés is el volt tiltva.

A vízi úton nem tudtak annyi sót szállítani, hogy a török és magyar széleken levő lerakodók szükséglete fedezve lett volna. A fiscus úgy segített a dolgon, hogy a szászságon megszabott ár mellett fuvarokat állíttatott ki, tekintet nélkül azonban a mezei munkaidőre.

A gabna- és bortermés tizedét nem mindig szedték be jókor s különösen a bortizedet nem is szállították el azonnal. Sőt a dézsmán fölül megvásárolták a must egy részét is s mindkettőt letétben a gazdánál hagyták, de lajstromot készítettek a

mennyiségről s a gazdának nemcsak őrizni, hanem töltelékkel is kellett tartani a készletet.

A fiscus gazdag sertés-állományának egy részét a királyföldi erdőkre küldte makkoltatásra. Fölczirkáltatta az erdőt, kihasította abból a makkoltatásra szükséges részt — s erre a helyre addig, míg a fiscusé ott volt, más sertést vagy marhát nem volt szabad hajtani. Hasonló eljárást követtek a fiscus juhaival is. Aztán vágatták is ezeket az erdőségeket s az épülethez szükséges fákat onnan szállították. Sőt a szászok halas-tavait s folyóit olykor tetszés szerint meg is halásztatták.

Katonatartással is gyakran terhelték a szászokat: mert az állandó hadak egy része, az, mely nem volt udvari szolgálatra berendelve, nyári hónapokban a helységeken quartélyozott s meghatározott árszabály mellett követelte az eltartást.

Öreg Rákóczy György sokat építkezett magyarországi birtokain: Munkácson, Patakon, Borsiban stb. s a mesterembereket, természetesen fizetés mellett, szász földről rendeltette ki, még kedvök ellenére is, limitált, tehát a rendes munkánál alacsonyabb árszabás mellett. De vajon azok a várak, melyeket Rákóczy Magyarországon tartott fenn, nem szolgáltak-e Erdély védelmére is?

Mind ezek a sérelmek a valóságban még sem voltak olyan nagyok, mint a hogy azokat a sérelmi lajstromok előadták. Közülök egyik-másik valami jogon vagy gyakorlaton alapúlt. De az életben, a végrehajtásnál visszaélés csapott be, s a petitióra mindig e concret eset adott alkalmat. Így történt aztán, hogy a törvény a legtöbb esetben az eljárás, a végrehajtás módzatait állapítja meg. S tulajdonkép az ilyen ügyekből csak apróbb perpatvar, de komoly összeütközés soha sem származott. A mi élesebb surlódásokra adott alkalmat, azok az intévények voltak, melyek a nemzetiségi összeolvadásnak állták útját: «a régi szent királyoktól kapott privilegiumok», melyeket alapjukban megtámadni, megdönteni nem lehetett.

Ezekben a privilegiumokban találta föl a szász nemzet a maga exclusivitásának védelmét, épen úgy, mint a székely ősi szervezetében. De az nem volt nemzetiségi kérdés, hanem kiváltságok kérdése. A magyar nyelv állami jogosultságát soha senki sem vonta kétségbe — soha egy szász követ sem próbálta meg német beadványt terjeszteni az országgyűlés elé, vagy németül szólalni föl a gyűlésen. A magyar nyelv eléggé el volt

terjedve köztök s legalább előjáróik mind tudtak magyarul. A XVII. századi lajstromból azt is látjuk, hogy sok szásznak magyar neve is volt — a nélkül pedig, hogy nemzetiségi propaganda ellen panaszkodtak volna. Érdekében állott a szásznak is, hogy magyarul tudjon s meg is tanult: mert szüksége volt erre a nyelvre, melyen legjobban meg tudta védeni előjogait. S oly időben, midőn mindenkinek, még a cigányok vajdájának is, előjogok szerzése, vagy legalább megtartása volt a legfőbb törekvése, a szászok kitartó harcza előjogaik megvédésére, komoly visszatetszést sehol sem ébresztett. Államellenes törekvésnek bizonyynyal se a fejedelem, se egy alattvalója nem tartotta, még akkor sem, midőn nem közigazgatási visszaélésekről, hanem alapszervezeti, privilegialis kérdésekről volt szó. Pedig a mily símán folyt le amazok orvoslására czélzó törvények hozása, oly elkeseredett harczokat idézett elő minden a kiváltságok módosítására irányzott törekvés. S azok a fiatal tanácsurak, kikkel II. Rákóczy György atyja kipróbált embereit pótolta, még a gyökeresebb, életbe vágóbb újításoktól sem voltak idegenek.

Az első országgyűlésen, melyet II. Rákóczy György atyja halála után tartott, a szászok sérelmi lajstromának kérdését több pontra nézve kedvezően intézte el. De mindjárt a következő 1650-dik évi országgyűlésen a szászok kiváltságaiba ütköző kérdések kerültek szőnyegre, melyek a zöld asztal körül több évre kinyúló vitákat idéztek elő.

Ez időben még a nagyobb városok belső területe nagyon korlátolt volt. Kőfalakkal, bástyákkal levén körül véve, nem terjeszkedhettek. Igazgatása a polgárság, s az ezek közül a vagyon és befolyás által kiemelkedett családok, a patriciusok kezében volt. Nem szívesen látták, ha nemes telepedett közéjük, kinek más nemű kiváltságai voltak, mint nekik, annyival kevésbbé, mert minden terület, mely ezek kezébe esett, az ő jurisdicziójok alól vétetett ki. S a szászok nem is a magyarok, hanem a nemesek térfoglalása ellen harczoltak. Az ország 1607-ben szabályozta «a városokon házak vételéről» való kérdést, de a gyakorlat a törvényt megfosztván életől, Bethlen alatt 1625-ben megújították azt.

A megrémült szász városok 4—6 tagból álló küldöttségeket járattak Bethlenhez, hogy a fejedelem «a kiváltságokat, melyekre megesküdött», tartsa meg s a törvény ismét feledésbe

ment. Öreg Rákóczy György idejében is minden a réginél maradt. II. György uralkodása kezdetén egy magyar nemes, Sebessy Miklós, zálogos házat s örökséget szerzett Szász-Sebesen s minthogy az ottani polgárok ebből ki akarták forgatni, a fejedelemhez folyamodott. A fejedelem a szászok nagy boszúságára Sebessynek adott igazat.

Egy másik vitás dolog a föllebbezési forum kérdése volt, melyre a «czirkálások» ügye, azaz a lopott marhák keresése adott alkalmat. A szászok a magok falvaiban megtagadták a kárpótlást a károsultaknak abban az esetben, ha a nyom oda vezetett — ez ellen a rendek törvényt hoztak, hogy minden hatóság a maga területén maga intézze el a végrehajtást s nyújtson kárpótlást a károsultnak — mit ha megtagadna, az ügy a táblára föllebbeztessék. E magában véve igazságos, s a kölcsönösség elvére alapított intézkedés a szászok kiváltságaiba ütközött, mert a szász nemzet helyhatósági joga értelmében a szászokat nem lehetett a táblára idézni, hanem az universitás elé s onnan a fellebbezés a fejedelemhez küldetett föl.

Ezzel a törvényt a szászok sehogy sem voltak megelégedve — de egy évig, addig tudniillik, míg új országgyűlés nem hívatott össze, nem volt orvoslás. Az 1651-diki országgyűlést a fejedelem február 12-dikére hívta össze s a szászok mintegy hat nappal a határidő előtt megjelentek Fejérvárta, hogy ott idejök legyen magoknak pártfogókat szerezni. Nemcsak a fellebbezés ügyében hozott törvény megváltoztatását kérték, hanem hosszú sérelmi lajstromot is készítettek: a fejedelem mesterembereikkel, ácsaikkal, kőműveseikkel egész nyáron magának dolgoztat s ők a bástyákat, várfalakat ki sem javíttathatják; a mesterembereknek az országosan megállapított munkabér kiutalványoztatik ugyan, de a pénzt későre és távol vidéken kapják meg; a fejedelem számára lefoglalt borok árát is későre kapják meg; panaszkodtak a fejedelmi dézsmások, mézgyűjtők, utazók, posták, czirkálások ellen. Szóval szörnyű siralmas képet festettek arról, hogy hogyan sanyargatják a fejedelem emberei a szegény népet, mely folyton pusztul és romlik, s melynek, ha ez arányban szegényedik, kénytelenek lesznek megengedni, hogy lovait eladhassa s ökröket szerezhessen be ezek helyett.

A sérelmeknek illető csoportosítása, az éles hang, mely a beadványon keresztül vonúlt, olyan szint adott a panasznak,

mintha azt a fejedelem személye ellen intézték volna: s Rákóczy úgy is vette a dolgot. «Eddig elé a szász hatóság a nép pusztulásáért a nemeseket s székelyeket vádolta — mondá Rákóczy — s most már minket akarnak felelőssé tenni.» De egy véletlen Rákóczyt olyan adatok birtokába juttatta, melyből kitűnt, hogy a fölpanaszolt nagy sarcz a szász előljáróságtól származik s a dolognak ő ezzel a szászokra nézve nem várt fordulatot adott.

Dániel Ferencz, egyike Rákóczy bizalmas embereinek, Fejérvárra útaztában Nagy-Sinken a bírónál, Deák Tamásnál, szállt be. A bíró elpanaszolta Dánielnek, hogy ők már-már leroskadnak a közterhek alatt, mert azok nem abban az arányban vettetnek ki rájuk, mint az országgyűlés elhatározza, hanem háromszoros, négyszeres összegben s érdekes részleteket beszélt a szász hatóságok visszaéléseiről. Majd segítünk ezen, mondá Dániel s a bírót bevitte magával Fejérvárra, kit aztán ott elrejtett s titokban a fejedelemnek is bemutatott. A bírótól nyert adatok alapján olyan választ terjesztett a szászok sérelmeire az országgyűlés elé, melyből kitűnt, hogy nem az adó terhe, hanem az előljáróság nyomorgatásának súlya alatt roskad le a nép.

«Látjuk a beadott postulatumból — mondja a fejedelmi izenet — hogy a szászság pusztulását nekünk akarják előljáróik tulajdonítani. Híjuk bizonyásgúl az Istent, tudja a nemes ország, micsoda gondviselessel, oltalommal vagyunk mi ő kegyelmekhez. Vajon mikor volt ily nyugodalmas állapot-jok?» Aztán rátér a fejedelmi izenet a szászok pusztulásának valódi okaira, s itt egyenesen az előljáróságot vádolja: a fiscus számára vásárolt bort betudják az universitas adójába, de az így visszatartott pénzből nem fizetik ki a bor árát, hanem visszatartják. A gazdagabb tisztviselők magok vásárolják össze a mustot szüret előtt, de magok szabják meg annak árát. A vármegyéken egy porta fizet húsz forintot (egy porta tíz emberből állott) a szászságon nincs olyan szegény, ki húsz forintot ne adna — a vagyonosabb 30—50 forintot személyenként. A szászok összes adója 56,400 forint: a mit pedig az előljárók ezen a czímen a néptől bevesznek 400,000 forintnál többre rúg. Ebbe pedig a bírság nincs beszámítva — s az is nagy összegre rúg. A fejedelem azt kívánta, hogy az ország az ügy megvizsgálására s jelentéstételre bizottságot küldjön ki.

«Négy napon át — mondja a szász tudósító — február

15—18. közt kalapács és üllő közt voltunk. Mit használ a jó ügy, ha rossz a tolmács? s mit árt a rossz ügy, ha jó a tolmács?» A rendek is természetesnek találták, hogy ez ügyben bizottság küldessék ki, kik számot kérjenek, hogy hová lesz a sópénz s a borpénz? s a szászok nem tudták meggátolni, hogy a fejedelem indítványa el ne fogadtassék s a bizottság tagjaivá három magyart s ugyan annyi szászt neveztek ki. Most hát minden igyekezetöket arra fordították a szász követek, hogy a vizsgálat megkezdését lehetőleg halaszszák el, mitől a vizsgáló bírák sem voltak idegenek s végre Bisterfeld és az özvegy fejedelemasszony, Lorántfy Zsuzsánna, által rábírták a fejedelmet is, hogy a halasztásba beleegyezett. «Mi segesváriak — mondja Krausz egy szász évkönyv-író — nem félünk a vizsgálattól. De ne keressük, hogy a más szászok s városok hogy bántak a só- és borpénzzel, s hogy a vizsgálat a népnek mennyi könnyét s panaszát hozta volna napfényre. Sed sile lingua, calamum cohibe, veritas enim odium parit.»

A szászok sérelmi sorozatának az a pontja, melylyel a megelőző évben az elveszett marhák kárpótlása ügyében hozott törvénynek megváltoztatását kérték, még hevesebb és élesebb vitákat idézett elő. Az a magában véve igazságos intézkedés, hogy a megyei területen az a hatóság fizessen kárpótlást, melynek határán elvesz a nyom, a szászok kiváltságaiba ütközött. A törvény értelmében ugyanis a megyei hatóság ítelt az ilyen esetekből támadt perekben — s ez ellenében a szászok régi privilegiumaikra hivatkoztak, melyek értelmében még a megyei területen fekvő birtokokon is az ő hatóságaik bíraskodnak. Három napi vita után (február 22.) fölmutatták kiváltságlevelüket s most néhány napig ezek értelmezésén vitatkoztak. A leveleket utoljára a fejedelem és tanácsurak elé terjesztették s ezek egy három pontból álló törvényjavaslatot készítettek, mely még szabatosabban formulázta a múlt évi törvényt. A javaslat közöltetett a szászokkal is, kik azt a múlt évi törvélynél is terhesebbnek találták s az ellen választ készítettek. A választ az országgyűlés elvetette, a javaslatot elfogadta s a fejedelem elé terjesztette, ki azt megerősítette. A szászok ez eljárást még sérelmesebbnek találták s azt követelték, hogy az egyes pontokra készített válaszuk a fejedelem elé terjesztessék.

«Nem lehet az» — kiabálták a főurak és megyék — «a mit egyszer elfogadtunk s a fejedelem is megerő-

sített, azon az ország nagy kisebbsége nélkül nem változtathatunk.»

A vita mind két részről nagy hévvel folyt, mert egyik fél sem akart engedni. Erre a szász követek fölálltak s kijelentették, hogy ők ünnepélyesen protestálnak.

Az ellenmondás, a protestatio, a jogföntartásnak nem szokatlan ugyan, de ritkán alkalmazott formája volt, melylyel a kisebbség vagy néha magános ember is szokott élni oly alkalommal, midőn valamely kiváltság megtámadásáról volt szó. Fontossága ebben a kérdésben abban állt, hogy egy nemzet jelentette be, szemben a másik kettővel. S annak bejelentése valóban nagy mozgalmat támasztott. Haller Gábor, a fejedelmi tábla bírása, azt a kérdést intézte a szászokhoz, hogy «mit akarnak ők most az ellenmondással elérni?» «Mit?» felelék ezek, «azt, hogy mi privilegiumainktól nem akarunk elállani.»

S valóban másnap (márczius 4.) az egyik ítélmestertől kivették az ünnepélyes alakban kiállított protestatiót. A vita még hevesebbé lett, mint megelőző napon volt. Ekkor Köröspataky István, fejérvármegyei jegyző, egy közvetítő indítvánnyal lépett föl: minthogy az egyetem így el akarja magát zárni s a megyéken fekvő birtokait a megyék hatósága alól ki akarja vonni, egyezzen belé az ország a szászok kívánságába, de viszont ők is engedjék meg az 1607. és 1625-diki törvények értelmében, hogy a nemesek és székelyek a szász városokban házakat s fekvő birtokot vehessenek.

Ez az indítvány meglepte a szászokat, s a mint megtétett, a vita azonnal más fordulatot vett, új mederbe tereltetett. Semmitől nem tartottak annyira a szászok, mint épen ettől, s ez indítvány ellen még nagyobb vehementiával léptek föl. «Össze akarják kiváltságainkat zúzni» kiáltották a szászok «Még a pogánynál is pogányabbúl bántok velünk», felelék a főurak «s ha be is fogadtok zavaros időben, mindenünk nálatok vész». A szászok ismét az unióra hivatkoztak. A láрма erre még nagyobb lett. «Mutassátok ki az usust, hogy éltetek az articulussal s megengedtük nektek városainkban házat vásárolni. De hogy is engedhetnénk meg? Lám itt a példa: Várad, Kolozsvár, Enyed, Szász-Város. hogy fér meg ezekben a polgár a nemessel? A privilegium nationale azt tartja: et unus sit populus; nekünk mások a jogaink, vallásunk: mi privilegiumunkból egy hajszálnyit sem engedünk.»

S a dolog csakugyan levétetett ezúttal a napi rendről. De másnap (márczius 5.) egy újabb vitás ügy került föl. A fejedelem öt megerősített articulust küldött a rendek közé. Ezek közül egy rövid szavakkal, magyarázat nélkül «eltörölte az 1642-diki XIII. articulust s visszaállította az 1619-diki törvényt». Szólt pedig ez: a szászokkal való perlekedés módjáról. A kérdés lényege abban állt, hogy meg lehessen-e a szászokat mint magán embereket s nem magát a közönséget, fejedelmi táblára idézni vagy sem? Az új törvény szerint meg lehetett őket idézni. A szászok e határozatban egész törvénykönyvük megsemmisítését látták. Azt állították, hogy erről a törvényről javaslat sem terjesztetett a gyűlés elé, s csak úgy csúszttak be a székelyek az articulások közé. Protestatiót jelentettek be ellene, s midőn ez sem használt, az egész universitas fölkelt, ott hagyta a gyűléstermet s kihallgatást kért a fejedelemtől.

A fejedelem fogadta ugyan a szászokat, de kijelenté nekik, hogy neki nincs hatalmában az egyszer már megerősített törvényt megváltoztatni: végezzék el az ügyet a nemzetek egymás között. De a két nemzet hallani sem akart új módosításról, s a szászok ismét ünnepélyes ellenmondáshoz folyamodtak — ez legalább jövőre megőrizte számokra a jogföntartást.

Ily módon a szászok mind a két évben, 1650-ben s 1651-ben, vesztesek voltak ugyan, de ügyöket azért elvesztettek épen nem tartották. Azok a jelentések, melyek a gyűlések lefolyásáról a szebeni tanács számára készültek, arról tanúskodnak, hogy a vita mind két részről nagy elkeseredéssel folyt. Akkor is csak úgy, mint ma, a pártok taktikájához tartozott nagy vehementiával lépni föl a külső hatás kedvéért, s nagy követelésekkel állani elő, hogy legyen miből leengedni. Azok a nagy szavak a jogfosztásról szóltak a fejedelemnek is, kinek könyörületét akarták fölébreszteni. Jól tudták, hogy az öreg fejedelem végrendeletében ajánlotta fiának, hogy jól bánják a szászokkal s bíztak benne, hogy ez nem fogja törésre vinni a dolgot. S az egykorú szász emlékiratokban, följegyzésekben nyoma sincs, hogy az elkeseredés a nemzetek közt a gyűlés bezárása után is tartott volna. A mint a kérdés alapján egy kis területet érdekelt, nem is tekintették közérdekűnek. Aztán a törvény betűje s a végrehajtás közt mindig volt különbség: a szászok jól értettek hozzá, hogy annak szigorát a gyakorlatban enyhítsék. Most is jó eleve készültek hozzá, hogy a két tör-

vény, a megyei területen való bíraskodás és táblára való föllebezés ellen, az 1652-diki országgyűlésen újabb s még élesebb hadjáratot indítsanak.

De a dolgok nem úgy alakultak, hogy e tervöket kivihették volna.

A gyűlés február 18-kára hirdettetett ki. Néhány nappal a meghívók szétküldése után Zsigmond herczeg meghalt, s maga a fejedelem is megkapta a himlőt és élet s halál között feküdt. Megnyílt ugyan a gyűlés, de néhány napig tanácskozássra gondolni sem lehetett. A fejedelmi előterjesztések beküldettek ugyan, de a rendek elnapolták a tárgyalást. A kór azonban mind aggasztóbbá vált s ekkor, február 24-dikén, összegyűltek a rendek, nem azért, hogy a rendes tárgyaláshoz fogjanak — mert kimondák, hogy a fejedelmet se előterjesztésekkel, se kérévényekkel nem terhelik — hanem, hogy bekövetkezheto halála esetére utódjáról gondoskodjanak.

Az utód személyére nézve nem volt eltérő nézet a rendek közt. Már három fejedelmet adott a Rákóczy-nemzetség a hazának. Nincs magyar család a két magyar hazában, ki vagyona nézve mérkőzhetnék ezzel: s ez a vagyona most a Zsigmond halálával megkétszereződött. A Lengyelországgal határos terület egészen az övé. S még ez nap bejelenték a fejedelemnek, hogy fia személyében megnyugodtak.

De ez a fiú, Ferencz herczeg, nyolcz éves volt — s az anya ha nem is catholica, de catholica eredetű! A vallás és interregnum kérdése s az ebből következheto eshetőségek egész sorának megvitatása foglalta el a következő napok tárgyalásait. Nyugalommal, higgadtan, szenvedélyesség nélkül tanácskoztak, szavaztak és jutottak megállapodásokra, kizárva a tanácskozásokból «az indiscret elemet». A tanácskozás első napján ugyanis sokan jöttek össze az országházában kisebb nemesek s a főurak szolgálai, kik olyan forma szerepet vittek abban az időben mint ma a hallgatóság. Ezeket hát eltávolíták a tereméből, kiválasztván azokat, kik a tárgyalásokban részt vehetnek. De lassanként mindenben megegyeztek, a sorrendben, a kormányzóság fölállításában, a kormányzó személyében, az ennek adandó föltételekben s az ifjú fejedelem elé szabandó conditiókban és megválasztásában.

Nagyobb vita csak a fejedelmi hitlevél kérdésénél támadt. Erre nézve a II. Rákóczy György által elfogadott conditiók

szolgáltak mintául. Ennek hetedik pontja így szólt: «hogy urakat, nemeseket, kerített és mezővárosokat, szászságot és székelységet régi és minden legitime emanaltatott privilegiumokban stb. megtart, az szent András király decretomának contentiája szerint». Az Andrásról szóló szavak az új tervben kimaradtak. De tudni kell, hogy a szászok legföltettebb privilegiuma Andrástól származott s a szászok azonnal föl is szólaltak. Hiszen, mondák, csak a múlt évben tettek be egy törvényt az articulusok közé, mely egy sarkalatos jogunktól akar megfosztani, ha most Andrást kihagyják a föltételek közül, akkor minden új törvénnnyel fölforgathatják kiváltságainkat, mert a fejedelem azokra nem esküszik meg. De fölvilágosították őket, hogy András nevének kihagyása vallásügyi szempontokból történt. Mert András katolikus volt, s a megválasztandó fejedelem is anyai ágon katolikus családból származik. Veszedelemes volna hát meghagyni, hogy ő Andrástra esküdjék.

S a szászok ebbe megnyugodtak. A vallás tekintete még a kiváltságokénál is erősebb volt nálok. S választás és föltételek elfogadása egyhangúlag történt.

III.

A XVII. század köz- és magán-életében nagy szerepet játszott a perlekedés, jóval nagyobbat mint napjainkban, s a családi, személyi viszonyokkal, közügyekkel annyira össze volt forrva, hogy azon idők belső történetét nem egy esetben a perlekedési viszonyok ismerete nélkül helyesen meg sem ítélnék, mert sok esetben a pártok állására s a szereplő egyének jellemének fejlődésére is befolyással voltak. A több mint száz év óta évenként néha több ízben, de legalább egyszer tartott gyűlések fölhalmozódott s nem egyszer egymással ellentétben álló törvényeiből fejlődött ugyan ki bizonyos gyakorlat, s a törvénykezés egy ága, a perrendtartás, rendszerbe is volt szedve: de az a körülmény, hogy a törvények összege mindenkire nézve a maga egészében hozzá férhetetlen, s azt még a legkitünőbb jogászok is csak töredékeiben ismerik: a törvények alkalmazásában tág tért nyitott az ügyvédi furfangnak s a bírói önkénynek. Az, hogy öreg Rákóczy a perlekedések vezetését saját kezébe vette, azzal, hogy a legfőbb törvényszékek

ülésein személyesen elnökölt, nem javított a dolgon. Illett az erdélyi viszonyokra is az, mit egy német krónikás mondott: «három zsákja legyen annak, a ki perel, egy a pénz, másik az acták s a harmadik a türelem számára. Az első hamar fogy, a másik hamar telik s a harmadik leghamarább kiürül». Hanem azért pereltek az emberek sokkal többet, mint ma, és sokkal hevesebben.

Azért mégis, sőt talán épen ezért szerették volna, hogy azok a törvények, melyek az ítélelhozatal alapjait képezték, hozzá férhetőkké legyenek. Öreg Rákóczy György összegyűjtötte az évenként kiadott törvénykönyveket, fia pedig elhátározta kiadásukat. 1652-ben a rendek elé terjeszté a dolgot. Ezek két eljárási módszer közt választhattak: vagy úgy, mint Magyarországon egy *Corpus Juris*ba szerkesztve adni ki azokat, vagy azokból új törvénykönyvet codificalni. A rendek ez utóbbit választák, kinevezték a szerkesztő bizottságot, mely az összes anyagot még azon évben megbírálván, szövegezván, a-b-c-rendbe szedte. Az operatumot megbírálni s egy törvénykönyvvé alakítani az 1653 január 15-dikére hirdetett országgyűlés föladata volt.

Ilyen komoly, fontos és nehéz munkánál, mely az összes köz- és magánjogot, a pénzügyet és büntető törvényt, közigazgatást és perrendtartást magában foglalja, a személyes vitáknak tér ritkán és kevés kérdésnél nyílik. Ha legtöbbször az egyes törvények alkotásánál a személyes tekintetek voltak döntők, ha sok törvény magán érdeknek köszönheti meghozatalát, s ha az indok, mely a rendeket rábírta, hogy a codifikálásba beleegyezzenek: a nemesi kiváltsággal meg nem egyező törvényeknek eltörlése, önzésről és korlátolt fölfogásról tanúskodik is — most a codifikálásnál mégis inkább az elvi szempontok voltak irányadók. S az országgyűlés két hónap alatt — Erdélyben szokatlan hosszú idő — elkészítette az *Approbatát* — úgy hívják a codifikált törvénykönyvet — nyugodt és higgadt tanácskozással, szenvedélyesség nélkül. Csak a vallás kérdésénél a jezsuiták kitiltása — mert ebbe a kérdésbe a császár is belé elegyedett — vert föl a rendesnél több port: no meg a szász kérdés.

Mikor a szászok a fehérvári gyűlésre eljöttek, már tudták, hogy minő szöveget ajánlott a szerkesztő bizottság az ő viszonyaik szabályozására — mert a bizottságban igen termé-

szetesen ők is képviselve voltak. Ez a bizottság pedig velök szemben arra az álláspontra helyezkedett, melyet az 1650. és 51-dik évi országgyűlés elfoglalt: a házvásárlás kérdését a szász városokban, s a fejedelmi táblára való föllebbezést abban a szellemben akarta megoldani, mely ama két gyűlés alatt nyilvánúlt. De az universitas képviselői is megmaradtak régi álláspontjuk mellett: s épen ezért most, mikor nagy és előre láthatólag hosszas időre kiható codificatióról volt szó, erős és hosszas küzdelemre kellett készülniök. A két nemzettel szemben ő, a harmadik, egymagára nem nyerhetett eredményt — szükségkép pártfogókról kellett gondoskodni.

Magok is belátták ezt, s az ügyet tanácskozás tárgyává tették. Az országos üléseket megelőzőleg értekezleteket tartottak a szebeni háznál, hol némely napokon már reggel négy órakor megjelentek. Az országgyűlés egyik factorának, a fejedelemnek s legbefolyásosabb tanácsurainak megnyerésére gondoltak: egy rész, az intransigensek ellenzése mellett is, szavaztöbbséggel elhatározta, hogy a fejedelemhez fordul. (Január 20.) Az ehhez küldött követek nem ugyan elutasító, de még sem egészen kedvök szerinti választ hoztak.

A két kérdést: a házépítés és táblára való föllebbezés kérdését a fejedelem együtt fogta föl. Ha már megerősített városaikat el akarják zárni a más két nemzet előtt, legalább járuljanak hozzá, hogy legyen ezek számára menhely veszély idejére: építsenek egy bástyát Fejérvárott. A szászok ezt igen költségesnek találták. Hátha, gondolták, egy nagyobb összeg ígérésével kivághatják magokat a hosszú, több évre terjedő munka alól. Újra megtalálták a fejedelmet (február 21.) s neki tízezer és Haller Gábornak ezer forintot ígértek. A fejedelem, hangzott a válasz, jó indulattal viseltetik a szászokhoz s hajlandó is rajtok segíteni. De a pénz hamar elmegy: ha fölépítik a bástyát, azzal maradandó szolgálatot tesznek a közjónak, mert a bástya örökre megmarad, s az az egész ország védelmére szolgál. A mérsékeltek, s ezek voltak nagy többségben, nem is voltak ettől idegenek — föltéve, hogy a két sérelmes törvényjavaslat teljesen és végleg levétessek a napi rendről. Mert mérsékeltek úgy, mint intransigensek egyetértettek abban, hogy ezekre vonatkozólag a más két nemzetnek semmi concessiót sem tesznek. Abban a meggyőződésben voltak, hogy ebben a két kérdésben a legcsekélyebb, bármennyi óvatos-

sággal körülírt engedékenység magokat a szent királyoktól nyert privilegiumokat forgatná föl s oly rést ütne rajtok, mely ezek megsemmisítésére vezethetne.

Ezzel tisztába jöven, többé újabb lépést nem tettek mind addig, míg az illető javaslatok magán az országgyűlésen nem kerültek napi rendre.

Addig pedig, február 24-dikéig, teljes egy hónap telt el: erős munkával elfoglalt, de zajos ünnepélyek — német császártól, szultántól s a kozák hatalmaktól küldött követségek fogadása — által félbeszakasztott hónap. Az a-b-c-rendbe szedett törvényekkel ez napig a «szászság» szóig érkeztek el.

Az első törvényt, mely a szászokra vonatkozott, maga a fejedelem initiálta: az nem volt benn a bizottsági munkálatban s az egy humanus, a nép javára célzó javaslat volt, mely régi visszaélést volt megszüntetendő. Szólt az ingyen gazdálkodásról, postálkodásról. A főurak és nemesség ellen volt intézve s kemény tilalmat foglalt magában azok ellen, kik a szász népet e czímen zsarolták. A fejedelem e javaslata nagy zajt támasztott. A nemesség s a más két nemzet ellentmondott azon az alapon, hogy a szász jobbágyok ily módon szabadabb emberekké lennének, mint a többi jobbágyok. De, válaszolták a szászok, nálunk nincsenek jobbágyok, mert a falusi szászok szabad költözködési joggal bírnak, nem mint az oláhok, kik földhöz vannak kötve. A nemesek egy három pontból álló módosítást formuláztak, mely a javaslatot lényegesen módosította volna s fölhívták a szászokat, hogy ők is járuljanak hozzá és így együttesen nyújtsák be a fejedelemnek. Gyűlés végén kiadatott a javaslat a szászoknak. Ezek tanácskozásha is vették, s elhatározták, hogy ezt elvetik és a fejedelem szövegezéséhez ragaszkodnak. Elhatározásukat a délután tartott gyűlésben bejelentették. A szászok e kijelentése valóságos fürgeteget idézett föl, fejekre kíméletlen kifejezéseket, erős recriminációkat zúdítottak. Hospesek vagytok, vetették szemökre a főurak, s azért vagytok kivéve a fegyver alól, hogy ingyen gazdálkodjatok. — Ha hospesek volnánk — felelék ezek — ti tartoznátok nekünk ingyen gazdálkodással, de nem vagyunk hospesek, hanem olyan nemzet mint ti s mienk a harmadik szavazat az országgyűlésen. Hogy az ingyen gazdálkodást valaha magunkra vállaltuk volna, azt ugyan be nem bizonyíthatok soha. Most sem vállaljuk el.

Ez volt a legzajosabb ülés az egész sessióban, mely a szászok ellenkezése miatt a két nemzet vereségével végződött. Másnap (február 25.) már ezeken volt a sor visszaadni a szászoknak a kölesönt. A házvásárlásról s a táblára való föllebbezésről való törvények olvastattak föl, az a két törvény, mely a szászoknak legjobban fájt. De az előbbeni, a házvásárlásról szóló, törvény már nem volt olyan merev, mint az első tervezetben. Most azzal a módosítással került a gyűlés elé, hogy idegenek csak akkor vásárolhassanak házat szász városokban, ha se a rokonok, se a szomszédok nem akarják megvenni. Két nemzet szó nélkül elfogadta a javaslatot: a harmadik, a szász, elvetette a módosítás ellenére, melyet épen nem tartott kielégítőnek, a másikkal, a táblára való föllebbezéssel együtt, mert mind kettőről azt találta, hogy ezek privilegiumaival s az usussal ellenkeznek. Hiába hivatkoztak a szászok arra, hogy egyes kérdésekben segítettek a más két nemzetnek az általok óhajtott módosításokat keresztül vinni, a más két nemzet hallani sem akart a kérdés elejtéséről s erre aztán a szászok kijelentették, hogy vagy folyamodni fognak a fejedelelemhez a javaslat ellen, vagy tiltakozást jelentenek be. Az elnök ekkor magához szólította a legbefolyásosabb szászokat: «ne siessétek el a dolgot. Ha az ország ilyen nagy dologban kedvez nektek, illő, hogy ti is hálások legyetek. Majd látogassatok meg s akkor megmondom mivel.»

A mit az elnök a szászoknak ajánlott, az volt, hogy válalják el Fejérvárott egy bástyának fölépítését. Ugyanezt ajánlotta nekik a fejedelelem is, s most ez szeget ütött a fejekbe: miután ők egynek fölépítését megajánlották a fejedelelemnek, s egyet a rendek is kívánnak, nem lehetetlen, hogy ily módon egyből kettő lesz: egy, a mit a fejedelelem, egy, a mit az elnök ajánl. S elhatározták, hogy Kemény közbenjárását kéri ki.

Ezután néhány napig pihent a szász kérdés, mialatt az *Approbata* tervezetén végig mentek a rendek. A szászok nem tettek semmi nyilatkozatot s minthogy ekkép a kérdés függőben maradt, márczius 1-jén maga a fejedelelem küldött be egy újon szövegezett cikket a házvétel dolgában, melyet a szászok az első szövegezésnél is rosszabbnak tartottak. Ezt már sehogy sem akarták a szászok elfogadni s azonnal egy iratot kézbesítettek az elnöknek, melyben fölkérik a más két nemzetet, hogy közösen az egész ország folyamodjék a fejedelelemhez, hogy

vegye vissza ezt a javaslatot s a szászokat a Geiza királytól kapott privilegiumokban tartsa meg. «Miért segéljünk mi most rajtatok, mondák a magyarok, hiszen ti sem segítettetek rajtunk az ingyen gazdálkodás dolgában.» — «Meg lesz az azon kívül is, felelék a szászok, megteszszük mi arra a szükséges intézkedéseket.»

A dolog azonban nem ezen a kicsinyes okon fordult meg. Csak a gyűlés végén jelenték ki a magyarok, hogy miért nem akarnak ők közbejárni: nem ismerik azokat a privilegiumokat, melyekre a szászok hivatkoznak, s egy egészen ismeretlen dologért nem léphetnek közbe. Mutassák hát meg ezeket a privilegiumokat, s ha látják, hogy azokban nincs semmi rájuk nézve káros, akkor közbevetik magokat.

Az akkori idők fölfogása szerint ez a lehetetlenséggel határos kívánság volt s a szászok egy másnap tartott értekezlet után ki is jelentették, hogy a más két nemzetnek, mely abból még fegyvert kovácsolhatna ellenök, meg nem mutatják: de a fejedelemnek s tanácsának hajlandók bemutatni. Ha pedig a rendek mégis ragaszkodnak kívánságukhoz, ők a magok részéről fölmentetteknek tekintik magokat a bástyaépítésre vonatkozó ígéret alól.

Hova tovább mind szőrszálhasogatóbbá lett a vita. A szászok (márczius 3.) arra hivatkoztak, hogy a más két nemzet az unio értelmében is köteles interveniálni, hogy a szászok szabadságaikban megtartassanak. — Nem járhatunk közbe, kapták feleletül, mert az a mi szabadságunk ellen van, hogy nekünk ne legyen szabad nálatok házat vásárolni. De ha mutattok olyan privilegiumot, melyben benne van, hogy nekünk nem szabad nálatok házat vásárolni, de nektek szabad a megyéken jószágot vásárolni, akkor közbelépünk érdeketekben. Ily szellemenben folyt a vita még márczius 4-dikén is, mikor végre a főurak — mert csak ezek, a karok, folytatták a harczot — kijelentették, hogy ők csak a jogföntartásért nem egyeznek a módosításba. Nem akarunk mi — mondák — közitekbe telepedni, de azt akarjuk, hogy nekünk, kik a fejedelem után elsők vagyunk, jogunk legyen nálatok házat vásárolni. Azonban, ha a folyamodásba privilegium szó helyett usust írtok, talán beleegyezünk. Napokig folyt e fölött is vita s végre a szászok belátták, hogy nem boldogúlhatnak másként, mintha ebbe a módosításba beleegyeznek. S Haller Gáborral íratnak egy új

folyamodást s Bethlen Jánosnak száz tallért adtak, hogy «ne kiáltson olyan erősen».

Hanem a szászok ezzel az új folyamodással sem voltak szerencsésebbek. Márczius 8-dikán vették ezt a rendek tárgyalásba. Fölolvastatván, Orbai Ferencz «egy istentagadó» (unitarius) — mint a szász jelentés nevezi — egy ügyes fordulattal megbuktatá. A szászok, mondá ő, a gyakorlatra hivatkoznak. A gyakorlat pedig az, hogy a magyaroknak volt udvarházok a szászok közt s példákat hoz föl. Hiába hozták föl a szászok, hogy ezek Básta, Mihály vajda idejéből, tehát kivételes zsarnoki időkből való példák: a többség megtagadta hozzájárulását, hogy az ország adja be a folyamodást a fejedelemnek. De a határozat kimondásakor megjegyezte az elnök, hogy ha a szászok hozzájárulnak ahhoz, hogy az ingyengazdálkodásról való törvény ellen készített folyamodása a statusoknak a három nemzet nevében adassék be: a más két nemzet is pártolni fogja a szászok kérvényének együttes beadását a fejedelemhez.

Valóban ez volt a kulcsa a más két nemzet magatartásának ebben a kérdésben. Tényleg a magyarok oly kevéssé akartak házat vásárolni a szász földön, mint a szászok birtokot szerezni megyei területen, de az ingyengazdálkodás megszorítását azok ellenezték, ezek meg akarták. Jó volt izgató szónoklatnak, habár nem volt egészen indokolatlan, az a szemrehányás, hogy a szászok minden németet habár Japóniából vagy Pontusról jőne is, befogadnak, de a magyart ki akarják zárni s minthogy egyik sem engedett, a szászok visszakérték és visszakapták a folyamodást, hogy egymagok föllebbezenek a fejedelemhez.

Mielőtt azonban ehhez az eszközhöz nyúltak volna, még egyszer kísérletet tettek a teljes gyűlésen a más két rendet elhatározásuk módosítására bírni. Márczius 10-dikén azzal a kéressel fordultak a rendekhez, hogy ők magok állapítsák meg, hogy a szászok sérelmök orvoslására minő eszközhöz nyúljanak? Rövid tanácskozás után, melyben a szászok nem vettek részt, a karok s a két nemzet abban állapodtak meg, hogy a javaslaton bizonyos módosításokat fognak ajánlani s ezeket írásban is kiadták a szászoknak. Alapjában e javaslat föntartotta mind a házvételt, mind a táblára föllebbezést, azonban lényeges és jól körül írt módoszatok mellett, de viszont engedményeket követelt az ingyen gazdálkodás dolgában, s hozzá járulást Jenő és Fejérvár erősségei építéséhez. A szászok már-

czius 12-dikén nyújtották be válaszukat: a mit ők megajánlottak az oly kevés volt, hogy ezt viszont a rendek nem akarták elfogadni, másfelől pedig kiváltságleveleik bemutatását ismételve megtagadták. S így végre a fejedelemnek kellett dönten.

Rákóczy még ez napon a tanácskozások végeztével magához hívatta a szászok képviselőit. Az ellentét már sokkal élesebbé vált a három nemzet közt, hogy sem arra lehetett volna gondolni, hogy egymás közt egyetértésre jutnak s így neki kellett kísérletet tenni a zaklatott kedélyek lecsendesítésére. A szászok magokkal vitték kiváltságleveleiket, s előadták kérelmüket. «Miért akartok ti — kérde Rákóczy — okosabbak lenni elődeiteknél, kik már beleegyeztek negyven év előtt a házvásárlási törvénybe? Gondoljátok meg, hogy a ti kérelmek teljesítése sérelmes volna a más két nemzetre, mert itt egy már létező jog eltörleséről van szó. Különben sem láttam oly kiváltságlevelet, mely igazolná kívánságtokat.» A szebeni királybíró erre fölmutatta a kiváltságlevelet. Kemény átfutván a kiváltságlevelet, «szó sincs benne arról», mondá. «De ha volna is s akkora mint ez a ház, egy meghozott törvényt még sem semmisítne meg»: tette utána Rákóczy.

S ezzel a kihallgatás véget ért. Kevés idő múlva Kemény és Bethlen Ferencz megjelennek a rendek közt fejedelmi izennettel: «a fejedelem óhajtotta a viszályt a nemzetek közt kiegyenlíteni, a nélkül, hogy a nemesi előjogokon csorba essék, s úgy hogy a szászok is kielégíttessenek s ezért némi módosításokat, körülírásokat ajánlott a javaslaton, de azokat nem fogadták el. Ily körülmények közt hát kötelességének tartja kijelenteni, hogy ha ez ügyből a nemzetek közt egyenetlenség támadna, őt ne okolják.»

Hiába volt minden fejedelmi közvetítés. Egyik fél sem engedett. A szászok a jövő megmentése érdekében a márczius 14-diki ülésen a jogföntartás utolsó fegyverét, a tiltakozást alkalmazták. Az erre vonatkozó kiadványok fölolvastattak, hallgatagon tudomásul vették s a szászoknak hivatalosan kiadattak.

Gyűlés végével a szászok értekezletet tartottak a nagyszebeni királybírónál, ki mindnyájoknak lelkökre kötötte, hogy azoknak a törvényeknek, melyeknek ellentmondottak, életbeléptetését hiúsítsák meg s ügyeljenek, hogy tisztviselőik ez irányú eljárása elé akadályokat ne gördítsenek — mert ez

mindnyájok közös ügye. De ugyanakkor azt is elhatározták, hogy a tanácsuraknak megígért tiszteletdíjakat, bár ügyök megbukott, ki fogják szolgáltatni.

Ez alatt az *Approbata* második fölolvása is véget ért, s a fejedelem azt meg is erősítette. Meghozták az új törvényeket, kivetették az adót, fölolvasták s helybehagyták a portára küldendő levelek szövegeit. S miután mindennel elkészültek, a fejedelem márczius 15-dikén bezárta a gyűlést.

E naptól fogva közel kétszáz évig az *Approbata* az erdélyi jogalkotmány és politikai életnek egyik legfőbb szabályozója maradt, melynek bizonyos tekintetben még ma is hatása alatt áll az ország, s érvényét egészen nem is veszítette el. A főnemesség jól felhasználta az alkalmat, melyet a codificálás munkája nyújtott neki, hogy megszilárdítsa befolyását, hatalmát az ország viszonyaira, törölvén és módosítván a régi törvényekből mind azokat, melyek «a nemesi szabadsággal és privilegiummal» ellenkeztek. De ha az *Approbata* stabilizálta, megszilárdította hatalmukat, rájuk rótták a főkötelességet is a haza megtartására, melynek sorsával érdekeiket a legszorosabb viszonyba hozta. Azon, mi a viszonyokból s a kor uralkodó eszméiből folyt, nem teheték magokat túl — de nem vonták ki magokat a kötelességek alól sem, mely abból folyólag rájuk hárult. Adott viszonyokkal, sok százados fejlődéssel kellett számolniuk s a mit azok közt el lehetett érni a magyarság — mert azt képviselte a főnemesség — túlsúlyának biztosítására, azt ritka óvatossággal és tapintattal el is érték. Az eredmény megmutatta, hogy ez a supprematia se a kis nemességre, se a más két nemzetre nem nehezedett elviselhetetlenül.

A viszonyok logikájának és erejének sajátos képét mutatja föl az *Approbata* keletkezése. II. Rákóczy Györggyel a fiatal elem, talán még azt a szót is használhatjuk, az ellenzék, került a hatalomra. Öreg Rákóczy György tanácsosai vagy meghaltak, vagy visszaléptek: de a kik nyomukba jöttek, Kemény János, Baacsay Ákos, Bethlen János, Haller Gábor, Lázár György végezték azt a conservatív munkát, mely az egy század alatt kifejlődött gyakorlatot állandósította. S épen ezek az emberek voltak azok, kik az ország külpolitikájában a régi hagyományokkal szakítottak. Ezek közül az új emberek közül, kik különben mindnyájan a Rákóczyak teremtményei voltak, csak egy: Kemény birt nagyobb befolyással az öreg György idejé-

ben — de a viszonyok újabb alakulásának hatása alól ő sem vonhatta ki magát. Valószínű, hogy az *Approbata* öreg György idejében sem fejlődött volna ki másképen, de az bizonyos, hogy a külföldi politika, melyet most első sorban ő intézett, más-ként alakult volna.

Bizonyynyal sok része volt abban az *Approbatának*, hogy azon rázkódások, melyeket az új politikai áramlatok az országra hoztak, még is símán folytak le. S ha Erdélyt a merészebb külpolitika a bukás széléig vitte, a szilárd alapra fektetett belső viszonyok megmentették azt, a mi meg volt menthető. A mint-hogy az *Approbata* életbeléptetése nem is járt nehézséggel. Ellenére ama heves vitáknak, melyeket a nemzetek egymással folytattak a zöld asztalnál, ellenére a protestatióknak, melylyel egy pár cikkének érvényét megtámadták a távozás percében: azonnal, hogy a rendek haza mentek, a kedélyek izgatottsága is lecsendesedett. A mint a gyűlés factorai hideg vérrel mérlegelték a törvénykönyv által nyújtott előnyöket, meg lehettek munkájokkal elégedve, mert mindenki megtalálta abban jogainak védelmét: még a perlekedők sem panaszkodhattak — törvényes formába volt öntve a jogorvoslásnak mind azon módozata, melylyel igazukat megvéldhették.

Az *Approbata* nem volt más, mint a történeti fejlődés folytatása — s rendkívüli előnye abban állt, hogy az erdélyi joggal való megismerkedést mindenkire nézve lehetővé tette, ki a magyar nyelvben jártassággal bírt.

IV.

A szászokra nézve szerelmes két törvénynek (a házvásárlásról s a közvetlenül a táblára idézésről) az *Approbatába* igtatása, mondhatni semmit sem változtatott a létező viszonyokon. Akármilyen örök időre szólónak készítették is e törvénykönyvet, a szászok tudták, hogy az első országgyűlés módosíthatja is azt. S hogy erre kísérletet tehessenek, még sokáig sem kellett várniok — egy év leforgása előtt már új országgyűlés tartott: ennek bekövetkeztéig pedig, megállapodásuk szerint, kellő ügyelettel voltak, hogy az usus, a gyakorlat ne adjon erőt az új törvényeknek.

De más úton igyekeztek érdemeiket szerezni a módosítás

megnyerésére. Az 1653-dik év Erdélyre nézve küzdelmes volt. Rákóczy régi ravasz és hitetlen szomszédját, Lupul moldvai vajdát elkergette székéből s helyét olyannal töltötte be, kinek barátságában megbízhatott. Ez eleinte változó szerencsével folyt, de végül diadallal végződött küzdelemben a szászok jó szolgálatokat tettek a fejedelemnek, ki több hónapot töltött körükben. S csakugyan, midőn 1654 január 18-dikára kihirdettetett az országgyűlés, a szászok azzal az előkészülettel jöttek el, hogy a két cikkely eltörlését fogják kérelmezni.

Azonban nem mindjárt hozták elő a gyűlés elején: még akkor sem (január 30-dikán), midőn Fejérmegye, mely az újítások kezdeményezésében elől szokott járni, azzal az indítvánnyal lépett föl, hogy az *Approbata* nyomtatott példányát hasonlítsák össze a hivatalos kézírattal — mert amabban jelentékeny módosítások vannak. Úgy látszik, hogy Fejérmegye végczélja az volt, hogy a törvénykönyvnek új revisióját közöltesse — legalább a fejedelem ettől tartott. «Jót állok én — felelé a fejedelem — hogy lényeges eltérés a két példány közt nincs; ám igazítsák ki a sajtóhibákat. De, hogy pótlások vagy módosítások által változtassanak rajta, azt nem engedem meg.» Még egy másik indítványa is volt Fejérmegyének, melyet az előbbinivel egyszerre tárgyaltak: minthogy a mesteremberek drágán dolgoznak, vagy tartsanak új limitatiót, vagy engedjék meg, hogy a nem-czéhbbeliek is dolgozhassanak magok kezére. Ez ellen a javaslat ellen a szászokat a magyar városok is támogatták. «Úgy-e, mondták ezek, a nemes drágán adja a nyers anyagot s mégis a kész árút olcsóért akarja kapni?» Ebben sok igaz lehetett, de az indítvány nem ezen, hanem a privilegium kérdésén bukott meg: a fejedelem — mondták — megesküdt, hogy a kiváltságokat megtartja — s ha a kontárokat fölszabadítjuk, mi lesz a czéhek privilegiumaival, melyek megtartása benne van a fejedelmi hitlevélben? S végre is megnyugodtak abban, hogy minden város maga készítsen árszabályt.

Január 26-dikán végre rákerült a sor a szászok postulatumaira. Ez nap csak fölolvasták: tárgyalás alá csak három nap múlva vették. Ekkor újra fölolvasták a postulatumokat. A szászok arra hivatkoztak, hogy a múlt évben a Lupul ellen folytatott háborúban ők befogadták városaikba a nemesek családjait, oly jól ellátták, hogy ezeknek okuk sem volt panaszra s a fejedelemnek is jó szolgálatokat tettek: a törvényt tehát lehet mó-

dosítani. A más két nemzet nem szólott a dologhoz, hanem azt a kérdést intézte a szászokhoz, hogy ha országgyűlésből adják be postulatumaikat, mivel fognak a más két nemzetnek gratificálni? Ezzel aztán a kérdés ismét abba a mederbe tereltetett, melyben a múlt országgyűlésen volt. A szászok azt mondták, hogy jogaiktól s kiváltságaiktól nem állhatnak el — a más két nemzet azt felelte, hogy az *Approbatában* alkotott törvények erejénél fogva azokat már elvesztették. Hogy lehetséges-e az? e kérdésről egy hétnél tovább tartott a vita, s hogy ez megtörténhetett, még pedig jogosan, erre nézve idézték az 1557-diki törvényt, mely szerint, a mit két nemzet határoz, abba a harmadik is tartozik beleegyezni. Ez a törvény, mondák a szászok, nem alkalmazható ott, hol jogokról és kiváltságokról van szó. Mert a három nemzet koordinálva van, s egyik sincs a másiknak subordinálva. Olyan Erdély, mint a három lábú csizmadia-szék, melynek ha egyik lábát kiveszik, fölfordul a szék. Ha akármelyik elvész a három nemzet közül, vele bukik a másik kettő is.

De a vitatkozó felek közül egyik sem engedett: s mint a megelőző években, az országgyűlési harc ezúttal is tiltakozással végződött be, melyet február 6-dikán tartott ülésben olvastak föl, s melyet ismét hallgatással vett tudomásul az ország. Erdély «három lába» a három nemzet unióját nem zavarták föl a heves recriminációk, melyeket az országgházban egymás ellen szórtak a vitatkozó felek.

Hanem az a taktika, melylyel a szászok elejét akarták venni, hogy e két törvényre nézve valahogy usus, azaz gyakorlat ne formálódhassék, s mely a törvényes eljárás lehető megíúsításából állott, csaknem végzetessé vált rájuk nézve.

Terminusokat, azaz törvényszékeket évenként többször szoktak tartani, melyeknek tárgya az alsó forumon már ellátott s oda föllebbezett pereknek eldöntése volt. A táblán kívül a főurak s a három nemzet vett azokban részt. Az 1654-diki Meggyesre hirdetett terminuson a tátrángiak ügye került szóba, kiknek Béldi Pállal volt pere s kik a brassai jegyző tanácsára az ellenök kirendelt executiót visszaverték. Ennek a büntetése egy arany márka volt, azaz 72 forint. Prázmáron pedig 230 gazda élt a repulsióval — kiknek összesen 230 márkát, azaz 16,560 forintot kellett volna fizetniök. Ez abban az időben oly nagy összeg volt, hogy annak behajtására gondolni sem lehe-

tett s a tábla ítélete ennek tekintetbe vételével oda ment ki, hogy a tátrángiak egyezzenek ki Béldivel.

Ennek megtörténtével az ügynek nem lett vége. Az 1655 február 20-dikára hirdetett országgyűlésen újra szóba jött az. A tátrángiaknak 5000 forintot kellett volna fizetni, s a brassaiak — kiknek területén feküdt Tátráng — fölhívták a szász egyetemet, hogy segítse őket: különben, mondták, kénytelenek lesznek elszakadni az universitástól s úgy segíteni magokon, a hogy tudnak. Általában ez egész gyűlés alatt sok baja volt a szászoknak a brassai bíróval, ki az egyetem főnhatóságát nem akarta tűrni.

Ez az ügy arra bírta a szászokat, hogy postulatumaikba betettek egy pontot, melyben azt kérték, hogy idegen, azaz a fejedelmi iroda deákjai ne tarthassanak vallatást a szász földön. A fejedelemtől ez a pont az universitáshoz azzal az izennel jött vissza, vagy mutassák föl a privilegiumot, melyre alapítják kívánatokat, vagy mutassák ki statutumaiknak erre vonatkozó pontjait.

Az izenet által meglepett szászok azonnal értekezletre jöttek össze. Követelésök a privilegiumon s a statutumokon alapúl ugyan: de, vélték a higgadtabbak, ezeket nem volna jó fölmutatni. Vannak a kiváltságlevélben olyan dolgok, melyeket az egész fölforgatására használnának föl: hiszen az idő már sokat módosított azokon. A statutumoknak pedig nagyon különös záradéka van: «in quantum iuribus publicis non derogant». Mások attól tartottak, hogy ha a fejedelemnek bemutatják, ki áll jót, hogy ez nem közli a más két nemzettel s ezek abban fognak fönnakadni, hogy a statutumok nincsenek kihirdetve. Végre is nem mutatták be a kiváltságleveleket — s három nap múlva olyan választ kaptak a fejedelemtől, hogy ennek következtében e postulatumokat visszavették. Törvényt azonban csakugyan hoztak a rendek, mely szabályozta, hogy hogyan kell eljárni a szász földön a compulsorium mandattal?

Még szóba jött ezen a gyűlésen az árúk szabályozásának kérdése is. A főurak azt kívánták, hogy vagy készítessék egy árszabályozás, vagy engedjék meg, hogy kontárok is dolgozhassanak. «Hiszen, mondták a szászok, mi a mi városainkra nézve már megcsináltuk az árszabályozást.» — A vita folyamán arra is tétetett indítvány: minthogy a szászok nem akarják megengedni, hogy a kontárok dolgozhassanak, tiltassék

meg, hogy a szász mesteremberek árúikkal vásárookra járhasanak. Végre abban állapodtak meg, hogy egy bizottságot neveztek ki, mely a szászok limitációját fölülvizsgálja.

Ebben a két dologban, a limitatio s a szászok közti vallás dolgában jól kiveszekedtek magokat a rendek, úgy hogy a más kettőre, a házvásárlásra és a föllebbezésre, már nem jutott idejük — s talán kedvök sem volt. Valószínűleg nem tartották időszerűnek ezeket a kérdéseket, melyek inkább csak elvi, mint gyakorlati értékűek voltak, olyankor eleveníteni föl, mikor egy concret esetből származó kérdés jó elintézése állott érdekben. Az sem lehetetlen, hogy be akarták várni az alkalmas időt, mikor módjokban lesz vagy a fejedelem vagy a más két nemzet támogatását megszerezni.

S ez nem sokára bekövetkezett.

A lengyel respublikát többfelől szorongatták szomszédai, a svédek, tatárok, oroszok s elszakadni törekvő vazallusai: a kozákok. Rákóczy eleinte jó szomszédságot tartott a lengyelekkel, sőt egy ízben segítette is őket — de azért ellenségeivel is érintkezett. Így vagy úgy a lengyel koronát akarta megszerezni magának. Már 1655 végén nagyban tárgyalt ez ügyben a lengyelekkel is, a svédekkel is. Még akkor nem volt tisztában azazal, hogy melyik fél érdekében fogja kivonni kardját: de érezte annak szükségét, hogy ha kivonandja országából sergeit, a három nemzet közt helyre legyen állítva az egyetértés. S azt az 1656 elején tartott országgyűlésen megtette. Maga initialta az országgyűlésen, hogy az *Approbata* két sérelmes czikke közül az egyik, a föllebbezés, a szászokra nézve kedvező módon oldásék meg. Az országgyűlés egyetértéssel törvényt hozott, hogy a szász magán emberek, bűnvádi eljárás eseteit kivéve, ne idéztessenek közvetlenül a táblára.

S ezzel a hat évig tartott per véget ért.

SZILÁGYI SÁNDOR.

ÁLLAMTANI PROBLÉMÁK. *)

Köz és egyén, az emberi életnek e két örök mozgatója és formája, soha nem szünő harcban állnak egymással.

A küzdelem látszólag egymás megsemmisítésére, tulajdonkép azonban csak a viszony meghatározására irányúl, melyben egymáshoz állniok kell, mire ismét azért van szükség, mert bizonyos történelmileg adott viszonyok között az emberi élet akkori célpontja az egyéni vagy a közületi tényező nagyobb érvényesülése által érhető el.

A köznek az abszolút királyságban, a rendi szervezetben megvalósult alakját széttörte a helytelenségeket közvetlenül érző egyéniség, a politikai szabadság, a jogegyenlőség, a szabad verseny elveivel, hogy azután a lényegileg egyénekre fölbonthatottan folyó emberi élet tökéletlenségeit érezve, annak új, erősebb közalakot adjon, mint a minőt az az individualismus elvének egyoldalú uralma alatt nyerhetett.

A legújabb kornak individualistikus forrásokból eredt forradalmait nyomban követik az individualistikus irány szervezkedési kísérletei, a politikai hatalom, a közgazdaság, a család, a magánjog, a vallás és közoktatás terén véghez vitt reformok alakjában, melyek, bár mind az egyéniség szempontjából indúlnak ki, a köznek is határozott alakot kölcsönöznek.

Az individualismus érvényre jutása ugyanis a régi rendi szervezet vagy abszolút királyság alatt uralkodó osztályok hátterbe szorítását s a fölöttök diadalt kivívott osztályok érdekének uralmát jelenti. A köz és egyén már ennél fogva sem esnek

*) *A nemzetállam tankönyve.* Írta Kuncz Ignác, pozsonyi jogtanár. Pozsony, 1888. XVI. 331 l.

össze s a köz nem lesz merő sommája a benne élő egyeseknek s ezek közül a deposedált előbbi uralkodó osztálybeliek csak úgy, mint az individualismus elvei szerint magokra hagyott s a politikai hatalomból rendszerint kizárt alsó osztálybeliek reagálnak a köznek új formája ellen.

De ezen kívül a köznek hatalmi szervezete, minthogy lényegileg a gazdasági élet analogiája szerint alakul, nem bír elég ellenállási erőt kifejtteni a régi osztályok reactionarius, az alsó osztályok socialistikus támadásaival szemben, s vagy csak az absolutismus alakjában bír fönmaradni, vagy e tényezők támadásai következtében örökös forrongásban van.

A XIX. század alkotmányos monarchiája azok szemében, a kik kivívták, a középosztály, az egyéni tökével folytatott munka, a szabad verseny uralmával látszik azonosnak, míg a töke nélküli osztály abból épen ellenkezőleg, a szabad verseny mellözésével, karitativ elven nyugvó munkaszervezetet akar alkotni, egyik sem látva, hogy az emberi élet sem az egyik, sem a másik osztályba be nem szorítható, még kevésbbé azt, hogy annak a múlt század uralkodó osztályai is lényeges elemét képezik.

Az osztályok és rendek, az egyén és köz e harcát részint fokozza, részint enyhíti az a körülmény, hogy az emberiség különféle alapjellegű csoportokra, fajokra, nemzetekre, törzsekre szétválva létezik csak a valóságban s a köz nem csupán az emberi törekvéseknek, hanem a fajilag, nemzetileg meghatározott emberi törekvéseknek a mozgatója, a hol tehát valamely köz több ily csoportból származó elemek egésze és ez elemek a különböző rendekbe és osztályokba egyaránt fölosztva léteznek, ott a harcz osztály és osztály, illetve a köz és egyén között enyhül s nem a köznek és egyénnek, hanem vagy nemzetiségeknek küzdelmévé válik a végből, hogy egy köz, egy állam fölbontassék vagy több, már létező állam harcát eredményezi a végből, hogy azok a nemzetiségi elv szerint újra alakuljanak.

A hol ellenben a közben több nemzetiség van ugyan, de ezek egyike a köznek főleg csak egyik osztályához tartozik, ott az osztályharcz a nemzetiségi ellentét által kielesül, a köz és egyén küzdelme bonyolultabbá válik.

Ha mind ehhez hozzá vesszük, hogy az emberi élet célpontja a technikus fejlettség, az erkölcsei eszmények evezredes tökéletesítése következtében szerfölött magas, az em-

beri élet szervezete gazdaságilag, művelődésileg, politikailag szerfölött bonyolult, az egyén az öntudatosság eddig képzelhetetlen fokára emelkedett, elmondhatni, hogy az emberi élet problémája, különösen annak a köz és egyén viszonyát illető alakjában előttünk fekvő problémája, sokkal magasabb, mint az, melyet az emberiségnek az abszolút királysággal, a rendi szerkezettel szemben kivívandó politikai és társadalmi szabadság és jogegyenlőség által megoldania kellett.

Utóbbi problema negatív volt, a jövő földadata ellenben a szabadság és egyenlőség pozitív szervezete.

De nemcsak szövevényesebb lett az emberi élet problémája. Lényegileg mélyebb, titokzatosabb az. A természettudományi analysis kételkedővé tett ugyan, de egyszersmind határokat is vont az emberi megismerésnek s ez által egyrészt utat nyitott a képzelő erőnek.

A korszellem naturalistikus iránya megingatta a természetfölöttiben való hitet, de egyszersmind a vallást, a földöntúlit, a végtelent a végesnek egyik egyetemes alakjával, a nemzetivel, Istent az emberiséggel gondolja pótolhatónak s így érthető, hogy a vallási fanatizmusra a nemzeti, a humanistikus fanatizmus következett.

A köz és egyén, mint az emberi élet két lényeges alakjának problémájába ekként belé vegyül magának az emberi élet lényegének problémája.

A hit és tudás ellentéteitől elvonatkozva, az a kérdés: létezik-e emberiség mint önálló lényeg, léteznek-e nemzetek, mint egyéneket szülő, irányzó, önálló erők, avagy emberiség, nemzetek csak járművei, eszközei, teremtményei az egyénnek s mivel a naturalistikus fölfogás szerint a véges világon kívül más nem létezik, csak önmagának szolgál-e az egyén, midőn nemzetének, az emberiségnek szolgál, vagy az emberiség, a nemzetek magasabb erők, magasabb célok, mint az egyének, a kikből állnak.

E nagy kérdések velejébe akar hatolni a fönnebbi mű s már mint ilyen nevezetes jelenség szellemi életünkben.

Eötvös óta közöttünk senki nem foglalkozott e kérdésekkel, legalább ily alakban senki nem állította föl. A legnevezetesebb munka, mely állambölcseleti téren nálunk Eötvös óta megjelent, Pulszky Á. *Jog és állambölcselete*, ugyan szintén e kérdések körül forog, de egyrészt még csak a legáltalánosb elvekig jutva, másrészt történetbölcseleti objectív modorban haladva,

a problémát concret részeiben nem dolgozta föl és így első tekintetre Kuncz és Pulszky munkája czéljokban teljesen különbözöknek látszanak. Ehhez járul, hogy Pulszky Á. nagy arányokban, magas szemponttal, nagy apparátussal, a melyhez hasonlóval ma Európában csak kevesen rendelkeznek, fog a kérdéshez s azt az inductio és analysis segélyével lépésről lépésre haladva fejtegeti, kevésbbé dogmatikus formulázásra, mint a jog és állam ható erőinek föltüntetésére törekszik. Pulszky is mint az egész positivistá irány Comtetől kezdve, a társadalmi dynamikára fekteti a súlyt, míg ellenben Kuncz, aránylag rövid munkájában, alapelvét a legkisebb részletekben is hatónak törekszik föltüntetni. Pulszky tudományos műhelyébe vezet könyvében, Kuncz, mondhatni tételekbe foglaltan inkább gondolkodása eredményeit közli.

Kuncz könyve, még leginkább kidolgozott alkotmányi részében is, ugyan inkább katechetikus mint fejtegető, továbbá szerény apparátussal van ellátva, mégis annyiban kiváló érdekű, hogy a köz és egyén problémáját elére állítja s az egész államon végig vinni törekszik.

A munka főérdeme mindenesetre abban áll, hogy a kérdést fölállítja; fontos igazságoknál ez a megfejtésnek több mint fele.

Ha azonban problémájok közös is, egyébként nagyobb ellentét nem igen képzelhető, mint Pulszky és Kuncz.

A positivistá Pulszky műve, a meddig er, végig van gondolva, az idealista Kunczé töredékes, ötletszerű, az első a tudós fejtegetés technikája fölött teljesen uralkodva, a tárgyilagosság nyugalmaival halad lépésről lépésre, utóbbi a lelki szemlelet elragadtatásával s a subjektív meggyőződés szenvedélyességével, néhol a látományok kódébe vész. Pulszky a kész, Kuncz a forrongásban lévő tudós.

Midőn őket így egymás mellé állítom s állambölcseletünk oszlopos férfiával, Eötvössel együtt említem, nem értékeket akarom egymással vagy Eötvössel szemben mérlegelni.

Ez egymás mellé állításnak nincs egyéb czélja, mint sajnálkozást kifejezni a solidaritási érzet hiánya miatt, mely tudományunk művelői között észlelhető és az egyes tudósok működése közt létező úrt legalább az ismertetésnél kitölteni.

Pulszky, teszem, nem foglalt állást Eötvössel szemben, még meg sem említi, Kuncz meg nem vesz tudomást Pulszky-

ról. Pedig Eötvös nemcsak gyakorlati politikai gondolkodásunkat terelte több emberöltőre határozott mederbe, de Locke, Leibnitz, Humboldt, Mill mellett az állambölcseletben is nemcsak hazafiságból említhető, Pulszky megint egy új iránynak oly hatalmas képviselője, a ki bármely nemzet irodalmában kimagaslanék.

De a mint Eötvöst, a politikai bölcselet úttörőjét köztünk, világirodalmi szempontok vezették *Uralkodó eszméiben*, azonképen Pulszky főleg az angol állambölcselet és német jogtudományra való tekintettel dolgozott. Mi lett ennek a következése? az, hogy Eötvös Német-, Olasz-, Franciaország, sőt némileg Amerika tudományára több befolyást gyakorolt, mint a miénkre s Pulszky inkább viszhangra talál Angliában, mint nálunk.

Ez beteges állapot. Ha nemzeti tudományt akarunk, annak első föltétele, hogy egymás tudományos működéséről tudomást vegyünk, egymás működéséből induljunk ki, foglaljunk állást, mert különben nem magunknak, hanem vagy a külföldnek vagy senkinek sem fogunk dolgozni.

Azonban, hogy visszatérjek Kuncz művéhez, azt alapproblemájáért mondtam nevezetesnek, e mellett azonban nem kevésbbé kellemesen érint a tudomány szeretetének rajta előmlő meleg hangja.

Nem ideig-óráig hasznos ismeretek közlésére törekszik, nem azt mutatja, a mit czíme (tankönyv) után vélnének s tartalma nem egy helyen azt gyaníttatja, hogy a tankönyvi forma választására külső viszonyok kényszeríték.

Szerző lelkét mondhatnám Fausti tudmányszomj bántja; ideálja az igazság magában, a végső, az abszolút igazság, a nélkül, hogy ez igazság és a tényleges élet viszonyát legalább elvben félre ismerné, mert igen helyesen mondja, hogy a tudomány... szolgáljon a gyakorlati életnek, de ezt csak a gyakorlati élettől való öntudatos függetlenségben teheti, mert a gyakorlati élet folytonos compromissum a kitűzött cél és elérésének akadályai között. De a tudományt nem akadályozza semmi az elv egyenes útján.*)

Szerző valóban gondolkodni s nem okoskodni akar művében; szakított a tudományos életünkben soká uralkodott

*) Előszó XVI. 1.

modorral, mely az érvek és ellenérvek latolgatásából áll, mely egy tüneménykör végső okaival nem törődve, alapjában az eklekticismus könnyű útján halad s önállóságát itt-ott egy ötlettel véli bizonyíthatónak.

Teljesen azonban még sem tudott a régi módszerrel szakítani, mert bár állhatatosan keresi a jelenségek okait, kapcsolatát, s azokat irányeszméje által megmagyarázott-nak tünteti föl, positive, egyenesen még sem fejti ki saját eszméjét, hanem nagyrészt beéri az ellenkező eszme ostromlásával.

A «nemzetállamnak» a társasági állammal való harcza tölti be könyvét, bár saját eszméje, «alapelve a könyv minden sorából felénk sugárzik».

Alapeszméje, hogy az emberiség személy, a nemzet, mely nem más mint a particularis emberiség, szintén személy és pedig nem gondolt, hanem tényleg létező személy s ez évszázadokon vagy évezredekken át élő, millió egyéni lélekben öntudatra jutott személyes lét az állam. «A nemzet ama öntudatos ethikai lét, mely évezredekken át milliárd elme gondolatát, milliárd szív érzelmét személyes egységbe, a földi halhatatlanságba foglalja. E földi halhatatlanság az állam.»

Nem a faj teszi a nemzetet, az államot, mert a faj physikai fejlemény; a nemzetiség sem, mert félig a physikai, félig az erkölcsi világhoz tartozik, ellenben a nemzet kizárólag az erkölcsi világrend nyilvánulása s függetlenül a fajbeli és nemzetiségi kapcsolatoktól, tisztán az embermilliókat összekötő személyes egység öntudatában áll.

Ez az erkölcsi személyes lét, mely a nemzetben előttünk van, az állam, míg a physikai személyes lét az ember.

Az ember önfeláldozó és önző lény is egyszerre. Az ember mint önző lény érvényesül a társadalomban, viszont, hogy állam van, az onnan van, mert az ember önfeláldozó lény is. Az igazi állam nem más, mint az emberi önfeláldozásnak világtörténetileg kifejlődött nagy, személyes rendszere.

De melyik hát az igazi állam? Az, a melyiknek ható ereje az egyéneket magába olvasztó nemzet, a nem igazi állam ellenben az, mely csak az egyesek érdekéért van.

Az igazi államnak célja első sorban csak önmaga, vagyis a nemzet. Az állam öncél, mint ilyennek feladata, hogy a benne rejlő erkölcsszellemi és anyagi erőkapitálisat a lehető legteljesb

értvényre emelje, másrészt, hogy ez örökapitális érvényesülése a személyes lét alakjában történjék.

Az egyes ember a nemzetben elveszti személyiségét s a nemzet személyiségének válik elemévé. Az igazi államban nemcsak a fejedelemnek kell impersonálissá válni, hanem az egyeseknek is; csak akkor, ha az államban minden ember fölolvad a nemzet személyiségébe, csak akkor lesz teljes a nemzet élete, az ily állam mondható «nemzetállamnak».*)

De minthogy az ember önző lény is, egyénisége teljesen beolvad-e a nemzetbe? Nem, ez a társadalomban érvényesül s az állam célja másodsorban, hogy itt is az erkölcsi világrend uralmát érvényesítse.

Az összes képzelhető emberi viszonyok ugyanis épen úgy belé esnek az államba, mint a társadalomba, az első azokat a nemzet személyisége, a második csak az egyes ember szempontjából tekinti. Szerző szavai szerint az összes erkölcs-szellemi és gazdasági viszonyok, szívünk minden dobbanása, elménk minden gondolata képezik úgy az államot, mint a társadalmat, az államot a mennyiben azokat a nemzet személyes léte sugározza át, a társadalmat, a mennyiben az egyén mint ilyen betölti.

A nem igazi állam már most az, mely az összes viszonyokat csak az egyes ember szempontjából tekinti, az államot ezekből összetettnek, érdekei eszközének nézi, mely ennél fogva nemzetet mint oszthatatlan személyes lényt nem is ismer, hanem csak egyének kapcsolatát. Ilyen állam többi közt a társadalmi, a népsouverainitási állam, melynek alanya, nem a nemzet oszthatatlan személyisége, hanem az egyes benne élő emberek, melynek magának nincs lelke, hanem csak alkat-elemeinek.

Mint az eddigiekből látszik, de mint szerző maga is mondja, alapeszméje nagyon régi nemcsak a történelemben, de

*) Nyelvünk a főnévi szóösszetételeket csak kis mértékben tűri; a «nemzetállam» nyelvünk törvényei ellen van épen úgy, mint jogállam, a rendőrállam. Ehhez járul, hogy a nemzetiségi elv uralomra jutását látszik jelenteni, mi azonban szerző szándékával a legélesebb ellentétben áll. Végül tautologia van benne, mert nemzet és állam, szerző szerint is, vagy azonosok, vagy a két szó egy dolgot s annak szükséges létezési módját jelöli s úgy hangzik, mintha vízjégről, lélekakaratról, emberszemélyről szólnánk.

az irodalomban is. Hogy csak némelyeket említsek, Plátó államának conceptióját, mely szerint az nagybani ember, a költői lélek szemléletével eleveníti föl Schiller az ő szabályos emberében; a XVIII. század állami elméletével szembe szálló német organikus elmélet pedig az atomikus népsouverainitásnak a nemzeti souverainitást állítja ellenében. Krause bölcselete a személyiség fölmagasztalása s Gladstone babérai közt nem azok lesznek a gyorsan fonnyadó, melyeket az állam személyiségként való fölfogásával magának szerzett, bármennyire gúnyolta is azt Macaulay.

Teljesen tudatában van hát szerző is annak, hogy alapeszméje mint nyers anyag nem új, de ő, mint mondja, a «nemzetállamot» a tudományos dilettantismus köréből kiemelve, elvvé akarja tenni, «mely kivitelének minden ízében a következetesség aczélából van».

S a mi az irodalomban eddig előljáró beszéd volt, a melyre a szöveg nem következett, vagy egy-egy neki futamodás, mely azonban a vízbeugrás percében megállapodott, az szerzőnél kivitt rendszer.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy műve egészben véve igazi rendszer lenne, mert abban sok oly részt találunk, mely előzőjéhez és következőjéhez csak ragasztva van. Így az egész első rész: alaptanok, alaperők, szabadság, egyenlőség, államhatalom, alkotmány és államalkat benső kapcsolat nélkül szűkölködik, bár folyton át van hatva kívülről a mű alapgon-dolatától, de csak úgy a mint teszem a kékfestékes edénybe vetett tojások, szövetek, szerszámok mind egy színre festődnek, de azért halmaznak maradnak, egybe nem forrnak. Állam és társadalom, polgár és ember, önzés és önfeláldozás, az állam, mint tiszta ethikai lét s az állam természeti oldala: a terület, gazdaság, nyelv; az osztályok, az ember sarkalatos jogai a levegőben lógnak, annál kevésbbé vannak az államhatalommal szervesen összekapcsolva. Előadásuk azt a látszatot kelti, mintha az államhatalom vilis materiája volnának, pedig az emberi életnek épen oly lényeges részei, mint a nemzeti lét.

A rendszeresség ott kezdődik szerzőnél, a hol az államhatalom fejtegetésebe fog.

Az államhatalom, a nemzeti souverainitás alanya szerinte csak egy lény mindig s e lény a nemzet. Monarchia és köztársaság között e részben nincs különbség, abban nem a király, ebben

nem az egyesek az államhatalom alanyai. Monarchia és köztársaság közt csak az a különbség van, hogy az első közvetett, ez közvetetlen nemzeti souverainitás, de mindegyik a nemzeti személyiség souverainitása s ha még is nemzeti és fejedelmi souverainitásról szólunk, annak értelme az, hogy a nemzeti souverainitás a substantiát, a fejedelmi annak létalakját fejezi ki.

Ennélfogva a kormány és a nemzet jogköre közti különbségnek csak a fél-constitutionalismusban van értelme; a nemzetállamban csak nemzet-jogkör van, mert minden közjognak az államban alanya a nemzet s az államhatalom egyes ágai csak a nemzeti jogkör létalakjai.

Az államhatalomnak vannak különböző alakjai (törvényhozás, végrehajtás) s különböző tárgyai (oktatás-, egészség-ügy, gazdaság), de az államhatalom ez alakjaiban és tárgyaiban mindig egy; vannak továbbá különböző organumai, de ez organumok alanya megint csak a nemzet, csak más és más módon összerendezve a nemzeti személyiségnek törvényalkotó, végrehajtó és bíraskodó functióira.

Az államhatalom ágai mint functió-körök (alak és tárgy) és az államhatalom ágai mint organumok (törvényhozó test, kormány, bíróság) úgy viszonylanak egymáshoz, mint cselekvény és a cselekvény alanya.

Az államhatalmi organumok nem a physikai világ analógiája szerint értendők. A physikai organum a physikai testnek része, az államhatalmi ág, mint organum, mindig az egész nemzet, az egyetemes és arányos politikai jog útján, de föladataihoz mértén különbözőleg szervezve s úgy képzelendő, mintha a physikai világban az egész test bírna látással, hallással.

A hatalom-megosztásnak nincs tehát értelme a «nemzet-állam» szempontjából, mert ennek alanya, a nemzet, kivel oszthatná meg hatalmát? Minthogy mindenik hatalmi ág ugyanaz az egy nemzet, azok egymást nem ellensúlyozhatják, kölcsönösen nem ellenőrizhetik, e helyett mindenik hatalom önkontrollra szervezendő.

Az alkotmány a «nemzetállam» szempontjából az államhatalom gyakorlására szervezett nemzet, tehát nem a nemzet részvétele az államhatalomban, hanem az államhatalom a maga teljességében mint nemzeti szervezet.

A törvényhozó hatalom a nemzet a maga parlamenti

szervezetében. A parlamenti szervezethez nemcsak a parlament tagjai, hanem az összes polgárok tartoznak; oda tartoznak a választói jog, a sajtó, a kérvényezés, a népgyűlés stb. által.

A nemzetet a maga parlamenti szervezetében nemzeti képviseletnek szokás nevezni; ám tartsuk meg a szót, mondja szerző, melyhez a nemzeti szabadság legszebb diadalainak emléke fűződik, de ne dedukáljuk a fogalmat, melyet kifejezni akar, a szóból. Ugyanis képviselethez legalább két személy kívántatik, de az államban csak egy személy van: a nemzet. Ki képviselhetné a nemzetet az államban? Nincs arra a nemzetnek semmi szüksége, hogy a maga belső, állami életében képviseltessék, mert a nemzet az államban teljesen ott van. Ki képviselje és mi végből képviselje az egyes embert saját lelkében?

A míg a népsouverainitás (társasági állam) szerint a személyek egy nagy köre (az összes polgárok) a személyek egy kis körével (parlamenti tagok) áll szemben, mint meghatalmazó a meghatalmazottal, addig a nemzeti souverainitás szerint a személyek e két köre nem létezik. A nemzetállamban a parlamenti szervezet nem képviselet, hanem a nemzet közvetetlensége minden polgárban.

A parlamenti szervezet célja, hogy a nemzeti gondolatok a parlament vezetése alatt tisztuljanak s e magasabb, megtisztult fokon állapíttassanak meg nemzeti akaratul.

A kétkamra-rendszer a nemzetállamban szükséges, ellenben a társasági állam természetével nem egyeztethető össze, mert utóbbiban a parlament csak szócső és mert a polgárok akarathalmazának egy időben kétféle majoritása nem lehet. Szükséges pedig azért a nemzetállamban, mert itt nem arról van szó, hogy a polgárok akarathalmazza, mint valami változhatatlan követ, napfenyre hozassék, hanem arról, hogy a nemzetnek, mint egységes személynek gondolata és akarat az összes polgárokból érlelődjék; nem meglévő akarat gépies kifejezése a cél, hanem akaratfejlesztés, tökéletesítés, megállapítás.

A nemzetben a teljes gondolaterő kifejlődése és érvényesülése végett kétféle van szükség: egyfelől az érzelmek áthévíttette gondolat szárnyalásra, másfelől az ennek eredményeit bíráló, hideg megfontolásra. E kétféle gondolkodásnak nemzeti szervezete a két kamara.

A többes szavazat, a helyi választó kerületek helyett a személyesek létesítése (Hare-féle rendszer) egészítik ki a nemzetállam parlamenti szervezetének alapvonásait.

A kormányhatalom semmi más, mint a nemzet, de a cselekvés szempontjából szervezve és pedig, a cselekvést egyfelől országos egyetemességében tekintve, mint kormány, helyi vonatkozásaiban mint önkormányzat.

A nemzetállam szempontjából a parlamentaris kormányzat alakjában van a nemzet a legeszményiebben a cselekvésre szervezve, mert a minisztert a nemzet esze, bizalma tartja meg polczán; sokkal alantasabb formája a nemzet kormánynyá szervezésének a praesidentialis kormány, mely alkotmányi paragraphus szerint meghatározott időre alakul, ezt ugyanis a paragraphus tartja helyén, illetőleg buktatja meg, mikor az ész talán föntartaná.

Idáig világos, mit akar szerző mondani, a mint azonban ennyit elmondott a törvényhozó és kormányhatalomról, még mielőtt a bírói hatalomra átmenne, elkezdí a kormányhatalomról szóló fejezetben a bírói módszert, illetőleg a közjogi bíraskodást tárgyalni.

Igaz ugyan, hogy szerinte az államhatalom functio-körei: a jogalkotás és végrehajtás — mely utóbbihoz a bíraskodást is számítja — az állameszme lényegéből következnek, míg a nemzet organizálódása a törvényhozásra, a kormányzásra és bíraskodásra a történelmi fejlődés esetlegei szerint kisebb-nagyobb mértékben történik; igaz, hogy nézete szerint az államhatalmi ágaknak a közfölfogás szükségesnek tartotta kontrollja képtelenség, mert csak az egyes hatalmi ágak önkontrolljáról lehet szó; igaz, hogy szerző, mondhatnám mellékesen, mert ily nagy fontosságú kérdést nem elég kimerítő, élére állító módon, már előre bocsátotta, hogy a kormányhatalom és bírói hatalom functiója csak annyiban különböznek, a mennyiben az előbbi a végrehajtásnál az egyes eseteket az egészre vonatkoztatva individualizálja, utóbbi ellenben az egyes eseteket fogalmi (vagyis logikailag elvont, nem individualis) alakban és az egészet nem tekintve veszi alapul.

Mindennek ellenére szerző igen megnehezíti álláspontja fölfogását az által, hogy egyrészt a bírói hatalom előtt, másrészt a kormányhatalomról szóló fejezetben, nem is külön szakaszban, hanem a közjogi bíraskodásról szólva, kezd egy új egye-

temes fogalmat, a bírói módszert tárgyalni, mely szerinte a törvényhozó hatalom működésében is föltalálható. *)

Mi ugyanis a bírói módszer? A bírói módszer mind a három hatalmi ágnak, tehát a törvényhozónak is működési módját kepezi és azt jelenti, hogy mindegyik hatalmi ág, ha föladatát igazságosan akarja betölteni, például igazságos törvényeket akar hozni, functióját úgy végzi mintha per folyna előtte s annak formáit utánozza.

Az athéniek hajdan törvényeiket épen peres eljárás alakjában hozták. Hasonlóképen, hogy a törvényhozó test szervekedhessék, ehhez bírói módszer szükséges, döntení kell tudni illik a polgárok szavazatjoga fölött, egyes választások érvénye fölött; e functiónak azonban nem kell szükségképen az illető szerv, tehát jelen esetben a törvényhozó hatalom által végeztetni, de ha más szerv végzi is, például a kuria ítélt a választó jog fölött, ennyiben az a törvényhozó hatalom szervezetéhez tartozik, annak kiegészítő részét teszi.

A kormányhatalomban a bírói módszer a közigazgatási bíróság alakjában jut fölszínre és arra való, hogy a vegrehajtó hatalom önmagát kontrollálja, igazságosan járjon el; az nem tesz különbséget, maga a kormány vagy kívül álló hatalom gyakorolja-e e bírói módszert, csak az egésznek, a kormányhatalomnak szempontjából tegye s ne ezt nem tekintve, elvont módra.

A bírói hatalom sajátképeni ítélő működésének nem kepezheti mellékalakját a bírói módszer, mert ennek sajátképeni, érdemleges működése nem áll másban, mint a bírói módszernek valóságos gyakorlásában a perben álló felek közti jogvitákra nézve. Csak a bírói hatalom szervezete szempontjából lehetséges itt is a bírói módszer, mint mellék alak, midőn például arról van szó, van-e valakinek esküdti qualificatioja?

A bírói módszer tehát a törvényhozó és végrehajtó hatalom működésének melletti alakjaként gyakorolva, tulajdonkép közjogi bíráskodás, mely a kormányhatalom körében gyakorolva, közigazgatási bíráskodásnak neveztetik; ezzel szerző, a mint már kiemelttem, nem tartja ellenkezőnek, hogy a legfőbb

*) Szerző czélját könnyebben elérte volna, ha az állami személyiség működésének minden módját s így a bírói módszert is előbb elemezi, mielőtt az egyes hatalmi ágak fejtegetésébe fog.

forum közigazgatási ügyekben, a törvényesség szempontjából a kuria legyen, mert szerinte a kuria, ha mint közigazgatási bíróság ítélt, része a kormány szervezetnek.

Végül kifejtetik a bírói hatalom, mely a nemzetnek activ állam-alanynyá szervezkedését jelenti, az esküdtszék alakjában a magán- és büntető jog alkalmazására.

A szellemes aperçukben, találós mondásokban gazdag és mély meggyőződéssel írt könyvnek ezekben csak leglelkét, a középpontját adtuk, mely körül az egész forog, sok fontos részére egyáltalában nem terjeszkedtünk ki, hogy a megbeszélést lehetségessé tegyük.

Szerző műve velejét már egy éve közölte a *Phil. Szemlé*-ben s ott kihívja ellenzőit a küzdőterre. De legyen, mondja, a küzdelem döntő. Vagy az elvet kell megtámadni, vagy keresztül vitelét. Szerzőnek teljesen igaza van.

Én tehát röviden kimondom véleményemet.

Elve enyim is, de nincs végig gondolva; nem elvében van a hiba, hanem a kivitelben.

Szerintem épen nem ábrándok porfelhője a köz eszméjéből s nem az individualismusból kiinduló állam, sőt benső meggyőződésem szerint az emberiség múltjának épen úgy ez a leg-hatalmasabb mozgatója, mint jelenének.

De miben van hát a kivitel hibája? Nézetem szerint szerző tehetségének synthetikus természetében; egyáltalában nem bír elemezni, csak szemlélni, csak az általános iránt van érzéke, csak összbenyomásai vannak, ellenben, hogy úgy mondjam, vak az általánosnak elemei, ezek összekötő szálaira nézve. Nem deductiv módszerét helytelenítem ezzel, hanem azt, hogy az inductiót rosszul köti össze a deductióval, mert hisz szerző folyton indukál is, sőt erre egyáltalában nem fekteték súlyt, hanem igen is arra, hogy tételeinek tartalmát, melyekből következtet, nem állapítja meg pontosan, nem szedi előbb szét részeire.

Ehhez járul, hogy gondolkodásmódja nagyon dualistikus; magas ideált s alacsony valóságot, történelmi esetlegességet s bölcselmi szükségkepeniséget látunk abban egymás mellett dolgozni. Szerző idealismusa nem a valósággal kapcsolatban támad, hanem a fölött végtelen magasságban lebeg. Álláspontja, törekvése az ideált a valóságra erőltetni, abba belé vinni, nem belőle kitalálni, fejleszteni.

Így az állam tisztán ethikai let szerinte s mégis a területre, a gazdasági életre támaszkodik, ezek alaperőikeihez tartoznak. Az állam az önfeláldozás, a társadalom az önzés szervezete, de mind a kettő ugyanazon anyagból, tudniillik a földnek bizonyos részén élő emberekből s ezek viszonyaiból áll, az államban az ember személyisége megsemmisül, a társadalomban pedig uralomra jut s mégis állam és társadalom anyagilag ugyanaz a kapcsolat, ugyan annak az organikus egésznek, az emberi összeletnek csak más formái.

De nem kérdjük-e, ez ellentéteket szemünk elé állítva látva, hogyan fér hozzá az állami ideál az emberi élet prózájához? vagy hogyan fér meg az önző és az önfeláldozó ember egymással egy organikus, sőt épen személyes egységgé összeolvadó kapcsolatban? Ez lett volna az analysis feladata. Ki kellett volna fejteni az önzést és önfeláldozást, mint egymással rokont, vagy mint egymást bizonyos fokban kiegészítőt, vagy mint egymásnak alárendeltet, meg kellett volna mutatni a valóznak ideállá magasodását vagy a lépcsőket, melyeken az ideál a felhőkből leszáll az anyaghoz.

Coleridge jutott gyakran eszembe, midőn szerző gondolatmenetét követtem. *On the Constitution of the Church and State according to the Idea of each* című művében kanyargós úton fárad, hogy az állam és egyház eszméjét érthetővé tegye.

Coleridge az eszmét úgy határozza meg, hogy az valamely dolognak olyan képzelete, mely semmiféle különös állapotból, formából, módból, a melyekben a dolog bármikor létezett, nincsen levonva, de általánosítás útján sem keletkezett ily módok, állapotok bármily történelmi sorozatából: hanem adva van a dolog végső céljának (gondolatának) tudata által. Ily tudat létezhetik, sőt hatalmasan befolyhat cselekedeteinkre, a nélkül, hogy bennünk öntudatosná vált, vagy hogy azt határozott szavakkal kifejezni bírják. Utóbbi különbözteti meg az eszméket a fogalmaktól. A fogalom ugyanis az értelemnek öntudatos ténye, mely által bármely dolgot vagy benyomást egy osztályba sorozunk más dolgokkal valamely mindannyival közös jegy útján . . . Fogalmunk van egy dologról, ha egy ismert csoportba be tudjuk sorozni, ellenben csak kevés kiváltságos ember bír eszmével, mert az embereket közönségesen inkább ez (az eszme) bírja, tartja hatalmában.

Az eszme nem más tulajdonképpen, mint valamely dolog törvénye, csak hogy a törvény tárgyilag, az eszme, mint öntudatunkban létező van gondolva, elnevezve. Az eszme tehát jóslata, prophetiája a tüneményeknek, melyek nem minden részletökben, hanem főirányukban az eszme megvalósulásai.

Rousseau és előzőinek társadalmi szerződése például nem eszme, hanem merő fictio, mert az erkölcsi kötelességérzetnek, mely bennünket megtartására kötelez, már e szerződés előtt épen oly erővel és ugyanazon kötelességekre vonatkozólag léteznie kellett öseinkben s őket ily szerződésre ösztönözni. Ugyanis mit tehetett egyebet e szerződés, mint hogy kötelezze a szerződő feleket, hogy a közjót az adott viszonyokhoz képest és legjobb belátásuk szerint munkálják.

Ellenben van értelme egy örökké megújuló társadalmi szerződés eszméjének, mert ez csak azt fejezi ki, hogy az állami kötelességeket az emberek öntudatának jóvá kell hagynia, mert az embert dologgá alacsonyítani nem szabad és hogy minden alkotmánynak meg kell változnia, mihelyt hasznosságának tudata hiányzik.

Valódi eszme s nem fictio az alkotmány eszméje s az állam eszméjéből keletkezik. Az angol történelem nagy Alfréd óta nem más, mint ez eszmének hatása az angolokra, kik annak nyomása alatt cselekedtek s létesítéséhez, bár nem mindig egyformán és közvetlenül, a valósággal alkalmazott eszközöknek néha megfelelő, néha épen meg nem felelő kombinálása által, mégis fokozatosan közeledtek.

A míg tehát az eszme egyrészt a csíra jellegével bír, másrészt a végső próbakő, melyen elválík, vajon, teszem az alkotmányra vonatkozólag, ennek egyes intézményei egészséges hajtások-e vagy pedig elfajulások s satnya kinövések? vajon utóbbiak csak a környező elemeknek vagy a talajnak, vagy belső kórnak kifolyásai-e?

Végül fő fontossága Coleridge szerint, hogy egy eszmét nem azon a módon lehet legkönnyebben magyarázni, a mely módon tényleg megvalósul. Az emberi alkotásoknak magyarázatára csak úgy, mint a természet képződményeire más módot kell választani, mint azt, a hogy azok tényleg léteznek és pedig azért, mert az emberi alkotásoknál az eszközöknek, valamint az anyagnak tökéletlensége, a természeti világban pedig az együttesen létező célok sokfélesége és bonyolultsága módosítja

az eszme megvalósulását. Pedansság vagy fölületesség ellen nincs más orvosság, mint a compensatio törvényének s a kiegészés elvének szem előtt tartása, az elsőnek uralma igen messze terjed, a második szükséges, mindkettő pedig igen gyakran előfordul.

Ekként fogva föl az eszmét, különösen az angol alkotmány eszméjét, mely az angol nemzeti geniusnak oly természetes szüleménye, mint a selyem bogáre a selyem s mely szerint nem vezethető le sem Alfrédttől, sem mástól, hanem a mely elmondhatja magáról: «Mikor az ész és Isten törvényei keletkeztek, én velök jöttem», Coleridge tulajdonképen hasonló gondolkodási alapra áll mint szerző, de a maga eszméjét, az állam és egyház eszméjét megtalálja a történelem legváltozatosb viszontagságai közt, míg szerző a magáét, a nemzeti személyiséget, a «nemzetállamot» ezeken fölül állónak, csak megvalósítandónak, nem már legalább részben, valahogy megvalósultnak, tehát igazában nem ideának, hanem ideálnak tünteti föl.

Az eszme neki nem tény, nem ható tény, mint Coleridgenek, eszme és tény merő ellentétek. A fejlődés elve merő tény, az állam uralkodó elve pedig az ideál, az erkölcsi világban is meg van ugyan a fejlődés elve, de azt csak azért tanuljuk, mivel az ideált csak szerinte valósíthatjuk. Az eszme tehát szerző szerint merő lehetőség, jövő, a minek lenni kell.

Legjobban látható, mit ért szerző eszme alatt, az ellenvetésből, melyet Spinozának tesz.

Spinoza szerző szerint azt a hibát követi el, hogy azonosnak veszi aényt és az ideált, holott azok csak a mindenségben azonosak, de az ember véges körében egymástól el vannak választva, s az ember rendeltetése épen abban áll, hogy a tényleges világot az ideál fölé emelje.

Szerző tehát azt mondja ugyan, hogy a nemzetállam eszméjét fogja kifejteni, tényleg azonban annak csak eszményét, ideálját, mint megvalósítandót rajzolja elénk. Mondja ugyan azt is, hogy a nemzetállam világtörténeti tény, de csak töredékesen van kifejlödve s könyve fogja azt, mint egyenes vonalat végső consequentiáig húzni s e körben látni fogjuk, mit vág az keresztül mint görbe vonalat. A munka azonban csak mint elméleti egyenes vonalat mutatja a nemzetállamot; de mint történelmileg keletkezett, ha Anglia legújabb fejlődési phásisának parlamentarizmusának fölemlítését nem tekintjük, még

töredékeiben is alig találjuk meg szerzőnél; hisz maga is mondja, hogy a nemzetállam napja csak a legújabb korban kel föl.

A munka mindenképen azt a benyomást kelti, hogy a nemzetállamnak eszméje az ó és közép kor alatt a valóságba semmiképen sem tudott behatolni s az újkorban is csak az angol parlamenti kormányzat kifejlődése, tehát igazán csak vagy száz év óta; ugyan e következtetést engedi a rövid, irodalomtörténeti kitérés is — egyébiránt a mű leggyöngébb része — a hol még csak lassan derengő fényét sem látjuk a nemzetállam eszméjének s a legnagyobb gondolkozók mindig csak az alantás társasági állam színvonalán állanak, sőt szerző is oly formán teszi megjegyzéseit a különböző írókra, mintha maga szintén csak a társasági állam színvonalán állna s csak annak szempontjából találna megjegyezni, kifogásolni valót.

A munka hibája tehát abban áll, hogy az ellentéteket, az önző és önfeláldozó embert, a nemzet személyiségét s az ember személyiségét, az ideált és valóságot egymással szembe állítja, a nélkül, hogy értékeket, viszonyukat meghatározni megkísérленé.

Fő elve: tudniillik az ideál s a valóság küzdelmében az elsőnek érvényre juttatása, még annyira sem magyarázza e két ellentétet, mint a hogy az már Plátónál magyarázva van, a hol a valóság az eszmének legalább árnyéka, ellenben szerzőnél az ideál a valóságba ugyan beviendő a fejlődés törvénye szerint, de magában e valóságban, s ennek fejlődésében az ideállal teljesen ellenkező valami foglaltatik.

Mint viszonylik a nemzet eszméje az egyes ember, az egyén eszméjéhez, az állam a társadalomhoz, mint jutnak bele az egyén jogai, melyek önzéséből erednek az állam működési körébe, mely szerző szerint az önfeláldozás szervezete? Az egyéni jogokat szerző szerint az állam például azért védné, mert bennök is az erkölcsi világrend uralmát akarja létesíteni a nyers erő fölött. Hogyan? mi által? az által, hogy ez önzésből keletkező jogokat föntartja egyesek erőszakos támadása ellenében, de ez esetben e jogok és alapjuk az önzés is az erkölcsi világrendhez tartoznak. Hogyan és mennyiben? Ez a kérdés. Vagy úgy értsük-e az állam célját az egyén szempontjából, hogy a jogeszmének valóstítása az egyénekre nézve és pedig nem formalistikus módon, az egyéniségnek bizonyos fokú föláldozását jelenti?

Mind e kérdésekre nem kapunk feleletet. A kellő analysis hiánya miatt homályban marad a tárgy, melyet szerző rajzolni akar.

A mit szerző Spinozának ellene vet, hogy ez az eszmét és valóságot azonosnak veszi — minek Spinozánál megvan az értelme s azt nála következetesen keresztül vive látjuk is — ugyanezt lehet neki is az államhatalmi ágak tanának kifejtésére nézve ellenvetni, csak hogy szerzőnél ez nagy következtetlenség s helyes értelme sincs. Ugyanis szerző alap kiinduló pontja az ideál és valóság ellentétbe helyezése, az államhatalmi ágak tanánál azonban ideál és valóság teljesen összefolynak.

Mi tanának a veleje az államhatalmi ágakra nézve? Az, hogy a nemzet a parlamentben a törvényhozásra, a kormányhatalomban a végrehajtásra, a bírói hatalomban az ítélkezésre van szervezve; igaz mindegyikben különbözőképen van csoportosítva, de mégis mindig csak a nemzet s ennél fogva e hatalmak elválasztásáról, egymás korlátozásáról és ellenőrzéséről szólni képtelenség.

De nem lehet-e erre joggal azt felelni, hogy mivel a királyban, a miniszteriumban, a megyékben és községekben van a nemzet a végrehajtásra szervezve, az, ily módon csoportosítva, a valóságban egészen más, mint midőn sajtójában, népgyűléseiben, parlamentjében, királyában törvényhozási feladatokkal foglalkozik, bár eszmeileg mind a két vonatkozásban egy. Épen így teljesen igaz ugyan, hogy a parlamentben s a választókban egyaránt a nemzet van, hogy a parlament a nemzetet, nem a választókat képviseli, de azért vajon a valóságban a választók s a parlament nem részei-e, noha egymással csak erkölcsi viszonyban álló részei-e a nemzetnek? A parlament sem a nemzet, a választók sem a nemzet, de mindkettő tényleg különböző organumai a nemzeti élet folyamának.

Csak a realitás iránt való érzék teljes hiánya magyarázhatja, hogy szerző hosszasan fejtegetve, mennyire nélkülözhetetlen, hogy ha a kormányhatalom igazságos gyakorlásának kérdése fölvetetik, az a kormányhatalom keretén belől döntések el, hogy tehát az úgynevezett közigazgatási bírászkodás a kormányhatalom körén belül szerveztessék, végül mégis maga javasolja, hogy a közigazgatási jogviták végső fokon, a kuria által döntessenek el. Épen így szükséges szerző szerint a tör-

vényhozó hatalom igazságos gyakorlása s ez a bírói módszer alkalmazása által történik; az athéniek a törvényhozás értelmes részét per alakjában a nomotheták által gyakorolták; az új korban a bírói módszer a törvényhozó hatalomban csak annak szervezkedésére alkalmaztatik s a választók jogai s az egyes választások igazolása történik bírói módszer szerint, az azonban, hogy ez maga a parlament vagy a kuria által történik-e, szerinte különbséget nem tesz, mert a kuria mint a törvényhozó hatalom része gyakorolja e funkcióját, épen úgy, mint akkor, ha közigazgatási bírósággént ítélt, tulajdonképen a nemzet kormányhatalmi organismusának a része.

A valóság ily ignorálása mellett azután nem nehéz fölláttatni, hogy az államhatalmi ágak kölcsönös controllja fölösleges, mert elég kimondani, hogy a kuria ha a közigazgatás fölött ítélt, az által már kormányhatalmi szervvé lesz, vagy ha képviselői választás igazolása tárgyában bíraskodik, a parlamenti szervezethez tartozik, ekkor ugyanis nem egyik hatalmi ág ellenőrzi a másikat, hanem mindenik önmagát.

Az öncontroll homályos fogalmát, melynek Gneist is hívei közé tartozik, csak a valóság teljes ignorálásával lehet keresztül vinni. Szerző végig gondolta az összes államhatalmi ágakra nézve s kihozta Gneist tudós kódéből a józan ész tiszta világába, itt azonban véleményünk szerint teljesen látszik is tartathatlansága.

De nemcsak az öncontroll fogalmát tartjuk elhibáztattnak, hanem a kormányzás és a közigazgatási bíraskodás között alig birunk szerző conceptiójában különbséget tenni.

A kormányzás ugyanis abban áll szerző szerint, hogy az egyes eseteket az egészre vonatkoztatva individualizálja, a bírói hatalom ellenben, mely jól megkülönböztetendő a közigazgatási bíraskodástól, az egyes eseteket fogalmi alakban s az egészről elvonatkozva veszi alapúl, a közigazgatási bíraskodás végül a kormányzati felségjogot az egész szempontjából bírói módszer szerint gyakorolja.

E szerint tehát a kormányzás és közigazgatási bíraskodás lényegileg egy, a különbség köztük csak az, hogy az első bírói módszer nélkül, az utóbbi bírói módszer szerint gyakoroltatik.

Ugyanis mi a bírói módszer? szerző directe nem felel rá, de fejtegetéseiből az következik, hogy mindegyik hatalmi ág,

ha föladatát igazságosan akarja végezni, cselekvését különös formákkal veszi körül, melyek hasonlítanak a bírói hatalom eljárásának, a peres eljárásnak formáihoz.

Így a képviselőház a maga tagjainak választása fölött bírói módszer szerint ítél, de a választás ellen kérelmezők, annak védői, lényegileg nem peres felek, a bíráló bizottság lényegileg nem bíró, és pedig miért nem? azért nem, mert a kérvényezők nem a magok jogát követelik, a választást védők nem a saját jogukat védik s a bíráló bizottság nem az ő joguk fölött ítél, hanem a parlamentté szervezett nemzet joga fölött, mely meg lenne sértve vesztegetés, hivatalos erőszak útján történt választás által.

Midőn tehát azt mondja szerző, hogy a közigazgatási bírászkodás a kormányzatnak bírói módszer szerint való gyakorlása, ez annyit jelent, hogy a per formái némileg utánoztatnak, a közigazgatás bizonyos formákkal veszi magát körül, hogy igazságosan végezhesse föladatát, de lényegileg nincsen perről, nincsen felekről, bíróról szó.

Ki nem fogja azonban kérdezni, hogy ha a közigazgatási bírászkodás formái lényegileg nem pörös eljárási formák, mik hát azon formák, melyek szerint a kormányzás is eljár? Mert az kétségtelen, hogy a kormányzás is bizonyos formák között mozog, melyeknek czélja, hogy működése igazságos legyen. A csendőr például, midőn behatol egy házba s ott házkutatást végez, ezt csak a községi hatóság közben jöttével, jegyzőkönyv fölvétele mellett teheti; a hatóság, midőn egy vasút irányát kijelöli, tartozik az érdekelteket meghallgatni, midőn valamely közmunkára árlejtést tart, az csak meghatározott formák közt történhetik, épen úgy a mint sok államban a népesoportosulások, zendülések szétkergetésénél a hatósági személynek hivatalos egyenruhában kell lennie, dobszó mellett, törvényben előírt szavakkal kell előbb a tömeget szétoszlásra fölhívni, mi előtt a karhatalmat alkalmazhatná.

Ez és hasonló formák mind a közigazgatás igazságos gyakorlásának biztosítására czéloznak, a mint hogy erre czéloznak a közigazgatás személyzetének kiszemelesénél követett elvek, a nyilvánosság stb. Úgy hogy, ha állana szerzőnek a kormányzás és közigazgatási bíróság közt tett megkülönböztetése, a két functio közt lényeges különbség nem is lenne, a mint ezt Gneist ki is mondta, csakhogy fölfogását, jöllehet oly nagy tekintély-

nek örvend e részben, saját hazája, Poroszország sem követte, midőn közigazgatási intézményeit újjá szervezte.

A mint már fönnebb mondtam, szerző eszméjének kivi-tele az analysis hiánya miatt tökéletlen. Ennek kimutatása végett legyen szabad a parlamenti választások igazolásának fejtegetésére visszatérnem. Szerző azt mondja, hogy az állam a közjogi bíraskodásban, így például a parlament az igazolásoknál nem a választók, hanem az állam, a parlament joga fölött határoz. Ki nem érzi, hogy ebben van igazság, de a teljes igazság van-e? S mi hát a teljes igazság?

Az, hogy a parlament igénye, mely szerint a törvényes választók által, törvényes módon választott tagokból álljon, mindenek előtt a választók jogának, azután pedig a választási eljárásnak alakjában létezik. A parlament ez igénye azonban ismét csak alak, melyben az egész nemzet igénye ténylegesül, mert a parlament sem a nemzet, a mint a választók sem, a király sem, a sajtó sem, hanem ízei, tagozatai a nemzet személyiségének s mint ilyenek jogilag megkülönböztetettek, habár eszmeileg, erkölcsileg összefolynak. Az egyes választók egymás irányában, mint a nemzeti személyiség elemei, jogilag is megkülönböztetett lények, de ezek akkor is, ha őket összeségökben vagy választó kerületekre daraboltan vesszük s a választott képviselők testületéhez viszonyítjuk, a mi, hogy szorosan a tárgynál maradjunk, mutatkozik akkor, midőn a parlament hivataltból semmisít meg, például egy egyhangú választást, de akkor is, midőn a parlament igazol egy választottat s az ellen a választók egy része panaszt emel, vagyis a választók egymással szemben, valamint a parlamenttel szemben jogilag megkülönböztetett személyiségek, valóságos felek, bár mindannyiakban az állam, a nemzet az a joga nyilvánul meg, mely által akarata elemeinek irányát, törekvéseit meghamisítatlanul kifejezésre juttatni kívánja.

Az eszmeinek nagyon nyers, mondhatnám mechanikus conceptiója az, mely nem bírja elképzelni, megérteni, hogy a nemzet, bár ízeiben jogilag tagoltnak kell lennie, az elkülönítő, szétválasztó jognál magasabb kapcsok, úgymint az öntudat szellemi ereje, az erkölcs önzetlensége segélyével a jogilag szét-szórt ízeket össze ne kapcsolhassa.

Valójában tehát jogi felek a választást megtámadó és védő választók egymással csak úgy, mint a parlamenttel s ez velök

szemben. A mi őket a magán per feleitől megkülönbözteti, az abból áll, hogy nemcsak jogi felek, hanem peres viszonyukra nézve is ugyanannak az egésznek, az államnak, a nemzetnek részei s joguk érvényesítése által végeredményben nemcsak ezt, hanem az állam jogát is érvényesítik.

De épen úgy bizonyos, hogy akkor, ha a parlament s nem a kuria ítél az igazolások fölött, ez az ítélet nemcsak magára a parlamentre, hanem tőle tényleg és jogilag különböző lényekre s ezeknek tényeire is vonatkozik s épen, mivel nemcsak másokra, hanem magára is vonatkozik, ezért nem érzett magában elég erkölcsi erőt a világ első parlamentje, az angol, hogy ez érdekelt féli minőségét levetkőzve, remélhesse e százados functiója végzését s rábízta újabban a választások igazolását az ország fő törvényszékére, noha méltóságához illő lett volna, hogy az tovább is kezében maradjon.

Az imént megbeszélt részletekkel, azt hiszem, eléggé indokoltam azt az állításomat, melynél fogva egyetértek szerzővel az állam személyiségére, öncélúságára nézve, de elfogadhatatlannak tartom kivitelét, hiszem azonban azt is, hogy a kivitelnek véleményem szerinti hiányait föltárva, nem kisebbítettem szerző művének érdemét, jelentőségét, mely nemcsak eredetiségében és szellemességében rejlik, hanem a bátorságban és függetlenségben, a melylyel, tekintet nélkül a napi áramlatokra, az igazságért s annak organumáért, a tudományért, mint legfőbb célért lelkesedve, a közélet benső, nem ember alkotta törvényeit kutatja.

CONCHA GYÖZÖ.

AZ ATLASZ-CSALÁD.

Regény.

Ötödik közlemény.*)

KILENCZEDIK FEJEZET.

Pénzügyek.

A következő napokban Manó és Eveline zilált pénzügyeinek rendezése annyira igénybe vette Atlasz urat, hogy nem foglalkozhatott Sándor további boldogításával. Manó fiát néhány ezer forinttal s azzal a vigasztalással tette vasútra, hogy nemsokára utána megy a fővárosba és személyesen egyenlíti ki adósságait. Egyelőre sürgősebb dolog a grófi ügyek rendezése, nemcsak azért, mert egy grófnak még adóssága is főbb rangú, mint a közönséges emberé, hanem különösen azért, mert a veszély sokkal égetőbb s Eveline grófné szüntelenül rémképeket fest atyja elé, melyekben hol Szádváry gróf öngyilkosságát, hol a kis grófi unokák rongyokba burkolt koldús alakjait tünteti föl rikító színekkel. Atlasz úrnak a háta borzong és égnek mered minden haja szála s egy időre még Sándor házasságát is elviselhető szerencsétlenségnek tartja e nagyobb csapás mellett. Összeszedi minden fölkelő pénzét, s harmadnapra a nevezetes templom-szentelés után leányával együtt útra kel a Szádváryak ősi fészke felé.

Sokkal több időt töltött itt, mint előre gondolta volna. A fiatal Szádváry gróf olyan jól gazdálkodott, hogy már csak

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 147., 148., 149. és 150. füzetében.

nagy nehezen, igen sok furfanggal és még több készpénzzel lehetett partra juttatni speculatióinak hínárjából. És Atlasz úr még csak szemrehányást sem tehetett neki, mert valóban nem lehetett pazarlásról, könnyelműségről vádolni. A háztartás nem volt fényűző; nagyúri passiókról, melyek Manó adósságait szülték, itt szó sem volt. A fiatal gróf csakugyan takarekosan élt s majdnem fukar volt magára és családjára nézve; azért Atlasz úr, ámbár a haját szerette volna kitépni, midőn belepillantott grófi vejének üzleti dolgaiba, nem vehette lelkére, hogy megharagudjék e jóakarátú, de ügyetlen kezű fiatal emberre, s csak szelíd tanácsadás hangján fejezte ki előtte abbeli meggyőződését, hogy maradjon mindenki a maga rendeltetése mellett: a zsidó szerezzen s a gróf éljen a készből, rangja szerint.

— Rangja szerint! — kiáltott a fiatal gróf, kissé ingerülten. — Hát azt hiszi ön, hogy e jószág jövedelméből rangom szerint elhetek? Tizenkét ezer forint a legjobb esetben! Mi az egy grófnak, ha rangja szerint akar élni?

— Az én háztartásom is kijön annyival — jegyzé meg Atlasz úr felénken.

— Elhíszem! Ön Atlasz Samu. Én pedig gróf Szádváry Arthur vagyok. E között van egy kis különbség!

Ez ellen Atlasz úr semmit sem szólhatott. A különbséget nem tagadhatta.

— Látja, öreg — mondá a fiatal gróf, egy kissé barátságosabban, mert utoljára is meg kell becsülni azt, a kitől száz ezreket várunk — látja, öreg, épen az vert adósságba, hogy rangom szerint akarnék élni. Az a becsvágyam van, hogy helyreállítsam a Szádváryak ősi fényét s visszaszerezsem mindazt a vagyont, mely hajdan családunké volt. Akkor aztán igazán élhetnék rangom szerint; de míg idáig juthatok, szereznem kell, sokat kell szereznem.

— Seregeknek ura! — jajveszékelt Atlasz úr — hát még ezután is szerezni akar?

— És ön ezt helytelennek találja? Ön, a ki egész életét szerzéssel töltötte és ezt tartja az ember legfőbb hivatásának?

— Igen, mert én zsidó vagyok — kiáltott Atlasz úr, elkeseredve.

— Hallja, öreg, ez már mégis elbizakodottság. Hát maga azt hiszi, hogy csak a zsidónak van esze a szerzésre?

— Dehogy hiszem, dehogy hiszem! — felelt Atlasz úr,

elfintorítva arczát, mert Manó fia jutott eszébe. — Csak azt akartam mondani, hogy nekem a véremben volt, én arra születtem, arra nevelkedtem, hogy szerezzek, és meg is mutattam, hogy tudok szerezni. De magának a hetvenhetedik öregapja is csak költeni tudott; magának a vérében van, hogy költsön, és az eddigi speculatioíval meg is mutatta, hogy nem tud szerezni, mert mindenbe belebukott. Mennyei Úristen! — folytatá Atlasz úr, összecsapva kezeit — hová jutottunk, hogy nekem kell egy grófot a grófi életre tanítani!

— Igaz, hogy eddigi vállalataim rosszul sikerültek — mondá a fiatal gróf, elgondolkozva — de az mindenkivel megeshetik. Ki tudja, hátha ezentúl szerencsésebb leszek üzleteimben?

— Ne mondja azt, hogy üzlet, ki nem állhatom, ha egy gróf azt mondja, hogy üzlet — kiáltott Atlasz úr, megrázóddva. — Tudom már, mit jelent az üzlet, mikor egy gróf veszi a szájába; láttam a parquett-gyárat, ütnie bele a hetvenhét istennyila!

— A parquett-gyár nem jövedelmezett, az igaz; de ha kiterjeszteném az üzletet, ha jobb munkásokat hoztatnék —

— Ne mondja tovább! — kiáltott Atlasz úr, befogva fülét kezével — ne mondja tovább, mert mindjárt megüt a guta. Most még vagyok olyan állapotban, hogy kitisztázzam az adósságokból, de ha tovább folytatja a vagyonszerzés munkáját, nem sokára én is tönkre jutok, és akkor vehetünk mind a ketten batyut a hátunkra.

— Beszéljen csak a maga nevében — mondá a fiatal gróf boszúsan. — Ha tönkre jutok, nem öntől fogom kérdeni, mit tegyek.

— Jaj nekem! úgy is tudom, hogy nem tőlem kérdené — sóhajtott Atlasz úr, megborzadva. Eszébe jutottak Eveline rémképei: a töltött pisztoly, a koldúsrongyok, és sietett megnyugtanni e lobbanékony fiatal mágnást.

— Ki mondta, hogy batyut vegyen a hátára? — folytatá engesztelő hangon s kissé erőltetett nevetéssel. — Tudom én, hogy egy gróf Szádváry nem arra született, hogy batyut vegyen a hátára. Semmit sem fog venni, se a hátára, se a szájába; azért van itt az öreg Atlasz, hogy segítsen az ő grófi vején. Most még tudok segíteni; csak azért mondtam, hogy ne speculáljon többet, mert attól félttem, hogy utoljára majd én sem tu-

dok segíteni. De most még nem vagyunk ott, még mindent jóvá tehetünk. Hallgasson rám és ha tanácsomat követi, a fejemet teszem rá, hogy minden jól lesz.

— Beszéljen hát! — mondá a gróf, türelmetlenül. — Mindjárt ezen kellett volna kezdenie.

— Mielőtt pénzt adok, akartam jó tanácsot adni — felelt Atlasz úr, mosolyogva. — Tudom, hogy a pénzt szívesebben veszik, mint a tanácsot, de az én pénzemből csak akkor lesz magának igazi haszna, ha követi a jó tanácsomat. Most pedig nem beszélek, hanem teszek. Az adósságokat átnéztem, a hitelezőkkel megegyeztem. Egy részt kifizettem készpénzzel, a másik részt magamra vállaltam és betábláztattam az én uradalmamra. Most már nekem is van adósságom, a mit soha sem hittem volna.

— Könnyű magának; egy év alatt kiheveri.

— Egy év alatt kiheverem. Ki is kell heverni, mert ha egy Atlasz Samu jószágán adósság van, az annyit jelent, mint ha egy gróf Szádváry megszökik egy párba elöl.

— A hasonlat nem egészen talál; de mindegy. A fő dolog az, hogy átvette adósságaimat.

— A fő dolog, hogy átvettem adósságait — ismétlé Atlasz úr, kissé elkeseredve, mert melegebb elismerést és dicséretet várt volna vejétől. — A főbb dolog, hogy magamról is lerázam az adósságokat. Ez is meg fog történni Isten segítségével, egy esztendő alatt. A legfőbb dolog pedig az, hogy vőm uram, a gróf úr, ne csináljon több adósságot.

— Legyen nyugodt, öreg!

— Leszek nyugodt, ha követi tanácsomat.

— Halljuk azokat a tanácsokat! — kiáltott a fiatal gróf, jó kedvvel. — A ki annyit fizet értünk, megérdemli, hogy tanácsait meghallgassuk.

— Először is — kezdé Atlasz úr, újjain számolva a böles tanácsokat — föl fog hagyni minden üzlettel, vállalkozással és gazdálkodással.

— Micsoda? A gazdálkodással is? Hát aztán mi lesz a jószágból, mi lesz belőlem?

— Ez a második és a harmadik pont; csak tessék jól vigyázni. A jószágot bérbe fogja adni, találtam is már egy solid bérlőt és megegyeztem vele. Fog fizetni évenként tizenkét ezer forintot, s a kastélyt és a parkot meghagyja magoknak,

hogy ha nyáron haza jönnek, legyen hol játszani az én grófi unokáimnak.

— Haza jövünk? Nyáron? Hát máskor hol leszünk?

— Ez a harmadik pont. Most vannak a képviselő-választások. Ebben a kerületben magát fogják fölleptetni. Már adtam be offertet a vezérlő uraságoknak és acceptálták. Én fizetek négyezer forintot készpénzben és magát megválasztják képviselőnek.

— Képviselőnek? Engem? Aztán melyik párthoz kell tartoznom?

— Az mindegy. Választhat magának pártot; de én azt tanácslom, legyen kormánypárti, mert akkor legkönnyebben kaphat hivatalt vagy épen visszajön a megyébe, mint főispán. Egy grófból minden lehet. No hát, mit mond az öreg Atlasz tanácsaihoz?

— Az öreg Atlasz tanácsai valóban aranyat érnek — felelt a fiatal gróf elégedetten. — Megadom magamat és elfogadok mindent.

— És ígeri, hogy nem csinál több adósságot? — kérde Atlasz úr jó kedvvel, mert vejének elismerő szavai nagyon föllekesítették.

— Mindent ígérek — viszonzá könnyedén a gróf.

— Hála Istennek, ezt hát rendbe hoztuk. Most még hátra van a másik.

— Micsoda másik?

— A Manó fiam, a ki szintén tele van adósságokkal.

— Ez már mégis botrány! — szörnyűködött a gróf. — Nem jön meg már az esze annak a fiúnak?

— Majd ha maga Pesten fog lakni, akkor vigyázhat rá és adhat neki jó tanácsokat — mondá Atlasz úr, szelíd gúnynyal. — De egyelőre még nekem kell tanácsot adnom, a mi fizetéssel jár. Mihelyt rendbe jöttem itt mindennel, megyek föl Buda-Pestre és tisztába hozom a Manó dolgát. Ha akarja, magának is keresek lakást, hogy a választás után tüstént beköltözhessék.

— Nagyon jó lesz, öreg, keressen lakást, s fizesse is ki az első negyedet.

Atlasz úr azonban nem utazott el tüstént. Mindent személyesen akart elvégezni, s mivel a választások úgy is közel voltak, elhatározta, hogy személyesen ügyel föl négyezer forin-

tos befektetésének kamatozására. Különben sem volt ellenére a grófi napfény sugaraiban sütkérezni s veje még soha sem volt iránta oly jó hangulattal és annyi figyelemmel, mint most, midőn minden adósságát kifizette s új ösvényt nyitott becsvágyának. Fölhasználta hát a kedvező alkalmat s teljes tüdővel szívta magába az aristokratikus levegőt és élvezte azt a dicsőséget, hogy mint gróf Szádváry apósát mutatták be a kerületi nagy uraknak s együtt evett velök a választók lakomáján.

Midőn aztán mindent rendbe hozott, az adósságokat kifizette és átíratta, a jószágot átadta a bérlőnek és végig hallgatta vejének beszédét, melylyel a mandatumot megköszönte választóinak, megölelte leányát s külön még egy ezer forintos ropogós bankjegyet csúsztatott kezébe; ölébe vette unokáit s mind-egyiknek tíz darab fényes aranyat ajándékozott, azután gazdag borraivalókat osztogatott ki a cselédek közt, nehogy megszólják és zsidónak mondják grófi gazdájok apósát, s megkönnyebbült zsebbel és szívvel ült a vasútra, eltelve aristokratikus dicsőséggel és szinte elfeledve, hogy csaknem minden ölelést, minden kézszorítást, minden kalapemelést külön-külön drága pénzzel kellett megfizetnie.

Ilyen drágán megfizetett dicsőséget élvezett a fővárosban is, Manó fiának jóvoltából. Pompás szobában lakott, nagyszerű ebédeket evett, drága külföldi borokat ivott, kocsikázott, színházba járt s előkelő fiatal urakkal ismerkedett meg, kik öregnek szólították és a vállára veregettek. A mint Manó mondta, csupa casinói tagok voltak: grófok, bárók, kamarások. Atlasz úr feje szédült, szeme káprázott a nagy uraságtól és főúri dicsőségtől, és fizetett, mint a köles. Manó ügyeit sokkal könnyebb volt rendezni; nem kellett se hitelezőkkel kiegyezni, se átíratni, se haszonbérlőt keresni vagy képviselősi offeret nyújtani be; nem kellett tenni semmi egyebet, mint fizetni. Az adósságok mind váltóra voltak, ismert uzsorások birtokában, kik mereven visszautasítottak minden alkudozást, és, mint Shylock, ragaszkodtak a kötéshez. Atlasz úr kifizetett mindent, s midőn az összeszedett váltókat ünnepélyesen elégette, megeskette fiát, hogy nem fog több adósságot csinálni.

Manó megesküdött és négyezer forintot kért atyjától, hogy új életpályáját adósság nélkül kezdhesse meg.

— Micsoda! — kiáltott Atlasz úr elszörnyedve. — Még

adjak neked négy ezer forintot? Hát azt hiszed, én bankócsináló gép vagyok?

— Csak ne légy kicsinyes, öreg — felelt Manó nyugodtan. — Épen most esküdtem meg, hogy nem csinálok több adósságot; csak nem szeghetem meg eskümet mindjárt az első nap? Pénzre pedig szükségem van, nincs hát egyéb hátra, mint hogy te adj. Ez csak világos.

— Világos, világos — mondá Atlasz úr, fejét vakarva — csak az nem világos, mire kell neked annyi pénz, mikor már nincs semmi adósságod?

— Miből éljek, ha nincs pénzem?

— Hát a fizetésed?

— Az a rongy? — kiáltott Manó fitymálva. — Hiszen az még szivarra sem elég.

— Drága szivarokat szoktál szívni — mondá Atlasz úr.

— Egy szó mint száz, ha azt akarod, hogy rangomhoz képest éljek és becsületet szerezzek az Atlasz névnek, nekem is legalább annyi apanaget kell adnod, mint Szádváryéknak. Még így is meg kell szorítnom kiadásaimat, össze kell húznom magamat. De annyit én is joggal megkívánhatok, mint Szádváry, a ki nem is fiad, csak vöd.

— De gróf.

— Több gróf vagyok én, mint ő, habár nincs is meg a czímerem.

— Az igaz — mondá Atlasz úr, félig büszke, félig savanyú arcczal. — De a Szádváryék négyen vannak, te meg csak egyedül.

— Ez csak mellettem szól. A ki otthon él s a kinek olyan jó gazdaasszony a felesége, mint Eveline, annak negyedmagával is olcsóbban meg lehet élnie, mint nekem, ki a főrangú világ örvényének kellő közepébe vagyok kidobva. Ha így okoskodunk, nekem még többet lehetne követelnem, mint a menyit sógorom kap. De nagylelkű és szerény leszek, s megelégszem ugyanannyival.

— Jaj nekem! a te szerénységed nagyon sokba kerül. Akkor hát ez a négyezer forint à conto lesz az apanage-ra?

— Semmi à conto! Ez szükséges befektetés a józanabb és szerényebb életmód megkezdésére. A conto! Hogy is ne! Ugyan, öreg, fizess már és ne zsidóskodjál!

Ez az utolsó szó Atlasz úrnak minden ellenvetését elné-

mitotta. Nem zsidóskodott, fizetett s megígérte, hogy ezentúl havi részletekben pontosan fölküldi az évi pénzt. Manó viszont megígérte, hogy nem csinál több adósságot s nagy búcsúebédet adott atyja tiszteletére, melyben csupa fiatal főurak vettek részt és igen zajosan mulattak. Ebéd után Manó saját fogatán vitte ki atyját a vasúthoz s nem engedte, hogy szokása szerint a második osztályra váltson jegyet. Atlasz úr nem akart ártani fia tekintélyének, a ki szégyelt volna búcsút venni egy másodosztályú útastól, és az első helyre váltott jegyet, a hol igen kényelmetlenül érezte magát és az egész úton nem mert szivarra gyújtani. Mereven és feszesen ült egyik középső ülésen s mozdatlanul nézett kifelé, a rohamosan eltűnedező táviró oszlopokra.

— Sok pénzembe került, de mégis rendbe hoztam a dolgot — gondolá magában Atlasz úr, elég ideje lévén gondolkozni, mert útitársai közül senki sem ereszkedett vele szóváltásba s ő sem mert megszólítani senkit. — Elment ugyan minden készpénzem, adósságot is vállaltam, de egy jó termés megint elég pénzt fog hozni s az adósságot könnyű lesz kifizetni. A földolog az, hogy megmentettem leányomat és grófi unokáimat a koldúsbottól, s a helyes útra térítettem vőmet és Manó fiamat. Az egyik nem fog többet speculálni, képviselő lesz, főispán, talán miniszter, s magával együtt emelni fogja családomat; a másik nem csinál több adósságot, úri módon fog élni a nagyúri társaságban, ismertté és tiszteltté teszi az Atlasz nevet, mindegyre magasabb és magasabb hivatalba jut s végre elvesz egy milliómos leányt és báróságot szerez. Báró Atlasz — nem is hangzik rosszul. Igaz, hogy sok pénzembe került, de a kinek van pénze, az fizethet, s arra nézve még kis baj az, melyen pénzzel lehet segíteni. Ah! Sándor baján nem segít a pénz. Ez a szerencsétlen házasság tönkre tette jövőjét; nem lesz belőle más, mint közönséges falusi gazda, a ki élni fog abból a vagyonból, melyet tölem kap, ha ugyan a felesége azt is el nem veri. Ah! miért nem tudtam előbb megmutatni neki azt a levelet! Talán nem vette volna el e gyanús erkölcsű leányt. Legalább ha elvette, válnék el tőle! A Góg Ferencz, a ki nagy jogtudós, azt mondja, hogy nálunk, azaz nálok könnyen megy az elválás, és a szép Lilla akkor is szívesen nőül menne Sándorhoz, mert halálosan bele van bolondulva. Milyen nagy szerencse volna! Igaz, hogy Sándornak kálvinistává kell

lennie, azt mondja a Góg Ferencz, és a plébános kiugranék a bőréből; de úgy kell neki, ő házасította össze Sándort a Boglár Klárával. Ah! milyen kellemes meglepetés volna, ha otthon avval a hírrel fogadna Sándor, hogy megkezdte a válópört a felesége ellen!

TIZEDIK FEJEZET.

A féreg a szívben.

Ebben a kellemes meglepetésben nem részesült Atlasz úr, midőn haza érkezett. Sándor nem fogadta azzal a hírrel, hogy megkezdte a válópört; ellenkezőleg, úgy vette észre, meglehetősen békességben és jó egyetértésben élnek. Karon fogva jöttek eléje, mikor kiszállt a hintóból, s Klára jó kedvvel, mosolyogva nyújtott neki kezet. De ez ismét csak újabb lángra lobbantotta Atlasz úr lelkében a régi ellenszenvet. Ez a jött-ment, ez a betolakodott asszony úgy fogadja őt saját házában, mint valami közönséges vendéget, a helyett, hogy kezet csókolna, mint Sándor, sőt a mint Eveline is szokott tenni, a ki pedig grófné. Ez meg csak a kezét nyújtja neki, és mosolyog, és azt mondja: Isten hozta — és ezzel ott hagyja. Atlasz úr ennek következtében elég mogorván viszonzta menyé üdvözlését és neje után tudakozódott, mialatt egy gyors, kémelő pillantást vetett Sándor arczára, vajon nem látja-e már rajta a boldogtalanság és az elválási szándék első jeleit. Nem látott rajta semmit, és életében először jött abba a különös helyzetbe, hogy haragudott, mert fia arcját nyugodtnak és vidámnak látja.

Az öreg asszonyság ablakában állt és onnan integetett férjének. Atlasz úr hát nem vizsgálta tovább Sándor arcját, melyen csak leverő és kellemetlen fölfedezéseket tett; magához vette az ajándékokat, melyeket az öreg asszonyság számára hozott és fölsietett a lépcsőn.

Meglehet, ha Atlasz úr nagyobb arczismerő és jártasabb a lélektan tudományában, talán Sándor tekintetében is talál olyan jeleket, melyekből vigasztalást és reményt meríthet. De Atlasz úr nem volt lélekbuvár. Egész életében az anyaggal foglalkozott, csak ahhoz értett, csak annak megítélésére volt szeme. Ha az erdőben egy erős, terebélyes tölgyfát kínáltak

volna neki megvétele, egy pár fonnyadó levélből, egy kis repedésből rögtön meglátta volna, hogy a viruló törzsben féreg öröl s nemsokára el fogja hervasztani; de az emberi arcz derűjén, az emberi szem vidám tekintetén keresztül nem tudta meglátni a szívben őrlő férget.

Ilyen férget hordott szívében Sándor, mióta ama végzetes levelet elolvasta. A plébános jól ismerte őt s eltalálta a boldogságát fenyegető veszélyt, midőn szemére hányma Atlasz úrnak baklövéseit. Féltekenysége, az emésztő szörnyeteg, ismeretlenül szunnyadt lelke mélyében; az első hangos szó fölébresztette s azóta nem tudott többé elszenderülni.

A magyarázat, melyet a plébános adott, megnyugtatta egy időre, vagy inkább elhitette magával, hogy megnyugtatónak találja. De míg eszének egész józanságával, akaratának minden erejével igyekezett a feledés leplét borítani a hallottakra, egy nyugtalan, kegyetlen kéz minduntalan fölemelte a jótékony lepel egyik csücskét s szabad utat nyitott a gyanú gúnyosan vigyorgó arcának.

Józan esze, erős akarata ellen pártot ütött képzelő ereje és a szörnyeteg féltés szolgálatába szegődött. Ha nejjének mélyen szemébe tekintett s mosolygó sugarától fölmelegült szíve, ha megfogta kezét s meleg, puha érintésétől villamos ütés futott végig egész testén, ha átölelte derekát és keblére hajtotta fejét, hitte, érezte, látta, tudta, hogy egészen az övé szerelme, hogy egyedül az övé, hogy soha sem volt másé: a kínzó, kegyetlen képzelem egyszerre egy más férfi alakját mutatta szemének az ő helyén, más férfi ajkát tolta oda az ő és neje ajkai közé. És hiába üzte el onnan, hiába nem akarta látni: látnia kellett. A képzelemnek nem lehet parancsolni, az ész jobb meggyőződése, az akarat ereje nem riaszthatja el szeszélyes játékát.

— Ha sokáig így tart, meg kell bolondulnom — gondolá magában Sándor, midőn néha bágyadtan, törődötten fölkeresett egy-egy magányos zúgot, hogy megpihenjen és összeszedje zilált gondolatait. — Hogy az embert álmában a legholondabb képek gyötrik, melyeket nincs ereje elkergetni, azt értem, az megesik mindenkinek; de hogy ébren is álmokképek kínozzanak, hogy azt lássam, a mit nem hiszek, a mit nem akarok látni, ez csak velem történhetik meg. Okoskodjunk csak! Klárát rágalmazták, ez a rágalom a fülembe jutott. Hát mit tesz az? Nem

hiszek a rágalomnak, nincs okom hinni s nagyon sok okom van megbízni nőm szerelmében. Miért kínoz hát mégis az a képtelen gondolat, hogy igazán szerette azt az embert, igazán az övé volt, s ha újra összekerülne vele, ismét az övé lenne szerelme? Nincs ezt hinnem semmi okom, semmi, semmi . . . és mégis . . . hátha megcsaltak? hátha igaz volt?

Hátha igaz volt? Evvel a pár szóval, mint valami vaskos ecsettel, a gonosz képzelem egyszerre elmázolta a megnyugvás enyhe képét, melyet a józan ész Sándor lelkébe rajzolt. Sötét, üres, idomtalan foltok maradtak ismét a helyén. Sokszor föl-tette magában, hogy véget vet kínzó töprengéseinek, neje elé áll, egyenesen szemébe mondja, hogy mindent tud, s fölszó-lítja, valljon meg neki mindent az igazsághoz híven. De min-dig visszariadt ettől a végső lépéstől. Mit is nyerne vele? Ha neje csakugyan hibás volt a múltban, ki biztosítja arról, hogy megvallja az igazságot, melyet eddig elhallgatott? És ha való-ban kételkedik benne, ki biztosítja, hogy tagadása után nem fog többé kételkedni? Ha pedig nem igaz, ha valóban rágalom volt minden, a mint hiszi, a mint hinni akarja, mit nyer azzal, ha tudtára adja nejének, hogy kételkedett benne, hogy hitt a rága-lomnak, hogy gyanúsította tisztaságát? Nem kockáztatja-e ez-zel, hogy megsérti önérzetét vagy hogy éppen nevetségessé lesz előtte, eljátsza becsülését és elveszti szerelmét?

Klára semmit sem vett észre a gyötrelmekből, melyek férje lelkét emésztették. Ha néha komornak látta, ha észre-vette, hogy homlokán egy-egy sötét felhő húzódik át, vagy ke-rüli tekintetet és kellemetlen gondolatokba merül, nem felel szavára vagy nyersen utasítja vissza nyájasságát: eszébe sem jutott, hogy e jeleket féltékenységre magyarázza. Azt hitte, a gazdaság gondjai bántják ilyenkor lelkét, s egy-két tréfás szó-val magára hagyta. Múltjára nem gondolt. Mire is gondolt volna? Azt az embert, kit egy ideig szeretett s aztán aljasnak ismert meg, régóta megvetette és elfeledte. Hogy mivel rágal-mazta őt, nem tudta; hogy e rágalom férjének fülébe is elju-tott s mérget csepegtetett szívébe, azt nem sejtette. Öntudata semmiről sem vádolta; hogyan kereshette volna önmagában férje komorságának okát? Azt sem gondolhatta, hogy Sándor szerelme meghült iránta és megbánta házasságát; hiszen gyön-géd, figyelmes volt hozzá, kedvét kereste, gondoskodott kényel-méről, aggódott jóléteért, egészségeért, és ha a sötét felhők

eltűntek arczáról, ha le tudta győzni komorságát, ha elűzhette gyötrő gondolatait, oly szenvedélylyel, oly, csaknem erőszakos, szerelemmel szorította keblére, mintha valami képzelt ellenség karjaiból ragadta volna vissza és őt is, magát is kárpótolni akarná a pillanatnyi hidegségért.

Egyik legkedvesebb időtöltése és mulatsága az volt Klárának, hogy férjének kissé parlagias modorát megfinomítsa, vagy — mint nevetve mondta Sándor szemébe — kiköszörülje a csiszolatlan gyémántot. Öltözködésében, beszédmódjában, viseletében, mozdulataiban el akarta szoktatni attól a szöglestességtől és betyáros módtól, mely eddigi környezetében rá ragadt s mely az öreg Atlaszok szemében netovábbja volt az igazi földesúri tempónak. Maga kötötte meg nyakkendőjét, megigazgatta haját, szakálát, maga rendelte meg számára a ruhákat, kiigazította nyers kifejezéseit s betapasztotta száját kezével, ha egy kis káromkodás szaladt ki rajta. Enyelegve, jó kedvvel tette mindezt, és Sándor elég vidáman vetette magát alá a második nevelésnek s néha maga nevetett legjobban saját ügyetlenségein, mikor egyszerre csak megint eléje tolta vigyorgó arczát a soha el nem alvó gyanú, s a bolond képzelem ismét egy más alakot állított szeme elé, csinos, kikent-kifent, elegans alakot, és a fölébredt szörnyeteg gúnyosan fülébe súgta: ehhez akar téged is hasonlóvá tenni, hogy mindig rá emlékeztess. Arcza ismét elsötétült, szemét komoran elfordította neje mosolygó arczáról és úgy szerette volna szeme közé dobni Lánda Jenő nevét; de erőt vett magán, összeszorította fogait, s képzelgett és gyötrődött tovább titokban.

Így álltak a dolgok, midőn Atlasz úr csaknem hat heti távollét után haza érkezett s abban a kellemetlen csalódásban részesült, hogy fia még nem akar elválni a feleségétől. Hogy a legjobb úton van e cél felé, azt, nem lévén psychologus, nem láthatta. Fölsietett az öreg asszonyság szobájába, s miután a viszontlátás örömeiben hatalmasan megveregette vállát s egy lélekzet alatt elmondta, hogy Eveline jól van, a kis grófi unokák is egészségesek, Manónak sincs semmi baja és mindnyájan csókolgatják a mama és nagymama kezét, és végre kirakta az ajándékokat, melyeket a gyerekek küldtek s a maga részéről átadta a hagyományos csomagot a czukros gesztenyével: leült az ablak mellé, szemben az öreg asszonysággal és kérdezősködni kezdett az itthon történt dolgokról.

— A búbos fehér tyúknak hét csirkéje volt, de kettőt közülök elvitt a kánya — felelt az öreg asszonyság.

— Ördög vigye a búbos fehér tyúkot és mind a hét csirkéjét — kiáltott Atlasz úr haragra lobbánva. — Hát reád nézve nincs fontosabb történet ebben a házban, mint a búbos fehér tyúk csirkéi?

— Oh Istenem, Istenem! — siránkozott az öreg asszonyság — milyen hamar megharagszol! Pedig én csak arról beszélhetek, a mit tudok, és nem tehetek róla, ha egyébről nem tudok.

Az öreg asszonyság sírva fakadt s visszatette a csomagba a czukros gesztenyét, melynek felét már leharapta volt.

— No, no, csak ne pityeregj — szólt Atlasz úr ismét kiengesztelődve s megveregetve neje vállát. — Nem haragszom már, nem is haragudtam, legalább nem reád haragudtam, tudod, ki az, a kire ebben a házban haragudni kell. Töröld meg a szemedet és nyeld le azt a czukros gesztenyét. Úgy! Most pedig felelj arra, a mit kérdezek, és az Isten nyugasztalja meg a búbos fehér tyúk csirkéit. Hogy viselte magát Sándor, mióta távol voltam?

— Sándor mindig jó fiú volt! — kiáltott az öreg asszonyság hirtelen kisugárzó tekintettel.

— Nem vettél rajta észre valamit, mintha boldogtalan volna?

— Sándor megérdemli, hogy mindig a legboldogabb legyen — mondá az öreg asszonyság erélyesen.

— Nem azt kérdezem, mit érdemel Sándor — mondá Atlasz úr kissé türelmetlenül — hanem te mit vettél rajta észre? Nem látszik-e, mintha elégedetlen, rossz kedvű, szomorú volna? Nem mondta neked, hogy már megúnta azt a . . . azt a . . . Boglár Klárát?

— A feleségét?

— Jól van no, hát a feleségét — tört ki Atlasz úr elke-seredetten. — Azt kérdem, nem mondott-e neked ilyes valamit?

— Hogy mondott volna, mikor soha sem beszél velem róla?

— Soha sem beszél róla? Hm! Ez lehet jó jel is, rossz is. Hát egymás iránt hogy viselik magokat? Vettél észre valamit?

— Hogy vettem volna észre valamit, mikor soha sem látom őket együtt?

— Soha sem látod őket együtt? Hát az ebédnél?

— Gyöngélektem és mindig szobámba hozattam az ebédet.

— És ők nem jöttek ide, hogy neked társaságod legyen és ne únd halálra magadat?

— Nem úntam magamat, ablakomból mindig elég mulatságom volt a majorsággal.

— Fordúljon föl a majorság! — dörmögött Atlasz úr. — Nem a majorságról kérdezlek, hanem azt akarom tudni, hogy ők soha sem jöttek hozzád, mikor tudták, hogy beteg vagy és nem mehetsz ki a szobából?

— Sándor mindennap eljött hozzám és megkérdezte, hogy vagyok és mit csinálok — felelt büszkén az öreg asszonyság.

— Hát az a másik?

— Minek jött volna? Én nem kíváncsoztam utána, nem is tudnék vele beszélni, s azt sem tudom, tegezzem-e vagy nagyságos asszonynak szólítsam? Egyszer volt itt, körülfordult a szobában, megkérdezte, nincs-e valami kívánságom, azután elment.

— És te mit feleltél neki?

— Semmit. Nem tudtam, mit mondjak.

— Kezet csókolt?

— Eszébe sem jutott. De nem is szerettem volna. Hiszen olyan nagyúriasan viseli magát, hogy még én csókolhatnék neki kezet.

— Még csak az kellene! A koldús ivadék! Többet aztán nem jött a szobádba?

— Hála Istennek, nem; én sem kíváncsoztam utána.

— Hát a háziasszonyi dolgokban nem jött hozzád tanácsot kérni?

— Háziasszonyi dolgokban! — kiáltott az öreg asszonyság a tőle telhető keserőséggel. — Ki a háziasszony? Én nem vagyok háziasszony. Mióta Sándor megházasodott, engem többé meg sem kérdeztek, az ő felesége vett át mindent, ő most a háziasszony, és engem számba sem vesz, mint ha idegen vendég volnék a házukban.

Valóban úgy is állt a dolog. Ha valami hibája volt Klárának, bizonyára az volt, hogy keveset törődött Sándor szülei-

vel, nem igyekezett hozzájuk közeledni, megnyerni szeretetüket. Nem megvetésből vagy tiszteletlenségből, hanem megszokásból. Így szokta meg, mikor még vendég volt e házban, így tapasztalta mindenkinél s gondatlanságában eszébe sem jutott, hogy e helyzeten neki illenék változtatást tennie. Megszokta, hogy az öregek mindig szerényen és hallgatva visszahúzódjanak az asztal végére, s úgy találta, hogy ott egészen helyökön vannak és jól érzik magokat. Gondolkozásuk, szokásaik, modoruk, kedvteléseik közt oly véghetetlen távolságot látott, hogy eszébe sem jutott a közeledés. Bizonyára, ha valaki figyelmezteti kötelességére, megtette volna az első lépést, mert nem viseltetett semmi rossz indulattal Sándor szülei iránt, egyszerűen nem vette őket észre; de senki sem figyelmeztette; Sándor lelkét sokkal jobban elfoglalta a szívében őrlő féreg, hogysem észre vett volna valamit, a mi szerelmén és gyötrő kétségein túl feküdt, az egyetlen tanácsadó pedig, a ki oldala mellett állt, a plébános, maga is egészen természetesnek találta e helyzetet s a maga részéről sem tartotta nagyobb figyelemre méltóknak a ki nem keresztelkedett öregeket. Ezek meg épen nem közeledtek Klárához, s hideg vagy félénk visszavonulásukkal teljesen lehetetlenné tették, hogy a közeledés szüksége eszébe jusson.

Így maradt továbbra is, Atlasz úr visszaérkezése után. Az öregek hallgattak, visszahúzódtak s hagytak mindent úgy menni, mint Sándor rendelte. Atlasz úr, mióta a levél fölfedezésével oly szerencsétlen bakot lött, nem mert többé Sándor előtt felesége ellen szólni, csak titokban duzzogott és leste, mikor fog kihülni végre Sándor szerelme és mikor fog megnyílni a szeme, a minek, Góg Ferencz állítása szerint, előbb-utóbb be kell következnie.

Ez érdemes görnyedező uraság gyakran tett látogatást az Atlasz-kastélyban, s nem ragaszkodott a társadalmi formasághoz, mint Lilla húga, a ki az első látogatást várja az új pár részéről s addig nem vesz róla tudomást. Góg Ferencz különben mást is tud beszélni szeretett Lilla húgáról, midőn Atlasz úrral szobájába vonúl vagy hosszú sétákat tesz vele a kertben és a mezőn. Atlasz úr arca ilyenkor fölvidúl s keble új reményekkel telik el, mert Góg Ferencz igen tudós uraság, s egyaránt járatos az emberi szív rejtelseiben és a törvény paragrafusáiban.

De a szép Lilla és a szomszéd úri családok mind hiába

várták az első látogatást. Klárának egy csepp kedve sem volt tovább szólni az ismeretséget azokkal, kikkel menyegzője napján futólag találkozott az Atlasz-kastélyban, s örült, hogy Sándor nem sürgeti a látogatásokat s nem látszik kedvelni a szomszédolást. Talán nem örült volna annyira, ha megtudja valódi okát, miért vonúl vissza Sándor a világtól s miért nem viszi őt sehová. A gonosz féreg folyton ott örölt a szívében, s a gyötrő képzelem egyre azt súgta fülébe: hátha igaz volt? hátha újra igaz lesz, ha alkalom kerül rá?

Mindig otthon ült, mindig őrizte nejét, mint a sárkány féltett kincsét, együtt ment vele lovagolni, kocsizni, elvitte a városba, ha néha dolga akadt, és Klára boldog volt, mert csak a soha nem szünő, mindig telhetetlen szerelem jeleit látta ebben; s nem pillantotta meg a sötét gyanút, mely mozdulatlanul ott ült a szerelmes epedéssel ránézó szem egyik szögletében.

Ez alatt kinn a világban — a világ itt a szomszéd falvak és puszták birtokosait jelentvén — vigan garázdálkodott a legféktelenebb pletyka. Elfogadott és senki által kétségbe nem vont igazságként beszélték, hogy Atlasz Sándor esküvéje után egy nappal rájött arra, hogy nejének szeretője van, hogy meg is verekedett vele, de nem ölte meg, a szerető fölgyógyult, s titokban újra folytatja viszonyát a fiatal asszonynyal, a férj gyanakszik, de még nem jött nyomára semminek, azért tartja zár alatt feleségét, őrzi és lesi minden lépését, hogy ha kellő bizonyítékokat szerez, megindíthassa a válópert.

Góg Ferencz híven megvitte Atlasz úrnak e különféle érdekes pletykákat, és Atlasz úrnak nem volt annyi erkölcsi érzéke, hogy azt lássa bennök, a mi fiára és saját nevére nézve megalázó; csak azt látta, hogy Sándor házasságát mindenki szerencsétlenségnek tartja; csak azt várta és leste, mikor jut Sándor is e meggyőződésre, hogy aztán elűzze a gyűlölt asszonyt és nőül vegye a milliomos özvegyet, a ki még mindig készen vár reá.

És a milliomos házasság napról napra égetőbb szükséggé lett. A gazdaság súlyodt, Sándor nem sokat törődött vele, összevissza ment minden, a termés nem ütött be, a gabona-árak hanyatlottak, és Atlasz úr nem hogy kitisztult volna a vejétől átvállalt adósságokból, hanem még újakat is csinált. A vidéken megrendült az Atlasz-név tekintélye s az eladósodott szomszé-

dos földesurak úgy kezdtek róla beszélni, mint magokhoz hasonlóról. Nagy szükség van ilyenkor egy pár millióra!

Így telt el egy esztendő s újra közelgett Sándor napja, a nevezetes templomszentelésnek első évfordulója.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Góg Ferencz fölfedezése.

— Ha vendégeket hívunk neved napjára és meg akarjuk ünnepelni házasságunk évfordulóját — mondá Klára férjének, mintegy két héttel Sándor napja előtt — előbb látogatásokat kell tennünk.

— Látogatásokat? Hol? — kérde Sándor, csaknem megriadva. Az őrzöngő képzelem, mely mindig résen állt, egyszerre megragadta lelkét, s úgy érezte, mintha valami láthatatlan dæmon vállára hajolnék s izzó lehelletével fülébe súgná: vigyázz, őt keresi, reá akar találni.

— Hol? — felelt nevetve Klára. — Azoknál, a kiket meg akarunk hívni. Másképp akár sértésnek vehetik a meghívást, s joggal megtehetik, hogy el sem jönnek. Úgyis már régen meg kellett volna tennünk a köteles látogatásokat, de biz én nem nagyon törtem magamat a derék pletykázó szomszédok után, sokkal jobb volt nekem itt, egyedül, a te oldalodon.

— És most miért kívánczolsz az emberek közé? — kérde Sándor.

— Nehéz fejed van ma, öregem — mondá Klára mosolyogva és megkopogtatta újjával Sándor homlokát. — Nem épen most mondtam, hogy előbb meg kell látogatnunk azokat, a kiket meg akarunk hívni?

— Örült vagyok, valóban azt kell hinnem, hogy örült vagyok — gondolá magában Sándor, erősen megrázva magát, mintha le akarna dobni válláról valami reá nehezedő terhet. Szeméből eltűnt a sötét árnyék, megfogta neje kezét, ajkához emelte, s azután, mintha valami nagy megbántásért akarna bocsánatot kérni, oly bűnbánó tekintettel nézett szemébe, hogy Klára elnevette magát.

— No hát, látom, megadod magadat, édes bolondom — mondá vígan — és megbántad bűnödöt, hogy ellenkezni mertél

a te okos feleségeddel. Bár ne kellett volna engedned, bár továbbra is itthon maradhatnánk, egyedül, egymásnak élve. De hiába, emberek közt élünk, meg kell adnunk magunkat helyzetünknek. Nézd, összeírtam a látogatni való házakat; sorra vesszük őket és egy hét alatt elvégezzük. De még ma kell megkezdennünk, hogy ki ne fogyjunk az időből. Menjünk öltözni, aztán fogass be, és induljunk neki a keserves gyönyörűségnek.

A látogatások a rendes módon folytak le, a mint e hivatalos bemutatásfélek falusi házaknál történni szoktak. Nagy öröm a megtiszteltetés miatt, szemrehányások az eddigi mellőzés miatt, ígéretek a jövőre, toleettek gyors szemléje és titkos megbírálása, uzsonna, ház és kert bemutatása s melegében egy kis jellemrajz a vidék társadalmáról. Azok a pletykák, melyek már csaknem egy éve keringtek a környék társaságában, nem akadályozták, hogy az új házaspár első látogatását mindenütt szívesen ne fogadják. Nagy kíváncsisággal és érdeklődéssel nézték Klárát, mint annyi regényes történet hősnőjét, s ha a nők eleinte feszesek és hidegek akartak is iránta lenni, bizalmas, könnyed, nyájas modora csakhamar elűzött minden feszességet, s mindnyájan elismerték, hogy ez a kellemes, finom, eleven asszony nem maradhat hű olyan falusi tuskóhoz, mint Sándor, és a férfiak, kikkel barátságosan kezét fogott s oly vidáman enyelgett, mint régi ismerősökkel, titkon azt remélték, hogy e kedves fiatal asszonyt könnyű lesz meghódítani s Lándsa Jenő után még rájuk is kerülhet a sor.

Klára semmit sem sejtett e merész vágyakból s nyugodtan és jó kedvvel folytatta tovább a látogatások egyhangú robotmunkáját. Azt sem vette észre, férje mily kínos figyelemmel kíséri minden házban szeme tekintetét, mint vizsgálja a férfiak arczát, kikkel találkoznak, mint lesi szavaikat s kész hallgatózni is, ha azt sejtí, hogy valamely félrevonult csoportban rólok beszélnek. Nem vett észre semmit, s nem is volt módja megtudni valamit férje titkos gyötrelmeiről. Sándor minden látogatás után újra meg újra örült bolondnak nevezte magát, és föltette, hogy ezentúl jobban fog parancsolni gonosz képzelmenek.

A látogatások rendjében utolsónak maradt Volkán Ádámné. A szép bajuszos menyecske nem szokott ahhoz, hogy érzelmeit palástolja, s éppen nem volt rabja ama nagyvilági szo-

kásnak, hogy jó arcot mutasson annak is, a kit ki nem állhat. Biz ő nem mondta Klárának, hogy örül kedves látogatásának, szemrehányást sem tett neki, hogy eddig megfosztotta e véghetetlen gyönyörűségtől, hanem egy párszor keményen, daczosan végig mérte s vetett reá egy pár olyan pillantást, mintha szemével keresztül akarná ütni szívét. Szeretett volna szóval is sebezni s egy pár csípős, finom megjegyzéssel tudtára adni e gyűlölt asszonynak, hogy ismeri szerelmi kalandjait s nem tartja méltónak a maga társaságára; de nem tudott szólni, a csípős finomság nem állt rendelkezésére a tenyeres-talpas szép özvegynék, s Klára könnyed, barátságos, föl sem vevő viselete annyira kihozta sodrából, hogy csak zavartan tudott egy pár szót mondani és meg kellett elégednie szemének lesújtó fegyverével.

Csak egyszer tudta annyira összeszedni nehéz szellemét, hogy egy pár szót mondjon, melyekkel, mint hitte, finoman, de halálosan megsebezhetette ellenségét. Sándor, ki nem látta Góg Ferenczet, hogy valamit mondjon a nehezen gördülő társalgás lendítésére, kérdezősködni kezdett a nagybácsi hollétééről.

— Nincs itt, Pestre utazott — felelt Lilla, kemény oldalpillantást vetve Klárára. — De nemsokára haza jó, hogy lerántsa valakinek az álarczát.

De Klára nem mutatta, mintha találva érezné magát Góg Ferencz álarcz-rángatása által, s nem vette észre, hogy Sándor arca elsötétül.

Midőn haza felé hajtottak, Sándor komor és hallgatag volt, s alig felelt egy-két szóval neje gondtalan, vidám csevegésére, melylyel szemlét tartott a legutolsó látogatások fölött. Midőn végre a bajuszos özvegyre került a sor, Sándor fölriadt komor merengéséből s haragosan fölkiáltott:

— Kellemetlen, gonosz lelkű asszony! Ki nem állhatom.

— Én inkább ügyetlennek találom szegényt — mondá Klára nevetve.

— Szétküldted már a meghívókat Sándor napjára?

— Még nem. Holnap fogom megírni.

— Szeretném, ha ennek az asszonynak nem küldenél.

— Minek megsérteni szegény fejét? Az ilyen mellőzés vidéken örökös haragot vonhat maga után.

— Bánom is én! — kiáltott Sándor hevesen. — Nem akarom, hogy ez asszony házamba tegye a lábát.

De midőn másnap a meghívók szétküldésére került a sor, s Atlasz úr megtudta, hogy Volkánékat ki akarják hagyni, olyan jajveszeklést csapott, hogy Sándor kénytelen volt engedni s nekik is elküldte a meghívót.

Az ünnepi évfordulóra azonban más vendég is jelentkezett. Klára örömmel futott Sándor elé, kezében nyitott levéllel. Atyja írta, esküvőjük évfordulójára ő is el fog jönni. Boglár Kálmán ez év alatt is folytatta vándorló életpályáját, s bár leányának többször írt, eddig mindig vonakodott meghívásának engedni. Annál nagyobb örömmel töltötte el most lelkét a viszontlátás reménye. Csak az nem tetszett neki, hogy atyja, a mint levelében írta, a plébános vendége lesz a néhány napra, melyet itt fog tölteni.

— Miért nem száll hozzánk? — kérde férjétől. — Nincs-e nálunk sokkal több kényelem, s nem volt-e hosszú ideig e kastély lakója, mikor még semmi kapocs sem csatolta hozzá? Akkor jól érezte itt magát, s most, mikor leányához jöhetne, idegen házban keres lakást. Mít jelent ez?

— Nem értem, de nem is fogom engedni — mondá Sándor. — Ha másképp nem akar, erőszakkal hozatom ide. Az volna még szép, hogy ilyen rossz hírbe hozza házunk vendégszeretetét. Vagy talán megsértette valaki, mikor utoljára itt volt? — kérde Atlasz úrhoz fordulva, ki leeresztett orral hallgatta e szóváltást.

— Ki sértette meg? Én nem sértettem meg! — kiáltott Atlasz úr! — Én pontosan kifizettem a számláját és annyi pezsgőt adtam neki inni, a mennyi csak bele fért.

Ugyanaz nap, melyen Boglár Kálmán levele érkezett, megjött Manó is. Diszesen, hangosan beszélve s jobban henczegve, mint valaha. Klárát csak futólag, félvállról s alig titkolt gúnyos mosolylyal üdvözölte. Atlasz úr most már nem volt úgy elragadtatva elsőszülöttje látogatásától, mint azelőtt. Tudta, hogy e látogatások mindig nehéz pénzbeli áldozatokkal járnak, a mennyiben e nagyvilági fia rendesen olyankor jött haza, mikor adósságai már nagyon meggyűltek. Eddig könnyen fizethette Atlasz úr e látogatási díjakat; de most reá magára is nehéz terhek súlyosodtak, pénztára üres volt, s minden rendkívüli kiadás új kölcsönt tett volna szükségessé. Ezt meg is mondta

Manónak, mikor az öreg asszonyság szobájában magokra maradtak.

— Hát ki mondta, hogy fizetned kell érettem? Hát kértem én tőled pénzt? Nagyszerű! — felelt Manó, sértett méltósággal, végig nyújtózva a pamlagon.

— Nagyon örülök, hogy nem kell érte fizetnem — mondá Atlasz úr megkönnyebbült sóhajjal — és ha megsértettelek, inkább bocsánatot kérek tőled.

— Azt nem kívánom, öreg — felelt Manó nagylelkűleg. — Elég nekem, ha elismered, hogy én is jó fiad vagyok, nemcsak Sándor, s megérdemlem épen oly gondoskodásodat, mint ő.

— Mégis jó fiú ez a Manó — szolt közbe az öreg asszonyság az ablak mellől, szokása szerint könnyekig megindulva, mikor valamelyik gyermekéről volt szó.

— Mondtam én, hogy nem jó fiú a Manó? — kérde Atlasz úr méltósággal. — Ha valaki adósságot csinál, azért még lehet jó fiú, és én csak attól félttem, hogy megint egy csomó adóssággal jött haza, mint rendesen.

— Mondtam én, hogy nincs adósságom? — kérde Manó.

— Micsoda! — kiáltott Atlasz úr egyszerre felszökve helyéről. — Bolonddá tartasz engem? Nem épen most mondtad, hogy nincs új adósságod?

— Azt én nem mondtam, csak azt mondtam, hogy nem kell értem fizetned. Ha pedig nem neked kell fizetned, azt hiszem, rád nézve mindegy, akár van adósságom, akár nincs. Ez csak világos.

— Nem egészen világos — mondá Atlasz úr komoran, míg az öreg asszonyság, mintegy sejtve a közelgő vihart, félénken karszékebe bújt. — Nem egészen világos. Csak akkor volna világos, ha tudnám, kivel akarod kifizettetni az adósságodat?

— Már ki van fizetve.

— Ej! azt a derék embert szeretném ismerni, a ki a mások adósságát kifizeti — mondá Atlasz úr hitetlen gúnynyal. — Nekem is szükségem volna ilyen jó barátira. Mondd meg a nevét, talán kifizeti az én adósságaimat is.

— A neve Góg Ferencz.

— Úgy! A neve Góg Ferencz! kiáltott Atlasz úr leeresztett orral. — A Góg Ferencz igen derék, nyájas, udvarias,

alázatos uraság de nem hiszem hogy csupa barátságból kifizetné a mások adósságait.

— Nem is barátságból fizette ki, hanem tisztességes kamatért. Még váltót sem kívánt; megelégszik azzal, ha a kötelezvényt betábláztatom a jószágomra.

— A jószágodra? A te jószágodra? — kérde Atlasz úr roppant csodálkozással. — Van neked jószágod? Hol van a te jószágod?

— És ezt egy apa kérdi elsőszülött fiától!

— Akarod talán mondani, hogy az én jószágomra fogod betábláztatni a Góg Ferencz követelését?

— Isten mentsen! Nem a te jószágodra, hanem az én részemre, mely engem, mint elsőszülött fiadat jogosan megillet.

— Jaj nekem! — kiáltott Atlasz úr, kétségbeesetten — ha így folytatod, utoljára nem marad semmi a jószágból, a mi téged jogosan meg fog illetni.

— No, csak ne jajveszékelj, öreg — mondá Manó előkelő higgadtsággal. — Ha megsúgok neked valamit, tudom, ki fogsz ugrani a bőrből.

— Már is vagyok olyan kedvben, hogy szeretnék kiugrani a bőrből.

— De a mit én mondok, attól örömdben fogsz kiugrani. Góg Ferencz nem lett volna olyan nagylelkű és én nem fogadtam volna el segítségét, ha nem tesz olyan fölfedezést, olyan nagy fölfedezést, mely egy csapással helyre hozza minden bajunkat.

— Micsoda fölfedezést tett a Góg Ferencz? Talán föltálalta másodszor a puskaport?

— Nem a puskaport, hanem Lándsa Jenőt.

— Ah! ah! ah! — hebegett Atlasz úr, szörnyű meglepetéssel. — A Lándsa Jenőt? Azt a Lándsa Jenőt, a ki . . .

— Csitt! — intett Manó, az öreg asszonyosság felé vágva szemével, ki székében tehetetlenül hátradőlve, néma rémülettel, vigasztalan tekintettel hallgatta férje és fia párbeszédét.

— Igazad van — dörmögött Atlasz úr — nem az ő eszéhez valók ezek a dolgok. Menjünk a kertbe, fiam, tegyünk egy kis sétát, azalatt majd nyugodtabban beszélhetünk.

Mialatt Manó fölemelkedett vízszintes helyzetéből s előkereste kalapját, az öreg asszonyosság előre hajlott székén s aggódva kérde:

— Úgy-e, már nem haragszol Manóra? Úgy-e, nem azért hívtad a kertbe, hogy megvered?

— Ne félj, mama — kiáltott Manó nevetve. — Atlasz Manót senki sem veri meg, még az apja sem. Különben is én most olyan örömhírt mondtam az öregnek, hogy nem verést, hanem csókot várok tőle.

— Igaz ez? — kérde az öreg asszonyosság, félénken férjére nézve.

— Igaz, igaz — mondá türelmetlenül Atlasz úr. — Te is csókold meg a fiadat, és maradj nyugodtan a székedben s edd meg jó étvágygyal a czukros gesztenyédet.

Mihelyt kiléptek az ajtón, Atlasz úr mohó kíváncsisággal sürgeté Manót a beszédre.

— A dolog így történt — kezdé Manó szivarra gyújtva, a mint a lépcsőn lefelé mentek. — Góg Ferencz barátunk, a ki, mint tudod, igen élelmes, furfangos, éles szemű, vizsla orrú úri ember, de a mellett családunknak nagy tisztelője és hűséges barátja —

— Száz esztendeig éljen — szólt közbe Atlasz úr.

— Erről a kifejezésről leszokhatnál — mondá Manó roszszalólag — mindjárt rád ismernek, hogy zsidó vagy. Hogy tehát Góg Ferenczre térjünk, ez a jeles férfiú már egy éve kutatja Lándsa Jenő nyomát. Nehéz volt rátalálnia, mert ez az ember egészen eltűnt a társaságból s régi ismerősei is elvesztették szem elől. De Góg Ferencz furfangjával s a szép Lilla pénzével mindennek nyomára lehet jutni. Megtudták, hogy Lándsa Jenő sok ideig a külföldön kóborolt és különféle nevek alatt szerepelt, leginkább a világhírű játékbárlangokban. Sokan hamis játékosnak is mondták; annyi bizonyos, hogy sehol sem maradt hosszú ideig s a legtöbb helyről erőszakos módon távolították el, más szóval, kidobták. Ellenben hamis játékos volta ellen szól az a tény, hogy nem tudott zöld ágra vergődni s a legújabb időben mindenéből kizsebelve, egy krajczár nélkül vetődött vissza hazánk fővárosába.

— Ilyen férj illetet volna a Boglár Kálmán családjába — szólt közbe az engesztelhetetlen Atlasz Samu.

— Várj csak, még bele juthat. Góg Ferencz, a ki folytonosan kutatta nyomát, itt végre reá akadt. Ismeretséget kötött vele, megbarátkoztak. Hozzám is elhozta és bemutatta nekem. Mi is jó barátok vagyunk.

— Jó barátja vagy ennek a haszontalan embernek?

— Haszontalan ember, de finom gavallér, a kinek, ha elég pénze van, akkor nem haszontalan ember. Most pedig van elég pénze. Góg Ferencz pártfogásába vette s lehozta magával a sarlósi kastélyba.

— Micsoda! Itt van most? Ilyen közel hozzánk?

— Egy vonaton jöttünk, s mondhatom, az egész úton igen jól mulattunk vele. Pompás ficzkó!

— Ha olyan pompás ficzkó, még bele szeret a Lilla nagysága és feleségül megy hozzá — jegyzé meg Atlasz úr aggódva.

— Attól ne tarts! Ez a tűzről pattant menyecske, Isten tudja miért, halálosan bele van bolondulva Sándorba. Tudom a nagybátyjától. Hiszen ez a szegény Góg Ferencz is nem anynyira hozzánk való tiszteletből, hanem húga kedvéért tette tüvé egész Európát ez után a Lándsa Jenő után. Azt mondja, hűgának nincs sem éjjele, sem nappala, mióta Sándor másnak a férje, s csak az a remény tartja vissza az öngyilkosságtól, hogy Sándor elválík nejétől és őt veszi feleségül. Csodálatos, de úgy van!

— Miért volna csodálatos? — jegyzé meg Atlasz úr büszkén. — A Sándor szép fiú, nagyon szép fiú.

— Vannak más szép fiúk is a világon, a kik valamivel finomabbak is Sándornál. De az ízlés ellen nem lehet vitatkozni. Elég az hozzá, hogy a dolog így áll. Sándornak el kell válnia feleségétől, ez az első lépés, s erre biztos eszköz lesz Lándsa Jenő barátom. Ha valaha szeretője volt Klárának — a mit erősen hiszek, ismerem az asszonyokat — úgy a találkozás új lángra lobbantja szerelmöket, megszöknek vagy Sándor rajta kapja őket, s akkor nincs más hátra, mint válópör. Ha pedig nem volt szeretője, Sándor tudja a történt dolgokat, féltékeny lesz s a féltékeny emberrel mindent el lehet hitetni. Így is, úgy is válópör a vége, s nekünk ez a célunk s a cél szentesíti az eszközöket.

— És Sándor boldog lesz — tévé hozzá Atlasz úr, teljes meggyőződéssel — csak akkor lesz igazán boldog, ha ezt a szép és milliomos özvegyet elveszi. Tudom én, hogy most boldogtalan. Hiába tettetí magát, hiába csókolgatja a Boglár Klára kezét, jól látom én, hogy sokszor szomorú és ököltre szorítja a markát. Isten áldja meg a Góg Ferencz uraságot,

hogy kitalálta a módját, melylyel boldoggá fogjuk tenni a fiamat.

— No hát, mégis rossz néven veszed tőlem, hogy elfogadtam segítségét és követelését be akarom tábláztatni a jószágomra?

— Már megint a jószágról beszélsz?

— Igen is, arról beszélek. Most éppen jó kedvedben vagy, tisztába hozhatjuk ezt a kényes kérdést. Elsőszült fiad vagyok s nem akarok rövidséget szenvedni testvéreim kedvéért. Sándorra már ráíratad a tiszavégi részt, Eveline férjének kétszer megvetted a mátraalji jószágot: én is követelek magamnak legalább annyi ingatlant. Aztán nem bánom, haszonbérbe adom neked, kezeld te, csak fizess meg pontosan az évi bérletet s engedd, hogy annyi adósságot csináljak rá, a mennyi tetszik.

— Megbolondultál, te fiú, vagy engem tartasz bolondnak? — kiáltott Atlasz úr, újra elkeseredve. — Jószág kell neked csak azért, hogy adósságot csinálj rá? Ugyan szépen kezdenéd a gazdálkodást.

— Bízd azt csak reám. Tudom én, mit akarok. Azt is tudom, hogy az adósságot ki kell fizetni. Eddig is mindig kifizettem.

— Azaz, hogy én fizettem ki.

— No hát, éppen ezt akarom kikerülni. Az én adósságaimat senki se fizesse ki kegyelemből, melyért kunyorálni kell és zsebre rakni egy porció szidást. Független akarok lenni, jogom van rá, régóta nagykorú vagyok. Attól pedig ne félj, hogy elverem a vagyonomat. Nemsokára kifizetem adósságaimat, kitisztázom a jószágomat és én leszek a leggazdagabb mindnyájatok közt.

— Szeretném, ha engem is megtanítanál erre a titokra.

— Ahhoz te már öreg vagy. Te megtetted a kötelességedet, megszerezted az alapot, most már bízd a többi gyermekre. Én tisztában vagyok magammal. Nem is titkolózom előtted, röviden elmondom programomat. Először is lemondok hivatalomról . . .

— Mit hallok! Megint újabb meglepetés! Hát miért mondasz le a hivatalodról?

— Mert ezen az úton nem lehet elég gyorsan haladni. A számlalajtörja nem hozzám való. Én nem mászom, hanem ugrom, nagyot ugrom. Megválasztatom magamat itt a kerüle-

tünkben képviselőnek, s aztán nyitva áll előttem a világ egészen a miniszterségig, nem számítva a milliomos pártit, mely akkor reám vár s melyhez képest a te bajszos özvegyed csak sifli.

E fényes perspectiva ismét elkápráztatta Atlasz úr szemét s a pillanatnyi elkeseredés után újra a régi csodálattal és elragadtatással nézett ragyogó elsőszülöttjére. Mégis csak benne van a legtöbb tehetség gyermekei közt s ő fogja legmagasabbra emelni az Atlasz nevet. Ebbeli elragadtatásában nem is vizsgálta mélyebben a hivatalról való lemondás kérdését s így nem is tudta meg, hogy Manó merész költői szabadsággal jövő időt tett a múlt helyére, a mennyiben lemondása már befejezett tény volt s nem csupán szabad elhatározásának, hanem még inkább a miniszter bizalmas fölszólításának következménye, a ki már megúnta jobb kezének hanyagságát s barátságosan tudtára adta, hogy a végkielégítés készen van számára.

De Atlasz úrnak ezt nem kellett tudnia, s teljes gyönyörűséggel füröszttette lelkét fia fényes jövőjében. Ha gyermekeiről volt szó, akkor gyöngé és együgyű volt. Egészen megnyugodott hát elsőszülöttjének új programjában s megígérte neki, hogy a többi kérdést majd rendbe hozza az ünnep után, mikor talán Sándor dolgával is jobban tisztába jönnek. Akkor majd Eveline is itt lesz s közös egyetértéssel állapíthatják meg az osztozást.

— Eveline nem fog lejönni — mondá erre Manó. — Tiszteltet és azt izenteti, hogy addig nem teszi lábát a kastélyba, míg ez a nőszemély, ez a Klára itt a háziasszony.

— Itt van ni! — sóhajtott Atlasz úr, keserűen. — Már saját leányomat is elüldözi a házamból. Oh, ez a Boglár Klára csak az én veszedelmemre született e világra!

— Ne búsulj, öreg — vigasztalá Manó a kesergő apát. — Gondolj Góg Ferencz fölfedezésére. Nemsokára megszabadulunk e nyügtől és az Atlasz-család napja új fényvel fog fölemelkedni a magas égre.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Az első évforduló.

Körülbelül ismét az a társaság van együtt, mely ma egy éve töltötte be az Atlasz-kastély termeit; de a színe még sem egészen ugyanaz. Most nem a meggazdagodott zsidók uraskodásán mosolyognak és mérgelődnek a környék elszegényedett ősurai; sokkal mélyebb, általánosabb, hogy úgy mondjam emberiebb érdek tartja elfoglalva figyelmöket, táplálja társalgásukat, tartja ébren kárörömeiket: a pletyka, a halhatatlan pletyka. Sőt talán a botrány is. Híre futott, senki sem tudta, mily forrásból, de mindenki suttogott róla, hogy ma valami érdekes fog történni, talán oly katastropha, melyből évekig el fognak élni az embertársak dolgaival foglalkozó nyelvek. Mindenki erről gondolkozik, erről suttog, ezért lesi figyelmesen a háziaknak, kivált a fiatal házaspárnak mozdulatait, arczkifejezését, s a titkolózás, suttogás, apró csoportok alakulása, a feszültség és nyugtalanság olyan szint ad a társaságnak, mint ha csupa összeesküvők gyüleseznének, kik a jelszót várják a lázadás zászlójának kitűzésére.

Másban is különbözik a társaság a tavalyitól. Hiányzik az egyházi színezet, a papi elem uralkodó szereplése. Az úri társaság nem megy a templomba délelőtt, a búcsú napját csak a köznép ünnepli meg. Nincs itt az apátkanonok úr virító vörös színeivel, s a plébános annyira el van foglalva a faluban hivatalos ünnepi teendőivel, hogy egy pillanatra sem nézhetett be a kastélyba, sőt talán még az ebédre sem fog eljönni. Sándor legalább külön nem hívta meg, régen nem is találkozott vele.

Egy év óta nagyon meglazult a viszony a földesúr és papja közt. A közös vadászatok, kocsizások, kirándulások egészen elmaradtak. Sándor sokkal jobban el volt foglalva örökös tépelődéseivel, sokkal kitartóbban őrizte nejét, hogysem kedve vagy ideje lett volna régi mulatságaira. A plébánostól elidegenedett; kellemetlen érzés vett rajta erőt, ha látta vagy beszélni kellett vele; feszesen, kényelmetlenül érezte magát társaságában, mintha őt is felelőssé tette volna titkos gyötrelmeiért,

vagy mintha érezné, hogy ez ember lelkébe lát és restelked-
nék előtte.

És valóban, a plébános volt az egyetlen, ki lelkébe látott Sándornak, ki tisztán olvasta arczán emésztő küzdelmeit és aggódó figyelemmel kísérte e különös benső harczot gyanakodó képzelme és józan esze között. De nem tehetett mást, mint figyelni és várni. Tudta, hogy látása kellemetlen Sándornak, mert újra meg újra eszébe juttatja kínzó titkát s fölébreszti tépelődéseit; nem is kereste föl sokszor, csak épen annyiszor, a mennyi szükséges volt arra, hogy föntartsa a jó viszony külső színét, hogy figyelemmel kísérje Klárát és segítségére lehessen, ha nyugalmát fenyegetve látná.

A vendégek nagyrészt már összegyűltek s a kastély ter-
meiben, melyek ez ünnepnapra mind ki voltak nyitva és föl-
diszitve, kisebb-nagyobb csoportokra oszolva halkan beszélget-
tek és várni látszottak valamit, magok sem tudták, mit. De
Manó, úgy látszék, többet tudott; diadalmas arczczal s izga-
tottan járt föl s alá a hullámzó csoportok közt, gyakran kite-
kintve az ablakon s néha-néha jelentős pillantást vetve Atlasz
úrra, ki a terem egyik szögletében ült, hallgatva és magányo-
san. Az öreg asszonyosság nem volt mellette; nem érezte magát
egészen jól s meg akarták kímélni a nagy vendéglátás izgalmai-
tól s egyebektől is, melyeknek bekövetkezését várták.

Klára is nyugtalan volt. Atyja még most sem érkezett
meg. Mialatt vendégeit fogadta s a különböző csoportokkal be-
szélgetett, sokszor tekintett izgatottan a nagy ajtó felé. Sándor-
nak is föltűnt ez, ki folyton neje nyomában járt és szokása sze-
rint e nyugtalanságot is a maga módja szerint magyarázta.

— Kire várhat oly türelmetlenül? — gondola magá-
ban. — Szeme minduntalan az ajtó felé fordul, arcza, földerül
és kipirul az örömtől, ha az ajtó nyílik s újra elszomorodik, ha
közömbös ember lép be rajta. Valakit vár, annyi bizonyos. Ki
lehet az? Ki lehet az?

E pillanatban megnyílt az ajtó s három tagból álló tár-
saság lépett be. Volkán Ádámné, Góg Ferencz és egy ismeret-
len fiatal ember. A bajuszos menyecske arcza sugárzott a dia-
daltól, feje, füle, nyaka, karja villogott a gyémántoktól; csupa
fény és ragyogás volt, hogy szinte elkáprázott a szem, ha rá
nézett. Mind a hárman egyenesen Sándor felé siettek, ki a
terem túlsó végén állt Klára mellett és arczát vizsgálta. Észre-

vette, hogy egy pillanatra elhalványult s szemében kellemetlen meglepetes kifejezése látszott; de gyorsan erőt vett magán, s nyugodtan, bár nem szokott mosolyával várta feléje siető vendégeit.

— Repeső örömmel fogadtuk a kegyes meghívást, mely ismét megnyitá előttünk e főúri hajlék fényes termeit — kezdé Góg Ferencz, mint a társaság szónoka, két rét görnyedve a nagy alázatosságtól, midőn Sándor elé értek. — És íme siettünk eleget tenni a megtisztelő meghívásnak, sőt ismerve e kastély vendégszeretetét, megengedtük magunknak ama merészséget, hogy szerény házunk vendégét is magunkkal hozzuk, kit ezennel van szerencsém bemutatni Lándsa Jenő úr személyében.

Sándor egész teste úgy megrázkódott e név hallatára, mintha erős villamos ütés érte volna. Itt állt előtte az az ember, ki lázas álmainak állandó kísértete volt, itt áll szemben nejevel, kit gyötrő képzelete egy év óta annyiszor kötött vele össze. Első gondolata, mely e név hallatára, ez ember láttára, agyába szökött, az volt, hogy Klára tudta jövetelét, őt várta oly türelmetlenül, érette tekintett pirúlva-elhalványodva annyiszor az ajtó felé. A vér fejébe kezdett tódulni, lélekzete nehéz és rövid lett, erősen megragadta Klára kezét és sötéten arczára vetette szemét. Nagy erőfeszítésébe került, hogy féltékeny haragja rögtön ki nem tört; de félig öntudatlanul föltette magában, hogy várni, vigyázni fog s az első biztos jelre egész haragjával sújtja a bűnösöket.

Klára arczán azonban nem látott mást, mint kellemetlen meglepetést egy pillanatra, s ennek elmúltával nyugodt hidegséget. Góg Ferencz ünnepélyes bemutató szónoklatára, mely épen úgy hozzá volt intézve, mint Sándorhoz, csendesén meghajtotta fejét, nem nyújtva kezét egyiknek sem három vendége közül, s aztán megfogva férje karját, el akart vele fordulni, hogy más vendégeihez menjen, mintha a bemutatás már be volna fejezve. De Sándor mozdulatlanul állt, és midőn Klára kissé csodálkozva arczára nézett, akkor kezdte először észre venni, hogy férje lelkében erős háborgás megy végbe.

De ha Klára nem vesztette el nyugalmát, annál nagyobb meglepetés, zavar, megdöbbenés volt olvasható Lándsa Jenő arczán. Látszott, hogy nem volt elkészülve e találkozásra, nem tudta, kivel fog itt szemben állni. Góg Ferencz a színpadi hatás iránt kitűnő érzéket tanúsított, midőn a meglepetést mind-

két részen kölcsönössé tette; így mindenesetre nagyobb lesz a föltűnés, s ha egyik nem árulja el magát, elárulhatja a másik, a miből önként következik a botrány és a többi. Számításában azonban, legalább egyelőre, mégis csalódott; Sándor sokkal jobban tudott uralkodni szenvedélyén, mint gondolta, s bár szemének és arcának nem parancsolhatott, tudott parancsolni nyelvének; Klára nyugodt hidegségében pedig csak előkelő megvetés látszott, melyet nemcsak a bemutatott fiatal ember, hanem bemutatói is magokra vehettek, a mint hogy a bajszos menyecske magára is vette, s részint e fölötti boszúságában, részint csalódott reményében titkon erősen megcsipte Góg Ferencz karját, hogy ez érdemes nagybácsi elkékült és zöldült bele.

Mindez sokkal rövidebb idő alatt történt, mint a mennyi elmondására szükséges. Alig egy pár pillanatig tartott, mialatt a vendégek, kik az egy esztendő s pletykából többnyire ismerték Lándsa Jenő nevét, most e név hallatára várakozással telve, kíváncsian kezdtek csoportosulni a beszélők körül. Góg Ferencz jóvá akarta tenni a meghíúsult első hatást, s mintha csak most venné észre a vendége arcán tükröződő meglepetést, fölkiáltott:

— De mit látnak szemeim! Hiszen, úgy vélem észlelni, a bemutatás fölösleges volt s én tudtomon kívül régi ismerőseket hoztam össze. Lándsa barátom arcán és ő nagysága, mélyen tisztelt házi asszonyunk szemében úgy olvasom, hogy ez életben már találkoztak, bizonyosan a főúri körökben, melyeknek mindketten méltó díszei valának. Oh mily édes, a régi jó ismerősök találkozása! Oh mily boldognak magasztalom magamat, hogy szerény közvetítője lehettem ily édes találkozásnak!

És Góg Ferencz elragadtatott görnyedezéssel tekintett körül a társaságban. Többeknek arcán gúnyos mosoly látszott, itt-ott vihogás hallatszott. A bajszos özvegy is vihogott.

— Valóban én is úgy veszem észre — szolt Sándor nagy erőfeszítéssel, tompa, rekedt hangon — mintha ez úr és nőm ismernék egymást. Igazam van-e, valóban régi ismerősséddel hozott össze a véletlen? — folytató Klárára emelve sötét tekintetét.

— Atyámmal hajdan annyi helyen fordultam meg, annyi mindenféle emberrel találkoztam, hogy ez úr is köztük lehetett — felelt Klára könnyedén, s aztán Sándor karjába fonva

karját, elvonta e csoporttól s más vendégeihez ment vele, nyugodtan beszélgetve hol egygyel, hol mással, mint a háziasszony kötelessége. Sándor kábultan, félig öntudatlanul ment tovább neje karján, nem tudva, mit tegyen s nem merve az emberek szeme közé nézni. A beavatottak előtt úgy látszott, hogy az első vihar elvonult. Legalább a bajszos menyecske így fogta föl a helyzetet s elégedetlenségét ki is fejezte szerencsétlen nagybátyja előtt, kit többször erősen karon csípett s halkán, de nagy méreggel ügyetlen vén bolondnak nevezett.

Most Manó is idején valónak látta a közbelépést.

— Isten hozott, kedves barátom, nagyon örülök, hogy meglátogattad házunkat — kiáltott nagy hangon, mintha csak most venné észre Lándsa Jenőt s kinyújtott kézzel feléje sietett. — Jer, bemutatlak apámnak; az öreg is nagyon fog örülni ismeretségednek. Reménylem, ezentúl gyakori, nagyon gyakori vendég leszs házunkban.

Főnhangon, csaknem tüntető kiabálással beszélt, szüntelen a mindig messzebb vonuló Klára felé tekintgetve, mintha vele is, a társasággal is tudatni akarná, hogy mindez neki szól. Ezalatt Lándsa is magához tért első meglepetésének zavarából; mikor Manóval kezet fogott, arczán már ismét ott volt rendes hegyke, szemtelen tekintete, s a két kiváló nagyvilági fiatal ember karon fogva és hangos nevetgélessel indult Atlasz úr felé, ki ez egész jelenet alatt szögletében maradt és feszült figyelemmel leste a történt dolgokat.

Mialatt Atlasz úr megismerkedett Lándsa Jenővel s nagy tisztelettel fogott kezet az előkelő fiatal emberrel, kiben nem fia nyugalmanak és becsületének megrontóját, hanem egész családjának megmentőjét látta; és mialatt a vendégek ismét különféle csoportokra oszlottak, Klára oly ügyesen haladt végig közöttük Sándorral, csoportról csoportra megállva, és egy-egy szót váltva, hogy végre minden föltűnés elkerülésével, észrevétlenül a legvégső szobába jutottak, hol egyedül voltak.

— Úgy-e ügyesen ide hoztalak az ellenséges csatasorok tüzelése közt? — mondá nevetve s egy ablakmélyedésbe vonva férjét.

Sándor feje még mindig kábult volt, lelke zavarodott; agyában, keblében elszabadultak lelánczolt gonosz szellemei és féktelenül garázdálkodtak benne. Nem tudott neje arczába nézni, csak tompán, fojtott hangon kérde, mit akar?

— Erre a Lándsa Jenőre akarlak figyelmeztetni. Jobban ismerem, mint mutattam; nagyon haszontalan ember, nem való tisztességes társaságba. Míg vendégeink itt vannak, ne csinálj botrányt, de azután jó lesz vagy Volkánékat figyelmeztetni vagy egyenesen, röviden kiadni az útját.

— Majd kiadom az útját azzal, hogy megölöm — felelt Sándor rekedten.

— Megölöd? — kérde Klára meglepetve férje haragjától és tekintetétől. — Miért ölöd meg?

— Mert szeretőd volt, mert még mindig szeret, mert újra szeretőd akar lenni — kiáltott Sándor, hirtelen kitöréssel.

A gonosz szellemek egészen erőt vettek rajta s megfosztották eszének józanságától. Arcza kigyúladt, szeme szokatlan fényvel villogott s valóban oly tekintettel nézett nejére, mintha e perczen gyilkolni tudna.

— Sándor! — sikoltott Klára rémülten és erősen megragadta kezét, mélyen szemébe tekintett. — Megörültél?

— Tagadod, hogy egykor jegyesed volt? — kérde Sándor felelet helyett.

— Miért tagadnám? — Nem tagadom — felelt Klára — leküzdvé fölindulását, nyugodt hangon. — Honnan tudod, hogy az volt?

— Mindegy, akárhonnan tudom. Abból a forrásból többet is tudok.

— Ha az a forrás tiszta és igaz, csak azt tudhatod, hogy ez ember nyomorúlt, kiből kiábrándultam, kit megvettem és elkergettem magamtól.

— Vagy ő hagyott el, midőn látta, hogy nagyon is könnyű volt megnyernie szerelmedet.

— Sándor! — kiáltott Klára kiegyenesedve s arcát sötét pírral borítá a méltatlankodás érzése — még egy ily szó és rögtön elhagyom házat és soha többé nem térek vissza hozzád. Válassz! Akarod-e, hogy távozzam, vagy meghallgatsz nyugodtan?

— Nyugodtan! Nem tudok többé nyugodtan hallgatni. Elég sokáig erőltettem magamra a nyugalmat, nem bírom tovább, erőm megtörött. Egy éve hordozom e szörnyű szikrát lelkemben, egy éve küzdök ember fölötti erővel, hogy lángba ne borítsa véretem, össze ne perzselje agyvelőmet. Nem bírom tovább a harcot ez alattomos, soha nem szünő, mindig újra

ébredő, gyilkos kétség ellen. Bizonyosságot akarok, világosságot akarok végre. Eleget szenvedtem; most már tudod. Ha arczomat komornak láttad, ha szemem sötéten elmerengett, ha kezedet hidegen toltam el magamtól, most már tudod, mi volt az oka. Titkoltam tőled kétségeimet, gyötrelmeimet, mert féltem, hogy elvesztem szerelmedet, és én szerettelek, oh! most is szeretlek, s ez a szerelem teszi oly halállossá kételkedésemet. Szánj meg engem Klára és légy őszinte hozzám.

Hangja, mely eleinte a fölindulástól reszketett, a vége felé, midőn szerelméről kezdett beszélni, ellágyult, könnyörgésbe ment át. Szeméből lassanként eltűnt az esztelen föllobbanás vad tüze, és szelidebb, enyhébb fény foglalta el helyét; de arczán, szemében, hangja remegésében oly boldogtalanság látszott, hogy Klára elfeledte a sértést, mely föllázítá önérzetét, s csak kimondhatatlan szánalmat érzett a szerencsétlen ember iránt.

— Szegény Sándorom, hiszen te beteg vagy, nagyon beteg vagy — mondá halkán, melleje lépve és végig vonva kezét izzó homlokán.

— Érzem, tudom, nem tagadom, beteg vagyok. Sokszor mondtam én ezt magamnak, sokszor neveztem önmagamát örültnek és igyekeztem kinevetni örültségemet. Egy időre győzött is józan eszem, lecsillapítám benső háborgásaimat, de aztán újra . . . újra . . . oh! te nem tudod, mily kín örültnek lenni és tudni azt és mégsem győzhetni le az örültséget. Most már tudod, csak te segíthetsz rajtam, ne vond el tőlem egyetlen orvosságomat, a tiszta igazságot.

— Miért nem kérted ezt tőlem mindjárt kétségeid kezdetén? Akkor sem tagadtam volna meg, s megmentettelek volna téged a hosszú szenvedésektől, magamat e megaláztatástól.

— Miért nem szóltál te kérdés nélkül? Midőn megvalótlottam szerelmemet és megkértem kezedet, miért nem voltál őszinte hozzám?

— Istenem! Miben lettem volna őszinte? Hiszen e nyomorúlt embert úgy elfeledtem, hogy eszembe sem juthatott hajdani eljegyzésem. Különben mi titkolni való lett volna egy eljegyzésben, a mi nyilvános volt?

— De az ok, melyért fölbomlott, nem volt nyilvános.

— Az ok az volt — mondá Klára elpirúlva — hogy ez embert, ki vissza akart élni helyzetemmel és orvúl támadta

meg becsületemet, megvetettem és fegyverrel üttem ki szobámból.

— Igen, mondták ezt nekem barátaid — viszonzá Sándor újra éledő gyanúval szemlélve neje elpirúlt arcát — de azt is mondták, hogy ez ember másról gyanúsított s a világban másokról beszéltek. Hogy ő hagyott el téged, mert nagyon könnyűnek találta a győzelmet erényed fölött —

— És te ezt elhitted! — kiáltott Klára lángba borúlt arczczal.

— Miért pirúltál el, ha nem igaz?

— Eh! esztelen ember te, ki csodálkozol, hogy egy nő elpirúl, midőn férjétől ily gyanút kell hallania. Elég, Sándor, te beteg vagy, és betegségeden közönséges szerekkal nem lehet segíteni. Hallgass reám! A mit te most szemembe mondtál, a mit megvallottál, hogy ily kétséggel szívedben képes voltál egy évig nőnek nevezni s lelkedben engem, nőt, napról napra, újra meg újra megalázni, arczúl verni, ez oly megbántás, melyet egy önérzetes nő beszámíthat a féltékenységgel, megbocsáthat a szerelemnek, de nem viselhet el. Ha szívedben tovább is ily kétségek élnek becsületedről, én nem maradhatok nő. Gondold meg jól! Gondolj vissza egy évi házasságunkra, keress egy mozdulatot, egy pillantást, melyből azt magyarázhatnád ki, hogy nem tiszta, önzetlen szerelemből lettem nőddé, vagy hogy jogod volna akár múltamban, akár jelenemben kételkedni. Ha nem találsz, és Isten a tanúm, hogy nem találhatsz, akkor megkövetelem teljes és föltétlen bizalmadat mind múltamra, mind jelenemre nézve, vagy esküszöm neked, bármint szeretlek s bármily nehezen esnék a válás, magadra hagylak és visszatérek atyámhoz. Most pedig tégy ez emberrel, a mit akarsz. Űzd ki azonnal házadból, nem bánom, én a botránytól sem félek; a pletyka úgyis, a mint látom, már megragadta nevemet, és ez ember ide hozatala szándékos kiszámítással történt. Ki által, nem kutatom, nem is törődöm vele; mással én nem gondolok, csak a te bizalmaddal, s ha az megvan, kinevetem e silány emberek együgyű beszédeit. De a te bizalmadat megkövetelem, jogom van hozzá, s még egyszer jegyezd meg jól magadnak, ha észreveszem, hogy elvesztettem bizalmadat, megszüntem nőd lenni.

E szavakkal elhagyta a szobát, nem tekintve vissza Sándorra. De erre, úgy látszik, legalább egyelőre üdvös hatással

volt az erősebb orvosság. Habozó, kétkedő, gyanakodó lelkére, melyben a főszerepet mégis csak a szerelem vitte, sokkal jótékonyabban hatott az erélyes beszéd, mint bárminő kérlelés, magyarázat, esküdözés. Szemébe visszatért rendes, nyugodt kifejezése, s azzal az elhatározással indult vissza a társaság felé, hogy többé föl sem veszi ezt a Lándsa Jenőt és úgy tesz, mintha soha sem hallotta volna nevét, s ezzel legjobban lefözi azokat, kik — józan gondolkozással most már világosan látta — csak azért hozták ide, hogy konkolyt hintsenek közéje és neje közé.

Elhatározására azonban nem volt szükség, Lándsa Jenőt többé sehol sem látta. Manó kétségbeesve járt-kelt a termekben, kedves Lándsa barátját keresve, de senki sem tudott róla fölvilágosítást adni. Egyszerre csak eltűnt s azóta nem került vissza. Manó még Sándort is megszólította, ravasz hunyorgatással kérdezve, talán ő tud valamit Lándsa Jenő holléte felől? S egészen elbámult és lefőzöttnek látszott, midőn Sándor könnyedén s minden fölindulás nélkül csak annyit felelt, hogy a keresett azóta nem látta, mióta bemutatták neki s megvigasztalta aggódó bátyját, hogy ne feljen, az ebédre majd elő fog kerülni.

Nem kevésbbé képedt el Góg Ferencz, midőn a két testvérhez lépve, alázatos és bűnbánó görnyedezések közt bocsánatot kért Sándortól, hogy Lándsa Jenő bemutatása által netalán kellemetlenséget okozott. Ő nem is sejtette, hogy e fiatal ember régi ismerőse ő nagyságának s látása rosszul hathat reá, különben a világért sem hozta volna ide s most is azért keresi, hogy rögtön eltávolítsa.

— Nem értem, miért e nagy bocsánatkérés? — felelt Sándor hidegen. — Meg lehet győződve, hogy vendégét épen oly szívesen látom házámban, mint önt magát.

Ezzel elfordult és a faképnél hagyta az álmélkodó alázatos férfiút, ki azt sem tudta, hova menjen, merre nézzen, mert az egyik szögletből katonás hűgának dühös szemei villogtak feléje és karja még mindig sajgott a mai sok csípéstől.

Sándor ezalatt megpillantá nejét a szomszéd teremben és lassan feléje tartott. Ugyanekkor lepett be a plébános a másik ajtón s egyszerre érkezett Sándorral Klára mellé.

— Még sem érkezett meg atyám? — kérde Klára, kezét nyújtva régi barátjának.

— Dehogy nem! már itt is voltunk egyszer — felelt a plébános halkán, de jókedvűen. — Az első, a kivel találkoztunk, az a haszontalan ember, az a Lándsa volt. Atyád rögtön megértette a helyzetet s a maga módja szerint hamar föltalálta magát. Karon fogta a derék fiatal urat s elvitte innen — nem tudom, hová; de arról bizonyos vagyok, hogy ide nem hozza vissza.

Klárahoz beszélt, de a mellette álló Sándorra szegezte szemét, mintegy lesve, mily hatást tesznek reá szavai. Örömmel vette észre, hogy arcza nyugodt maradt, s Klárának még jobban esett, midőn férje csöndesen csak ennyit mondott:

— Kár volt olyan nagy dolgot csinálni belőle. Most már bátran itt maradhatott volna.

Klára megszorította férje kezét s hálás mosolylyal nézett szemébe.

— De csak hordja el magát innen, a hol senki sem látja szívesen — mondá vidáman. — Különben adjuk meg neki és jóakaró bemutatóinak, hogy akaratuk ellenére okos dolgot cselekedtek és jót tettek velünk: alkalmat adtak arra, hogy kimagyaráztuk magunkat az urammal, és a mint örömmel látom, az én édes bolondomnak megjött az esze.

Valóban úgy látszott, mintha Sándornak egészen megjött volna az esze. Nyugodt, vidám volt, szeretettel nézett nejére és mosolyogva beszélt hozzá. Klára boldog volt és tartósan hitte a gyógyulást.

Boglár Kálmán még az ebédre sem érkezett vissza. Lándsa Jenő sem került többé elő, bármily kétségbeesetten kereste mindenütt Manó barátja, nevét kiabálva a folyosókon, az udvaron és a kertben, s mindenkit megkérdezve, nem látta-e barátját. Így ha Lándsa Jenő testileg nem is volt jelen, a neve legalább szünetlenül hangzott és nem mehetett ki a vendégek emlékezetéből, kiknek bőséges alkalmok volt a fejtörésre, mily titkot rejthet magában megjelenése és hirtelen eltűnése.

Az ebéd meglehetősen nyomott hangulatban folyt le. Mindenki érezte, hogy történni kellett volna valaminek, s boszankodott és törte a fejét, miért nem történt? A társalgásnak rejtélyes színe volt; az emberek halkán, suttogva, óvatosan beszélgettek egymással; a mi megjegyzés hangosabban történt, az is tele volt kímélettel és célzással; még a szokásos névnap felköszöntő sem tette meg a rendes hatást, s messze állt a

tavalyi viharos lelkesüléstől. Igaz, hogy most nem az apát-kanonok úr imponáló hangja hallatszott, mely nem annyira kérte, mint inkább leparancsolta az ég áldását a nap hőisére és családjára; az apát-kanonok helyett most Góg Ferencz mondta a hivatalos felköszöntőt, s áradozó jó kívánságai úgy tele voltak elburkolt czélzásokkal, föntartásokkal, záradékokkal, kikötésekkel és mindenféle jogi fogással, hogy az egésznek hatása inkább nyomasztó, mint fölemelő volt.

Ez a hangulat uralkodott ebéd után is, s ez volt oka, hogy a vendégek eltértek a régi jó falusi szokástól, mely a ház vendégeit ebéd után vacsoráig, sőt néha másnap reggelig is együtt tartja. A kocsik egymás után hajtottak elő s a szomszéd úri családok egymás után távoztak az Atlasz-kastélyból, törve fejöket, mi az, a minek történnie kellett volna s mi volt oka, hogy semmi sem történt. Este felé már senki sem volt a nagy ebédlőben, csak a család tagjai s Góg Ferencz és bajszos unokahúga, kik makacs kitartással még mindig a családhoz számították magokat. Az öreg asszonyságot is előhozták szobájából, mivel már semmi izgalomtól sem kellett féltetni, a minek különben Atlasz úr nem igen látszott örülni.

Ekkor került vissza Boglár Kálmán, s mialatt Klára hangos örömsikoltással rohant rég nem látott atyja keblére, ez magához ölelte s gyorsan fülébe súgta:

— Légy nyugodt, nem volt szükség erőszakra. Elvittem s megtiltottam, hogy még e házba tegye lábát. Engedelmeskedni fog. Annyira sülyedt, hogy már gyáva is. Ne beszéljünk többé róla.

De Manó nem akarta, hogy ne beszéljenek többé Lándsa Jenőről. Sőt nagyon is beszélt róla. Még mindig azon törte a fejét, hová tűnhetett el oly hirtelen, s Boglár Kálmánt is megkérdezte, nem tud-e valamit felőle?

— De igen, tudok felőle — viszonzá Boglár nyugodtan. — Légy nyugodt, nincs semmi baja kedves barátodnak. Saját kocsimon vittem a Volkán-kastélyba, melynek, mint monda, a vendége.

— Te vitted el! — kiáltott Manó. — Most már meg van oldva a rejtély. De miért vitted el? Ő maga kívánczozott el innen?

— Azt nem kérdeztem tőle, egyszerűen elvittem.

— És miért vitted el, ha szabad kérdenem?

— Mert nem akartam, hogy itt maradjon.

— És miért nem akartad? — kiáltott Manó, fölemelkedve székeről, kihívó tekintettel. — Mi közöd neked ahhoz, ki jár a mi kastélyunkba? Hogy mersz te a mi kastélyunkban parancsolni?

— Hogy mer itt parancsolni? — visszhangozá Atlasz úr, bátorságot nyerve Manó példájából.

— Én nem akarok itt parancsolni — felelt nyugodtan Boglár Kálmán — de ahhoz jogom van, hogy egy tisztességes házból eltávolítsak oly embert, ki nem való tisztességes társaságba.

— Hogy mered azt mondani, hogy Lándsa Jenő nem tisztességes ember? — kiáltott Manó, mindegyre kihívóbb tartással. — Lándsa Jenő nekem jó barátom, és a ki őt bántja, engem is megsért. Nem tűröm. Érted? Nem tűröm!

— Elég legyen! — kiáltott Sándor, Manó elé lépve.

— De nem elég! Nem hagyom magamat. Ez a kastély az apámé, épen oly jogom van benne nekem, mint neked. És ha én itt barátjaimat el akarom fogadni, senkinek sincs joga innen kitiltani őket.

— Hallgass! — kiáltott Sándor.

— Azért sem hallgatok — felelt Manó hegykén. — Én itt jogommal élek, és elfogadom barátomat, és nem engedem, hogy kitiltsátok innen, a miért a feleséged szeretője volt . . .

Ki sem mondta egészen ez utolsó szót, midőn Sándor megragadta vállait s oly erővel vágta a falhoz, hogy a hegyke fiatal úr, kezét-lábát elnyújtva, végig terült a földön.

Az öreg asszonyosság metsző sikoltással akart fölugrani székeről, midőn két fia egymásra támadt, de lábai megtagadták a szolgálatot s ájultan összeesett. A bajuszos menyecske helyén valónak s érdekesnek találta, ha ő is elájul, a mit menten meg is tett. Klára férje mellé ugrott s karjába kapaszkodott, mialatt Atlasz úr rémítő jajveszékléssel futott Manótól nejéhez s ettől ismét Manóhoz, nem tudva, melyiken segítsen. Nem is segített egyikén sem. Boglár Kálmán fölemelte az öreg asszony-ságot és karszékebe ültette, hol nemsokára magához tért, Manó is fölemelkedett a fal mellől, kitörölte szemét, s dühösen, zavartan, megriadva, de hallgatva és reszketve nézett öcsésére. Csak a bajuszos menyecske folytatta tovább az ájultást, jókat csípve Góg Ferencz karján, ki úgy tette magát,

mintha hinne ájulásában és siránkozva igyekezett életre költeni.

Sándor ezalatt magához tért fölindulásából. Nyugodtan egy lépést tett Manó felé, s míg ez ökleit háta mögött összeszorítva apja felé hátrált, harag nélkül, de szilárdan szólt hozzá.

— Sajnálom, a mit tettem, de ha újra kezdenéd, újra megtenném. Jegyezd meg hát magadnak, senkitől, értsd meg, senkitől sem fogom eltérni, hogy nőmet megsértse. Mára végeztünk egymással, s reménylem, többé nem lesz alkalom közöttünk ily jelenetre.

Megfogta Klára kezét s eltávozott vele a teremből. Boglár Kálmán okosabbnak tartotta, ha nem háborgatja most a fiatal házасokat, de az Atlasz-család keblében sem volt kedve tovább maradni; fogta kalapját s barátságosan általános jó éjtszakát kívánva, elsietett, a megvert ellenség birtokában hagyva a csatatér.

CSIKY GERGELY.

DÉLIBÁB.

EMLÉKŰL *** - NAK.

Fáradtan lobogó mécsed mellett ülve,
Lelked a mult időn andalg elmerülve
S mint csalóka tükrén lenge délibábnak,
A távoli képek mind elődbe állnak.

Ott van a gyermekkor, a bezárult éden,
Melyből egy-két sugár még rád ragyog épen;
Apró örömének újra érzed báját,
Mintha aranyozná élted pusztá fáját.

Boldog ifjuság vett vezető karjára
És veled egy tündérvilágot bejára.
Akár merre néztél, rád csak rózsa intett,
Nem vihar zudult rád, csak szellő legyintett.

Könnyek közt hagyád el áldott jó anyádat,
Könnyek fátýolán át szép szivárvány támadt:
Biztató reménység csillogott előtted
S a jövő vidékit fényével beszötte.

Érezted fulánkját a családkozásnak,
Gyermeteg szívedet balgán dobva másnak.
A sötét kétség is gyakran állta útad,
Mig sorsod játékát túrni megtanúltad.

Az emberben mindig csak embert kerestél,
Hiú csillogásnak rabjaúl nem estél;
Senkiért, semmiért nem csúsztal a porba,
Áldozatot eszmék oltárira hordva.

Ha itt-ott tövissel volt rakva a pálya,
Ha sziklák közé vitt a habok dagálya:
Mindig elédbe tűnt édes anyád képe
S lelkedet jóságos őrangyalként védte.

Oh! te csudatevő anyai szeretet,
A te lángod bizony a mennyekből eredt!
Melegít az mindig, mikor már nem gyúl is,
S elkísér bennünket még a síron túl is.

— Majd a haza terhe nyomta ifju vállad,
S a vészben te is egy porszem helyét álltad;
Vivtad a keserű élethalál-harczot.
Mely zúgva, tiporva rajtunk átviharzott.

Mily küzdelem volt az! oh minő, nagy Isten!
Az ég s a föld küzdött vér-tengerben itten...
Elhanyatlott a nap, győzött a setétség,
Nem maradt más benne, csak iszonyú kétség.

Bujdosott, vagy meghalt a bús haza híve,
Nem dobbant meg értünk Európa szíve;
Fel a komor égre némán nyögve néztünk,
Hogyha volna még ott egy sugárka részünk...

S oh hazaszeretet! te kész istenáldás!
Nálad volt a remény, nálad a megváltás...
Szózatodtól szívünk mi mindenre képes!
Lengő zászlód alatt a halál is édes...

— És föltűnt a hölgy is, egy bájos jelenség,
Arculatján kellem, nyájas égi fenség,
Szép sötét szeméből, mikor rád tekintett,
Nem is sejtett ábránd fényvilága intett.

Örök tüzet gyujta égő szenvedélye,
Övé lett azon tul élted napja s éje;
Kedvet nem találtál már a szabadságban,
Vergődél az édes, önkéntes rabságban.

Szeretted kellemét, bájos egész lényét,
Árnyaival együtt ragyogó erényét :
A mit benne mások jegyzettek hibának,
Neked gyöngéi is erények valának.

Szived csordulásig megtellett gyönyörrel,
Ha mellette ültél, ha rád várt örömmel,
Ámde tőle távol magadba vonúlva,
Lelkedet a féltés gyötrő kínja dúlta.

Pedig angyal volt ő, hűn szerető lélek,
Annyi üdvöt nyujtott, hogy nem érdemléd meg...
Oh mert a nemes nő szíve titkos oltár,
Üdvezülsz e földön, ha részese voltál.

Egy személyben minden : anya, testvér, barát;
Szerелеmből érted feláldozza magát,
Veled tűr és szenved, éhezél vagy fázol,
Fényt, rangot, kényelmet eldobva magától.

S míg a te lényedbe olvad egész lénye,
Minden áldozatért csak egy a reménye,
Annyit vár csupán csak, hogy hiven szeresd őt,
Az éretted élőt, az utánad esdőt . . .

S délibáb tükrében ne is láss több képet,
Csak ezt a három jót, ezt az örök szépet,
Bájával az lengjen körülöd szüntelen :
Gyönyörű ifjuság, haza és szerelem !

LÉVAY JÓZSEF.

A MÓRKIRÁLY.

Száműzésbe távozott az
Ifju mórkirály, szívében
Gyötrő gyászszal, néma ajkkal
Kis csapatja élén nyargalt.

Délczeg paripán mögötte
Vagy gyaloghinton sok hölgye
Udvarának; és szerecsen
Nőcselédet visz az öszvér.

Száz hű ember hűn követte
Telivér arabs pej hátán;
Szép lovak, de lustán ülnek
A lovaglóknak nyergeikben.

Kürt nem harsog, hallgat a dob
És a dalszó; csak az öszvér
Kis ezüst csengője hallik,
Siránkozva a nagy csöndben.

A tetőn, honnan kitárul
A Duero bájos völgye,
És tornyait Granadának
Megláthatni még utólszor:

A király leszállt lováról,
Hogy a várost megtekintse,
Mely aranyban és bíborban
Tündöklék az estsugárban.

Ámde Allah! Oh, mi látvány!
Tornyait az Alhambrának
Félhold helyén ott diszlik már
A spanyol kereszt és zászló.

Oh, e látvány felsohajtni
Készte a királyi keblet,
S hegypatakként végig ömlék
Arczán zápora a könnynek.

Paripájáról mogorván
Nézett az öreg királyné,
Fia bánatát tekinté
S keserűn fedde s kevélyen.

«Boabdil el Chico», monda,
«Illik asszonyként siratnod
Azt a várost, melyet védni
Férfiúként meg nem tudtál.»

A királynak legkedveltebb
Ágyasa, e zord beszédet
Hallván, hirtelen felugrik,
Hogy királyát átölelje.

«Boabdil el Chico», monda,
«Én szerelmesem, ne búsulj,
Mélyiből keserveidnek
Szép babér fog kizöldülni.

«Nem csupán a diadalmas,
Nem csupán a vak istennő
Elkényeztetett kegyencze, —
Balszerencse fia szintén,

«A vitéz is, kit a zordon
Végzet hősies tusában
Porba sújtott, él örökké
Emberi emlékezetben.»

«Végső mórsohajnak orma»
Ama hegy neve, a honnét
A király utólszor látta
Távozásakor Granádát.

Kedvese jövődölését
Az idő beteljesité
S hírneve a mórkirálynak
Ünnepelt lön és dicsővé.

Nem enyészik, el nem hangzik,
Mig utolsó húrja sirva
El nem pattan az utolsó
Andalúziai lantnak.

HEINE *után, nemetből*

SPÓNER ANDOR.

A NEMZETI GENIUS.

1889-dik év májusa arany betűvel fog beiratni a nemzet könyvébe. A parlamentnek fényes ülései voltak. A templomban, hol a politikai belátás választottai ülnek, egymás után emelkedtek föl a szellemidézők, egy földöntúli alak árnyékát varázsolva elé. A légen átsurranását, szárnya csattogását napokon át lehetett érezni, míg végre a mágusok szavára elő is állott, fölbontotta leplét s a lapokban bámulva olvashattuk a szellem leírását azoktól — kik elég szerencsések voltak meglátni. Vezércikkek ünnepelték széltében-hosszában a «nemzet geniussát». Meghajlott előtte mindenki: meghajlott a miniszter, különösen mélyen meghajlottak előtte azok, kik rendes körülmények között semmiféle geniussal sem törődnek s végre azok, kik a nemzeti művelődést egy phrasis fonálán akarnák e hazába behozni. Így néhány napra megjelent szerettei körében a nemzeti genius, mint az *Ahnfrau* a Borotinok családjában, csak-hogy nem szerencsétlenséget hirdetni, hanem hazafiúi lángot hozni. — S ott trónolt látatlanul e fátyolos alak a ház tisztelt elnöke mellett, míg folyt felőle a harczi vita.

Mert vitánk volt róla. Ha sokan is látták s hajlottak meg előtte: nem kevés csak homályosan, rosszúl látta, legtöbbje különbözőleg látta vagy csak köntöse lebbenését hallotta. Mi hát tulajdonképen a nemzeti genius? És hallottunk ékes leírásokat mivolta felől s az adeptusok, kik szívökben hordták képét oly lángolón, mint senki más, útnak eredtek mindenfelé, hogy földi nyomára is akadjanak. Egy természettudósunk Tisza-Abád-Szalókon találkozott vele egy jóízú parasztbeszéd leplében. Kereste még valamelyik rossz tankönyv lapjai közt is; onnan azonban elsurrant, mert rossz természetrajzi

elnevezések, milyen például a «buxsi szöketér», onnan kiszöktették. Igazzá vált a mondás: «minden botnak két vége van». Így történt, hogy a nemzeti geniust inkább nem találták, mint találták, s ha Tisza-Abád-Szalókon meg is jelent, tudományos fejlődésünkben, iskolánkban stb. a genius nyelvén szólva «üthetjük nyomát». Ah! ha nem volnának lángnyelvű hírlapjaink s a tudományban nem volna néhány fehér hollónk, ha nem volna A-nk s nem volna B-nk, kikkel az ábécze megszakad — sötét volna sorsod, oh nemzetem!

Mert zsibbadtnak, aléltnak, az idegen jármát nyögőnek is rajzolták a nemzeti geniust. Olyan, mint a fogoly madár, melynek szárnyát a csunya kormány s a még csunyább német megnyesdeli. Mások szerint már inkább csak olyan, mint az alvó Gulliver, kit lehálózta a liliputiak. De ébred, dörgöli szemét, egy rugás, egy ökölszorítás — s jaj a liliputiaknak. Panaszszal, mintha lassú magyar bús hangja kísérné, így vegyült vezérczikk-ódának biztató szava, hogy szinte nemzeti színtűek lettünk az örömtől. S mindebben — ismételjük — a parlamenté s a hírlapoké volt a diesőség. Magyarország önfentartási ösztöne, a nemzeti művelődés érdeke, a tudomány és költészet kérdései: e nagy dolgok mind lelket kaptak a parlamenti vitázók ajakán, a hírlapok hasábjain s ha a múlt napokban reggel a szivarárústól friss újsággal kezünkben, vagy délben győző homlokkal a parlamentből kiléptünk, a hazafiúi aggodalom ellenére is csak úgy zümmögött bennünk a vers:

«Él magyar, áll Buda még.»

Nem akarjuk a dolog jelentőségét fölfújni. Régóta mondják: politizáló nép vagyunk; nem esik hát kár bennünk, ha egyszer a nemzeti geniusról is politizálunk. A nemzeti genius különben is jó «vakondok», mint Hamlet mondja apja szelleméről; elvégzi pontosan munkáját a fölület alatt s egy kis rikácsolás el sem űzi, meg sem igen zavarja munkáját. S végzett már sokat: meg van alkotása a politikában, egy század óta teremtett irodalmat s érvényesülni fog lassanként a tudományban is. Miért hát a láрма, újságok trombitaharsogása, vezérczikk-zászlólobogtatása?

Az egész dolog egy kis chauvin-hadjárat volt nyár kezdetén; némileg a politikai szenvedélyek katharsisa; a személyeskedő harcok után meggyűlemllett szenvedélynek valami szent

ügyért való elpufogtatása; a hét magyar harcza a hét sváb ellen; a nemzeti érzések diszfelvonulása a gyöngék, ingadozók, a germanisálók s több más képzelt és képzelhetetlen ellenség megfélemlítésére. Durrogott a fegyver, de jobbára vak volt a töltés.

Hanem e nemzeti buzdulatban volt két dolog, a melyre nézve érdemes néhány megjegyzést kockáztatni. Épen azok, kik annyira rajongnak a nemzeti geniusért, kevés méltánylást mutattak minden iránt, mi nálunk a művelődés érdekében történt; a pusztán negatív kritika pedig meddő valami s ez esetben kétszeresen igazságtalan. Ez az egyik dolog. A másik az, hogy a tudomány terén a nemzeti genius nevében a szellemi védvám-rendszert szeretnék föllálitani, hogy kívülről be ne hatoljon semmi s a nemzeti genius szűzen fejlődhessék a tudományokban, mint hajdanában a dohány Verpeléten. A genius harczosai külön magyar nemzeti tudományosságot akarnak s az akadémiát is azért támadták meg, mert ilyen nemzeti tudományt nem nevel. Egy szónok föl is vetette a kérdést, mi köze van a belférgek fejlődésének a nemzeti geniushoz? Mi köze hozzá a sinus-tantétnek? Mi köze Kantnak? A geologia elméleteinek? Mindenki nem írhat könyvet a magyar ész különösségeiről, tárczát a magyar globusról, nem álmodozhatik az építészetben magyar stilusról s néhány tehetségtelen zenészszel specifikus magyar műzenéről!

Szívvél lélekkel méltányoljuk a magyarosítási ösztönt a társadalmi s politikai élet minden terén, hanem a chauvinnek a tudományban helye nincsen. Unos-unottig vagyunk azzal az állítással is, hogy tudományunk németes; s csak irígyelhetjük azok könnyűvérűségét, kik azt hiszik, hogy csak ezt az elnémetesedést kell tűzzel-vassal irtanunk, s akkor azután lesz — mi lesz? — lesz magyar tudományosságunk. Állításuk bizonyítására sok rosszul írt, mert rosszul gondolt könyvre hivatkoznak s elmondják, íme így teszi tönkre a német tudomány a magyar elmét. Tudományos életünk kezdetlegességeit a német szellem ránehezedésének magyarázzák, mintha csak a saját rossz borunkért mások sörét okolnák.

Nálunk tudományos élet csak akadályok között fejlődhetett s fejlődhetik. A tudományos pálya nem kecsegtető; a munkás kevés, a munkát fogyasztó még kevesebb. Az egyes tudományok nagy részében még nincsen módszeresen megkez-

dett munka, melyet a későbbi ott folytat, hol az elődök elhagyták. Még nagyobbára egyesek működéséből áll a tudományos élet és nem sokak együtt működéséből. Földrajzilag is szűk körre szorúl; úgy szólván, a fővárosban tömörül s a nagy közelben a személyes érdekek legalább is nyomnak annyit a latban, mint a tudományosak. A dilettantismus bélyegét mutatják e viszonyok s e bajnak minden más lehet orvosszere, csak az nem, ha egy nagy nemzet, egy velünk szomszédos nemzet tudományos culturája előtt szemet hunyunk.

Mert nekünk kölcsön kell vennünk az egyes tudományok problémáit s módszerét onnan, hol e problémákat már fölvetették s a módszert alkalmazták. Fordulnunk kell tehát a némethez, a francziához, angolhoz egyaránt, ha e téren tovább akarunk haladni.

Mert tudományunk csak akkor foglalkozhatik hasznosan oly részletekkel is, melyek bennünket legközelebb érdekelnek, ha a tudományok európai fejlődése felől kellőleg tájékozva van. Azok nagy része, kik rossz stílusban németes könyveket írtak, tulajdonkép csak csempészetet űztek, nem a német tudománnyal, hanem legfőlebb néhány német szerzővel. Lelketlenül compiláltak két-három német művet vagy épen csak fordítottak egyetlen egyet; távol állottak nemcsak a nemzeti geniustól, hanem a tudományos szellemtől s írói önérzettől egyaránt. Nem vált vérré bennök a tárgy, nem csoda, ha emésztetlen dolog lett belőle magyarban is. Szégyen volna nemzetünkre, ha néhány, tudományos életünk hiányos viszonyait tükröző író példájából azt következtetnők, hogy tudósaink szellemi emésztő képessége s reproductiv ereje oly végtelenül csekély, hogy nemzeti voltából kivetkőzik, ha a külföld elmekincseit amúgy javából ismerni, becsülni, magába venni tanúlja.

Legesattanósabb példa ez irányban a magyar nyelvészet fejlődése. Legnagyobb sikereit annak köszönheti, hogy vérebe, gondolkozásmódjába fölvette az európai s első sorban a német nyelvészet elveit s módszerét. Csak ezért erősödhetett meg s válhatott végre önállóvá. Ma már nem lehetne olyan mythológiákat s nagy szótárakat írni, mint akkor, midőn ezekben a nemzeti génius sugallatára hallgattak. S így van egyéb tudományokban is. Egy nemzet e téren önállóságát csak akkor nyerheti meg, ha beáll tanulni már előrehaladottabb nemzeteknél. Így volt ez a világ kezdetétől fogva s mi sem fogunk

kivételt képezni. S ma, a nemzeti érzés oly határozott uralma mellett, ez önállóságunkra semmi veszélylyel nem jár. A kisebb nemzetek irodalmán, tudományos törekvésein mindenütt átvo-
nálnak az európai áramlatok s azért geniusuk még sem öltözik cosmopolita foszlányokba. A mienket pedig — a tudomány terén — ne akarjuk magyaros szólásmódokkal kiczifrázott szűrbe öltöztetni; a chauvinismus ellenében ápoljuk az önismeretet; ne féltsük édes magyar elménket az elsatnyulástól, ha néha idegen táplálékot vesz is magába. A chauvinek zaja e tekintetben azért is káros, mert a maradiságnak, a tanulatlan-
ságnak, a fölületességnek, fenegyerekségnek sokkal inkább kedvez, mint a nemzeti eszmének. E szép tulajdonságok elhatalmasodásától pedig őrizzen meg — a nemzet geniusa.

—Z.—

É R T E S I T Ó.

Erdődi Bakócz Tamás élete. Írta Fraknói Vilmos. (Magyar történeti életrajzok. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Buda-Pest. Méhner Vilmos kiadása. 1889.)

A Szilágyi Sándor szerkesztette vállalat egyik legérdekesebb füzete — már történeti anyagát tekintve. Erdődi Tamás méltó tárgya egy történeti életrajznak; alakjában minden erőltetés nélkül föl lehet tüntetni a kor vonásait; szerencsés parvenu, ki az egyházi méltóságok lépesőjén hatalomban a legbefolyásosabb oligarchákkal versenyez; észre, ravaszságra és eszközei lelkiismeretlenségében pedig talán fölül is múlja őket. Azon egyházfejedelmek közül való, kiknek cselekvése megérteti velünk a reformációt s alig lehetne élénkebben föltüntetni az egyházi szellem különbségét a szakadás előtt és után, mintha a világiakban majdnem naivul lelkiismeretlen Erdődi Tamást a vallásias pathoszszal eltelt Pázmánynyal összehasonlítanók.

Erdődi Tamás alakjának érdekessége különben is, úgy látszik, tipikus voltában lelhető föl s életírója — lehet, adatok hiányában vagy élénkebb színektől való tartózkodásában — nem is igen törekszik erős reliefet adni az egyéniségnek, hanem inkább csak általános tulajdonságokat fűz egybe: némileg színtelen vonásokban mutatja föl józan és éles esztét, realistikus korlátoltságát s biztos tapintatát, főnhéjazó önzését, hatalomvágyát, kapzsiságát s nepotismusát. Hogyan egyesülnek e vonások épen Bakóczban; s politikai tényeiben mennyi az, a mi a viszonyok természetéből magyarázható s mennyi az, a mi az ő saját rovására írható: erről nem értesülünk. Így sok fontos tettének indokai felől némileg homályban maradunk s valóban kívánnók, hogy a történetíróban több bátorság, több dialektikai hajlam, erősebb pszichologiai ösztön volna eleven, mert e

nélkül a múlt idők életét föl nem idézhetjük, ha adatainkat még oly ügyesen csoportosítjuk is. E szellemi hiányokból származik azután a fölfogásnak az a teljesen akaratlan fölszínessége, mely a legszerencsésebb s legpontosabb adatkutatással együtt járhat; származik az olyan történetírás, mely itt-ott érdekes részleteket világíthat meg, de sem a koroknak, sem szereplőiknek mélyebb megértésére nem vezet. Ha így az előttünk fekvő életrajzban a főalak egyénítése kissé elmosódott: ép oly gyöngé és elmosódott a kor általános viszonyainak rajza ott, hol föltűntetésökhöz erősebb abstractio, némi philosophiai synthesis, vagy legalább szélesebb alapú inductio szükséges; annyira elmosódott, hogy Ulászló Magyarországról, a külfölddel való viszonyáról e mű alapján, ha néhány érdekes részlettel többet is tudunk, de nincs alaposabb, behatóbb ismeretünk, mint a minőt például Horváth Mihály történetéből meríthetünk. Egy csapat trónkövetelő mozog előttünk; fejedelmi házakkal kötött családi szerződésekkel s e szerződések ellen irányuló törekvésekkel találkozunk. A figyelmes olvasó első kérdése, a történetíró első föladata arra irányul, hogy kutassa, hogy e mögött milyen általános érdekek és irányzatok lappangnak? Szeretnők összefüggő, világos képben föltűntetve látni azt a történeti szükségességet, mely Magyarországot az egyéni érdekektől függetlenül is a nyugottal szorosabb érintkezésre készítette. S viszont szeretnők az ezzel ellentétes nemzeti irányzatot is gyökeréig követni. De jobbára csak a fölületen maradunk. Néhány tanácskozás, néhány fejedelmi találkozás, néhány országgyűlési határozat történetévé válik az egész dolog, vagy egyéni érdekekkel táplált cselszövények szövetévé, mint valami Scribe-féle vígjátékban. Az ország történetét e forduló ponton plastikusabb s jelentősebb vonásokban vágnánk szemünk előtt látni.

Különben életrajzírónk tagadhatatlanul könnyű kezű s igen világosan osztja be s dolgozza föl tárgyát. A mit ír, síma, csíszolt, nincs benne csomó, de kevés rajta a szín is. Távol legyen tőlünk e símaságot és könnyűséget megróni: a mint Goethe mondja valahol: «*Geschichtlich ist es, ist ein Vorwurf keineswegs*». Ez a fölületen rajzolás és sok új adatnak egy közel szempont szerint ügyes csoportosítása Fraknói történetírásának egyik jellemvonása. Igen szerencsés és jeles, habár nem is elsőrendű történetírói tulajdonság.

S ezt a tulajdonságot szerencsésen alkalmazta előttünk fekvő művében. Az életrajz öt fejezetre oszlik, melyek ügyes csoportosításban mutatják a hős emelkedését a hatalom polczára, csalódását Rómában s végső éveit. A hős alakjának elmosódó körvonalai némi-

leg talán szándékoltak: úgy látszik, az író akarattal kerüli a nyomatékossabb jellemzést s hősről el lehet mondani: «Es schwankt sein Bild in der Geschichte». Annyi bizonyos, hogy Erdődi Tamás egyénisége sokkal erősebb benyomással szól hozzánk az érmén található arcképről, mint az életrajzból. Az ilyen alakkal szemben a történeti stílus ellen való vétség, utolsó éveinek gazdagságát s pietását némi aranyozással fogni körül, mint azt életrajzírója teszi. Lehet különben, hogy ez az aranyozás pusztán a történetíróban háttérbe nyomott művészi érzék gyöngye nyilatkozása.

Az első fejezet: *Mátyás udvaránál* elmondja Erdődi Tamás emelkedését az udvarnál, melyet első sorban úgy látszik, bátyjának, Bálintnak köszön, ki átengedte neki a titeli prépostságot. Ez időtől azután saját esze tolja előre Tamást, ki most a «cancelláriai hivatalok rangfokozatában» gyorsan halad fölfelé, királyi titkárrá, majd győri püspökké lesz. Követi jelentésekből vett nem egy érdekes adattal találkozunk e fejezetben, hanem Erdődi Tamás alakja még — mint másként nem is lehet — meglehetősen üres, hézagos marad. Szerettük volna, ha az életrajzíró e hézagot azzal tölti be, hogy a laikus olvasóval is megérteti, mennyire szolgált akkor világi ambícióknak is a papi pályá s kimutatja azt az Európaszerte észlelhető körülményt, hogy egyházi emberek mohóbban nem kerestek soha világi érvényesülést s a politikát soha annyira személyes ambitio tárgyául nem tekintették, mint közvetlenül a reformatiót megelőző korszakban. A politikai s kulturtörténet egy érdekes részlete rejlik e tényben. A politikailag szereplő egyháziaknak nincsen nagy céljok, mint a régebbi időkben, vagy később az ellenreformatio korában. Az ő körükben is érvényesül a condottiere típusa. Más úton, más eszközzel, más köntösben, ők is arra a célra törnek, mint a condottiere: vagyonra, befolyásra, uralkodásra tesznek szert, melyet első sorban a magok javára vagy családjuk emelésére használnak.

Ezen általános mozzanatok föltüntetése helyett életrajzunkban Bonfiniusnak egy adomája szolgál magyarázatul arra, hogyan vonta magára Erdődi Tamás Mátyás király figyelmét. Ellenségeinek túlnyomó ereje válságos helyzetbe hozta Boroszlónál Mátyást. Tanácsosai eltérő véleményben voltak, milyen eljárást kövessenek. Az óvatosabbja azt kívánta, hogy zárkózzék a sereg a város falai közé, a tüzeesbbje pedig czélszerűbbnek látta, az ellenség ellen indulni. Nem tudtak határozni a dologban. Ekkor egy estebédnél a kancellár fölemlítette a vitás kérdést. Erdődi Tamás, ki akkor még kezdő ember volt, «nem habozott» azon meggyőződését kifejezni, hogy e

két eljárási mód egyike sem célra vezető és hogy a sereget egyidejűleg a városban és a városon kívül (intus et extra) kellene elhelyezni. A cancellár ez eszmét közölte a királylyal, ki a javaslatot rögtön elfogadta s alkalmazta. Erdődi Tamásnak kellett jönnie, hogy Mátyásnak és vezéreinek mécsét gyűjtson.

Az egész adoma anticipált változata a Columbus tojásának, s valószínűleg oly hiteles, mint ez. Legfőbb az akkori történetírás modorára jellemző, de nem a tárgyalt tényre. A ritka stratégiai tehetséget valószínűleg gazdagon megjutalmazta volna Mátyás; emelkedése azonban csak hat évvel később kezdődik, mikor bátyja, Tamás, az ő egyházi javadalmát reá ruházza.

A második fejezet: *Ulászló cancellárja* Erdődi Tamást cselekvése teljességében mutatja. Itt is szerettük volna tisztábban kifejtve látni azt a vörös fonalat, mely Erdődi Tamás politikai működésén átvonult; szerettük volna, ha azon politikai célokat is tisztábban körvonalozza, melyeknek e működésével szolgálatában állott. Cselszövények, egymással ellentétben látszó intézkedések, erőszakosságok tömkelegében mozgunk, melyeknek értelme gyakran homályban marad előttünk. — Ulászló mindvégig ragaszkodott s szívósan ragaszkodott Erdődi Tamáshoz; a különben erélytelen király e ponton törhetetlen szilárdságot mutatott: csakugyan kellett lenni fontos okoknak, melyek Ulászlót és cancellárját elválaszthatatlanná tették. Ezeknek plastikusabb kiemelését is szívesen vettük volna az életrajz-írótól. Végre Erdődi Tamás «cselekvésének summája» mennyire mutatja az államférfiút, vagy mennyire a viszonyok zűrzavarában eszme és gondolat nélkül bukdácsolót — ez is olyan kérdés, melyet az életrajzíró odasorol első helyre, s melylyel nem csak észrevétlenül, úgy szólván titokban végez. Egyetlenegy ponton Fraknoi csakugyan jellemzi is rövid sorokban a cancellár politikájának általános célját: ellenállani az oligarchia törekvéseinek. Hanem az elbeszélés folyamán ez a törekvés oly kevésbé domborúl ki élesebb vonásokban, hogy e figyelmeztetés nélkül csak odavetőleg juthatnánk a dolog nyitjára. S így is kérdéses: szerencsés, eléggé kifejező formulába hozta-e a történetíró Erdődi Tamás politikájának értelmét, mely sokszor következetlennek, ellenmondónak mutatkozik. Ha pedig a formula helyes, újra élesebben kellett volna kimutatni, hogy e politika, ha vezérét nem is vetette ki a nyeregből, de eredménytelen maradt s Erdődi Tamás nagyon hasonlít azon emberhez, ki a cél felé indulásban legalább is annyi lépést tesz hátrafelé, a mennyit előre. Politikája élénkebb kiszínezése által az egyén pszichológiája is nyert

volna világosságban : Erdődi Tamás ravaszabb volt, mint nagy eszű ; hiúbb, mint belátó s a mily leleményesnek és erőszakosnak mutatta magát kis akadályok elgördítésében, olyan tehetetlen volt a nagy nehézségekkel szemben. Erdődi Tamás politikája azonban — itt is az író tartózkodása miatt — olyan homályos, szürke színben áll előttünk, mint egyénisége. Ezt a hiányt némileg a merészebb történeti compositio hiányának is lehet tulajdonítanunk. Mintha az író attól tartana, hogy ítéletében, a tényeknek bizonyos irányzatos — a compositio szempontjából irányzatos — csoportosítása és kiemelése által túllő a célon, vagy attól innen marad. Inkább csak úgy nagyolva bánik tehát a történeti anyaggal s ez életrajzában is nem képet ad, inkább darabkákat egy mozaikhoz, a melyekről nem mindig tudjuk, hogyan helyezzük el. Pedig semmi sem bizonyosabb : a történetíró így sem jut közel az igazsághoz ; talán távolabb marad tőle, mintha a tévedés bátorságával bírna. Az a történeti objectivitás, melynek főerénye a magvasabb összefoglalást, az erősebb világítást kerülő színtelenség, — csak negatív bölcsesség.

Erdődi Tamás egyéniségének csak két vonása domborúl ki életrajzunkban erősebben : majdnem uzsorásszerű ügyessége, szemfülessége a vagyonszerzésben és ravaszsága, melynél önkéntelenül is paraszt származására emlékezünk. Nem is csoda, ha — mint könyvünk mondja — «a humanismus szelleme, mesterkélt idealismusával és játszi derűtségével nem ragadta meg az ő komoly és praktikus lelkét». Itt a komolyság nem jelent egyebet, mint azt, hogy nem volt fogékony a tudomány és a művészet iránt, habár szerette a fényt és pompát, mint rangja s hatalma fitogtatását. Az Olaszországgal való gyakori érintkezés következtében Magyarországon is átszállámlott itt-ott a renaissance derűje s divatja : innen Erdődi Tamásra, ki különben Ferrarában is tanult, csak nagyon ferde sugár esik. Igen örültünk volna, ha e tekintetben is egy kissé elevenebb kulturai háttérből emelkedik ki a cancellár alakja.

Egy jellemvonást azonban minden esetre élénkebben feltűnethetett volna könyvünk Erdődi Tamásban : a parvenu módnélküli hiúságát, mely elvakítja s néha mintha bábbá változtatná őt azok kezében, kik e hiúságát becézni tudják. E tekintetben római útja s törekvése a pápai székre igen jellemző. Hiúsága fejébe szállott, józan ítéletét elvesztette s másként látta a viszonyokat, mint valóban voltak. A conclave külső lefolyása igen élénken van leírva könyvünkben : de szerettük volna e mellett a nyomósabb történeti okokat is kifejtve látni, melyek X. Leo megválasztására vezettek. Mintha e

helyett túlságos komolyan latolgatná könyvünk Erdődi Tamásnak reményeit a pápai trónusra. Nem volt az ő részén más, mint az ő nagy ambíciója s a magyar és lengyel királyok jó kívánsága: ez kevés súly a latban. A dolog megítélésében döntő körülmény, hogy azok is, kik jelöltsége mellett látszottak lenni, csak kecsegtették. A császár megígérte, hogy pártolni fogja s valóban más volt a jelöltje; Velence gályákat küld eléje, fényesen fogadja, polgárának tekint, pártolásáról biztosítja s komoly jelöltje mégis egy más bíbornok. Szemfényvesztést űztek a nagy hatalmú s nekik sokban hasznos esztergomi érsekkel.

Erdődi Tamás szokatlan fénynyel vonúlt be Rómába a lateráni zsinatra. A kíváncsi s fényt szerető olaszok megbámúlták; kísérete nagy részének a Vaticán felé kellett kerülnie, hogy lássa a pápa is. A Vaticán ablakaiból kitekintő bíbornokok ajkáról valószínűleg nem csak a bámulat kifejezése volt hallható: hisz a pompának, fényes fölvonulásoknak ők is mesterei voltak. S mintha e finom arcok mosolya fogadta volna nem csak a kíséretet, hanem később az esztergomi érsek nagyratörő vágyait is.

Rómából, mint teljhatalmú pápai követ tér meg s fényesen fogadják Budán. Majd kihirdeti a keresztes háborút s következik Dózsa lázadása. E ponton újra szép föladat vár a történetíróra. A helyett, hogy rövid, erős vonásokban rajzolná az ország állapotát, könyvünk könnyedén átsurran az esemény fölött. A főbb okokra nézve nem tesz egyebet, minthogy körülírja azt a beszédet, melyet Istvánfi Telegdi István kincstartónak szájába ad. S így a reflexiók, melyeket könyvünk az eseményhez fűz, nem elégítenek ki. Épen nem vagyunk meggyőződve róla, hogy joggal vetheti-e föl a történetíró azt a kérdést: •nem lehetett volna-e azon áldozattal, melybe a parasztlázadás került, a kitűzött cél teljesen elérni s az országról a másfélszázados török rabság szégyenét elhárítani?• Valóban ezt a kérdést nem joggal veti föl a történetíró. — Azt sem értjük, hogyan mondhatja könyvünk, hogy •a tömegek, melyek az egyház fölhívására összesereglettek és a halált megvető bátorság tényei, melyek e gyászos napokban nyilatkoztak, bebizonyították, hogy a keresztes hadjárat hirdetésének terve nem könnyelműség vagy tájékozatlanság sugallata volt•. E szelíden szónokias mondásban igen szép hamis következtetés rejlik; minden esetre olyan reflexio, mely nem a dolog velejéből valónak látszik.

Erdődi Tamás végeit némi kenetességgel beszéli el könyvünk; mint már mondtuk, a gyöngé körvonalú rajz köré halvány

aranyozást von. Erdődi Tamás majdnem valami nemes keblű, aggódó pater familias alakjában tűnik elénk, a mint testvéreiről, unoka-öccseiről, testvérei leánygyermekeiről gondoskodik. Ép ily kenetesen ecseteli mély vallásos érzületét, «habár világi érdekek is látszotak betölteni lelkét». Meghalljuk, hogy «különös előszeretettel fordúlt buzgótsága a szent Szűz felé» s hogy kápolnáját is annak szenteli. E vonások kétségkívül mind megvoltak Erdődi Tamásban; de ecsetelésökből hiányzik a történeti szín; a régi idők fölfogásának zománca. Vagy hogy kereken kimondjuk, könyvünk úgy beszél a nagy érsek vallásosságáról s egyházi kincseiről, mint mikor ma egy káptalani tag püspökének érdemeit méltatja. S különösen ép akkor beszél ily erőtlen, szintelen, mintegy obligát módon, mikor a történetírónak egy kissé rajzolnia kellene azon nagy viszály okait s előjeleit, mely az érsek halála után az egyházat éri. Az egész dologról azonban csak néhány szóval van említés. Csak annyit hallunk, hogy Erdődi Tamás nem volt szerencsés «az egyház hajója» kormányzásában s hogy ezért felelősség terheli. Nem kellett volna ez egyetlen tropusnál maradni. A hajó mellé festhette volna könyvünk a hullámokat is, a közelgő vihar felhőit, a recsenő kormányrudat, az éles szirteket, melyekkel akkor a gondatlan kormányos nem törődött.

Itt újra fölbukik a könyvnek az a baja, melyet a történeti fölfogás szempontjából stilus-hiánynak lehetne mondani. S valóban könyvünk történeti fölfogását könnyebb is negatív úton jellemezni, mint határozott vonásokkal: hideg és óvatos értelmesség mellett az erősebb bonczoló ösztönnel és a tudományos fegyelmezettséget ki nem záró phantasiának hiányát mutatja.

Mindamellet a könyv így is figyelmet érdemel. A történetírónak is megvan az a szerencséje, mint a művésznél, hogy néha a tárgy érdekessége miatt szívesen szemet húnyunk a kivitel gyöngéinek. S a könyvnek egy formai érdemét is szívesen elismerjük. Ott, hol gyér reflexióiban nem akarja némileg emelni hangját, elbeszélése könnyed s egyszerűségében eléggé eleven. — A munka Szilágyi Sándor *Történeti életrajzaiban* jelent meg: mondanunk sem kell, hogy sok szép és történeti érdekű képpel bővelkedik, mint e vállalatnak minden füzete. Az *Életrajzok* érdemes szerkesztőjének buzgalmát az olvasó közönség érdeklődése hálálhatná meg a legméltóbban.

Julius Krohn: Kalevalan Toisinnot (Les Variantes du Kalevala). — A Kalevala változatai. Tartalmok s lelőhelyeik szerint rendezve. Második csoport: finnországi, oloneczi, ingermanlandi és észtországi énekek. I. füzet. Helsingfors, 1888. — A Finn Irodalmi Társaság kiadványainak 70. része. Nagy 8-adr. VIII + 172 l. Ára 6 frank.

A Finn Irodalmi Társaság legújabb becses küldeményével — mely a többi közt a Hahnsson-féle nagy svéd-finn szótár második füzetét foglalja magában, s azonfölül egy finn-német szótárt Ervast Károlytól — egy nagyjelentőségű vállalat kezdő füzete jutott kezemhez, és sietek érdekelt köreinket e helyen tudósítani a világirodalmi eseményről.

1885 elején a Finn Irodalmi Társaság nemzeti ünnepet ült, melyre a mi Tudományos Akadémiánk a következő üdvözetet küldötte :

Ünnepet ültök, a finnországi Homérnak a napját,
Szívből örülve köszönt a dunaparti rokon.
Sőt ma egész Európa tekint résztvéve felétek :
Látjuk a *Kalevalát*, azt a nagy éjszaki fényt.

A finnországi Homér, Lönnrot Illés, a nagy finn tudós és énekgyűjtő, már 1884-ben meghalt volt, késő vénségében, de tudományos munkássága közepett, néhány évvel az ő nagy szótára elkészülte után. Nem érhetette meg a szép ünnepet, mely így egyúttal az ő emlékünnepé lett : a *Kalevala* megjelenésének félszázados emlék-ünnepét.

A *Kalevala* a finnek nemzeti eposza, a néplélek dicső terméke, melylyel a Balttenger partjain lakó fajrokonaink fölülmúlnak bennünket s az összes altáji népeket. A milyen nemzeti hősköltemények fejlődtek ki az ókori görög népénekekből az *Iliasban* és *Odysseiában*, a németeknél a *Nibelungénekben* : olyant szerkesztett Lönnrot Illés a finn népénekekből. Ugyanazt tette ő, a mit Homér tett, a költők atyja : fölismerve ama gazdag forrásból, a finn nép költői lelkéből fakadt énekek kölcsönös kapcsolatát, közös tartalmát, egymásra vonatkozását, lelkes kitartással gyűjtötte az énekeket, ernyedetlenül nyomozta a szájakat, melyek összekapcsolják őket, míg végre előállott a *Kalevala* hatalmas egésze, melyben mint egy Pantheonban egyesítve látjuk a finn mythologia alakjait és tetteiket. Már Grimm

Jakab, a német népköltés nagy ismerője és ismertetője, így ítélte a finn hőskölteményről: «Ha valahol, itt buzog a tiszta eposz — egyszerű, de annál hatalmasabb előadásban, itt a regék gazdag folyama. Különösen kiemelendő a természet iránti eleven s mély érzék, melynek mását talán csak az indiai énekekben találjuk. Egyszersmind fényesen kitárja ez az eposz a finn nyelvnek csodás gazdagságát. Finnországban Lönnrot neve megérdemli, hogy feledetlen maradjon a jövő nemzedékeknél.»*)

A Finn Irodalmi Társaság természetesen megbecsülte e drága kincset érdeme szerint. Kiadta ismételve, díszesebb és olcsóbb kiállításban, kiadta jegyzetekkel, tárgymutatókkal, szójegyzékkel, sőt metszetekkel és színes képekkel, melyek a *Kalevalában* emlegetett szerszámokat és épületeket tüntetik föl, valamint a régi és mai népviseleteket. Kiadott azonkívül több néprajzi munkát, mely nagyban megkönnyíti a *Kalevala* megértését. Nevezetesen nagy elismerést érdemel Heikel munkája, mely leírja az összes épületneveket s épületrészeket, még pedig nemcsak a különböző finn vidékekét, hanem azokat is, melyek a finn népnek legközelebbi rokonainál dívnak, az észteknél, mordvinoknál, cseremiszeznél. Ez a könyv 311 hű és jól választott rajzzal van díszítve.

Azonban a Finn Irodalmi Társaság nem elégedett meg azzal, hogy megkönnyítette a *Kalevala* megértését, sokkal nagyobb föladatot tűzött ki magának, mely általános irodalomtudományi szempontból is fölötte fontos: azt, hogy e nagy énekkörnek, mely eddig csak a *Kalevala* művészi szerkezetében volt előttünk, pontosan megállapítsa eredeti alkotórészeit, dalszövegeit, úgy a hogy tényleg élnek a finn nép ajkán. Lönnrot ugyanis nem állította egyszerűen egymás mellé az énekeket, úgy, a hogy kapta a néptől, hanem föl-

*) Nem akarom itt ismertetni a *Kalevalát*; megtettem ezt a Cox-féle mitologia magyar átdolgozásában, hol személyeinek magyarázatát is megkísértettem. Utalhatok még Szilády Áron szép tanulmányára *Rokonaink Epikájáról* (*Kisf.-Társ. Értapjai*), új folyam IV., továbbá a *Kalevalának* Barna Ferdinándtól való fordítására. Egy jeles készségű ügytársunk, ki már a *Budenz-Albumban* szép jelét adta műfordítói tehetségének, most foglalkozik az egész *Kalevala* fordításával. Volt alkalman néhány runót olvasni belőle, s merem állítani, hogy e népies zamatú rimes fordítás nagy nyeresége lesz irodalmunknak; ebben fogja még csak közönségünk élvezhetni s megbecsülhetni a nagy költemény szépségeit.

kutatva belső vonatkozásait, összeszerkesztette őket egyöntetű, művészi egészszé. E célból különféle változtatásokat tett az eredeti szövegeken. Mindenekelőtt fölhasználta egy-egy éneknek különböző vidékekről kapott változatait arra, hogy kiegészítette belőlök a legjobbjik változatot. Kisebb-nagyobb részleteket kiszakított eredeti kapcsolatukból, s áttette olyan énekekbe, melyekben nagyobb æsthetikai hatással értékesíthette. Néha a hősök neveit kicserélve összeolvasztott olyan énekeket, melyek eredetileg nem álltak egymással kapcsolatban. Itt-ott maga költötte átmeneteket iktatott az összekapcsolandó részletek közé, noha e részben nagyon óvatosan járt el s arra szorítkozott, a mi okvetetlen szükséges volt. Végre a második, bővített és végleges szerkezetben (melyet 1849-ben adott ki ötven énekben, míg az 1835-ben megjelent első kiadás csak harminczkét runóból állott) a népdaloknak mind nyelvezetét, mind verselését simította s javította, hogy az egész egyöntetűbbé tegye. Lönnrot mindezekkel a változtatásokkal csak azt célozta s azt tette, a mit Homér, mikor megszerkesztette az *Iliast* és *Odysseiat*, s a Kürenbergi, midőn a népköltés remekeiből megalkotta a *Nibelung-eneket*. Sőt megteszik ugyanazt magok a népénekesek is, a mennyiben egy ének részleteit átviszik a másikba is. ha ennek kiékesítésére alkalmasok. Lönnrot tökéletes tapintattal s bámulatos költői érzékkel járt el földadatában, s mintegy ösztönszerűleg kitalálta a nemzeti szellemnek e remek alkotásában a kapcsolatot s az egységet.

De a mai tudománynak több is kell : az ő történeti, mythologiai, néprajzi kérdéseire hiteles feleletet csak az eredeti, hamisítatlan népies szövegtől várhat. Ezt akarta lehetővé tenni Donner Ottó, a jeles finn nyelvész, midőn 1866-ban indítványba hozta az összes változatok összegyűjtését és kiadását ; ezt tette lehetővé a Finn Irodalmi Társaság, midőn buzgó fiatal megbizottjaival a finn népnek összes lakóhelyein összegyűjtette a *Kalevala*-töredékeket, hogy kiegészítsék Lönnrot alapvető gyűjtéseit. Mindenekelőtt több ízben küldöttek gyűjtőket az oroszországi Karjalába (Karéliába, az archangelszki és oloneczi kormányzóságban), hol legdúsabban buzog az eposzi énekek forrása, de gyűjtöttek a tulajdonképeni Finnországban is és mindenütt, a hol csak laknak a finn népnek töredékei. E rendszeres gyűjtéshez járult még számos, magánúton eszközölt önkéntes gyűjtés. A gyűjtött anyagnak rendkívüli gazdagságáról fogalmat adhat az a tény, hogy magára a rendezésre s a régibb finn és észti gyűjtéseknek lemásolására, mely 1880-tól 1883-ig folyt, 4500 frankot költött a társaság.

Különválasztották kezdetben e szövegekből azokat, melyek a *Kalevalának* tragikus nagy Kullervo-epizódjára vonatkoznak, mert ez annyira önálló, hogy jóformán külön eposznak tekinthető. Ennek hazája, úgy látszik, Ingermanland a pétervári kormányzóságban. Az ott gyűjtött számos változatokat Krohn Gyula nagy ügyességgel beleszerkesztette a Lönnrot-féle Kullervo-runókba, s az így kiegészített Kullervo-eposzt már 1882-ben kiadta a társaság díszes nyomással és képekkel ékesítve. A hozzácsatolt jegyzetekben pontosan számot adott Krohn az egyes részletek eredetéről.

A tulajdonképeni *Kalevala*-szövegek kiadása azonban, mely úgy történik, hogy minden változtatás nélkül közlik a nép ajkáról lejegyzett énekeket és töredékeket, csak a most megjelent füzetrel indul meg. Erre nézve a társaság 1884 elején a következő eljárást állapította meg:

1. A különböző dalköröket (cyklusokat) s a körökön belül az egyes dalszövegeket úgy rendezik, hogy az elrendezés lehetőleg világos képet adjon mind a daloknak elterjedése útjáról, mind pedig az egész eposznak keletkezéséről s fejlődéséről.

2. Kiadják a legcsekélyebb töredékeket is, ha bár csak egy pár sorra terjednek; mert sokszor hasznát veheti a kutató egyetlen egy oly sornak is, mely a nagyobb változatokban hiányzik, továbbá bizonyítékul szolgálhatnak e töredékek arra, hogy az epikus ének olyan helyeken is dívott azelőtt, a hol már el van apadva forrása.

3. A külön dalokat, melyek másokkal vegyülve is előfordulnak, mind ebben a kapcsolatban, mind pedig külön a magok helyén is közlik.

4. Minden dalt kiadnak teljesen, kihagyás nélkül; csak akkor hagynak ki egyes verseket (de megjelölik a kihagyást), ha csoportosan következnek egymás után olyan dalok, melyek csak egyes verssorokban különböznek egymástól.

5. A régibb gyűjtésekben itt-ott csak kezdőbetűikkel vagy más rövidítésekkel jegyzett szokat kiegészítik, de mindig dőlt betűvel.

6. Minden dal előtt közlik a lelő-helyről és az egyes énekesek személyéről szóló összes tudósításokat.

E mintaszerű tervrajz alapján indult meg a szerkesztés, melylyel két nagytehetségű tagját bízta meg a társaság: Boreniust és Krohnt. Borenius, minthogy vezetője volt a karjalai expedícióknak, az archangelszki Karjalában gyűjtött dalok szerkesztésével bízta meg. Krohn vette át az összes többi vidékek gyűjtését, mely az egész gyűjteménynek második sorozata lesz. A két sorozat pár-

huzamosan fog megjelenni. Véletlenül a második sorozat kezdő füzeté látott először világot; azért int bennünket a szerkesztő, hogy itt a finn népműzsa nem mondta ki utolsó szavát, s hogy e népdaloknak a Lönnrot-féle szerkezethez való viszonyára nézve ne ejtessük ítéletünket tévedésbe, mert az itt közlött szövegeket költői értékekben messze fölülmúlják az archangelszki Karjala dalai. Nekünk azonban úgy sem czélunk itt s nem is lehetne még alapos kritikát mondani a Lönnrot eljárásáról. Mi csak ismertetni kívánjuk az előszó alapján a dalkörök elrendezését s a megjelent első füzet tartalmát.

A dalkörök közül mindenik sorozatban első helyet foglal el az úgynevezett *Sampóról való dal*, mely az egész *Kalevalának* magva, s mely köré csak idővel csoportosult a többi dal. A nyugati sorozatban ez a dal még nem is képez egy kapcsolatos egészet, mint az archangelszkiben, hanem mindig külön áll a kezdete (tudniillik a teremtéről való rege) és a vége (a Sampónak elrablása), s nincs még meg az összekötő dal (a Sampónak készítéséről). Második cyklus *az éj kovácsolásáról* szóló rege, mely itt szintén egészen külön áll, míg az archangeli változatban a Sampo-cyklussal van kapcsolatba téve. A harmadik kör a Väinämöinen és Joukahainen közti dalversenyt foglalja magában. A nyugati vidékeknek ezt a három dalcyklusát közli a megjelent első füzet. — A második füzet szintén olyan dalokat fog tartalmazni, melyek néha a Sampo-dalokba olvasztva is előkerülnek: a *kantele* (lant, hárfa) eredetéről, *Vipunennek*, a hírneves vén tátosnak, föltámasztásáról, és *Väinämöinen* sebéről. A harmadik füzetben lesz *Väinämöinen és Ilmarinen versengése a Pohja-szűz kezéért*, valamint a többi leánykérő dalok is. A negyedik füzetben lesznek *Lemminkäinen* kalandjai, az utolsó ötödikben a *Kuller* és *Aino*-dalok s egyes apróbb dalkörök.

Már az első füzetben sokféle érdekes eltérést látunk a Lönnrot-féle szerkezettel szemben. Csak egyet-kettőt kívánok megemlíteni.

A *világteremtés* regéje Lönnrot szerint így történik: A lég szüze a tengerbe ereszkedik, vízányává lesz. Jön egy kacsa, s nem talál fészeknek való helyet; a vízányának megesik a szíve rajta, s megengedi, hogy térdére rakjon fészket a kacsa. Majd kifordúlnak a kacsa tojásai a fészekből, széttöredeznek, s a darabokból föld, ég, nap, hold és felhők keletkeznek. — Ennek a regének sokféle változatát látjuk a népdalokban. A déli vidékek dalaiban rendesen fecske a fészekrakó madár; fészket majd hajóra, majd szigetre rakja. A fé-

szekdarabokból majd sziget lesz s rajta egy leány, majd pedig nap, hold és csillagok, és így tovább. — Egy népdal például ezt regéli: A fecske, a nap madara, körülropköd egy nyári nap, egy őszi éjtszaka, s keres fészékének helyet. Végre leszáll a tengeren egy hajóra és réz fészekbe arany tojást tojik. A vihar oldalt fordítja a hajót, a tojás a tengerbe gurul. Sziget lesz belőle, a szigeten zöld pázsit, a pázsiton egy leányka. Sok a kérője, de mind hiába kéri. Végre jön Pázsit Tamás (a halál), a leányt szánjába veti, s úgy elhajtat vele, hogy döng belé a puszta. — Egy más változat így beszéli: A fecske, a nap madara, körülropköd egy nyári nap, egy őszi éjtszaka, s keres fészékének helyet. Végre pázsitot talál a tengerben és réz tojást tojik reá. A vihar a vízbe veti a tojást. A fecske kéri a kovácsot, hogy csináljon neki aczélfogú és réznyelű gereblyét. Avval átkutatja a tengert s megleli az elveszett tojást. A tojás sárgájából támad a ragyogó holdvilág, fehérjéből a fényes nap, többi darabkájából az égen a csillagok.

A *Sampo elrablását* a Ladoga tó mellékén így dalolják: Mikor Väinämöinen elkészítette a hajót, Ilmarinent és Joukamointent (Joukahaint) az evezők mellé rendeli s ő maga kormányozza a hajót. Mikor elérkeznek Pohjolába, ott megkeni zsírral a lakatokat s ajtószarkokat, és elaltatja a lakosokat. Erre megrakja hajóját s elindul a prédával. Joukamoinen fölszólítja, hogy a Sampo kézrekerítése öröme daloljon, de Väinämöinen azt mondja, nem lehet, míg látni Pohjola kapuinak fényét. Végre mégis rá engedi magát venni és úgy dalol, hogy megzendülnek belé a hegyek. Ekkor a hangya megcsípi Pohjolában a darút, s az utóbbinak éles sikítása fölébreszti az egész Pohjola népét. Pohjola asszonya látja, hogy eltűnt a nyája, s fölszerel egy hajót száz evezőssel, ezer tétlen ülővel. A Sampo rablói látják közeledni a hajót; ekkor Ilmarinen egy darabka tűzkövet kér Väinämöinentől s egy végtelen hosszú zátonyt csinál belőle. Ezen törést szenved a pohjolai hajó. De Pohjola asszonya sassá változtatja magát, száz embert szárnyaira ültet, ezeret farkára, és csakhamar utoléri az előle menekülőket. Väinämöinen leveri kormánylapátjával a sasnak mind a karrait egyen kívül, de evvel az egygyel magasra fölrántja hajóját a sas. Väinämöinen parancsára újra leereszkedik a hajó. Ezután három éjet kénytelenek «a tengerben» tölteni, Väinämöinennek csak akkor sikerül egy ostorcsapással szétszlatni a ködöt (melyet úgy látszik, Pohjola asszonya támasztott). Ez a dal azelőtt nagyon el lehetett terjedve, mert töredékeit számos helyen megtalálták.

Az *ég korácsolása* Finnországban csak pár sorra szokott terjedni, mindenféle más dalba beigtatva, és az észteknél is csak valamivel bővebb szerkezete van.

A *dalverseny* változatai néha a varázsverseny vagy a kardmérés részletével vannak bővítve. Az egyik például így szól: Väinämöinennek és Joukamoinennek összeakad a kocsija, egybekeveredik a lószerszáma. J. azt mondja: A ki bölcseségre nagyobb, az maradjon meg az úton. Ezzel elővarázsol egy mókust, V. pedig egy nyestet, mely megeszi a mókust. J. egy tavat varázsol, V. pedig Joukamointent fatőkévé dallja a tóba. Aztán következik a váltság megajánlása stb. úgy mint Lönrotnál. — Egy más változatban a kocsik összekeveredésekor azt mondja Väinämöinen: Mérjük össze kardunkat! a kinek hosszabb a kardja, az maradjon meg az úton. V. kardja hosszabb; most Joukamointent fejjel a hóba varázsolja, stb. úgy mint a többi változatban. Más változatok eredetibb formájában mutatják e regét; például: A lószerszám összebonyolódik, és J. azt mondja: Az maradjon meg az úton, a ki tudással nemesebb, dallal gazdagabb! V. azt feleli: Ez csak gyerek tudomány, nem szakállas férfi bölcsesége! J. ekkor avval dicsekszik, hogy tudja, mikép ásták a tenger mélységeit. V. ráfeleli, hogy hiszen ez az ő munkája, senki másé. Ekkor Joukamointent a vízbe dallja. J. könyörög neki s mindig nagyobb váltságot ígér, utoljára egyetlen hűgát ajánlja neki vénsége támaszául, s ezzel megváltja magát. Sírva megy haza s anyja tudakolására elmondja, hogyan odaigérté hűgát. De az anyja megőrül ennek, s azt mondja, világéltében mindig azt óhajtotta, bár családjába kerülne a remek dalok atyja, Väinämöinen.

A második füzet sajtó alatt van s valószínűleg megjelenhetik a jövő év elején. De e sorozatnak többi füzete bizonyára nagy késedelmet szenved egy sajnálandó esemény következtében. Krohn Gyula ugyanis augusztus végén, épen mikor munkája első része nyomtatásban elkészült, hirtelen elhalálozott. Pedig csak 1835-ben született Viborgban. Szülei németek voltak, kis korában franczia és orosz nevelésben részesült, aztán a viborgi svédnyelvű iskolába került, mégis lángoló finn hazafi lett belőle s a finn nemzetnek egyik legjelesebb írója, költője és tudósa. Krohn bámulatosan sokoldalú tehetség volt. Ifjú korában orvosnak készült, természet- és mennyiségtudománnyal foglalkozott, ő írta az első rendszeres chemiát és chemiai műszótárt finn nyelven. Fő munkássága azonban a nyelvészet, történet és néptan körébe esik. Költeményeiben, melyeket Suonio név alatt írt, új hangok és idomok zendültek meg. Egy prózában írt

költői munkáját, a *Hold regéit*, magyarul is élveztük (Vikár Béla fordításában).

Világirodalmi eseménynek mondtuk az ismertetett munka megjelenését, s azt hisszük, a kik irodalmi tanulmányokkal foglalkoznak, nem fognak ellentmondani. A *Kalevala* az egyetlen valóságos népeposz, melyet mind a két alakjában fogunk ismerni: úgy is, a hogy töredékeiben, egyes dalokban él a népnél, úgy is, a hogy a költő művész összeszerkesztette ama töredékeket. Ebből az általános és összehasonlító irodalomtudomány kiszámíthatatlan hasznot fog húzni, s a Finn Irodalmi Társaságnak vállalatáért igen nagy hálával tartozik.

Megemlíjtük ez alkalommal e társaságnak egy más hasonló vállalatát, melynek első kötete már 1886-ban megjelent: a finn népmesék rendszeres kiadását, melyet Krohn Károly szerkeszt (a boldogultnak fia). Az első kötetnek, mely az állatmeséket adja, gazdag tartalma következőleg van fölosztva: állatkalandok (a róka ravaszsága, házi és erdei állatok, az ember és az állat stb. rovatokkal), az állatok eredetéről és a teremtésről szóló mondák, az állatoknak hangjairól s beszédéről szóló mesék, az állatoknak nevei (az összes gúnynevek és körülírások), végre a *változatok*. Ez utolsó rovatban a szerkesztő számot ad az összes adatok lelő-helyeiről és eltéréseiről. — Elhhez a kötethez csatlakozik Krohn Károlynak egy nagyon alapos és becses munkája, melyben részletesen fejtegeti s más népekével egybeveti a finn meseköltést. A megjelent tanulmány, általános mesetörténeti bevezetés után, csak az állatmesék tárgyalásának első részét foglalja magában, melynek egyik szakaszában az orosz-lán és sakál, a másokban a medve és róka körül csoportosuló meséket hasonlítgatja s fejtegeti.

Látjuk ezekből, ha nem is említem a Finn Irodalmi Társaságnak sok más ilyenmű kiadványát, milyen alaposan és sikeresen foglalkoznak finn rokonaink a néptan és népköltés tanulmányaival, s ezeknek különösen oly részeivel, melyeknek földolgozására a művelt népek körében egyik sem oly illetékes, mint épen a finnek és tudósaik.

SIMONYI ZSIGMOND.

Geschichte der ungarischen Litteratur von Dr. Johann Heinrich Schwickler. Leipzig. Wilhelm Friedrich. 1889.

Örömmel vettük e könyvet kezünkbe, s azt hisszük, örömet érzett minden magyar ember e könyv láttára, mely 944 lapon tár-

gyalja nemzeti irodalmunkat, oly nyelven, melyet egy nagy nemzet és a világ tudósainak nagy része beszél s mely ennél fogva nevezetes irodalmi közvetítő. S magyar ember írta e könyvet, ki megfelel Goethe e szabályának: «Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen». Helyreigazítatnak hát a Scherr egyetemes irodalomtörténetének regényes tévedései; nem olvasunk ezentúl egy Czokonallilla nevű magyar íróról, ki egy *Dorothea* című komikus epost írt s egy Franz Kazinczy és egy Franz von Kazinczy nevű magyar íróról; a dr. Weddigen és mások együgyű bolondságait ezentúl magok a németek is megnevetik. Eddig úgy szólva csak Otto v. Leixner szolgáltatott helyes átnézetet a magyar irodalomról egyetemes irodalomtörténetében, magyar emberrel íratván meg az illető fejezetet. Ámde ez a cikk oly sovány, hogy belőle a külföld nem nyerhet fogalmat gazdag költői irodalmunkról. Schwicker műve tehát valóban hézagpótló és érdeme már az is, hogy van.

Schwicker, előszava szerint, ismertetni akarja a magyar nemzeti és pedig első sorban a költői irodalmat; vázolni akarja az időnkénti műveltségi és politikai viszonyokat; figyelmet akar fordítani az idegen irodalmak, különösen a német irodalom hatására a magyarra; nem apologéta vagy egyoldalú kritikus, hanem jóakaró, pártatlan referens: könyve nem akar bibliographia lenni, azért mellőzi az eredeti könyvcímek idézését, forrásait nem idézi lap szerint, legfőleg a szerzőt nevezi meg; szerinte a magyar művek magyar címei német olvasóra úgyis csak pusztá hangok.

Schwicker ilyformán helyesen tűzte ki célját. Kifogásolhatni azonban azt, hogy nem idézi, legalább zárjelben a magyar művek címeit; ha máshoz nem, e címek hozzájárúlhattak volna a magyar szók kiírásának szabatosításához külföldön. Irodalmunk ismertetői erre nem ügyelnek s Fischer *Petőfije* is tele Kecskemét-féle helyesírással.

Kérdés azonban, hogy a helyesen kitűzött célzt eléri-e Schwicker?

Tény, hogy általánosságban nem lehet megtagadni tőle a jóakaratot a magyar irodalom iránt. A magyar közművelődési és politikai viszonyok ecsetelésének tág tért szentel. A magyar irodalomról, általában szólva, helyes és kimerítő képet nyújt. Ez nem zárja ki azt, hogy Schwicker művében elég számos kisebb-nagyobb hiány vagy hiba ne legyen, hogy itt-ott bizonyos irány ki ne villanjon.

Schwicker hideg fővel, langyos szívvel ismerteti a magyar nép küzdelmeit a szabadságért és nemzeti műveltségért. Ráér e közben

és ez rendkívül jellemző vonás, a magyar chauvinismust eléránczигálni és Széchenyi meg Deák idézésével elítélni a múlt és jelen buzgó magyarosító törekvézeit. «Der durchwegs patriotische und nationale Charakter trat in dieser Zeit überall unverkennbar zutage», mondja műve 518. lapján, «doch liess sich nicht verkennen, dass dieser Nationalismus hie und da bereits die natur- und vernunftgemässen Grenzen überschritt. Namentlich suchte sich ein verfolgungssüchtiger, magyarischer Chauvinismus geltend zu machen, der durch seine Auf- und Vordringlichkeit die übrigen nicht magyarischen Nationalitäten des Landes in Beunruhigung und Aufregung versetzte. Das Bestreben nach einer künstlichen, nicht selten gewaltsamen Verbreitung der ungarischen Sprache bewog den Grafen Széchenyi zu folgenden Mahnungen und Warnungen am 24. November 1842 in einer öffentlichen Rede in der ungarischen Gelehrten-gesellschaft». Következik Sz. beszédének egy része.

Hogy ez nemcsak a múltnak, hanem a jelennek is szól, s nemcsak a túlzók visszaélései, hanem állami intézményeink ellen is irányul, nyilván való. Man bemerkt die Absicht und man wird verstimmt. Ez az eljárás helytelen és nem tudom hazafias-e? Schwicker úr nem fogja tagadni, hogy Magyarországon a nemzetiségek néhány szívesen, önszántából magyarosodott és magyarosodik. Ha erőszakot emleget, akkor nézzen Schwicker úr másfelé, ne Magyarországra. Miért nem idézte Schwicker úr Széchenyinek következő beszédrészletét? «Én itt ezen teremben soha többet kívánni nem fogok, mint hogy azon kapocs, mely minket a szláv és horvát nemzetiségekhez köt, legyen magyar, és szeretném ennek ünnepét megülni. Mint régi katona több csatákban voltam horvátokkal, és mint barátok vívtunk és mint barátok vígadtunk együtt a győzelem után; ruházatban s minden legkisebb árnyéklatokban meg szeretném nemzetiségöket hagyni, ide értve a nemzeti és municipialis tendenciákat, — mert valamint azt szeretném, hogy minket soha senki se háborgasson, valamint kívánom, hogy legyenek mindnyájan irántunk méltánylaltal: úgy viszont őket sem kívánom háborgatni; de mi azon kapesot illeti, melylyel összekötvék velünk, miután ez legkevesebb, ennél többet sem kívánok, hanem hogy egy oly nyelv helyett, mely úgy sem az övék, a mi nyelvünket fogadják el. (L. Széchenyi István beszédei, Zichy Antaltól. Buda-Pest, Athenæum 1887. p. 284.)

Schwicker álláspontja a magyar nemzetiséggel szemben minden esetre kifogás alá eshetik. Műve egyébként egy igen sajtászerű compilatio. Kivonat, szó szerinti fordítás és föleresztés váltakoznak

benne. Nem akarunk igazságtalanok lenni: a mű ügyesen összeállított kivonat benyomását teszi. Csakhogy ezt az összeállítást is Toldy és Beöthy schémája szerint végezte. Ez a két jeles irodalomtörténet-írónk immár olvashatja német periphrasisban is illető művének nagy részét. Kívülök kivonatolta Schwicker a következő írókat: Hunfalvi Pál, Vámbéry, Pauler, Müller Miksa, Budenz, Jókai, Gyulai Pál, Szász Károly, Heinrich, Riedl Frigyes, Sturm, Fischer, Dux, Lindner, Steinacker, Koltai Virgil, stb. Az idézés így történik: «sagt Zoltán Beöthy», vagy (Zoltán Beöthy), vagy — névtelenül — Azt mondja Schwicker előszavában: Der Verfasser hat im Verlaufe dieses Buches seine litterarischen und æsthetisch-kritischen Gewährsmänner häufig auch namentlich angeführt, wo er einen Auspruch, ein charakteristisches Urtheil derselben im Wortlaut mittheilt. E szavak illusztrálására íme a következő párhuzamok:

Schwicker, p. 529.

«Der Roman und die Prosa-Dichtung bildeten in West-Europa schon lange eine der reichhaltigsten und wirksamsten Richtungen in der Literatur, als in Ungarn diese Arten der epischen Dichtung noch kaum einen vereinzelter Pflieger gefunden hatte. Die Leselust des ungarischen Publikums war theils nur geringe, theils suchte man durch fremdländische Produkte, insbesondere durch deutsche und französische Literaturwerke ihre Ansprüche zu befriedigen. Erst mit der zunehmenden Pflege und Verbreitung des Schulwesens» etc.

Beöthy, II. 57.

«A regény és beszély a külföldi irodalmaknak már leggazdagabb és leghatásosabb ágát képezte, mikor nálunk még alig volt művelője. A közönség olvasó kedve, melytől ez ág virágzása legfőképen függ, csak ebben az időben kezdett nagyobb mértékben emelkedni az irodalmi műveltség terjedése által, melynek eszközei a magyarosodó iskolák, de még inkább a hírlapok és zsebkönyvek voltak» ...

Nem jellemző-e ez eljárás? De lássunk egy más helyet.

Schwicker, 540.

«Als Baron Jósika auf der Mittagshöhe seines Ruhmes stand, trat ein junger Schriftsteller mit einem Romane auf, und eroberte mit einem Schlage die Leser und die Kritik. Es war dies Freiherr Josef v. Eötvös, ein Mann, dem wir noch

Beöthy, II. 63.

«Jósika pályájának épen delelőjén állott, mikor egy fiatal író egyszerre hatalmas lépéssel vitte előre a magyar regényt. Ez báró Eötvös József, kit mélyen érző kedélye, átható értelme, európai műveltsége és gazdag költői ere az irodalom

auf anderen Gebieten der Literatur an hervorragender Stelle be-
gegnet werden; denn in ihm vereinigte sich der Staatsmann und Philosoph mit dem Redner und Poeten, und in jeder Richtung leistete Eötvös Bedeutendes, ja zum Teil bis heute Unübertroffenes . . .

Franz Toldi bemerkt, dass Baron Josef Eötvös unter den Dichtern Ungarns derjenige war, der in der europäischen Kultur zu höchst gestanden. Wissenschaft und Erfahrung verbündeten sich hier mit eindringlichem Scharfsinn . . . Jede Aeusserung seines Geistes verkündet Weisheit im herz-
erwärmenden und tatenerweckenden Glanze der Poesie. Diese Vorzüge seines reichen Talents traten insbesondere in seinen Romanen zu tage. Hier war er Dichter und Philosoph zugleich und in solcher Doppel-eigenschaft verstand und empfand er die Leiden, Kämpfe und Bedürfnisse der Menschheit und seines Volkes und er wusste ihnen Ausdruck zu verleihen» etc.

több ágában, de különösen a regényben tűntettek ki. Bölcselkedő és költő volt együtt; mint ilyen megérté, átérzé és kifejezésre juttatta az emberiségnek és nemzetének bajait, küzdelmeit, szükségseit. Tehetségének e kettős oldalát mutatják nemcsak költői művei» stb.

Toldi, p. 424: «Történetünk vége felé még egy nagy íróval találkozunk, kivel másutt mint állam-bölcsészszel és költővel már megismerkedtünk, ki minden költőink között európai kulturájával legmagasban áll s ezzel és képességei s szelleme irányával a társadalmi regényre mintegy praedestinálva volt, báró Eötvös Józseffel. Tudomány és tapasztalás szövetkeznek benne éles analytikus értelemmel, melylyel minden lélektani és társadalmi problémát elemez, erős gyakorlati észszel, mely a tapasztalat tényeiből eszmékre emelkedik, s élénk képzelemmel, melynek közbenjárása mellett eszméivel az érzés fölött uralkodik, s kiben ek-kép a tudós, bölcsész és költő a legszebb egységgé olvad. Innen politikai munkáiban és szónoklataiban a kedélyre, a költőiekben egyszersmind az észre hatás; minden szellemnyilatkozata bölcsészet, a költőiség, szívet és képzelmet melegítő és működtető sugáiraiban.»

Nem olyan eljárás-e ez, mint a medicinacsináló gyógyszerészé? S az ilyen helyek száma fölötte nagy. Ha Schwicker például Pázmánynál akármi okból többet ad Beöthynél, Sz. Molnár Albertnél annál hívebben tér vissza rá. Egyike a legsajátosabb fejezeteknek Schwicker könyvében a Madách Imréről szóló. E fejezet kritikai része majdnem teljesen Riedl Frigyesből való, csak egyszer-kétszer szólal meg benne Dux és Jókai.

Compilatiója készítése közben Schwicker nagyon kritikátlanul járt el. A magyar drámairodalom jövőjére vonatkozólag Sturm és Silberstein a «Gewährsmänner»-jei. Az újabb magyar költészetet dr. Koltai Virgil tanulmánya után ismeri, részben «Thomas v. Szanát» is idézi. Általában derűre-borúra idéz és a legképtelenebb ítéletet is kiírja «forrásaiból». Ha a maga lábán akar járni, akkor Goethe jut eszünkbe :

«Es ging, hinkte, fiel, stand wieder auf,
Dann überschlug sichs, rollte plump zu hauf.»

Vámbéry és Budenz között nem tud választani, ide-oda ingadozik ; a magyar nyelvet Jókai szavaival jellemzi (*Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* című műből), melyek csak mosolyt kelthetnek ; a hún mondakörnél csak Hunfalyról és Heinrichről látszik tudni ; a mondákból sok részletet beszél el, de a jellemzetest nem tudja jól kiemelni ; a régi magyar dalosokat nála csakis «regés»-eknek hívják. A legújabb irodalomról így szól : «Das Gros der Sangeslustigen «Jung-Ungarn» wandelt heute mit stolzer Gering-schätzung des vaterländischen Elementes auf den Pfaden der Welt-bürgerlichkeit» etc. A miket dr. Koltai után idéz az újabb költőkre, az nagyon chablonszerű. «Bartók's Karpatenlieder können den Alföldliedern Petőfi's an die Seite gestellt werden». «Zu den besten katholischen Sängern gehört ferner Josef Szulik» (köszönjük szépen). «Karl Kálmán's Buch der Psalmen . . . haben in Betreff der äusseren Form das Non plus ultra der Vollendung erreicht» (!) stb.

A könyvet számos német fordítás teszi becsesbbé a német közönség előtt. A fordítások kiválogatása ellen ugyan szintén lehetne kifogást tenni ; de megelégszünk azzal, ha kimondjuk, hogy legnagyobb részben jók.

Talán hosszúra is nyúlt ismertetésünket befejezzük, bár még fölötte sok észrevételt tehetnénk.

Mint irodalomtörténet különben ránk nézve csekély értékű a munka, szerzője gyöngé compiler, ki egy vaskos kötetet keresztül folyton más-más ember szekerén hurczol meg bennünket ; a német közönség azonban általában helyes átnézetet nyerhet a műből a magyar irodalomra nézve (kivéve a legújabb kort) s ez a mű egyedüli joga a létezésre s egyszersmind érdeme és e tekintetben nem tagadhatni meg tőle a méltánylatot.

iy.

Fölolvasások és leírások. Olvasta és írta : Récsey Viktor Alfonz, okleves tanár, ez idő szerint püspöki könyvtáros és a «Felsőmagyarországi múzeum-egylet» igazgató-választmányának tagja Kassán. I. füzet. Kassa. Szerző sajátja. 1889. 156 l. Ára 1 forint.

Nem önmagáért említjük föl Récsey Viktor Alfonz, okl. tanár, könyvtáros, stb. stb. könyvét, hanem mert e munka alkalmat szolgáltat arra, hogy bírálatával kapcsolatban néhány általános megjegyzést tegyünk.

Személyes hiúságuk legyezgetésével sokan nemcsak önmagoknak, (a mi még nem volna baj) hanem az irodalom tekintélyének is ártanak. Főkép a vidéken divatozó azon elv, hogy «ha valaki összeírt egy kötetre való bármit, siessen azt összegyűjtve a nyilvánosság elé hurczolni», szálka sokak szemében, midőn irodalmi törekvéseink komolyságáról van szó. Mi sem mulaszthatjuk el ez áramlat ellen nem a szerzők, de az irodalom érdekében felszólalni.

Személyes hiúságának, s nem az irodalomnak tett Récsey is szolgálatot akkor, midőn e könyvét közrebocsátotta. Sem kedvünk, sem helyünk, hogy annak darabjaival egyenként, részletezve foglalkozzunk. Egyik részök nagyon is helyhez és időhöz kötött érdekű dolog, (pl. *Ötven év Balaton-Füred múltjából, Ferencz Ferdinánd főherczeg*) másik részök bizonyos körben és időben tehetett szolgálatot, kelthetett tán érdeklődést is, de így, együtt olvasva, megannyi azt a gondolatot ébreszti bennünk, hogy összegyűjtőjök nagyzó, hiábavaló munkát végzett. Néhány megjegyzést minden rövidségünk mellett sem hallgathatunk el.

A kötet harmadik darabja elején, mely *Az első magyar költőnőről* szól, a szerző jónak látta kinyomatni, hogy a *Sopron* XV. évf. 22. száma, az illető fölolvasó-estélyről szólva, ez értekezésről így ítél: «Először főtisztelendő Récsey Viktor úr olvasta föl *Az első magyar költőnő* című nagy gonddal és kitünő szép nyelvezettel írt munkáját Petrőczy Szidóniáról stb.» E tekintélyes helyről jött bírálatához mi csak annyit csatolunk, hogy a Petrőczy Szidóniáról eddig megjelent tanulmányok (elég a Thaly Kálmánét említenem) teljesen fölöslegessé teszik e paraphrásisos dolgozat újabb kiadását, s hogy rég volt az idő, midőn kitünő szépnék tartották az ilyen stilt: «lehetetlen az ő társadalmi helyzetének s az ennek befolyása alatt lelkére nehezült ama fájdalmas borongásnak kellő földerítése nélkül» stb. A szerző különben reményli, «hogy a jelen ismertetés után nem

késend a nagyérdemű írói s a művelt nagy közönség méltó helyet jelölni ki e jeles és nemes alaknak, az első magyar költőnőnek, ama Pantheonban!»

Vadnainak Frankenburg Adolf fölött tartott emlékbeszédét is közli kivonatban e kötet. E beszédet az akadémiában olvasta föl szerzője; később az *Akadémiai emlékbeszédek* között is megjelent az. Ha Récsey e mellett is jónak látta a «Soproni irodalmi és művészeti kör»-ben kivonatban ismertetni, ám nincs kifogásunk ellene, de hogy kivonatát e kötetbe is fölvette, azt érthetetlennek, valóban nevetségesnek tartjuk. Megérjük nemsokára, hogy valamely ifjú író az iskolában gyakorlatul készített kivonatait «sajtó alá rendezi». A szerző... bocsánat! a kivonatóló különben kritikát is gyakorol Vadnai beszédével szemben: keserűen emlegeti, hogy Vadnai, bár a «Soproni irod. és műv. kör» tiszteletbeli tagja, elég merész emlékbeszédében meg nem emlékezni a «Soproni irod. és műv. kör.» részéről Frankenburg sírjába vetett gyönyörű koszorúkról, s az egyletnek a temetésen jelenvolt képviselőiről!

Nem folytatjuk részletező megjegyzéseinket, bár bőviben szolgálhatnánk azokkal; a könyv jellemét talán ennyi is körvonalozza. A nagyzás, a nagyképtűsködés csak nem akar kiveszni irodalmunkból: az irodalom tisztessége és komolysága érdekében a kritikának meg kell tennie azzal szemben kötelességét. Ez magyarázhatja meg, hogy foglalkoztunk e kötettel.

Végül még egy megjegyzést. A szerző *könyvtárosnak* írja magát. Miért nem *könyvtárnok*? A *tárnok* nem új magyar, hanem régi megmagyarosodott szláv szó, mint *asztalnok*. Nem sokára megérjük azt is, hogy a *tárnokmestert* *tárosmesternek*, *Tárnok* völgyét *Táros* völgyének s az *asztalnokot* *asztalosnak* kell írunk. —cs. —k.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr! Becses folyóiratának június havi füzetében Cs. F. *A városi kegyuraság Magyarországon* című monographiámat tüzetesebb ismertetés tárgyává tette. — Ez ismertetésben a többieket nem tekintve, egy oly valótlan állítás foglaltatik, melyet szó nélkül nem hagyhatok.

Cs. F. ugyanis azt állítja, hogy én könyvemben a kánoni törvénytárt nem idézem (464. lap). — Ez állítás súlyát érezni fogja mindaz, a ki tudja, hogy a kegyuraság első sorban egyházjogi intéz-

mény; miért is ezen állítással szemben konstatálnom kell, hogy könyvemben a kánoni törvénytárból tizennégy idézet olvasható.*)

Nem akarván föltenni, hogy Cs. F. tudva valótlanul állított; azt kell hinnem, hogy Cs. F. nem tudja azt: miként szokták a kánoni törvénytárt idézni.

Ezek után fölmentve érzem magam attól, hogy Cs. F. bírálataira tüzetesebben reflektáljak, és méginkább fölmentve érzem magam attól, hogy őt könyvem tárgyilagosságának elbírálására illetékesnek tartsam.

Kiváló tisztelettel

Győr, 1889 június 14-én

alázatos szolgálja

Dr. Timon Ákos.

II,

Tisztelt szerkesztő úr! Azt hiszem, nem fog a tisztelt szerkesztő úr, sem pedig a szíves olvasó szemében önérzetem rovására esni, ha Timon Ákos úrnak, az én udvarias hangú ismertetésemre írt ezen, legalább is udvariatlan levelére ismét csak udvarias hangon teszem meg viszonzváskép észrevételeimet.

El tudom képzelni, hogy Timon úr az én udvarias cikkemben is elég okot találhatott arra, hogy haragudjék. Én azonban — a ki úgy érzem, hogy csak haraggal, de nem sújtó igazsággal állok szemben — ez udvariatlan hangon írt levélben sem találok magamra nézve okot a haragra.

Timon úrnak munkájában tett egyik legfőbb állítása az volt, hogy a protestánsok, a kath. egyházi jog szerint, ki vannak zárva a kegyúri jogok gyakorlatából.

Erre vonatkozólag ismertető cikkemben megjegyeztem, hogy ez állítás nézetem szerint helytelen, hogy a protestánsok az egyetemes kánoni jog szabályainak szoros értelmezése szerint e jogokból

*) *Városi kegyuraság* 9. lapon 3. jegyzet cap. 16 X. de iure patronatus III. 38. — 15. lapon 1. jegyzet cap. 24 X. de electione I. 6. — 25. lapon 4. jegyzet cap. 2 de hæreticis V. 2. in Sexto. — 97. lapon 2. jegyzet C. 16 D. 86 és can. 22 C. 12. Qu. 1 (két idézet). — 98. lapon 1. jegyzet can. 5. C. X. Qu. 1; can. 23 C. XII. Qu. 1 és can. 10 C. XVI. Qu. 7 (három idézet); u. o. 4. jegyzet cap. 7. X. de iure patronatus III. 38; u. o. 5. jegyzet can. 31 C. XVI. Qu. 7 és can. 60 C. XVI. Qu. 1 (két idézet). — 99. lapon 1. jegyzet cap. 13. de electione in VI; u. o. 2. jegyzet can. 14 C. X. Qu. 1 és cap. 4. X. de iure patronatus III. 38.

nincsenek kizárva; és úgy magyar, mint latin szövegben idéztem (457—458-ik lap) is a kánoni törvénytárból azon két mondatot, a melyeknek nyilvánvaló és magyarázatot alig megtűrő értelme e megjegyzésemet igazolttá teszi.

Közvetlenül ez idézéseim s azt kísérő fejtegetéseim után megjegyeztem, sőt hibaként meg is róttam; hogy Timon úr ezen a fölvetett kérdés elbírálására főfontosságú mondatokat, a kánoni törvénytárból nem idézi.

Utóbb (464-ik lap) aztán, a midőn az addig mondott részletek alapján, a munkát általánosságban igyekeztem jellemezni, a mű fényoldalainak határozott kitüntetése mellett, egy közbe vetett rövidke mondatban, mint lényeges hiányra ismét vonatkozást tettem az említett idézés elmulasztásában álló fogyatékkosságra.

E közbe vetett mondatka az, a mire Timon úr levelében reflektál.

Hogy én e mondatkával nem akartam egyebet, mint röviden utalni arra a most jelölt lényeges hibára, hogy tudniillik szerző az említett főfontosságú mondatokat, vagy ide vonatkozó egyéb tételeket, a kánoni törvénytárból nem idézi, sőt teljes hallgatással mellőzi, és hogy e mondatkával távolról sem volt szándékomban az olvasóban azt a hitet kelteni, mintha szerző művében ép az egyházjogra nem helyezett volna kellő súlyt; nyilván kiténik bíráló cikkem utolsó előtti bekezdésének első mondatából, a melyben határozottan sőt hibáztatólag mondom azt, hogy Timon első sorban és mindenek előtt, az egyházjogi szabályokat latolja.

Nem hiszem különben, hogy akadt volna cikkem olvasói között akárki más is, a ki ezen — elismerem nem tökéletes szabatsággal stylizált, közbeszúrt mondatkát — az előzmények, a kapcsolat, valamint egyéb Timon úr értelmezésével nyilván ellenkező, ide vonatkozó állításaimat figyelmen kívül hagyva — úgy félre értette volna, mint ő.

Készséggel elhiszem, hogy Timon úr teljes jóhiszeműséggel járt el, a midőn e mondatkának intenciómnak nem megfelelő értelmet tulajdonított; — és természetes magyarázatát is találom ennek azon régi igazságban, hogy mindég a mű írója a legelfogultabb olvasója a bírálatnak.

Nem akarván az ellenem megkísérlett személyes élű vágásra hason éles vágással felelni, nem fogom azt fejtegetni, hogy egy részletes érveléssel írt komoly bíráló ismertetéssel szemben, általán véve helyes eszköz-e a védekezésre, a személyes élű támadás és különösen

őhejys-e annak az a módja, a melyet Timon úr használ levelében hogy tudniillik egész cikkemből kiragad egy közbeszúrt mondat alakjában tett állítást és — megfosztván azt, minden előzményétől, kapcsolatától és vonatkozásától, — kizárólag abból, és annak alapján levezeti és megállapítja, hogy én illetéktelen vagyok művének tárgyilagosságáról bíráló véleményyt mondani.

De ha ezt — híven ragaszkodva választott jelszavamhoz, az udvariassághoz, — nem teszem, azt hiszem, az igazság érdekében helyén való, ha válaszomnak ez érdemleges része után még megemlítem és meggyőződésemnek megfelelőleg konstatálni megkísértem azt, hogy Timon úrnak levelében tett alapállítás a jelen esetben föltétlenül jogosulatlan vagyis, hogy azt még az esetben is jogosulatlannak szabad mondanom, ha eddigi magyarázatomban említett ténykörülményeket teljesen nem tekinteném, és ha a neheztelt mondatkának szorosan a Timon úr levelében imputált értelmet tulajdonítanám. Föltétlenül jogosulatlannak mondom pedig Timon úr levélbeli állítását és arra alapított támadását azért, mert — a mint erről ismételten is meggyőződést szereztem — Timon művében, a kánoni törvénytárból, nem hogy tizennégy, de a szó helyes és a fenforgó esetben nézetem szerint egyedül elfogadható értelmében egyetlen sor idézet sem olvasható: és így tulajdonképen ő állít valótlant, a midőn azt mondja, hogy művében e törvénytárból vett tizennégy idézet olvasható vagy legalább is ő reá áll az, hogy nem tudja mikép kell a kánoni törvénytárból egy oly monographiában idézni, a mely egy problematikus és jogi bizonyítást igénylő kérdést akar közmeggyőződést keltőleg megoldani.

Hiába kísértené meg ugyanis a szíves olvasó, hogy Timon úr munkájában, a törvénytárnak azon részeiből, a melyekre ő jegyzet alatt hivatkozik, csak egy sor idézetre is akadjon; nem találna a munkában semmivel sem többet, mint a mi a levélben van, jelesül a törvénytár egyes címeinek és fejezeteinek jegyzet alatt való megjelölését.

Ha a szóban forgó munka, a kánoni törvénytár kezelésében jártas szakférfiaknak szánt dolgozat lenne, és ha e codex — úgy mint a polgári törvények — kizárólag szabatos meghatározásokat és rendelkezéseket tartalmaznának és végre, ha Timon a megoldandó főkérdésekben, a hol csak lehet, mindenütt és kivétel nélkül utalna jegyzet alatt e szabályokra: akkor ez utalást, elismerem, egyértelműnek és egyértékűnek lehetne venni a törvénytárból való idézéssel és akkor — azt mondanám, — hogy csak sajnálatos félreértés van kö-

zöttünk, és hogy Timon urnak — ha az apprehendalt mondatkát minden kapcsolattól megfosztottan nézi — alányilag igaz oka van a neheztelésre.

De a midőn munkája nyilvánvalólag szélesebb körű közönségnek van szánva s a midőn tudvalevő, hogy a kánoni törvénytárnak egyes szakaszai igen sok esetben hosszas és a legkülönbözőbb nézeteknek tért engedő magyarázó fejtegetéseket tartalmaznak s különösen a midőn Timon e jegyzeteket a legtöbb esetben senki által kétségbe nem vont, s a kérdés érdemére alig tartozó általános jellegű állításaihoz biggyeszi és ép sarkalatos állításait — a melyek pedig a kánoni törvénytárban részletesen tárgyaltnak — ily jegyzettel alig vagy egyáltalán nem látja el: akkor Timon urnak támadása úgy hiszem, még a felállított föltevések mellett is jogosulatlan és az általa felhozott utalásokat semmiképen sem lehet az általam kívánatosnak mondott szöveg-idézéssel egyértelműnek és egyértékűnek venni; hisz egészen más szolgálatot tesz mind a kettő: ez meggyőződést kelt az alapos gondolkozóban, amaz, a gyakorlatban tényleg csak arra szolgál, hogy imponáljon a fölületés olvasónak.

A mondottak illusztrálására — ha tisztelt szerkesztő úr helyet ad — im idézem a 154 lapra terjedő munkából mindazon helyeket, a hol a Timon úr levelében említett kánoni törvénytárból vett «idézetek» olvashatók:

9-ik lap. III. Sándor pápa óta a kegyuraság, nem a földesúri hatalom kifolyása többé, hanem jus spirituali annexum.*)

15-ik lap. . . . «az egyetemes egyházjog szintén ösmeri a községi kegyuraságot és a községi lelkész-választó jogot, a mennyiben az a bemutatási jogra vonatkozik, elismeri.**)

25-ik lap. Általános elvi szempontból a kegyuraság, mint jus spirituali annexum csak olyanok által szerezhető és gyakorolható, a kik katolikus egyháznak tagjai. Ebből kifolyólag a kereszteleetlenek, nevezetesen pogányok és zsidók, ki vannak zárva, valamint azok is a kik activ tagságukat elvesztették, noha ez által egyházi kötelezettségek alól nem menekülnek, úgy mint az eretnekek, schismaticusok és apostaták.***)

97-ik lap. . . . A mindenkori javadalmas, úgy a kánonok, mint a magyar particularis jog szerint, csak haszonélvezője a javadalomhoz tartozó vagyonnak, a melynek fölös jövedelmét szintén egyházi

*) Cap. 16. X. de jure patronatus III. 38.

**) Cap. 24. X. de electione I. 6.

***) Önként következik ez: cap. 2. De Hæreticis (V. 2.) in Sexto.

czélokra, nevezetesen templomok, iskolák felállítására és a szegények gyámolítására kell fordítani.*)

98-ik lap. «Az egyházi vagyonkezelésnek ellenőrzése első sorban a püspököket illeti.»**)

A felügyelet sikeres gyakorlása végett követelheti az egyházi számadások előterjesztését***) «és ha azt tapasztalná, hogy az egyházi vagyon alapítás-ellenes czélokra fordítatik, észrevételeit megteheti és az illetékes egyházi hatóságnál, a visszaélések megszüntetését indítványozhatja».†)

99-ik lap. Számos egyházi törvény intézkedik egyszersmind arról is, hogy a kegyurak a «jus advocatiæ alapján gyakorolt felügyeleti joggal vissza ne éljenek, nevezetesen a megürült egyházi hivatalok jövedelmeit saját hasznukra ne fordítsák»,††) «a kegyes ajándékokat el ne tulajdonítsák».†††)

A ki bíráló czikkemet elolvasásra érdemesítette, tudni fogja, hogy én ott szerzővel számos alapvető tételében nem értettem egyet.

Ezen, a kánoni törvénytárból vett jegyzetekkel díszített, idézett állításai közt azonban csak egyet találtam olyat, a melyről bírálatomban nem vele egyetértőleg nyilatkoztam volna. Ez szerzőnek azon már jelen soraim elején tárgyalt állítása, a melynek értelmében a protestánsok, az egyházjog szabályai szerint, a kegyuri jogok gyakorlatából ki volnának zárva.

Szerinte ez állításának helyessége «önként következik» a művének 25-ik lapján általa írt jegyzet alatt hivatkozott cap. 2. De Hæreticis (V. 2-ből.)

E most hivatkozott, hosszas fejtegetést tartalmazó, szakaszban és — és hihetőleg mások is, a kik azt a kánoni törvénytárban megtekintették — alig olvashattak ki egyebet, mint részletes körülírását és meghatározását annak, mi az alaki és anyagi, mi a külső és belső, és mi a túrt és nem túrt eretnekség, a mely fejtegetésekből nézetem szerint ép úgy következhetik «önként» az én állításom helyessége, mint a Timon úré.

Holott ha Timon úr úgy jár el, a mint én azt helyén valónak gondoltam és gondolom, jelesül ha a helyett, hogy ezen, szerinte

*) C. 16. D. 86, és can. 22. C. 12. Qu. 1.

**) Can. 5. C. X. Qu. 1., can. 23. C. XII. Qu. 1. és can. 10. C. XVI. Qu. 7.

***) Can. 7. X. de jure patronatus III. 38.

†) Can. 31. C. XVI. Qu. 7. és can. 60. C. XVI. Qu. 1.

††) Can. 13. de electione in VI.

†††) Can. 14. C. X. Qu. 1. és cap. 4. X. de jure patronatus III. 38.

önként következő, igazságok alapjául önkényes tetszéssel megválasztott kánoni részekre jegyzet alatt általánosságban utal, egyszerűen csak a tartalomjegyzék segítségével kikeríti és idézi e törvénytárból a szorosan e kérdésre vonatkozó részeknek szövegét: akkor az önként következő igazságok széles, de nem biztos alapján nyugvó következtetésnél minden esetre több bizonyító erővel bíró pozitív és határozott érvet kap, csak hogy persze olyan érvet, a mely kizárólag az én fölfogásom helyessége mellett nyomott volna a latban.

Mindezekkel azt hiszem, eléggé nyilvánvalóvá sikerült tennem, hogy Timon úrnak nem volt kellő igaz oka és joga arra, hogy engem csupán azért, mert munkája fényoldalainak kiemelése mellett, annak az idézések hiányában álló fogyatékossgot is hangsúlyoztam — oly modorban támadjon meg, a mely modor az eszmék tisztázására szolgáló további tárgyilagos vitatkozását csaknem lehetetleníti és nyílt ellenkezésben van a művelt népeknél dívó irodalmi érintkezés legelemibb szabályaival.

Befejezésül azt hiszem, szabad a mondottakból Timon úr levelére vonatkozólag is levonnom azt a következtetést, a melylyel művéről írt ismertetésemet befejeztem, jelesül, hogy Timon úr ez ismertetésemmel szemben sem járt el kellő tárgyilagossággal.

Buda-Pest, 1889 június 16-án

kiváló tisztelettel

Cs. F.

*

*

*

A bírált és bíráló iránti tekintetből közöljük ugyan e levelet, de azt hiszszük, hogy az egész polemia fölösleges volt. Timon könnyen észreveheti vala, hogy mit ért a bíráló az *idézés* alatt, de még ha e pontban a bíráló téved is, Timonnak akkor sincs joga azt mondani, hogy fölmentve érzi magát minden tüzetesebb fejtegetéstől. Egyes tévedések még nem tesznek értéktelenné se könyvet, se bírálatot. A megbírált író vagy hallgat s az értelmes olvasókra bízza ügyét, vagy ha felszólal, legalább nagyjában bele bocsátkozik a dolog érdemébe is. E nélkül minden polemia az írónak csak sértékeny hiúságát vagy épen gőgjét árulja el. Egyébiránt e levelek közlésével a *Budapesti Szemlé*ben befejezettnek nyilvánítjuk a polemiaát. *Szerk.*

ÁRGIRUS.

Régibb irodalmunk verses termékei közt egy sincsen, mely tárgyának költői értékét és előadásának mesterkéletlen báját tekintve, azzal a szép költői elbeszéléssel versenyezhetne, mely *Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűz leányról* címmel, nem tudjuk mikor, nem tudjuk hol, megjelent, és alig egy-kettő van csupán, mely eredetéhez és tartalmához fűződő érdekes problémáinál fogva, annyira vonzaná az irodalomtörténet-írókat és a belletristákat, mint Gergei Albertnek e bájos műve. A költemény tárgya a népköltészet legszebb virágaiból alakul és még ma is, nemcsak szűkebb hazánkban és Erdélyben, hanem a ruméneknél is elevenen él a nép ajkán. A tárgynak e vele született költői értékén kívül, melyet a költőnek semmi körülmények közt el nem vitatható művésze még fokoz, igen vonzóvá teszi Árgirus historiáját a munkának sok tekintetben rejtélyessége, az a mindenféle eldöntetlen probléma, mely hozzá fűződik. Nem tudunk szerzőjéről semmit, sem azt, hogy ki volt, sem azt, hogy hol és mikor élt, még a nevére nézve is, melyet csupán a sokféleképp magyarázható vagy megfejtethető versfők tartottak fenn, igen eltérők a vélemények. Nem ismerjük művének forrását, pedig ő maga is hivatkozik ilyenre, és nem tudjuk, milyen viszonyban van e forrásához, azaz: fordító-e vagy átdolgozó, vagy, a mi szintén lehetséges, az anyagnak önálló megalkotója-e? Azt sem tudjuk biztosan, legalább erre nézve is eltérők a vélemények, a népből ment-e át az Árgirus története a mi költeményeinkbe vagy megfordítva, a költemény nagy elterjedése és méltó kedveltsége segítette-e népmesévé e tündéres historiát? De még egy másik probléma is fűződik e műhöz: két nemzet tekinti tárgyát a magáénak, a

magyar és a rumén; kérdés, melyiké, ha ugyan egyikőké . . . Mind e kérdések és kétségek igen vonzóvá teszik az Árgirus történetét a kutatóra nézve és már többen készítették meg problémáinak megfejtését.*) Magam is már évek óta foglalkozom vele, a nélkül azonban, hogy csak egyetlen kérdésre is biztos feleletet tudnék adni, csak egyetlen problémát is képes volnék igazán megoldani. Ha mégis inkább alanyi meggyőződésen minttárgyi bizonyítékokon alapuló nézeteimmal előállok, teszem ezt abban a reményben, hogy talán mások, kutatásaim eredménytelenségén fölbuzdulva, több pozitív szerencsével fogják folytatni a munkát, teszem főleg és első sorban egy legújabb irodalmi jelenségnek hatása alatt, mely a következő megjegyzéseknek bizonyos actualitást kölcsönöz és nyilvánításukat, töredékességek és befejezetlenségek mellett is, némileg indokolja.

A *Rumänische Revue* ugyanis múlt évi október-novemberi füzetében *Árgir és Helén* cím alatt Barac János rumén költőnek egy terjedelmes költői elbeszélését (Fischer L. V. német fordításában) közli, melynek tárgya, mint már pusztá czíme is mutatja, az Árgirus királyfiról és tündér Ilonáról szóló ismeretes történet, mely hazánk legkülönbözőbb vidékein már régóta és még ma is mint kedvelt népmese él a nép ajkán és mely régi, de pontosan meg nem határozható időből, talán a XVI. század végéről vagy a XVII. század elejéről, Gergei Albert szép költői földolgozásában maradt reánk. A rumén szemle szerkesztője a közlött fordításhoz megjegyzi, hogy «e népmese már régen Barac (azaz a jelen század kezdete) előtt az erdélyi rumén és magyar népnek közös birtoka volt és még ma is az: főleg az elsőnek (a rumén népnek) ajkán nagy elterjedésnek örvend és jó formán minden paraszt kunyhóban otthonos». Azután hozzáteszi még, hogy Barac allegorikai értelmet kíván tulajdonítani e történetnek, a mennyiben szerinte a népmese cselekvénye Erdélynek Trajanus császár által való elfoglalását jelképezi.

A szerkesztőnek e jegyzetében mindenek előtt egy igen lényeges mozzanat van, talán nem épen szándékosan, bár a a célzatosság elég valószínű, teljesen elhallgatva. A rumén

*) Sok tévedés mellett legtöbb körültekintéssel és aránylagos sikerrel Váli Béla: *Árgir a magyar költészetben*, *Egy. Philolog. Közlemény*, VI. 1882. 33—49. l.

vagy magyar irodalomban nem jártas olvasó, e jegyzet alapján, természetesen azt fogja hinni, hogy a rumén költő a nép ajkán élő népmesét dolgozta föl költői elbeszéléssé, úgy a mint e népmesével a köznép elbeszéléseiből megismerkedett. Ez nagyon téves fölfogás volna, melyre Barac, ki előszavában legalább céloz forrására, nem szolgáltatott okot. Mert Barac költeménye nem egyéb, mint Gergei Albert költői elbeszélésének alakilag szabad, de tartalmilag egészen hű fordítása — úgy látszik, a mennyire a sok helyütt egy kissé feszes és erőszakos német fordításból ítélni, szép és költői értékű fordítása, de mégis csak fordítása.

Barac János 1772-ben született Brassóban, tanító és rumén tolmács volt a brassói törvényszéknél és 1848-ban halt meg. Népies költő volt, ki a nép nyelvén, népies versformákban és népies stilben írt és azért nemzetének igen kedvelt írójává lett, kinek művei nagy elterjedést nyertek. Árgir költeménye 1800-ban jelent meg Nagy-Szebenben. Írt ő ezen kívül még két nagyobb epikai művet: *Jeruzsálem pusztulását* nyolcz énekben (1821.) és *Odyseus bolyongásait* hét énekben, fordított egyes részleteket Ovidius *Átváltozásai*ból és az *Ezeregyéj* meséiből és kiadta a *Vasárnapi lap* című rumén heti lapot. Barac igen jól tudott magyarul és így Gergei költeményének, mely a múlt század óta a röpke ponyvairodalomnak egyik legelterjedtebb terméke, se megszerzése, se átdolgozása egyáltalában nem okozhatott neki nehézségeket. A rumén költő lépésről lépésre, azaz versszakról versszakra követi a magyar eredetit, melynek még kisebb részleteit, például hasonlatait vagy képeit is híven megtartja. Még a nepies irányával elég ellentétes, a renaissance hatásából származó tudós részleteket és célzásokat sem mellőzi, milyen például a Gergei költeményében az I. rész 49. versszaka, melyben a magyar költő a tündérleány szépségéről így szól:

Juno, Pallas, Venus, Dido és Minerva
Ezzel nem ér vala, nympháknak soksága,
Sem a szép sibyllák, sem éneklő Múzsák:
Ékes tekinteti mert mind fölülmúlják.

Baracnál, ill. német fordítójánál:

Juno, Venus, Luna mild
Gleichen mitunter ibrem Bild,

Nicht die Dido des Aeneas,
 Auch das Antlitz nicht Medeas.
 Ja selbst von den Nymphen keine,
 Die da schweben durch die Haine;
 Auch des Sanges Muse nicht.

Sőt még az elbeszélésnek bizonyos stilaris fordulatait sem mellőzi, ha egy kissé módosítja is, milyen Gergeinél a II. rész 39. versszaka :

Egymás-szeretők közt mely szokott lenni
 Egyik a másikkal nagy sokat beszélle,
 De hogy senkinek már neheze ne lenne,
 Csak rövid beszéddel minden ember értse.

Baracnál, az elbeszélésnek teljesen megfelelő helyén :

Wie's die Jugend pflegt zu thun,
 So verstanden sie es nun
 Süsse Reden auszutauschen.
 Wer es will, mag sie belauschen.
 Ich inzwischen will euch sagen,
 Wie das End' sich zugetragen.

A rumén költő csupán oly helyeken tér el Gergeitől, hol ez, századának naivabb ízlése szerint, egy kissé nyers vagy szerelmi dolgokban túlságosan természetes és világos. De e csekély számú és csekély jelentőségű eltérések egyáltalában nem teszik kétséssé, hogy a rumén költő a mi régi verselőnknek hű fordítója. Csak egyetlen egy helyen föltünőbb Barac eltérése : a boldog pár esküvőjéből ugyanis, a költemény utolsó részében, a fordító néhány helyi vonás beleszővésével rumén esküvőt csinál :

Hei! Wie die Pokale klingen!
 Frohe Geigentöne mischen
 Mit der Fluera sich dazwischen,
 Die Trompete jubelt laut,
 Auch das Cymbal klingt gar traut
 Und mit seelenvoller Ruh'
 Pfeift der Dudelsack dazu.

Ez egyúttal az egyedüli hely az egész költeményben, mely bizonyos tekintetben nemzetiségi jellegű, vagy legalább helyi ízű; az összes többi versek semmivel sem árulják el sem azt,

hogy magyar eredetivel, sem azt, hogy rumén költeménynyel vagy épen, hogy rumén népmesével van dolgunk.

Nem árulják el a szerzőnek allegorizáló irányzatát sem, melyet a *Rumänische Revue* szerkesztőjének idézett jegyzete kiemel. A cselekvény jelképi jellegének a költeményben magában semmi nyoma; de igenis ki van az fejezve Baracnak a műve elébe írt (de le nem fordított) következő *Előszavában*:*) «Sokan olvassák Árgirnak magyar nyelven írt történetét, a nélkül, hogy mást találjanak benne, mint egyszerű elbeszélést; de egy másik, sokkal mélyebb gondolat is rejlik benne. A régi időkben egy hatalmas nép uralkodott Erdély fölött, és pedig a dákok. Ezeknek volt a második században egy Decebal nevű királyuk, a ki, legyőzvén Róma császáraját, Domitianust, arra kényszerítette, hogy a hatalmas rómaiak adót fizessenek a dákoknak. Azonban a koczka megfordult Trajanus császár idejében, ki két ízben jött Erdély ellen és végül meg is hódította és Róma hatalma alá hajtotta az országot. Ez a dolog (mese) értelme. Ide tartozik az is, hogy Trajanus élete ez alkalommal nagy veszélyben forgott, mert Mœsiának (a mai Bulgária- és Szerbiának) határán néhány orgyilkos cselet vetett neki, de fölfedezték és kivégezték őket. Ebben a történetben Árgir alatt értsd Trajanust és az aranyhajú tündér alatt Erdélyt aranybányáival, melyek már régi időkben híresek voltak. Csak másod ízben képes Árgir megnyerni Ilonát, mint Trajanus is Erdélyt, miután halállal büntette meg azt a szolgáját, ki neki útjában volt, mint Trajanus is gonosz elleneit.»

Ez Barac allegorikai magyarázata, melynek indokoltságáról kár egy szót is vesztegetni, bár el kell ismerni, hogy a rumén költő e fejtegetésben előzőihez képest még igen tapintatos és ízléses embernek mutatkozik. A mesében lappangó e «mélyebb értelemről» a nép soha sem tudott, nem is népies jellegű az; az egész allegorizálás nem egyéb, mint rosszúl alkalmazott tudákosságnak élvezhetetlen gyümölcse. Erre nézve nézeteltérés nem is képzelhető. Gergei költeményében egy betű sincsen, melyből azt volna szabad következtetnünk, hogy a régi magyar író ismerte volna ez allegoriát, és Barac Jánost is megóvta helyes költői érzéke attól, hogy szép költeményét holmi

*) Megjegyzem, hogy a rumén dolgokban egyik derék tanítványom, Branisce Valér úr, volt szíves segítségemre lenni.

allegorikai czélzásokkal eléktelenítse. Minket ezúttal nem is az allegoria jogosultsága, melyről komolyan nem beszélhetni, hanem csupán eredete érdekel.

Barac forrása e jelképi magyarázatban Benkő József volt, ki Erdélyről írt nagy könyvében,*) a hol az országnak Trajanus császár által történt elfoglalását érinti, a következő jegyzetben okoskodik az Árgir történetéről: «A rómaiak által elfoglalt Daciának nem ügyetlenül kifejezett történetét olvassuk egy költői előadású mesében, melyet olasz krónikák alapján magyar nyelven Gergei Albert írt meg s melynek czíme: *Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűz leányról*, közönségesen: *Árgirus Historiája*. Ez Árgirust serdülő ifjunak mutatja be, ki egy Acletus nevű atyától és egy Medena nevű anyától származott és ki szerelemre gyúladva egy arany hajú leány iránt, változó szerencsével kalandozva, élete veszélyeztetésével ért el a mesés leány hazájába és királyi házába és ott fényes esküvőt ült. Ez elbeszélésnek értelmét röviden így kell fölfognunk. Van itt három görög és ugyanannyi magyar szó. A görögök közül Acletus annyi mint a dicsőségtől megfosztott, a mi alatt Róma városa és a római tanács értendő. Mert Róma, a dákok és más nemzetek diadalai következtében, az azelőtt sok birodalom fölött gyakorlott főnhatóságából és dicsőségéből igen sokat veszített. Medena annyi mint semmi vagy üres és jelképezi Italiának abban az időben már nagyon is hanyatlófélben levő virágzását. Árgirus már a szó erejénél (értelménél) fogva annyi mint ezüst és helyesen Trajanust jelképezi, ki Rómának és Italiának ezüstje, azaz ekessége, dicsősége és oltalmazója volt, és a ki Dáciát, mely néhány éven keresztül Róma gazdagságának költekezője volt, a római hatalom alá vetette. A leány továbbá, ki tündér szűz leálynak van nevezve, Dáciát jelzi. És azért neveztetik tündérnek, azaz a szóval, mely a magyarban azt fejezi ki, a mi hirtelen szemeink elől eltűnik: (mert) Dacia egyfolytában hegységekben és erdőségekben, mintegy rejtkehelyekben, elrejtőzik. Leány tudniillik atyja leánya (filia) anynyiban, hogy a mese szerzőjének a daciai királyság mintegy még

*) *Transsilvania*, Claudiopolis, 1778, I. 16. l. — A kérdéses jegyzetet Toldy Ferencz eredetiben idézi: *Magyar költők élete* I. 71. l. En fönt lehető pontos, de egyúttal értelmességre törekvő fordításban adom.

fiatal korúnak látszott. Szűz, mert azt hitték, hogy Trajanus előtt semmiféle idegen nép uralmának nem volt alá vetve. A szűznek arany hajat tulajdonít, mi Dáciának aranyban való nagy gazdagságát jelképezi. *Abból a szempontból, hogy az idézett költemény, noha költői szépség nélkül való, oly kegyben áll az ifjúságnál, kivált a nép között, hogy annak, mintha valószínű történet volna, olvasása után, akár valami szent könyvecskéé után, mód fölött áhítoznak, hátra (szükséges) volt, hogy ez elbeszélést a meséknek barátjai számára megmagyarázzuk.»*)*

Ez utolsó mondat, melyet Benkő maga dőlt betűvel szedett, kétségtelenné teszi, hogy az Árgir történetének ez allegorikai magyarázata magának Benkőnek a találmánya, ki önhitt tudakosságában föl nem ismeri, sőt egyszerűen tagadja a Gergei elbeszéléseinek költői értékét és jelképi fejtegetésénél kétségtelenül, egyebütt követett szokása szerint, hivatkoznék a népre vagy az irodalomra, ha e hóbortját akár onnan, akár innen vette volna. Az egész allegoria különben oly erőszakos és képtelen, hogy még tudós tákolmánynak is gyöngye fölfedezés. A népnek józan érzéke soha be nem vette, nem hogy, a mi egyáltalában ellenkezik minden igazi népköltéssel, kigondolta volna.

De bár az allegoria maga kétségtelenül Benkő műve, minden előző nélkül nem volt. A hóbort magvát Otrókócsi Fóris Ferencz vetette el,**) kinek főjelentősége tárgyunk szempontjából különben abban van, hogy ő az első forrás, mely Gergei művét magát említi. Otrókócsi a Tyndareus név magyarázatában a következő etymológiai csudákat míveli: «Tyndareus . . . szerintem a mi scytha tündér szónktól származik (melyet tyndérnek is írhatnánk). Ez a szó nálunk azt a fürge és mozdulataiban meg taglejtéseiben gyors embert jelenti, ki könnyű szerrel az emberek szemei elől eltűnni vagy alakját megváltoztatni tudja. E szó egyszersmind főnév gyanánt is szerepel, a mennyiben mint ilyen vagy azt az erőt jelenti, mely az embert olyan mozgékonyvá teszi, vagy magát az egyes embert, ki ezzel az erővel rendelkezik. Ebből van a tündéres melléknév,

*) A mi fönt dőlt betűvel van szedve, a latin eredetiben is így van kiemelve.

**) *Origines Hungaricae*, Franequeare, 1693. II. 66. l.

a ki tudniillik a mozgékonyiságnak e tulajdonságával bír. Mondhatnók mintegy: szemfényvesztő vagy kuruzsló is, csak-hogy a mi tündér és tündéres szavaink enyhébb és tisztességesebb fogalmat fejeznek ki. Beszélnek nálunk tündérországról is, mintha azt mondanám: tyndarus-féle ország. Nálunk a köz-nép alatta helytelenül Erdélyországot érti, mintha tündér annyi volna, mint Erdély. De mégis, ha emlékezetem nem csal, valami köznapi verses historiának bekezdéséből, melyet olvastam (bekezdése ez: A tündérországról bőséggel olvastam, olasz chrónikából kit megfordítottam stb. A história egyéb tartalmát sem időm nem volt elolvasni, sem Isten nem engedte [hogy tudniillik elolvassam], kinek kegyelme azt akarta, hogy én mindig magasabb dolgokban találjak gyönyörűséget;) ebből a bekezdésből tehát azt hiszem, hogy a trójai birodalmat vagy a régieknek, a kiknél már régen mesélnek csodálatos átváltozásokról, valamely más országot akarja jelenteni. Ha kezeim közt volna az a vásári história, valami biztosabbat mondhatnék róla; azt azonban, mit a tündér szó eredeti értelméről mondtam, oly biztosan tudom, mint anyanyelvem más szavainak értelmét.»*)

*) A fordítás hű is értelmes is akar lenni, a mi Otrókócsi stílusával szemben nagy föladat. Azért közlöm az eredeti szöveget a különben is ritka könyvből: «Tyndareus, Pater Helenæ Argivæ, annis c. 1230. a. N. Chr., venit mihi a Scythico nostro Tündér (ac si scriberem Tyndér); quod significat nobis hominem adeo agilem ac celerem in suis moribus ac gestibus, ut facile se possit subtrahere ab oculis hominum vel se permutare. Est etiam quasi loco substantivi, ut significet sive eam vim, quæ facit hominem adeo agilem, sive ipsum hominem in concreto, qui tali vi præditus est. Hinc Tündéres adjectivum, qui nempe ea vi agilitatis præditus est: quasi dicas agyrtam seu præstigiatozem, nisi quod nostrum Tündér et Tündéres mollius quid sonat et honestius. Dicitur etiam apud nos Tündér-Ország, quasi dicam Tyndareum Regnum, per quod, etsi Vulgus nostrum inepte Transylvaniam intelligit, quasi Tündér esset Erdély; attamen si me non fallat memoria, ex initio saltem Historiæ cujusdam trivialis Rhythmicæ lecto (cujus initium est: A Tündér Országról bőséggel olvastam; Olasz Chronicabul kit megfordítottam stb. Reliqua Historiæ intima nec tempus legere mihi permisit, nec Deo placuit, cujus gratia altioribus me semper delectari voluit;) ex initio inquam illo puto per hoc vel Regnum Trojanorum vel in genere veterum eorum, apud quos tam miræ olim metamorphoses fuisse finguntur, intelligi.

Eddig Otrokócsi, ki kétségtelenül befolyásolta Benköt, kit viszont Barac egyszerűen kivonatol. Hogy Otrokócsi honnan vette azt az állítását, hogy «nálunk Tündérország alatt rendszeren Erdélyt értik», azt nem tudom; de megjegyzendő, a mi különben köztudomású, hogy e szerző állításaira bajos építeni.

Az Otrokócsi-Benkő-féle álláspontot, de ismét egy lépéssel tovább fejlesztve, megtaláljuk Kővári Lászlónál*), ki mint a legújabb vélekedések és állítások forrása érdemel említést. Kővári régi költeményünk szerzőjét Gergely Albertnek nevezi és közli is teljesen művét, de nem eredeti alakjában, hanem Piskolti Istvánnak 1781-diki átdolgozásában. Kővári szerint Kecskékő várát mondja a nép Tündér Ilonáénak.***) Aztán folytatja (a költemény közlése után): «Ki nem látja e költői allegoriában a történet fonalát? A rege ott kezdődik, hol Dácia Rómát Domitianus alatt adóztatá: ez az arany alma minden éjjen eltünése. Az arany alma megőrzése az adófizetés lerázása. Tündér Ilona keresése azon esemény, miszerint Trajanus Dáciába jött, hol az első hadában Dácia tündérasszonyát bírni nem sikerült; de második hadában tökéletesen magáévá tette . . . A nász alatti arczcsapások nyomát látjuk a történetben azon lázadásokban, melyeket a dákok elpróbáltak, s mintegy jelképezi, mikép Rómában a provincia és nő, az úr ellenében egy rangban állott meg». Azután közli a szereplők neveinek magyarázatát Benkő művéből, de a forrás megnevezése nélkül, s végül még hozzáteszi, hogy a költeményben szereplő «Fekete-város a mai Fejérvár».****) Tehát Kővári a történeti allegóriához már hozzákapcsolja a modern localisatiót is. Van-e, lehet-e ez utóbbinak valóban népies alapja, azt a föntebbiek után kár

Si ad manus haberem circumforameam illam Historiam, certius quid hic dicere possem; illud tamen quod de nativa significatione Tündér dixi, tam certo scio, quam aliorum vocabulorum vernaculi idiomatis significata.»

*) *Erdély Régiségei*. Pest, 1852. 21—44. l.

**) «A vár, melyet Tündér Ilonáénak tart a nép, a Fejérvár mellett magasán fölnyúló Kecskékő csúcsán feküdt, mely vár a magyar királyok alatt még áll és kecskés vár név alatt jö elő. Ki építetét, homály fedi; annyi bizonyos, hogy 1272-ben már királyi vár.» Kővári L. *Száz történelmi rege*, Kolozsvár, 1757. 63. l.

***) Ugyanigy *Száz történelmi rege*, 13. l. is.

kutatni, de nincs is semmi jelentősége. Otrókócsi, Benkő és Kövári magyarázatai és következtetései egészen önkényesek, sem a történetben sem a nép költészetében semmi alapjok nincsen, és Kövárinál annál föltünőbbek, mivel ez más helyen*) igen helyesen mondja az Árgirus történetéről, hogy «e rege ős alakjában a középkor minden népe közt mint közös tulajdon el volt terjedve».

Nincsen nyoma ez allegorizálásnak, mint már említettem, Gergei művében sem, mely költészet, igaz üde költészet és egyéb semmi. E szép műnek se korát, se szerzőjét nem határozhatjuk meg pontosan. Otrókócsi följegyzése bizonyítja, és ebben, mivel egyszerű tényről van szó, hitelt kell neki adnunk, hogy Gergei műve a XVII. század végén már meg volt; — csak hogy ez nála nélkül sem volt kétséges. Csupán az kétséges, nem esik-e még a XVI. századba. E kérdést egyelőre bajos eldönteni, mivel 1763-nál régibb kiadása nem maradt fenn, nekem legalább nem jutott tudomásomra. A nemzeti múzeum könyvtárának egyik katalógusában föl van ugyan említve az Árgirus verses történetének egy 1749-diki kiadása is, de a könyvtárban e kiadás maga nem található. A munka keltenek pontosabb meghatározására fontos, bár szintén részben egy kissé kétes az az ismeretes tény, hogy *Árgirust*-Gyöngyössi István is ismeri. Kétszer czéloz reá: először a *Kuma várossában építtetett Dédalus temploma* című, csak 1727-ben megjelent művében, melyet Toldy Ferencz a népszerű epikus ifjúkori alkotásának tart, és másodszor a *Muranyi Venusban*, mely 1664-ben jelent meg először nyomtatásban. Ez utóbbi helyen (II. r. 218. versszak):

Hallatlan bömbölést azok csinálának,
Mintha az Argirus ördögi voinának —

és a *Dédalus templomában* (egy évnélküli pesti ponyvában, a 133. lapon):

Árgirus is így járt Tündér Ilonával —

Ez utóbbi hely főleg azért igen érdekes, mert itt találkozunk legelőször a tündérleány nevével. Sem a Gergei költeményében sem Otrókócsi és Benkő följegyzéseiben nincsen a tün-

*) *Száz történelmi rege.* 61. l.

dérleánynak neve. Gyöngyössi, ha ugyan tőle való a *Dédalus temploma*, az első forrás, mely Árgirus kedvesét megnevezi, még pedig Ilonának nevezi. Nem egészen biztató, hogy az ily kétes természetű forrásban és itt is a rímekben történik, úgy hogy az ember könnyen arra a gondolatra jut, hogy a szerzőt a rím kényszere erőszakolta a név kovácsolására. A tündérleány Ilona neve semmi esetre sem régi, vagy legalább a nép nem nagyon régen ismerheti. Erre a legfontosabb tanúk Otrokócsi és Benkő. Az első elmondja ugyan a Helena szó tárgyalásánál, hogy e névnek magyar alakja Ilona, de se itt, se az Árgirusról szólóban nem említi a tündérleány nevét — pedig ez hatalmas víz lett volna malmára, mert hiszen Helena Tyn-dareusnak volt leánya, kit Otrokócsi a magyar tündérrel azonosít, és a szerző bizonyosan szokott merészségével és képzeletével aknáztta volna ki e véletlen találkozást, ha az ő korában a tündérleányt már Ilonának nevezték volna. Hasonlóképp Benkő is talált volna e névben allegorikai magot, ha ismerte volna. A *Dédalus templomának* idézett versére tehát bajos következtetéseket alapítani, annyival is inkább, mert eddig csak föltevés, hogy e költemény Gyöngyössi műve. Részemről, a mennyiben véleményt mondhatok ez ügyben, nem tartom annak.*)

De visszatérek az *Árgirus* keltére. Minthogy a *Murányi Venus* valószínűen már a XVII. század negyvenes éveiben jött létre, a *Dédalus temploma* pedig, ha ugyan Gyöngyössi műve, még korábbi keletű, nagy valószínűséggel következtethetni, hogy a Gergei költeménye még a XVI. századból való. Egyéb alapunk, a munka korának meghatározására, eddigelé nincsen. Mert a költemény nyelvére nem sokat építhetni, mivel az a reánk maradt nyomtatványokban kétségtelenül moderinzálva van — stíljából pedig bajos következtetni, mert a szerző XVI. századi verselőinket utánozta, mit még a XVI. században, de a

*) A *Muzárium* III. kötetében, *Élet és Literatura*. Rész XI—XIX, 1829. 171—183. l. olvasható *Tündér Ilona* címmel gróf Mailáth Jánosnak egy csinos tündérmeséje, melynek hősei Árgirus és Tündér Ilona, de a történet maga egészen más, miní a Gergei költeményében. Itt is elszakad a szerelmes pár egymástól s csak sokféle kaland után kerül újra össze — de az események anyaga és motivumai lényegesen elütők. Reám ez elbeszélés nem teszi a népmese hatását.

XVII-dikben is tehetett, és mert oly münél, mely eshetőleg fordítás, a stil sohasem nyújt biztos alapot. De Gyöngyössinél okvetetlenül régibb.

A költőről sem tudunk semmit, nevét is csak a versfökből ismerjük. Ezek szerint lehet neve Gergei (mint Benkő József írja), lehet Gyergyei vagy Gyergyai, mit Volf György figyelemre méltó indokokkal valószínűvé tenni törekedett,*) de alig Görgei, mint teljesen alap nélkül Toldy Ferencz akarja. Talán nem csalódom, ha, első sorban tekintettel a mese népszerűségének körére, a szerzőt erdélyi embernek tartom, illetőleg azt hiszem, hogy műve Erdélyben jelent meg először nyomtatásban — legalább tény, hogy itt jutott legnagyobb népszerűségre. Ide járul, mit már Volf is megjegyzett, hogy Erdélyben mind Gyergyó helységet, mind Gyergyai családot is találunk. A szerző honossága talán meg volna állapítható nyelvkinese alapján, de az ily kutatás tanulmányaim körén kívül fekszik.

Nem biztosabb eredményre jutottunk eddigelé a költemény forrására nézve, mely mind mai napig ismeretlen.**)

Már Benkő mondja ugyan, hogy Gergei olasz krónikákból vette az *Árgirus* történetét; de ez természetesen magából a költeményből van következtetve — következtetve, mondom, mert Gergei nem állítja ezt világosan. Az első versszakban ugyanis kijelenti a költő, hogy

1. A tündérországról bőséggel olvastam
Olasz krónikából, kit megfordítottam
És az olvasóknak mulatságul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam —

Mire nyomban a következő versszakban folytatja:

*) *Egyet. Philolog. Közöny*, VI. 1882. 140. 1.

**) Váli Béla (i. h. 44. o.) hivatkozása Migne abbé *Encyclopédie Theologique*, Paris, 1855. X. k. 116. hasábjára, merő félreértés, mert itt Argyra görög nympháról van szó, ki szerelmi viszonyba lép egy Selemaös nevű ifjúval, de elhagyja szeretőjét, midőn ez megöregszik. Venus utóbb a boldogtalan Selemaöst folyóvá változtatja át és végleg elfeledteti vele szerelmi baját. A história, mely egy achajai forráshoz űződik és melyet Pausanias VII. 23. mesél, semmiféle kapcsolatban nincsen Árgirus történetével.

2. Leszen most beszédem ifjú Árgirusról —

Ha nem akarjuk Gergeit túlságosan ügyetlen verselőnek (a milyennek egyébként nem mutatkozik) tekinteni, nem lehet az első versszakot Árgirus történetére vonatkoztatni. Csak nem mondhatja a költő egy históriáról, melyet most készül elmesélni, hogy azt az olvasóknak mulatságul adta; — de ellentétben állana e fölfogással a második versszak is, melyben világosan, még pedig ellentétben az első strophában mondottal kijelenti, hogy most Árgirusról leszen beszéde. Az első versszakból tehát szabad, mint már Toldy Ferencz is tette, egy másik, még pedig okvetetlenül olaszból átdolgozott tündéres történetre következtetni, melyet Gergei az *Árgirus* előtt írt és kiadott, de melyről eddig semmi tudomásunk — s így az «olasz krónika», melyet itt említ, nem eo ipso az Árgirus-történet forrása. A 3. versszakban azután e történetre vonatkozólag is említ krónikát, melyből vette, azaz korának nyelvhasználatára szerint, idegen nyelven írt, talán prózai elbeszélést.

Mégis nem tartom kétségesnek, hogy Gergei olasz forrásból merített. Ezt bizonyítják a szereplők görög nevei: Árgyirus, Akletón, Medena, Falerinus, melyek közvetlenül Alsó-Olaszországra és közvetve valamely görög hagyományra utalnak; ezt bizonyítja a költeményben igen szépen rajzolt természet, melynek borostyán-, cyprus- és narancsfái bajosan Gergei önkényes találmányai. Árgirus története kétségtelenül idegen história, mely csak Gergei költeménye révén lett rendkívül népszerűvé a magyar és rumén népnél. Hogy ez utóbbi nem közvetve a Gergei művéből, hanem közvetlenül, talán a balkáni népek útján ismerkedett volna meg e történettel, ez magában véve nem lehetetlen; de eddigelé e mesének ily forrásáról vagy útjáról nincsen semmi tudomásunk, sőt a történetnek valamely önállóbb rumén változásáról sem, melyet Barac bizonyára nem mellőz, ha tudomása van róla. A mese idegen, sem magyar, sem rumén. Azért e szempontból teljesen indokolatlan Váli Bélának az a kétsége, hogy vajon Gyöngyössinek fönt idézett célzásai a mesére vagy a Gergei költeményére vonatkoznak-e — mert akár a XVI. századi költeményből, akár a szóhagyományból ismerte is Gyöngyössi az Árgirus történetét, célzásai minden körülmények közt fölteszik a Gergei művét, mert e költemény nélkül nincsen hazánkban Árgirusról szóló népmese vagy hagyomány. Ennyi, nézetem szerint, bizonyos.

Én biztosnak tekintem e következtetést főleg két okból. Először is Árgirus története nem egy népmese, hanem népmeséknek egész csokra. A keretes novellák mintájára, bár ez elnevezés szűkebb értelmének némi módosításával, keretes népmesének is nevezhetnők. A keret igen egyszerű: Árgirus egyesül a tündérleánynyal, kit szenvedélyesen megszeret, és a szép leány viszonzozza szerelmét. Ekkor egy szerencsétlen véletlen elszakítja a szeretőket egymástól, a tündérleány eltűnik és Árgirus útnak indul, hogy megkeresse kedvesét, míg végre megtalálja, és a szeretők örökre egymáséi lesznek. Az elválás és viszontlátás közti idő tarka kalandok ideje — Árgirus minden elképzelhető és el nem képzelhető veszélyen megy keresztül, csodákat tapasztal s maga is csodákat művel, de semmi sem rettentheti vissza útjának folytatásától. Ily elbeszélésnél egészen a mesélőnek kedvétől, ismereteitől, ízlésétől, de persze hallgatóinak türelmétől és érdeklődésétől is függ, hogy mit és mennyit akar a kalandos történetek láncolatába befűzni — mert e keret maga határtalan tért enged találékonyságának és mesélő türelmének. A keretbe illesztett történetek nem állnak belső kapcsolatban magának a keretnek tartalmával, legföljebb annyiban, hogy a hőst lehető nehéz és veszélyes helyzetekbe juttatják, melyek bátorságát és ügyességét próbára teszik, hogy érdemessé tehesse magát a fönséges cél elérésére. Árgirus történetében sincsen másképp és, a mi a földolog, mit részben már mások is megjegyeztek, mind a keret maga mind a beléje helyezett összes történetek egytől egyig az európai népek közös népmesei kincseinek tárából valók. A három testvér közül a legifjabbiknak kitüntetése, az arany almákat termő fa, az éjjelente eltűnő gyümölcsök, a szerelmes tündérnek hattyú alakjában megjelenése, arany hajának lemettszése és e miatt gyors eltűnése, egyszeműek szereplése, a kedvesére várakozó ifju elaltatása, a csodatevő bocskor és ostor, a repülő köpeny és láthatatlanná tevő sapka, az ördögfiak összeveszése az örökségen, melyet aztán a hős ravaszul magához ragad, az arczúlcsapások, mint az engedelmesség próbája — mind ez elemek és motívumok a legrégibb időktől fogva nagyon ismeretes, a legtöbb európai és ázsiai népnél található elemei és motívumai a népmesei költészetnek.

De másodszor azért sem tekinthető az Árgirus története eredeti magyar népmesének, mivel tündérmese, a tündérmesék

pedig kétségtelenül mind idegen származásúak, bár a legtöbb európai népnél, például a francziáknál és németeknél is, nagyon el vannak terjedve és rendkívüli kedveltségnek örvendenek. Az európai mesékben szereplő tündérekről általában az a legelterjedtebb vélemény, hogy kelta és román eredetűek. A latinositott népeknél korán kifejtett a végzetnek három istennőjébe vetett hit; ezek voltak a középkori emlékekben sokat említett *tria fata*, a provinciáknál *fada*, a spanyoloknál *hada*, a francziáknál *fee*. E szellemek később nagyobb számúak lettek; fő jellemző vonásaik azonban, hogy tudniillik az emberek-nél hatalmasabbak s hosszabb életűek vagy épen halhatatlanok és hogy az emberek sorsába, rendszerint már a születés percétől, áldásosan vagy átkosan beavatkoznak és arra kiváló befolyást gyakorolnak, e jellemző vonások megmaradtak. Utóbb összevegyültek, főleg a germán és szláv népeknél, a természet ereinek és tüneményeinek egyéb megszemélyesítőivel, a jó tündérek az elfekkel és törpékkal, a gonosz tündérek pedig az óriásokkal és boszorkányokkal, sőt a renaissance korában a tudósok az ókori nymphákkal is azonosították őket.

E fölfogás, bizonyos határon belül, kétségtelenül helyes és sok középkori tündérmese, melyek közül többen egészen a legújabb korig fönmaradtak a nép emlékezetében, minden valószínűség szerint kelta vagy román eredetű. De nem mind az, sőt az óriási többség nem az, mert e históriáknak is igen nagy része keleti eredetű. A török dzsinek és perzsa perik, az indus népszellem rokon alakjait egészen mellőzve, nem egyebek, mint tündérek, és az *Ezeregyéj* elbeszéléseinek tetemes része tündérmesék, még pedig oly tündérmesék, melyekkel, ha sokszor többé-kevésbbé módosított alakban is, a különböző európai népeknél is találkozunk, a nélkül, hogy szabad volna kölcsönzést föltennünk. Minden esetre ténynek tekintendő és figyelemre méltó tény, hogy az európai tündérmese igazi hazája Olaszország, kora pedig a XV. és XVI. század, tehát az a föld és az a kor, melyek a keleti népköltészet termékeit Európa nyugati és éjszaki népeivel közvetítették. Vannak egyes tündérmesék, melyeket eddigelé nem sikerült forrásaikra visszavezetni; de a túlnyomó rész Strazarola és Basile, valamint kortársaik és követőik gyűjteményeire megy vissza, e gyűjtemények szerzői pedig közvetve vagy közvetlenül tele marokkal merítették kelet gazdag költészetéből. Az európai tündér-

mesék legnagyobb részének pontosan kimutatható közvetlen hazája Olaszország, s íme, tudjuk, vagy legalább fölötte valószínű, hogy Gergei is olasz forrásból vette *Árgirus*-művének tárgyát.

De e forrást magát nem ismerjük eddigelé. Az elbeszélés, mint említettem, népmesék csokra. Ki fűzte együvé? egy kapcsolatos egységes cselekvénynyé? Ha a kapcsolatnak több helyütt hiányos vagy hézagos voltát a magyar költőnek akarnók tulajdonítani, könnyen lehetnénk hajlandók föltenni, hogy Gergei maga alkotta meg az egységes *Árgirus*-históriát egyes előtte ismeretes, akár olvasott, akár hallott népmesékből. De e következtetés, főleg tekintettel korabeli többi költőinkre és ezeknek eljárására, talán mégis túlságosan merész volna — és hol maradna ez esetben a költő említette «krónika»? Nem, Gergei valószínűen készen találta az egész történetet, és, szabadon-e vagy nem szabadon, azt nem tudjuk. de nem nagyon ügyesen és mégis megragadó költőiséggel, ezt tudjuk, dolgozta át magyar nyelven. Azért részemről nem is kételkedem abban, hogy e «krónika» még valamikor elő fog kerülni — valamint abban sem kételkedem, hogy a forrásnak napfényre jutása nem igen fogja csorbitani Gergei költői érdemét.

Addig is hadd kockáztathassak legalább egy általános megjegyzést e forrásról. Toldy Ferencz is föltette és kereste, de siker nélkül, e szép költemény eredetijét. Őt e tündérrege, mint Gergei vázlatos életrajzában mondja, a spanyol Amadis-mondakör regéire emlékeztette «a mennyiben itt is egy királyfi sok és nehéz vándorlások és fáradságok legyőzése és különféle akadályok elhárítása után jut csak a tündérkirályné birtokába.» Toldy bizonyára rosszul emlékezett az Amadis-históriákra, midőn e megjegyzést leírta — de, ha keresünk emlékeztető példányokat, van tényleg a regény történetében egy egész nagy csoport, mely kizárólag a kiemelt motivumon alapszik, hogy tudniillik egy szerelmes pár valamely külső csapás következtében elszakad egymástól és csak tarka és bonyodalmas kalandok után kerül ismét össze. Ezek a görög regények, melyek mind e kaptafára vannak ütve, oly annyira, hogy az ember, ha közülök egyet-kettőt ismer, a harmadiknál s negyediknél könnyen azt hiheti, hogy ezeket is elolvasta már. Ily görög regényre emlékeztet leginkább, már tudniillik az érintett alapmotivum tekintetében, az *Árgirus* története, legföltünőbben

pedig az *Amor és Psyche* ismeretes szép históriájára, mely csak Apulejus latin elbeszélésében maradt reánk. Nem tudjuk, hogy Apulejus honnan vette a tárgyat, de azt tudjuk, hogy az Amor és Psyche történetének kerete és egyes motívumai eredetileg népmesék, melyek az Apulejus elbeszélésében, sok helyütt az eredetiek költői bájának kockáztatásával, összefoglalva és egységes, mondjuk regénynyé vannak összefűzve. A tudákos allegorizálás, mely Apulejus művében félreismerhetetlen és melyet a későbbiek még erőszakosabban olvastak bele a latin elbeszélésbe — mintha Amor és Psyche története az emberi léleknek viszonyát a Platon-féle Eroshoz tüntetné föl — úgy látszik, a római író műve, ki ezenfölül Psyche megpróbáltatásában még a mysteriumok erkölcsnemesítő hatásának dicsőítését is czélozta és ez idegen allegorikai és didactikai piperével természetesen még jobban elrontotta a népmesék naiv és üde szépségét, mint csiszolt és affektált stíljével, mely sehogy sem illik a bájos tartalomhoz. A tárgy megragadó bája és a földolgozás tudákos ízetlensége rikitóan ütnek el egymástól Apulejus elbeszélésében. *) — Azt is tudjuk, hogy Amor és Psyche történetének összes részletei és elemei az európai és ázsiai népnek közös népmesei kincsében a világ legkülönbözőbb vidékein még ma is élnek a nép ajkán, **) a miből bátran következtethetjük visszafelé, hogy már Apulejus előtt is mesélték az ókori dajkák az ókori gyerekeknek e gyönyörű történeteket. ***) — Végre tudjuk azt is, hogy Amor és Psyche története rendkívüli hatással volt a következő századok nép- és műköltészetére, úgy hogy, ha egyéb források nem állnának rendelkezésünkre, minden egyes esetben biztosan el sem volna dönthető, hogy valamely népmesei motívum a népből került-e Apulejus elbeszélésébe vagy megfordítva, ez utóbbiból a nép ajkára, vagy, a mi szintén lehetséges és egyes esetekben talán nem is egészen

*) Ludw. Friedländer: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*. I. 6. kiad. Leipzig, 1888. 522—563. l.

**) V. ö. Friedländer idézett művén kívül, főleg Eman. Cosquin: *Contes populaires de la Lorraine*. 1886., különösen II. 217—245. lap és Andrew Lang: *The marriage of Cupid and Psyche*. London, 1887.

***) B. Schmidt: *Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder*. Leipzig, 1877. p. 14. szerint Zakynthos szigetén még ma is él Amor és Psyche története a nép ajkán.

valószínűtlen, előbb a népből a regénybe és utóbb a regényből ismét a népbe.

A világ összes népmeséi visszavezethetők bizonyos típusokra vagy képletekre, melyekkel aztán a legtarkább variációkban a föld legkülönbözőbb pontjain találkozunk. Hahn János György, a ki e kísérletet igen érdekesen és tanulságosan megtette,*) Freya-képletnek nevezi az egyik típust, mely a következő három jellemző elemből áll: 1. A nő vétkezik és a férfiú elhagyja e miatt, vagy megfordítva a férfiú a vétkes és a nő elszakad tőle,**) 2. az elhagyatott útnak indul, hogy párját megkeresse; 3. a szerelmesek viszontlátják egymást, kibékülnek és boldogokká lesznek. A világirodalomnak legszebb népmeséi terméke, mely e képlet alá tartozik, Amor és Psyche megható története, és Árgirus históriája ugyanezen képlet példánya, csak hogy ebben a kedves és a szerető szerepet cseréltek, mert amott Psyche, itt Árgirus a bujdosó. Mind a két elbeszélésnek kerete egyazon népmeséi motivumon alapszik. Amott egy királynak három leánya van és Amor a legifjabbikat választja kedvesévé, emitt egy királynak három fia van és tündérország királynője a legifjabbikat választja szeretőjévé; amott Amor galamb, emitt a tündér hattyú alakjában szerepel; amott Amor föltételül szabja, hogy kedvese sohase lássa őt, különben örökre elhagyja; emitt, úgy látszik, az volt a föltétel (mert Gergei elbeszélése e helyen nagyon homályos), hogy más ember fia soha ne lássa a tündért; mind a két esetben megszegik a föltételt — Árgirusban eredetileg talán a tündérnek hattyúmezét rabolták el, melynek helyébe utóbb a levágott hajfürt lépett — és az emberfölötti lény eltűnik; mind a két esetben útnak indul az elhagyatott szerelmes, hogy párját megkeresse, míg végre hosszas kalandok és fáradságos tévelygések után tényleg megtalálja és örökre egyesül vele. A keretbe szőtt tör-

*) *Griechische und albanesische Märchen*. Leipzig, 1864. I. k. 45. lap.

**) V. ö. Felix Liebrecht cikkét: *Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft*. XVIII. 1869. 56—66. l. (*Zur Volkskunde*. Heilbronn. 1879. 239—251. l.), melyben a szerző az Amor és Psyche történetére vonatkozólag kimutatja, hogy az itt föltételezett viszonyt megfordítottja (hogy tudniillik a kedves elhagyja a szeretőt, ki aztán annak keresésére indul) szintén igen gyakori a népmeséi költészetben.

ténetek azonban ott meg itt egészen mások — nem is forrásról, még nem is mintáról lehet itt szó; de érdekes és tanulságos, hogy a népnek eleven képzelete hogyan ragaszkodik egyes epikai típusokhoz és mily szépen, mennyi találékonysággal és mily igaz költészettel tudja e típusokat variálni, a nélkül, hogy fő jellemző alkotó elemeiket elejtené.

De befejezem e töredékes megjegyzéseket.

Barac rumén költeményéből és allegoriázó magyarázatából indultunk ki. Láttuk, hogy az első nem valamely népmese önálló költői földolgozása, hanem Gergei Albert régi verselőnk művének hű fordítása, és hogy az utóbbi, mely Otrokócsi és Benkő XVII. és XVIII. századi tudákos speculatióiból származik, teljesen alaptalan és tarthatatlan. Gergeiről nem tudunk semmi biztosat, de valószínű, hogy még a XVI. században írta elbeszélését, mely régi irodalmunknak legköltőibb értékű terméke. Forrása alkalmasint egy olasz munka volt, hisz' Olaszország a tündérmese hazája; a tárgy minden esetre idegen, az európai és ázsiai népek közös népköltészeti kincséből van merítve, és a magyar nép ajkán még ma is élő népmesék Gergei művéből származnak, nem pedig megfordítva. A mese olasz származását megerősíti az a tény is, hogy Árgirus története nagyon emlékeztet a görög regények tárgyaira és hogy ugyanazon népmesei képlethez tartozik, melynek leghíresebb képviselője az Amor és Psyche szintén népmesékből alakult története.

Ez eredmények bizony nagyon csekély számúak és igen távol vannak a matematikai bizonyítások megnyugtató és meggyőző biztosságából. De talán meg van e futólagos megjegyzéseknek az a hasznuk, hogy másokat a kérdés újabb tanulmányozására és alaposabb, de mindenek előtt szerencsésebb megfejtésére csábítanak. Ez esetben tökéletesen el van érv célom.

HEINRICH GUSZTÁV.

GRÓF BÁNFFY DÉNES EMLÉKÍRATAI AZ 1848. ÉVI FORRADALOMRÓL.

Első közlemény.

Bárminő gazdag irodalmunk a nagy forradalmi évről szóló emlékekben, hazafias, támadó és vitairatokban, e hatalmas események megbeszélésénél még nem jutott szóhoz minden párt, minden nézet. Eddig kétségtelenül a mozgalom embereinél volt az irodalomban is a túlsúly. Közülök Horváth Mihálynak sikerült világos, lelkes előadása által majdnem uralkodó érvényt szerezni fölfogásának. Vele szemben alig bír megállani — nemcsak nálunk, hanem a külföldön sem — a Helfert tolmácsolta hyperloyalis szempont. Az 1848. forradalom, mint a magyar-osztrák antagonizmusnak egy a februáriusi forradalom és a francia eszmék által szükségessé vált kitörése, melyet nem egyes ember vagy párt idézett elő, hanem a mely a fatum kényszerével következett a helyzetből, már-már históriai dogmává válik. Az a roppant terjedelmű irodalom, mely mindig újat és érdekeset bírt még a közönség elé bocsátani, inkább a személyes kérdéseket, első sorban a Kossuth s Görgey közötti viszonyt, azután a nagy dráma egyes véres jeleneteit fejtegette s magyarázta. A kiinduló pont azonban, ismételjük, egy: az, hogy Magyarországnak nem volt, nem lehetett más szerepe, mint az, hogy a régi ellenzékétől kijelölt úton, most már a modern demokratikus eszmék hatása alatt is, és folyton ingerelve a bécsi központosító rendszer még élő eszközeitől, egyre előbbre haladjon az elszakadás útján.

Az a párt, mely ezt tagadta, mely hagyományaihoz ragaszkodva, a trón iránti hűséget törhetetlenül fönn akarta tartani, és a mely különösen mit sem akart tudni arról, hogy a

nyugat-európai eszmék szent István ősi birodalmát is átalakítsák — a conservatív párt — még nem igen nyilatkozott. Forradalomban a végleteké a világ. A ki a loyaltást nem bírja elválasztani a hazaszeretettől, magára marad, a midőn a magyar egyértelmű lesz a lázadóval, a dynastiához hű a hazaárulóval. Csak midőn a véres tusa be volt fejezve, midőn az forgott kérdésben: mi váljék e tabula rasából, akkor emelhetette föl szavát az, ki biztos volt arról, hogy csak a rohanó ár akadályozta meg abban, hogy hazája és királya iránt egyaránt teljesítse kötelességét.

E táborhoz tartozott gróf Bánffy Dénes, Bánffy Györgynek, a híres erdélyi kormányzónak, fia, ki betegen élte át a végzetes éveket Bécsben, hivatal nélkül, de folytonos érintkezésben az aristokrátiával és mély, hazafias érdeklődéssel kísérve az események menetét. Itt közölt íratait Haynau bukása után szerkesztette, a midőn először derengett ismét a sötétségben a kibékülésnek, a kiegyezésnek reménye. Minden ízében magyar és főúr. A forradalom ügye előtte egy az anarchiával, de mivel hazája is forradalmi volt, ki kellett mutatnia, hogy ez egészen más mozgalom, mint a bécsi, berlini, vagy párisi; nemzeti, de nem az internationalis fölforgató párt műve. Talán jobb szerette volna, ha nemzete a dynastia mellett, a föllázadt Bécs ellen ragad fegyvert, a helyett, hogy a kedvező alkalmat újabb engedmények elnyerésére használja föl. Tudjuk, Széchenyi Istvánnak is hasonló volt a nézete. De a nemzet más úton haladt, a király megadja az 1848-diki törvényeket. Hogy ezek nem léptek, nem léphettek nyugton életbe, az szerzőnk szerint, csak a titkos kamarillának volt műve. Ennek rója föl bűnül, hogy ezt a hű, dynastiájához ragaszkodó nemzetet, a király szavával való játszással, a fölkelés, a lázadás örvényébe süllyesztette.

Szempontjából kifolyólag természetes, hogy a magyarok minden tettét sem helyesli. Kiemeli gróf Zichy és gróf Lamberg meggyilkolását, a schwechati csatát, melyben a magyarok átlepik Ausztria határát, és a debreczeni határozatot, mely kimondja a Habsburg-lotharingiai dynastia trónvesztését. Bár kisebbség követte el őket, méltán rótták föl ez attentatumokat bűnül az egész nemzetnek. De első sorban mégis az a kamarilla bűnös, mely egy bátor nemzetnek nem engedett más választást, mint az önvédelem s a pusztulás közt.

Mint erdélyi, a nagyfejedelemség ügyeinek még nagyobb

figyelmet szentel, mint a főországnak. Itt is kimutatja a kamarilla útját, mely fegyveres tettekre kényszeríti a magyart, hogy azután hűtlennek tüntethesse föl. Különösen a szász vezetők aknázó politikájára süti megvetése belyegét.

Nem az új adatok bősége adja meg ez irományoknak értékét. A fölfogás, az egyes eseményeknek bizonyos szempontok szerint való ügyes csoportosítása, a törvényes szempontnak mindenek fölött tiszteletben tartása az, mi első sorban kitünteteti gróf Bánffy művét. Látjuk, mint békül ki a magyar arisztokratia a legyőzött demokrátiával, mely a nemzetet képviselte a közös alapon, mint követeli a törvény, a történeti jog alapján, a dynastiától vissza a nemzet confiscált jogát.

Hogy ezt elérhesse, mindenek fölött attól a gyanútól kellett megtisztítani Magyarországot, mintha az valami ultraforradalmi elveknek volna ősi fészke. E tekintetben Bánffy előadása sokban megegyezik honfitársának, báró Kemény Zsigmondnak, a *Forradalom után* című szellemes röpiratával. A győztes dynastia nem állhatott alkuba a forradalommal, de azt remélték, hogy azoknak, a kik mindig hívei voltak, meg fogja bocsátani nemzetökhöz és annak jogaihoz való ragaszkodásukat.

Ez, eredetileg francia nyelven írott, emlékiratokat soká kutatta és le is foglalta a bécsi rendőrség. Szerzőjük rokona és elvtársa, gróf Bánffy Miklós úr másolta le őket és tartotta fönn számunkra azon körnek e becses emlékét, melyet Schwarzenberg herczeg gúnyosan «gutgesinnte Wühler»-nek szokott volt nevezni.

Adjuk át a szót az írónak.

* * *

E lapok, melyeknek a Magyarországbán és Erdélyben 1848—1853. években végbement események teszik tárgyát, nem szánvák a nyilvánosság elé.

Gyorsan írvák, azon tartózkodással, melyet a korszak ír elé, és így nem adhatják a forradalom helyes képét.

Különben is az ez országokhoz fűződő politikai érdek nagyon csökkent, mióta nagyobb kérdések foglalkoztatják a világot.

Olvasnának-e most a magyarok elszigetelt ügyéről szóló röpiratot, még ha megjelennek is?

Sorsuk immár egyedül csak őket magokat érdekli.

A szerző tehát csak hazafaira hagyja ez íratot, mely in-

kább csak védőirata egy oly műnek, melyet egy a históriai elbeszélésben gyakorlottabb toll talán fölhasználhat a magyar forradalom igazoló apologiájának befejezésére.

I.

BEVEZETÉS.

A márczius 13-dikán, 1848-ban Bécsben kitört anarchikus fölkelés előre kiszámított összeesküvés volt.

Célja vala: az uralkodó hatalommal együtt a társadalmi rendet is megdönteni. E forradalmat a tudós demagógia sugallta, a deákok hajtották végre, s az ügyvédek constituálták. Mindnyájan változás után sóvárogtak. Engedtek nekik. A főváros nyolcz hónapon át hódolt az iskolák mindenhatóságának.

A magyar küldöttség megjelenése márczius 15-dikén a forradalmi színhelyen, nem a fölkelésnek volt előjátéka, hanem egy régi viszálynak következése. E ténynek csak annyiban volt köze a bécsiek zendüléséhez, a mennyiben fölhasználta a kedvező alkalmat, hogy e krízis segítségével visszahódítsa Magyarországnak azt a nemzeti autonómiát, melyet hazájok hosszú időn át követelt volt mint törvényes jogát.

Távol a gyűlölettől az uralkodó és a dynastia iránt, inkább a király támogatásához folyamodtak monarchikus államuk és alkotmányuk helyreállítása céljából.

Mindazonáltal makacsul nekik róják föl a trón ellen intézett ellenségeskedések kezdeményezését. Az osztrák politika oly erősen gyanúsítja őket fölforgató és társadalom-ellenes célzatokkal, hogy ebből az az általános vélemény támad: Magyarország tűzhelye az összeesküvőknek és anarchistáknak. A hiszékenységgel elfogadja e vádat, a tudatlanság elméletet alapít reá, és a rosszakaratú rágalmazás úton-útfélen hirdeti.

Méltányosnak látszik, históriai tényekkel igazolni, mennyiben indokolható ez a vád, és megadni a választ arra a kérdésre: vajon a magyarok az Ausztria ellen folytatott heves küzdelemben csak egy császári tartománynak föllázadt alattvalói voltak-e? vagy pedig egy külön királyság bátor védelmezői, melynek fönn akarták tartani autonómiáját?

Nem részletezzük az egyes eseményeket, nem mutatjuk

be a magyar forradalom fő szereplőit, tisztán csak az előidéző okokat akarjuk összefoglalni, megvilágítani, vajon a magyaroknak volt-e joga vagy nem politikai követelések támasztásához, s bizonyossá tenni, hol lépték át igényeikben a törvényes határt.

Súlyos hibába estek — de se törvényt látni, se elítélni nem lehet, míg ügyöket méltányos vizsgálatnak alá nem vetették

Hogy vétkek ama igazságos arányra szállíttassék alá, melyet egykor a részrehajlatlanság fog megszabni, gyors pillantást vetünk Magyarország kivételes helyzetére, megmérlegeljük jogait, igazoljuk sérelmeit, s tisztán csak az események menetét adjuk elő, távol tartva magunkat a forradalmi vezérek minden személyes bírálatától.

E nagy drámáért minden magyar egyaránt felelős azon percztől fogva, melyben hazájának el kell viselnie annak következeit. Miután egyedül a tényeket és eseményeket vázoltuk történeti egyszerűséggel, a jóhiszeműségre bízunk eldönteni:

Vajon a magyar háború eredetétől fogva támadó volt-e vagy védelmi? előre elszánt volt-e vagy okozat?

II.

AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG POLITIKAI VISZONYÁRÓL.

Az ausztriai császárságot különböző államok alkotják, melyek hozomány, apanage vagy adomány útján csoportosultak össze. Ez az osztrák császár korlátlan hatalma alatt áll. Magyarország, mint régi független királyság, csak a szövetség, nem pedig a bekebelezés viszonyában állott hozzá.

Magyarországot sohasem hódították meg. Szabad akaratából hívta meg trónjára 1526-ban I. Ferdinándot a Habsburg-családból, a következő föltételek mellett:

Csak mint magyar király gyakorolja a felségjogokat.

A királyság független marad többi tartományaitól.

Mindig saját nemzeti igazgatása alatt fog állani.

Megtartja kiváltságait és csak alkotmányos törvényei értelmében kormányozható. A szerződések hosszú sora és tizen-négyszáz koronázási eskü a legsérthetlenebb formák oltalma alá helyezte e biztosításokat.

Magyarország autonómiája tehát tény és jog volt, az igazság és történelmi valóság kettős törvénye alapján. Hazánk külön királyság volt, alkotmányos örökös monarchia feudális rendszer alapján, melyből a képviselet sem hiányzott. Kormányzása nem került az uralkodó pénzébe, és belső igazgatásának mechanizmusa annyira különbözött az osztrák tartományokétól, hogy a két ország közt alig volt más közösség, mint a fejedelem azonossága, ki alkotmányos király volt az egyikben, és korlátlan császár a másikban.

Hanem a király és a magyar nemzet közt fönnálló kétoldalú szerződés lényege soha sem jutott teljes nyilvánosságra, mert a császári kabinetnek nagy gondja volt arra, hogy az európai diplomácia előtt elrejtse a királyi hatalom korlátait. Észrevétlen foglalkozásokkal annyira eltakarta a korlátlan uralmat akadályozó alkotmányos kötelekeket, hogy a királyság törvényes függetlensége legalább is problémátikussá vált. Nem is lehetett látni Magyarországot, csak Ausztrián keresztül.

Így azok, kik csak fölületesen tanulmányozták a statisztikát, a monarchia egyszerű tartományát látták benne és annyi diploma és eskü által biztosított kiváltságai régi jogigényekül tűntek föl, melyeket csak az udvar elnézése tart fenn.

Szükséges néhány szó a magyar kormány formájáról:

A nemzetet a királyhoz csatoló alaptörvény az uralkodó kezébe adta a végrehajtó hatalmat.

A törvényhozó hatalom meg volt osztva a király és a rendek közt, azaz a törvényeket a diéta hozta, de azok csak a király szentesítése által léptek jogerőre. Az uralkodó és a rendek ez együttes működése kényelmetlen volt az osztrák miniszterekre nézve. Ezek korlátlan tekintéllyel kormányozták az örökös tartományokat és fokenként, észrevétlenül Magyarországra is ki akarták terjeszteni uralmokat. Sohasem ismerték el őszintén, hogy e nagy királyságot százados institúciói kivonják befolyásuk alól. Mindig meg-megnyirbálták független kormányzatának egyik-másik kiváltságát, hogy a burokratia által egészen alá vessék a császári trónnak. Ily módon az összecsoportosított monarchia egységes államnak látszott, melyen az osztrák hatalom uralkodik teljes joggal.

Szakadatlanul folytatták e taktikát 300 éven át annyi király alatt. Viharos antagonizmust keltettek a fő hatalomnak hatásköre szélesítésére célzó igényei, és a magyarok ellen-

állása közt, mely az uralkodóval szemben is fönn akarta tartani az alkotmányt.

E küzdelem egyes phasisai azon századok jellemét vették föl, melyekben lefolytak.

Rudolf, a Ferdinándok és I. Leopold korában vallásháborúk színében tűntek föl. Bocskay, Bethlen és Rákóczi kemény boszút állottak azon üldözésekért, melyeket a katolikus propaganda köpenye alatt a magyarok ellen gyakoroltak, bár ismételve szerződés biztosította részökre a protestáns istentisztelet szabadságát.

Midőn a béke helyreállott és szabályozva voltak az egyházi érdekek, a fő hatalom kísérletei, túllépni törvényes tekintélyének határait, más visszaélések képében mutatkoztak. Az ország első méltóságait idegenekre ruházták, a belföldiek sérelmével, kiket azok jog szerint megillettek. A nemzet által toborzott és fizetett magyar csapatokat a rendek beleegyezése nélkül külföldre küldték, hogy Ausztriát ott szolgálják, míg helyökbe minden kibágást büntetlenül elkövető német őrségek jöttek. A kormány akadályozóit börtönbe vetették; a legkisebb esetleg is elég volt a legvégső bizalmatlanságot eláruló rendszabályok kibocsátására, és sok főúri várat romboltak le, mert tulajdonosaik óvást tettek az osztrák politika túlkapásai ellen. Szabad városokat megfosztottak kiváltságaiktól és rendkívüli törvényszékek (mint az eperjesi Caraffa alatt) halált és jószág-elkobozást mondva ki minden szabályos eljárás nélkül, nyíltan sértették az igazság és emberiség törvényeit.

Ha a magyarok győzelmesen megíúsították e kísérleteket, újabb alkudozásokkal csillapították őket, megerősítve a régi, ünnepélyes szerződéseket. A bécsi (1606), nikolsburgi (1622), linezi (1645) és szatmári (1711) békekötés megannyi históriai bizonyítása, hogy az ország szabadságait, melyeket szünet nélkül támadott az egyik fél és védett a másik, újra meg újra elismerték és biztosították az ausztriai házból származó uralkodók.

III.

III. KÁROLY ÉS MARIA TERÉZIA.

Egy ideig az engesztelődés korszaka állott be III. Károly és Mária Terézia korában, kik jobb szellemtől áthatva, kiméle-

tesebben bántak a királysággal, de még itt sem hiányoztak a jogcsorbítások.

III. Károly (Ausztriában e néven VI.) meg akarta nyerni a magyarokat, hogy leányára is kiterjeszszék az örökösödés jogát, mely addig csak a fi-ágot illette. Engedtek e kívánságnak, és az 1722-diki diéta becikkelyezte a *pragmatica sanctiót*, mely Mária Teréziát jelölte ki a magyar trónra. Midőn később megtámadták a királynőt, a szavához híven álló nemzet fegyverkezett védelmére, és a magyarok vitézségének köszönhető trónjának visszaállítását Németországban.

A királynő szíve meg bírta becsülni e föláldozást, meg akarta szerezni az ország szeretetét, és ezt el is érte azzal, hogy őszintén fölkarolta annak érdekeit. A kedvező fogadtatás Bécsbe vonta a magyar nemesség színét-javát, hol a császári kegy csillogása, de még inkább a nagy királynő kitünő tulajdonságai azokat is megnyerték, kiket az üldözés nem bírt leigázni.

Mária Terézia különösen kedves volt a magyarok előtt. Nagy és főnkelt volt minden tetteben; bölcs kormányzása behegesztette a királyság sebeit és a jó viszony, melyet az igazság és méltányosság rendszere támogatott, talán megszilárdította volna a két állam viszonyát, ha II. József hirtelen magáévá nem teszi a beolvasztás régi programját.

IV.

II. JÓZSEF.

Elmellőzve minden színlelést, bátran hozzá fogott a magyar alkotmány megdöntéséhez.

Nem koronáztatta meg magát, hogy kikerülje azt az esküt, mely a királyt a képviseleti kormányzat föntartására kötelezte és nyíltan kijelenté, hogy a rendek hozzájárulása nélkül fog uralkodni.

Uralma folytonos sorozata volt a jogsértéseknek, hogy Magyarországot germanizálja és ott épen oly korlátlanul kormányozhasson, mint a német tartományokban.

Fölfüggesztette a nemzeti intézményeket, a német nyelvet rendelte el hivatalos nyelvvül és Bécsbe vitette Szent István-

nak, a magyaroktól nemzeti ereklje gyanánt tisztelt, koronáját. A hármask önkény, fölforgatva az ország törvényeit és megsemmisítve szabadságát, keserű panaszokat idézett elő. II. József mégis folytatta reformterveit, míg végre belátta, hogy Magyarország beolvasztása Ausztriába mindig hajótörést fog szenvedni a magyarok makacs ellentállásán. Halála közeledését érezvén, visszavonta törvénytelen rendeleteit, hogy ne hagyjon végtelen háborút utódjára.

II. Leopold koronázásával megújította a dynastiának II. József személyében megszakított örökösségét. Trónralépését az ország összes szabadságainak megerősítésével inaugurálta; hitlevelet állított ki és az 1790—91 : 10. törvényezikk egyenesen kimondja, «hogy Magyarország törvényhozás és belső kormány dolgában független és semmi más államnak alá nem vetett, és hogy rajta csak saját koronás királya uralkodhatik, saját törvényei értelmében».

Ez ígéret sem vált testté. Leopold utódai alatt ismét folyamatba jöttek a jogcsorbitások és különösen a francia háború miatt sokszorozott szükségletek idézték elő a törvénytelen követeléseket. A francia háború alatt a magyarok kimeríthetetlen áldozatkészséget tanúsítottak. Belenyugodtak minden áldozatba és bár a diétákat mindig föloszlatták, valahányszor a subsidiumokat megszavazták és az ország érdekeit kezdték tárgyalni, mégis pazarul ajánlották föl aranyukat és véreket.

Jelentékeny összegeket szavaztak meg, vitézül verekedtek és a trónhoz való ragaszkodásuk fényes tanúbizonyságát adták, midőn 1809-ben nem akarták elválasztani sorsukat Ausztriától, bár Napoleon fölszólította őket, hogy saját nemzetökből válaszszanak királyt.

De midőn a béke megkötése után állandóvá akarták tenni az egy időre megszavazott adót, mozogni kezdtek a magyarok és igen tiszteletlen módon fejezték ki indulatos panaszukat.

Azóta (1825) szervezkedett az a kitartó oppositíó, mely minden újabb diétán merészebben nyilatkozott és folytonos harcban állott a királyi hatalommal.

A császári tanács nem lépett ki ez eszme köréből:

«Be kell olvasztani Magyarországot és annyira alávetni, mint a többi tartományt.»

Alávetettnék akarta, nem a szövetség kötelékével Ausztriához fűzőttnek.

Viszont a magyar rendek makacsúl fönn akarták épségben tartani kiváltságuk különállását.

Ez volt a viszály nyitja. Más név és forma alatt mindig ugyanaz volt a tárgy.

V.

AZ ORSZÁG SÉRELMEI.

1. Az absolut rendszer előkészítése czéljából rendeleteket és decretumokat akartak becsúsztatni. E rendeleteknek látszólag mindig valami pillanatnyi szükség szolgált okául, de azután is föntartották őket érvényben.

Hosszasan elhalasztották a rendek összehívását, mert ez semmisnek nyilvánította volna e decretumokat és így az önkényes rendeleteknek a szokás szentesítése által a jognak látszatát adták.

2. I. Leopold diplomájának XI. pontja ellenére, mely megtiltotta bármely okból a magyar korona bármely részének elidegenítését, mégis csonkították annak épségét, a határórség fölállításával. Így az országot délen Törökországtól elválasztó vidék elkülönítettett az országos kormánytól, katonai területekké alakíttatott át, és a haditanács önkényes igazgatása alá rendeltetett. E bitorlás ellen hiába protestáltak a magyar rendek.

3. Az újonczok számát mindenféle visszaéléssel szaporították, és ebben a katonai hatalom támogatására számítottak.

4. Hogy ne kelljen számot adni az ország jövedelmeiről és azoknak alkotmányellenes hováfordításáról, a finacziákat összekeverték az osztrákokkal és a pénzlábot megmásították.

5. Az ezüst pótlására forgalomba bocsátott papírpénz Magyarországot is bevonta Ausztria pénzügyi bukásába, a nélkül, hogy az ország részt vállalt volna az adósságból, vagy részesült volna abból valami haszonban.

6. Az adót és a só árát egyre emelték, a császári finacziák javítása végett.

7. Az állami jövedelmek a bécsi udvari kamarához mentek és nem hagytak semmi nyomot az ország jólétének emelésében.

8. A kormány nem tett semmit és nem gondoskodott semmiről. Az országútak, a jótekonyság, még az iskolázás is, a gondviselés oltalmára voltak bízva.

9. Az ipart tönkre tették, hogy kizárólagos piacot szerezzenek az osztrák gyártmányoknak. Az osztrák cikkek szabadon özönölhettek be, de az ország terméseit a kivitelnél súlyos vám sújtotta.

Igaz, hogy a természettől oly gazdagon megáldott Magyarország nem szorult a külföldre, de mivel versenytől féltek, ha fölvirágzik, a kormány minden ténye ellenséges volt kereskedésére nézve. Szívesen mondogatták az ironikus közmondást: «a magyarokat tulajdon zsírkokba kell fullasztani».

Bárminő erőfeszítést tett a nemzet, hogy közlekedési útát nyerjen a kereskedelem rakodó helyei felé, és kikötőt az Adrián, hol kivihetné nagyszámú terményeit: mindig állandó akadályokkal találkozott. Szóval: a magyar érdek minduntalan a bécsi hivatalok önzésébe ütközött. Ezek csak Ausztria javával törődtek és számba sem vették a többinek érdekét.

Nem folytatjuk e törvénytelenségek jegyzékét. Úgy sem meríthetjük ki távolról sem Magyarország sérelmeit. Befejezésül még csak a császári kabinet legönkényesebb és legvégzete-sebb tényét igtatjuk ide.

Leopold diplomája oly szabatosággal állapította meg Magyarország sajátos, administratív önállóságát, hogy meg nem hajlítható határt vont az uralkodó hatalom elé. Hanem úgy a hitlevélnek, mint a többi sarktörvénynek ellenére, egyszerre új municipalis szervezetet hoztak be, az által, hogy a főispánokat letették s helyökbe a király által kinevezett, semmi nemzeti ellenőrzés alatt nem álló administratorokat helyeztek a megyék élére. Ez által a magyar vármegye épen oly függő lett, mint az örökös tartományok.

Hogy jobban megmagyarázzuk ez ügyet, vázát adjuk a pártok és a kormány viszonyának.

Magyarország 52 megyéből áll. Mindegyiknek névleges feje egy a magas aristokrátiához tartozó főispán. E tisztán tiszteletbeli méltóság csekély fizetéssel és sok költséggel járt, és nem kötelezett másra, mint az uralkodó képviselőjére nagy alkalmakkor.

A főispánok ritkán székeltek megyéikben. Többszörre más állami méltóságokat is viseltek. A polgári, politikai és törvény-

kezési ügyeket az alispánra bízta, ki a megye által megválasztva és fizetve, tényleg kormányzott a megyegyűléssel egyetemben. E municipális szervezet az egész belső kormányzatot magának az országnak kezebe adta, és az abszolút osztrák rendszernek alig volt reá befolyása. Innét a megyegyűlések függetlensége, szenvedélyes vitáik, merész felszólalásaik, ha kiváltságaikhoz nyúltak, innét az országos diéta parlamenti izgalmai, melyek mindig ébren tartották a fejedelem és a rendek közti küzdelmet.

Véget akarva ennek vetni a császári miniszterium, a nem megyéikben lakó főispánok helyébe helyhez kötött adminisztrátorokat nevezett ki. Ezeket gazdagon fizették, nagy hatáskört nyitottak meg előttök, és titkos utasításuk szerint meg kellett bénítaniok az alispán és a municipiumok törvényes működését.

Halálos csapás volt ez az alkotmány ellen, mert ezzel a császártól lett függővé az egész közigazgatás. Fizetett emberei által uralkodott a megyegyűléseken, befolyt az országgyűlési követek választására, és gyakorlaton kívül helyezte a szabad választás jogát.

Még mindig választott volt névszerint a tisztikar, de valóban nem lehetett az, sőt még a diétán is lehetett mesterséges többséget szerezni. Ily módon az udvar rendelkezésére állott volna az egész ország: és illusoriussá válik a nemzeti szabadság.

Viharos támadások kezdődtek az administratorok intézménye ellen és erősen kétségbe vonták közigazgatási eljárásuk törvényességét. Mind szenvedélyesebbé váltak a nemesi gyűlések. Mindkét részről kevésbé tisztességes eszközökhöz is folyamodtak a szótöbbség elnyerése és a tömeg fölizgatása céljából. Mindegyik rész kortesekkel kísértette jelöltjét, véres tusák folytak, és az azokat követő bírósági nyomozások napról napra kétesebbé tették Magyarország adminisztratív függetlenségét.

Fokként csökkent a jogérzet. A királyság autonómiája elmosódott és törvényes biztosítékainak emléke annyira kivészett az európai köztudatból, hogy a nyilvánosság ehoi csak mint alávetett tartományról vettek róla tudomást, mely mint annyi más, uralkodója önkényének hódol.

Egyedül a magyarok nem vesztették el soha szem elől

alkotmányos önállóságuk szentelt jogait, de be kell vallani, hogy fölszóalásaikban nyers formáktól sem riadtak vissza, fenyegetődtek, és a fölkelés határáig jutottak el. Ezzel pedig csak az osztrák kormány ügyét szolgálták, mely azonnal jogos alapon találta magát és üldözhetette az ellenszegülőket. Ilyenkor a rendek föliratai megannyi forradalmi tény gyanánt tűntek föl, a főhatalom bitorlásai pedig megannyi félreismert jótétemény gyanánt.

VI.

MIT ÉRTETTEK OPPOSITIO ALATT?

A hatalom igényei és a nemzeti szabadság bajnokai közt meg-megújuló összeütközések, a diéta keblében több egymással versengő pártot fejlesztettek. A főpapság, a királyi hivatalnokok és néhány magát «conservatív»-nak nevező főúr az udvar érdekeit támogatva küzdöttek a követek többsége ellen, melyre az oppositio általános nevét alkalmazták.

E tétova elnevezés alatt a hazafiság védőit értették, kiket a törvényes engedelmesség ellen makacsul szegülőeknek tüntettek föl, és a kiket egyformán ért a kormány ellenszenve.

Pedig az oppositio csak oly kiváltságokat követelt, melyekhez joga volt.

Az ellenállók tábora két külön szárnyra oszlott, mely mindig készen állott a közös védelemre, ha az ország érdekei és szabadságai forogtak szóban, de különben lényegesen eltért egymástól politikai fölfogás dolgában.

A monarchikus tradícióknak hódoló birtokos nemesség alkotmányos oppositóra szorítkozott. A szerződésekkel biztosított törvényes jogok pontos végrehajtására törekedett. Azaz: minden német befolyástól ment nemzeti administratióra, csak saját törvényeitől függő legislatív autonomiára, és a királyság individualitásának sértetlen föntartására, bár az alá van vetve az osztrák császárnak, és szövetségese az örökös tartományoknak.

Másrészt a népies párt demokratikus eszméket fogadott el, követte az új tanokat, és a régi szabadságok föntartásához a modern haladás előnyeit akarta fűzni, heves támadást intézve a feudális jogok ellen.

E csekélyebb fractio, melyet a tüzesvérű ifjúság alkotott, magához ragadta a szólás kizárólagos jogát, és indulatosságával csakhamar túlsúlyra jutott a mérsékelt birtokosok pártja fölött. Későbbi sympathiái a bécsi izgatók iránt gyanúsításra adtak okot és nagyban hozzájárultak az oppositio igaz jellemének rossz színben való föltüntetéséhez. E miatt nyerte azt a demagogikus látszatot, mely egyáltalában nem volt a nemzeti érzelem kifejezése, sem a közvélemény, de ürügyül szolgálhatott, hogy egyformán a demokratikus felségsértés vádja alá helyezték mind a magyar hazafit.

VII.

A PÁRISI FORRADALOM MOZGÁSBA HOZZA A MAGYAROKAT.

Míg e különböző pártok, a tiszta hazafiak és az új liberális intézmények előharczosai, közösen oltalmazták privilegiumaikat a conservatív pártnak, mint az udvar eszközének támadásai ellen — Párisban kitört a februáriusi forradalom.

Ez esemény, melynek hatása csakhamar érezteté magát egész Európában, élénk izgatottságot keltett az épen együtt ülő pozsonyi diétán.

Előre látták, hogy e forradalom erős támadást intéz az osztrák monarchia ellen, melynek absolut kormánya veszélyes harcba keveredik az Ausztriában már nagyon elharapódzott demagogiával, és hogy e krízis végzetessé válhatik Magyarország politikai létére nézve.

Föntartva bár az őket Ausztriához fűző szövetséges kapcsolatot, a magyarok még sem akartak bebonyolódni az anarchikus véletlenekbe, sem veszélyeztetni nemzeti önállóságukat. Három százados antagonismus győzte meg őket arról, hogy alkotmányos jövőjük soha sem lesz biztosítva, míg az örökös tartományok nem jutnak hasonló kormányforma alá. Ezért fölíratot intéztek a királyhoz, melyben kérték, váltsa föl a bécsi burokratikus rendszert államainak szabadabb szervezésével s részesítse osztrák tartományait is az alkotmányos élet jótéteményeiben.

Ily módon ténynyé válik a császárság egysége. A monarchia két felének érdekei egyensúlyba jutnak, és mind a király-

ság százados szabadsága, mind a dynastia jogait megszilárdítja e kölcsönös biztosítás.

De az indítvány terv maradt, mert a Bécsben, gyorsabban mint vélték, kitörő forradalom, sokkal szélsőbb irányt adott az eseményeknek.

VIII.

A BÉCSI FORRADALOM 1848 MÁRCZIUS 13-DIKÁN.

Megkísérlették a magyarok izgatásainak tulajdonítani a márczius 13-diki forradalmat, hanem azóta oly világosan kimutatták e bűnös merényletnek eredetét hogy már senkit sem szednek reá e rossz akaratú besúgások.

Régóta előkészített műve volt ez a bécsi demagogiának, mely egyenes czinkosságban a német republikánusokkal, már hosszú évek óta szötte az anarchikus fölforgatás tervét, a monarchiának és aristokratiának megdöntésére, és a hatalomnak az értelmi tehetség kezébe juttatására. Rendkívül kedvezett neki az osztrák kormány tétlensége, mely előtt nem lehetett ismeretlen a számos klub a fővárosban, de a mely oly kevésbé törődött velök, mintha kezökre játszott volna.

Vezetöik: ügyvédek, tanárok, írók és journalisták, mindig lesben állottak a kormány ellen és rendszeren a «Leseverein»-ban gyűltek össze.

A tudomány e koryphæusai nagy befolyást gyakoroltak a deákságra. Teljesen fanatizálták azt, és mint vak eszközüket tolták előre a kormány ellen tervezett merész vállalatokba.

E szolgálatkész és vállalkozó csapat először márczius 12-dikén próbált szerencsét. Tanáraikkal élökön nagy számban tódultak a császár palotájához, szabadelvű intézményeket kérve. E merész lépés büntetlen maradt, és másnap még erősebb volt a deákok zendülése és nagy sikert ért el.

Féktelen néptömeg járult kiabálásával ez örült párt tüntetéséhez, és a reform s szabadság általános jelszava köré csoportosult minden.

Egy csekély katona-szakasz gyöngye harczot kezdett a rend föntartása érdekében, de néhány lövés után, mely csak jobban elkeserítette a tömeget, a katonák többé nem mozdultak, mert

vezetők a szigorú fegyelem parancsa szerint, mely a katonai hierarchia minden fokán át a főhatalomig hatolt, nem mertek erélyesen eljárni felsőbb rendelet nélkül.

Jött parancs, de az, hogy a csapatok oszoljanak szét.

A polgári közigazgatás (melynek minden ága elszigetelve működött, de a mely összesen még is alá volt vetve a minisztériumnak) tétlen maradt, mert nem kapott utasítást. A divathősöket mulattatta a szabadság és egyenlőség a deákok szájában, és a többi járdataposóval együtt szemlélték ez új látványosságot. Szemüveggel kezökben sóváran nézték, mi történik az utcán, és nem vették észre ily közléről sem, minő bajok készülnek reájok nézve.

Senki sem cselekedett, mert senki sem parancsolt, és a természetes lefolyására hagyott forradalom gyorsan haladt előre. A vezetők, vérszemet kapva, a császári palota belsejébe mertek hatolni, és az államtanács elnökét fölhívták, mondjon le hivataláról.

Méltón felelt e durva fölszólításra, sajnálkozás nélkül hagyta el helyét és a böles megfontolásával távozott Bécsből, hogy a magánélet nyugalmaiba vonúljon vissza.

Később megtudták, mennyire képtelen volt a helyébe lépő népszerű miniszterek aprópénze a monarchiát megmenteni a reá súlyosodó bajoktól.

Márczius 14-dikének éjjele nagyon zajosan folyt le. A szomszéd külvárosokba is átvitték a forradalom fertőző anyagát és már a következő nap megvalósította a zendülők követeléseit. Birtokukba ejtették a hatalmat, kieszközölték a szabad sajtót, a nemzetőrséget, s mind azt, mit csak követelniök tetszett. A polgári fegyvertár a deákok rendelkezése alá bocsátott. Később ágyúkat is ajánlottak nekik.

Így ment végbe a bécsi forradalom.

IX.

A MAGYAROK ELSŐ HAZAFIAS TŰNTETÉSE.

A bécsi fölkelők az első naptól fogva fölforgatták és lefoglalták az egész belső kormányzatot. Vajon a magyarok tétlen nézői maradhattak-e azon mozgalomnak, mely az államot pár-

toknak szolgáltatta ki? A bécsiek oly bő engedményeket erőszakoltak ki a császártól, hogy előre volt látható, hogy azok nem lesznek megvalósíthatók kemény küzdelem nélkül. Akkor dicsőségére vált volna a magyaroknak, ha harmadszor is megmentik a trónt, hűségesen támogatva őt e zavarban. Hagyományaik épen e loyalis eljárást írták volna elő. De e nagylelkű tűz már nem hevítette szívöket. — Két ízben fölládozták haragos érzelmöket. Hűségökért nem igen nyertek jutalmat. — Néma gyűlölet halmozódott össze. — Méltatlankodás nélkül értesültek a bécsi fölkelésről. Azon nap derengését látták benne, melyen véget vethetnek az előjogaikat csorbító sértéseknek.

A rendek gyűlése azon egyhangú meggyőződésben ült össze, hogy elérkezett a pillanat folytonos fölszólalásaik eredményének biztosítására. Fönn akarták tartani az alkotmányos királyságot, de elég erőseknek érezték magokat a régi autonomia érvényesítésére. A *dieta vita* nélkül elhatározta egy *deputatio* küldését az uralkodóhoz, hogy előadja neki a krízis által szükségessé vált követeléseket. Midőn a *deputatio* márczius 15-dikén Bécsbe érkezett, épen fölbomlott a császári kormány. Az államtanács elnöke meg volt fosztva hivatalától és külföldre indult. A többi — többé-kevésbé befolyásos — miniszterek is beadták lemondásukat. E kényszerült lemondások magok után vonták az országos cancelláriák fölbomlását, és így megszűnt a központi végrehajtó hatalom, mely a bécsi hivatalokban székelte és egyaránt igazgatta az állam mindkét részét. A deákok, mint a helyzet urai, hamarjában új kormányformát állítottak föl Ausztriában, mely eddig a császár korlátlan uralma alatt állott, most pedig egy felelős miniszteriumnak rendeltetett alá, mely mellett az uralkodónak igen mellékes szerep jutott.

A zendülők győzelme megváltoztatta Magyarország viszonyát az örökös tartományokhoz. Ugyanis a bécsi demagogia által megindított mozgalom vezetői nem gyakorolhattak semmi befolyást egy külön alkotmánynyal bíró királyság kormányára. Az osztrák miniszterek felelőssége nem ért túl országuk határain. A két ország administratív kapcsa tehát tényleg megszakadt és szükségessé lőn az új viszonyok szabályozása. E nehézségeknek nem lehetett más megoldása, mint egy nemzeti miniszterium kinevezése, melyet a pozsonyi *deputatio* ajánlott, a császár pedig elfogadott és szentesített.

Ezt az első rendű fontosságú tény, annyi heves

támadás forrását, tüntették föl mindig a magyar forradalom kezdetének.

Pedig a miniszterium megalkotásával nem hágták túl a törvényesség határait. Nem hoztak be új törvényt, nem sértették a királyi prærogatívákat. Csak is a rend és conservatív érdek rendszerén alapuló kormányformát biztosítottak magoknak. Közigazgatásuk középpontját saját országukba tették át, és kijátszották az udvari kabinet régi bitorlásait, a mennyiben a magyar királyt megmentették az osztrák császár sérelmeitől. Az uralkodó távollétében helyette a nádor gyakorolta a királyi hatalom teljességét. A nagy tekintéllyel fölruházott magyar miniszterek a végrehajtó hatalom teljes birtokába léptek, és Erdély uniójának a királysággal, melyet a császár megígért, végrehajtása egy fontos biztosítékát nyújtotta a különállás tartóságának.

Ez események új átalakulást jelölnek Magyarország történetében. Egy új korszak hajnala gyanánt üdvözölték.

X.

A FÖLDESÚRI JOGOK ELTÖRLÉSE.

Az újjá született Magyarország kormányának első reformja volt: a feudális kiváltságok teljes eltörlése, és a polgári egyenlőség kiterjesztése a népesség minden osztályára. E nagyfontosságú reformot, mely magában foglalta a robot és tized megváltását, igen gyorsan határozták el a követek, még mielőtt véget ért a diæta. A liberalis párt vezérei voltak az előmozdítók. Meglepéssel nyerték meg a rendek hozzájárulását. Attól féltek, hogy e kitünő rendszabály kivitelében megelőzi őket az osztrák burokrácia, mely már csendben megkezdte működését, s saját céljaira fordítja azt, és e versengés kockázatát kikerülendők, néhány magyar követ elhatározta, hogy gyorsan kihirdetik a parasztok emancipációját, hogy ne kelljen tartani a szomszéd Galicziában néhány év előtt kitört borzasztó veszelejtől. E bátor tett minden feudális teher alól földoldotta a pórt, s megváltoztatta az úr és jobbágy viszonyát, de nem forgatta föl az alkotmányt, mint a hogy állították. A királyság autonómiája, az uralkodó dynastia jogai, a rendek törvény-

hozási szervezete, és a megyék municipális működése a mellett sértetlen megmaradt.

Az alkotmány tehát nem változott, de bizonyos, hogy midőn tüzes reformatoraink az osztályok egyenlősítésével átalakították azt, egyúttal erős csapást mértek szilárdságára.

XI.

MI VOLT EREDETILEG A MAGYAR ALKOTMÁNY?

A magyar alkotmány épülete kezdettől fogva alávetett népen nyugodott (II. Endre aranybullája 1222-ben korlátozta a királyi hatalmat és megerősítette a nemesek jogait). Nagy számú nemesség támogatta, fejkön a királylyal, a kik mind részt vettek a törvényhozó hatalomban.

E pyramidalis szervezet tartós volt és századokon át erősen állott, épen mert a felső osztályok tekintélye engedelmesre szorította az alsókat.

A feudális hierarchia fenylene elhomályosítása és a régi alkotmánynak az új társadalomra való építése, ingataggá tette az egészet s meg volt az a veszély, hogy az alap foglalja el a csúcs helyét.

Nemes lemondással áldozta föl az arisztokratia örökölt felsőségét, de ez áldozatból nem hárult haszon a nemzetre. Az előjogok és kiváltságok eltörlésével mintegy lefejezte magát és elvesztette politikai befolyásának javarészét. Eddig a császárság minden része körül csak Magyarország gyakorolta a nemesítés jogát, és ezzel nagy vonzó erőt gyakorolt a többi nemzetiségekre, melyek büszkeségüket helyezték abba, ha hozzá sorozták, hogy ők is részesüljenek a magyar nemesség szabadságaiban és tiszteletében, mert a hatalmas testület megnyitotta sorait az érdem és a kegy előtt. A társadalmi felsőség eltörlésével Magyarország elvesztette vonzó erejét és miután a demokratikus egyenlőség gyászosan megbukott, azon törekvésével, hogy testvérekké tegye a fajokat és osztályokat, helyébe idegen burokraták léptek, kik csak a hivatalos alárendeltséget tűrik meg, s kiknek veszekedő és firkáló önkénye sokkal kiállhatatlanabb sokféle megsarczolásával, mint a milyen volt valaha a feudális uralom.

XII.

AZ ELLENFORRADALOM TITKON MEGALAKÚL.

Magyarország lelkesedéssel üdvözölte a nemzeti létének nagy jövőndöt ígérő széleskörű engedményeket. Jó hiszemmel bíztak abban, hogy nemzeti alkotmányuk új biztosítékai érvényesülnek és ezentúl Ausztriával való teljes megegyezés lép a régi viszályok helyébe.

Míg a nemzet örömkialtásban tört ki, a hivatalba lépő magyar miniszterek előtt mind világosabbá lőn, hogy a főhatalomnak nincs kedve megtartani ígéreteit. A császár július 2-dikára új diétát hívott össze Pestre, a törvényesség színének megóvása végett. Hivatalosan föladatául jelölték ki a politikai reformok megvalósítását, de e reformok oly erős ellenállásba ütköztek, hogy soha sem voltak végrehajthatók.

Alig mondták ki, alig biztosították az administratív függetlenséget, midőn kéz alatt már megghiúsításán dolgoztak és kétszínű eljárást követtek. A magyarok hazafias szándékával való őszinte közreműködés jóakaró látszata alatt titkon épen ellenkező célra törtek.

Az ellenreformatio sötét szelleme a bureaukratak egy láthatatlan castájában volt megtestesítve, melynek megfoghatatlan uralma mindig hatalmasabb volt a kabinetben, mint maga az uralkodó. Ők maradtak Ausztria hagyományos politikájának rejtett tanácsosai, és kéz alatt ők mozgatták a hatalom vezető szálait akkor, midőn úgy látszott, mintha eltűntek volna a fölületről.

Hiányzott e mysteriosus tanácskozásból az egyenesség, úgy, hogy nem lépett föl nyílt oppositio gyanánt. Erős nem volt, őszinte nem bírt lenni.

Főhatalmazzák tehát a magyarokat néhány csekélyebb reformra, de bevádolták a diéta minden tényét, és minden javítási kísérletet vétkes lázadás kísérlete gyanánt tüntettek föl, melyet meg kell büntetni.

Pedig a pillanat kényszere eléggé igazolta a nemzet érelyes intézkedéseit, melyet közigazgatási szervezete érdekében tett, mert az örökös tartományokban nőttön növekedő populáris mozgalmak Ausztriát közel vitték a föloszláshoz.

XIII.

AZ EGÉSZ MONARCHIA FORRADALOMBAN.

Olaszország nyílt harcot folytatott fölszabadulásáért. Csehországot két ellenséges párt tépte. Az egyik, a német demokratikus, a frankfurti republikánusok szövetségét kereste, a másik, a cseh demokrata párt, egy nagy panszláv állam közép-pontját látta magában. Mindketten annyira mentek a trón elleni lázadásban, hogy Prágát bombázni kellett, mint ellenséges várost.

A szorosan vett osztrák tartományok mind többé-kevésbbé forrongtak s Bécs, a mozgalom műhelye, május 15-dikén ismételte az uralkodó palotáját megrohanó és szobáiba hatoló csöcselék képét. Szuronyokkal készültek keresztülvinni akarataikat, mi a császárt fővárosa elhagyására bírta.

Másnap barrikádok borították el a várost, hogy fegyveresen ellenálljanak az elnyomás minden kísérletének. A kik menekülhettek, elsiettek a fenyegető veszély elől, és a város a deák-ság uralma alatt az önkény minden túlzásának volt kitéve.

A törvényes kormány megszűnt. A törvényszékek föloszlottak. A kormány régi vezetői megfutottak. A nyugtalan csöcseléktől vezetett miniszterek alig jöttek számba, és az uralkodó, látszólag minden hivatalos tanács nélkül, családjával Innsbruckba húzódott vissza. Ily teljes desorganisatióval szemben, midőn mi sem gátolta az anarchiát és színe sem volt törvényes kormánynak — egyenesen azt a kérdést vetjük föl:

Hol volt akkor Ausztria és uralma?

Sehol sem kormányoztak, mindenütt harczoltak. A bécsi deákok magokra ruházták a főhatalmat. Vajon hol kereshette Magyarország, az alkotmányos monarchia e szülőföldje, felsőségének törvényes támaszát?

XIV.

A MAGYAROK TÖREKVÉSE MAGOKHOZ TENNI ÁT A MONARCHIA SZÉKHELYÉT.

Mindenütt zavar: városban, faluban, még a Reichstag keblében is. E fölforgatás megmagyarázza e forradalmat. Az

töltött el mindenkit, és a kinek csak volt sérelme, abban vélte föltalálni minden bajának gyógyszerét. A magyarok sérelmei pedig — kimutattuk — sem újak, sem könnyűek nem voltak, hanem régi idő óta szorították keblöket. Sohasem hallgatták meg fölszólalásaikat — és most, midőn az anarchia oly óriási mérveket öltött az államban, senki sem vélte a trón iránti hűséget megszegni, ha az általános hajótörésből a magyar korona független uralmát igyekszik kimenteni. A magyarok országuk százados önállóságában és statisztikai túlsúlyában meggyőző okot láttak arra nézve, hogy az Ausztriában, Csehországban s Italiában annyira megingott királyi hatalom hazájokban nyerjen új, erős alapot, és e teljesen monarchikus, dynastikus szándékból, a királyi tekintelynek áthelyezésére törekedtek, úgy, hogy a király Buda várában üsse föl székhelyét. A mellett fönn akarták tartani a két állam régi szövetséges kapcsát. E terv végrehajtását meg is kísérelték, ismételve meghíva a királyt, jöjjön lakni Magyarországra és elégítse ki az egész nemzet égő vágyát azzal, hogy Buda-Pesten tartózkodik. — Nem jött, mert családja és környezete, mely mindebben csak cselvetést látott, hogy a császárt fogságba ejtsék, ellene voltak ez útazásnak. Az osztrák reactio titkos igazgatósága jobban átlátott a magyarok számításán, hamar reá jött, hogy fő szándékuk a királynak a királyságban való székelésével megszilárdítani alkotmányos önállóságukat, úgy, hogy a főhatalom országukban, törvényeik értelmében, központosult volna.

E program, mely mindenkorra kizárta volna az önkény visszaéléseit, annyira nyugtalanította az osztrák bürokratikus ellenreformatio titkos tanácsát, hogy a magyarok hazafias terveit a szláv és oláh nemzetiség fölizgatásával akarták megghiúsítani. Az eddig fönnállott viszonyok e megszakítása önvédelmi rendszabályokra kényszeríti a magyarokat — és előre el volt határozva azokat a forradalom támadó színében tüntetni föl. Azonnal szervezkedett a körül lakó nemzetiségek keresztes hadjárata, külön-külön indokból valamennyien az uralkodó nemzetre támadtak. Így idézték elő a nagy nemzetiségi krizist, mely alapelvénél fogva a régi vallásháborúkra emlékeztet, és a mely utolsó phasisa a Magyarország és Ausztria közti hagyományos küzdelemnek. Más-más színben föltűnő harc, a melynek minden alakjában a beolvasztás és elnyomás eszméje rejtőzik.

XV.

A NEMZETISÉGEK TÁMADÁSA.

Először a Bánságban törtek ki zavarok. Ennek déli széleit szerb gyarmat lakja, melynek ősei védő asylumot leltek magyar földön.

Húsvét hétfőjén (április 25-dikén) váratlanul megtámadták Nagy-Kikindát, Titelt, Temerint s Szent-Tamást, hol két tisztviselőt megöltek s ezernyi kegyetlenséget követtek el. Ez volt a vérengző katastrophák előjátéka, mely e vidéken írtó háborúvá fejlődött, hol a két rész vetekedett egymással barbárságban.

Míg a királyság déli részeit e pusztítások zaklatták, éjszakon egy Hurbán nevű lutheránus pap lázította a tótokat, izgatva őket a földesurak ellen. Sztúr társaságában egy paraszt-tömeggel járta be az országot, szerte pusztítva és gyűjtogatva a kastélyokat. Ugyanakkor báró Puchner hasonló támadást szított az erdélyi oláhok közt, báró Jellachich pedig a horvátok fegyverre kelését készítette elő.

E lángoló fölhívásokra kitörő erőszakkal válaszolt a népszenvedély. A zsákmány fölizgatta tömegek a legbarbárabb kihágásoknak engedték magokat át, s az annyi ösztönzéssel előkészített belső háború mind fenyegetőbbé fejlődött.

A budapesti miniszterium nem gondoskodhatott előre a szükséges védelmi eszközökről. A magyar ezredek, nemzetök természetes támaszai, távol voltak. Olaszországban verekedtek a császárért, míg az álnokul a magyarok rendelkezésére bocsátott német őrségek csak látszólag engedelmeskedtek a parancsnak, hogy az országot a szerbek ellen megvédjék. De a magyar hazafiság szembe szállott mindezen viszályokkal. Tüzes ellenálló erőt lehelt a szívekbe, és valóban emberfölötti erőfeszítést hozott létre. Az országgyűlés július 11-dikén minden vita nélkül megszavazott 200,000 újonczot és 42 millió forintot, és minden fegyverfogható besoroztatta magát honvédeknek.

XVI.

A FŐHATALOM MEGMAGYARÁZHATATLAN MAGAVISELETE.

A főhatalom e krízisben ügyes halasztással járt el. Jóváhagyta a magyarok önvédelmét. Titkon jóváhagyta a bánsági fölkelők támadását, de tartózkodott minden nyílt pártvallástól, és mindkét pártot bizonytalanságban hagyta. Gróf Latour, az osztrák hadügy-miniszter, ellenjegyezte a rendeletet, mely az országban állomásozó lengyel, olasz és német ezredeknek meghagyta a magyar csapatokhoz való csatlakozást és a szerbek elleni hadakozást, még fegyvereket s tűzérseget is küldött nekik e célból. A szó szoros értelmében a kötelesség és törvényesség útján jártak, midőn harcra indultak. Mégis, alig hogy valami formális nyilatkozat történt volna, titkos utasítások érkeztek a táborba, és azonnal titkos egyetértés nyilvánult a szerb vezetők és a német tisztek közt a magyar hadi mozdulatok bénítására. Lassanként az ellenkező táborba ment át a német katonaság és tegnapi bajtársaira lött, kikkel előbb együtt harczolt a császár egyenes parancsából.

A magyarok örökös ellenséget láttak a szerbekben, kik megtámadták őket, és e harcban hívek maradtak alkotmányos esküjökhez, s mivel ennek semmi felső parancs nem állott útjában, egész ezredek pártoltak hozzájuk. Ebből testvér-háború következett, melyben senki sem tudta, a királyért harczol-e vagy ellene? Fölhívjuk a politikai bűnök legügyesebb igazolóit, jelöljék ki pontosan a napot, melyen szerintők a lázadás kezdődött e bonyodalmas háborúban. Mind két táborban ott volt a császári szentesítés tekintélye.

Meg lehetett-e különböztetni az igazi zászlót, midőn a császár és a király — egy személy — kelt egymással harcra? A pontos parancsok és azoknak rejtélyes visszavonása, a nyílt engedmények s azoknak titkos eltagadása annyira fölhalmozták az ellenmondást, hogy mindenki elvesztette magaviseletének delejtűjét. A kötelesség, melynek mindig szabatosnak kell lenni, épen oly problematikusná vált mint az uralkodó zászlója, s a legbecsületesebb szívek, a császár érdekeért legjobban gondolkodó elmék elragadtattak az ártól. Meg akarták büntetni azt a vad népet, mely jelt adott vérengző háborúra.

Szerencsétlenségre e rosszúl értelmezett kétszínűségek nemcsak múltó bonyodalmakat idéztek elő, hanem a seregben számos ártatlant tettek tönkre, ki később hiába hivatkozott enyhítő körülményekre magaviselete igazolására. Senki sem kerülhette ki e cselszövő politika szirtjeit.

XVII.

A TÓTOK.

A népfölkelésből, melynek a tótok általános támadásának kellett volna lennie, résztvevők hián csak rabló háború vált. Hurbán és Sztúr kóbor csapatai fosztogatták a kastélyokat s fölgyújtották a falvakat. De a tótok nagy tömege nem vett részt e rablásban, nem akarták érdekeiket elválasztani a magyarokétól, és az osztrák reactionariusok terrorista tervei legalább itt teljes kudarczot vallottak.

Nem érintjük e helyütt az írtó háborút, melyre Puchner tábornok izgatta az erdélyi oláhokat. Itt csak azt emeljük ki, hogy egykorú volt, s teljes összeköttetésben állott a különböző magyarországi nemzetiségek mozgalmaival.

XVIII.

A HORVÁT BETÖRÉS.

Míg a háború kimenetele Olaszországban kétesnek látszott, a császári kormány ragaszkodott kétszínűségéhez. De mihelyt az osztrák sereg vitézsége (melynek soraiban kiváltak a magyar csapatok) kivíta a diadalt, vége volt a színlelésnek.

El lön határozva Magyarország beolvasztása és a korlátlan hatalom központosítása, és a horvátok minden tétova nélkül megrohanták a magyarokat.

Erőlködtek bebizonyítani, mintha e fegyverre kelést a régi nyelvi viták miatt keletkezett gyűlölet okozta volna. Legyen szabad kétségbe vonnunk ez érvelés megállhatóságát.

Az 1843-diki diétai végzés, mely a latin nyelv helyébe a magyart helyezte, ürügyül szolgált, de nem az volt az igazi ok.

A horvátok betörése, melyben Horvátország egész ereje nyilvánult, nem volt nemzeti, hanem tisztán katonai.

Jellachich bán szervezte az osztrák absolutismus hatalmának föntartására, és ő maga koránt sem egy hazafias ügynek volt védője, hanem a dynastikus hűség köpenye alatt az ellenforradalmat szító rejtélyes hatalomnak eszköze.

Sorban elismerve, meghazudtolva, és ismét elismerve a császár által hű alattvalónak, Jellachich bátorsága és befolyásos állásával egyike lőn a magyar-ellenes keresztes hadjárat legkiválóbb vezéreinek. Mégis, mint a láthatatlan reactio végrehajtó közege, a horvátok közt csak azt a kalandos szerepet játszotta mint Stratimirovich a szerbek, Hurbán a tótok, Janku az oláhok közt. Csak az a különbség, hogy a horvát vállalatot legalább hadizenet előzte meg és rendes hadsereg hajtotta végre, és így mint nyílt ellenség sokkal tisztességesebb volt a többi nemzetiségek lesben állásánál, kik vadak módjára rohantak a magyarokra, és kiknek vezérei is borzasztó kegyetlenségeket követtek el.

Jellachich ellenben bátor katona gyanánt viselkedett és a mennyiben hathatott seregére, igyekezett azt rendben és fegyverben megtartani. Mennyiben vívott ki az ő nemzetisége hátrázott hasznát e testvérgyilkos harcban? — azt döntse el más.

Az ő érdemeinek méltánylása egyenes arányban áll majd a horvátok haláljával iránta.

XIX.

A MAGYAR DEPUTATIO SCHÖNBRUNNBAN.

Nem adjuk elő a magyarok elleni izgatások és ellenségeskedések minden tünetét, mely valósággá tette azt a forradalmat, melyre előbb nem gondolt senki. Megértették, hogy a nemzetiségek fölusztásával írtó háborút izentek nekik, és védelmi háborúval válaszoltak. Megkettőztették tevékenységöket, de a békülés útjára kívántak lépni. Deputatiót küldtek a királyhoz, hogy az kifejtse az ország veszélyes helyzetét, kikérje legmagasabb közbevetését a horvát betörés megállítására és kiengesztelje a két párt érdekeit. A császár Schönbrunnban

fogadta, de kitérő felelete nem mutatott kedvező szándékra, és sejtetni engedte folyamodásuk teljes elvetését.

A felbőszült magyarok vörös tollakat tűztek kalpagjaik mellé, a mint kimentek a palotából. Egy más deputatíójokat még el sem fogadta a Reichstag.

Így készítették elő a szövetséges kötelék elszakítását. A bán ezalatt (szeptember 9-dikén) seregével átlépett a Dráván, ezentúl lehetetlenné vált a kiegyezés. Innen számítandó a fölkelés korszaka.

XX.

A MAGYAR FÖLKELES.

Biztos vesztőket elkerülendők, a magyarok a forradalomban kerestek menedéket — és végig mentek rajta. Rendkívüli hősiességet fejtettek ki hazájok védelmében, de ügyöket ők is beszennyezték vétkes kihágásokkal. Ilyenek gróf Zichy és gróf Lamberg megöletése, a schwechati csata, és a dynastia trónvesztésének kimondása Debreczenben.

Ígaz, hogy e merényleteket egy csekély kisebbség követte el, de mégis sokkal szembetűnőbbek és következéseikben sokkal végzetesebbek, semhogy ne terhelnék mint politikai bűnök az egész nemzetet. Nagy hiba volt a magyarok részéről az is, hogy túlléptek nemzeti autonómiájok kiszabott határain, mert külön alkotmányuk és közigazgatásuk volt ugyan, de politikailag nem szakadhattak el a császárságtól. Pedig több követnek küldésével idegen udvarokhoz nagyon is elválasztották érdekeiket Ausztriától.

Ez annál súlyosabb hiba volt, mert nem lehetett más célja, mint ellenségeskedést támasztani a bécsi udvar ellen.

XXI.

LATOUR MEGÖLETÉSE.

Mialatt Magyarországot belső zavarok tépték, egymást követték a forradalom győzelmei Ausztriában. A bécsi deákok márczius 13-dika óta nem adták ki kezökből a hatalmat. Elfog-

laltak minden tisztséget, új hivatalokat állítottak föl, rontották a sereget, terrorizálták a minisztereket és még a Reichstag tekintélyével is szembe szálltak.

E törvényhozó testület, melyet némileg a trónnal szemben állítottak föl alkotmányozó gyűlés gyanánt, viharos tanácskozásaiiban még nem végzett semmit, midőn az október 6-diki véres katastropha tetézte a bécsiek tévelygését. A hadügy-miniszter, gróf Latour, ellen fölizgatott tömeg, palotája felé özönlött, megrohanta őt hivatalában, össze-vissza sebezte és mindenféle gyalázások után nyilvános téren lámpára fölakasztotta. Holtteste még célpontúl szolgált ezernyi lövésnek.

A palota előtt örökdő császári csapatok tétlen szemlélői maradtak e borzasztó jelenetnek.

XXII.

BÉCS BEVÉTELE. BETÖRÉS MAGYARORSZÁGBA.

Ferdinánd császár, ki augusztus havában alattvalói kérelmére közeledett a fővároshoz, kénytelen volt másodszor is menekülni.

Schönbrunnból Olmütz várába tette át székhelyét. De a bécsiek nagyon is megsértették a trón méltóságát.

Merényletek sokasága, bűneik vakmerősége, végre hathatós reactiót keltett ellenök.

A katonai főparancsnokok az örökös tartományokban állomásozó katonasághoz fordultak. Mindenfelől összesereglettek boszút állani a sok megalázásért, melyet a lázadó néptől el kellett tűrniök. Csakhamar erős sereg ostromolta Bécset. A lázadó város megmaradt fölségsértésében, rendes ostromot állott ki, és csak makacs védelem után adta meg magát.

Jellachich bán részt vett e vállalatban. A magyarok által Velenczénél megveretve, három napi fegyverszünetet kért és nyert, melynek tartama alatt Bécs felé szökött, hol serege az ostromlókat szaporította.

Ez alkalommal követte el az üldözö kis magyar csapat az osztrák terület nyilvános megsértését Schwechatnál.

Annál súlyosabb volt e tett, mert a magyarok a bécsiek segítségére siettek és így elfogadták a bűnrészességet emezekkel.

Mihelyt a főváros a győztesek kezébe jutott, ezek el voltak határozva fölhasználni győzelmöket, és félelmetes invasiót kényszerítettek elő Magyarországra.

Nem adjuk e hadjárat elbeszélését — tárgyunk csak eredete és eredményei.

Csak azt mondjuk röviden, hogy abban váltakozott a szerencse a balsorssal, és hogy a két sereg küzdelme oly mély barázdát vont, hogy azt nehéz lesz a jövőnek kitölteni. Egyik oldalról remény nélkül folytatták e küzdelmet, de a másiknak is szüksége volt hatalmas külső beavatkozásra, s csak a két roppant császárság egyesült ereje vethette alá a királyságot.

Itt végződik föladatunk, mely, mint ismétljük, egyedül a két párt törvénytelenégeinek megjelölésében állott, hogy igaz mértékére szállítsuk alá a magyarok vétkességét.

XXIII.

ÖSSZEFOGLALÁS.

Ha az olvasó csak csekély figyelemmel követi is az események leszármazását, előzményeiben s következéseiben, meg kellett győződnie arról, hogy a császári kabinet tért foglaló politikája századok óta követett hagyományos rendszer volt, és hogy a magyaroknak folyton harcolni kellett jogaik sérelme ellen, nemzeti létök biztosítására.

Nem tagadják, hogy e kedvezőnek látszó pillanatban el akarták különíteni érdekeiket Ausztriáéitól, de tagadják, hogy valaha ahhoz tartoztak volna mint tartomány, tagadják továbbá, hogy le akarták volna rázni az uralkodó tekintélyét — a mi egészen más dolog.

Hogy méltányosan lehessen megítélni eljárásukat, előbb tisztába kell hozni:

Vajon a királyság administratív önállósága, melyért mint jogi alapért küzdöttek, törvényes volt-e, vagy nem? Ausztria soha sem válaszolt egyenesen ez annyiszor fölvetett kérdésre.

Mondja ki tehát egyszer nyíltan: biztosították-e uralkodói a magyar nemzetet saját állama régi institutióinak föntartásáról?

Kötelezték-e magokat esküvel szabadságainak s előjogaiknak megőrzésére?

Hiven megfeleltek-e ez elvállalt kötelességnek?

Ha igaz, hogy ünnepélyes szerződés és frigy volt a két rész közt, és ha kölcsönös eskü kötötte őket a magyar önállóság ügyéhez, igaz az is, hogy kötelességek volt azt megvédeni. Mert jog s kötelesség egy, egyik magába zárja a másikat.

Midőn Bécsben kitört az 1848 márczius 13-diki forradalom, a főhatalom már szembetűnő ellenkezésbe jutott volt a királyság közigazgatási függetlensége iránt tett biztosításával. Több alkotmányellenes tényt követtek el, mint azt a rendek sérelmeinél kimutattuk. Be kell vallani, hogy a magyarok első lépése, midőn fölhasználták Ausztria zavarát sértett jogaik visszaszerzésére, nem volt sem nemes, sem nagylelkű, de épen oly kevésbé volt lázadás. Ezt állítani szarvas hiba volna.

Nem követeltek eleinte túlságos engedményeket, csak annak birtokát, mi őket megillette, és ha ehhez egy nemzeti miniszterium követelését csatolták belső ügyeik vezetésére, ez azért történt, mert a régi centralisált kormány megszűnt létezni.

Opposíciójok mindig nemzeti volt, de nem dynastiaeellenes. Saját érdekeik a császári monarchiához fűzték őket. Ha pedig bizonyos, hogy a magyarok eleinte nem tápláltak ellenséges érzelmeket a trón ellen, ebből önkényt következik, hogy ők nem tűzték ki célul e fölforgatást, miként a bécsiek. Különben is annyi vizsgálat s fürkészés után, miért nem hozták volna nyilvánosságra lázadó terveik bizonyításait, ha azoknak létezése ki lett volna mutatható?

A magyarok bizalmat és békülékenységet tanúsítottak míg a császárral alkudoztak, haragjuk csak akkor tört ki, midőn a szerbeket uszították ellenök. Mindinkább közeledtek a forradalomhoz, a mint világos lőn előttük, hogy a föld alatti reactio a nemzetiségeket használja föl alkotmányos életök megsemmisítésére, közös hazájok szétदारabolására, és arra, hogy őket szélső s kétségbeesett tettekre ragadja, mert csak akkor lesz joga velök úgy bánni, mint legyőzöttekkel.

Ennyi támadással szemben a magyaroknak választaniok kellett a védelem és a megsemmisítés közt.

Vakmerő vitézségök erőssé tette ellenállásukat. Irgalmatlan háború következett, melyben a császári sasok ellen harcoltak s megszegték annyiszor bebizonyított hűségöket.

Nem kívánunk ezért elnézést — mert ez súlyos tény.

De a részrehajlatlanság ítéletére appellálunk, vegye számba a tény előidéző okait és szükséges következéseit.

Most, midőn a kérdés lényege eldőlt, és Ausztria egységét és országainak központosítását keresztülvitte, kérdezzük:

Miért tüntetik föl mindig a magyarokat mint a forradalom egyedüli szítóit, és miért boszúlják meg haragos szigorúsággal épen rajtok azt a háborút, melyre őket kényszerítették, és melytől ők szenvedtek legtöbbet.

Megengedjük, hogy a császári kabinetre nézve fontos volt munkába venni Magyarország beolvasztását, hogy belső egyformaságot hozzon létre az annyi különböző népek változatos érdekei által nyugtalanított monarchiában. Hanem az állami haszon, mely kimentené Ausztriát azzal, hogy érdekpolitikát követett, soha sem nyújt elégséges alapot annak bebizonyítására, hogy a magyarok lázadók, a trón ellenségei voltak, mert halálos tusában védelmére keltek jogaiknak és életöknek.

Utaltunk a nemzet tévedéseire, de ugyanaz a jóhiszeműség megköveteli annak beismerését, hogy a kik kétszínű politikát javasoltak a fő hatalomnak, szerkesztették azt a kijárást nélkül való labirinthust, melybe soha se tévedt volna a nemzet, ha nyílt bánásmóddal fölvilágosítják.

A győzelem és haszna Ausztriáé.

Vajha engesztelő politika által biztosítaná annak tartósságát.

Néhány nagylelkű tény megnyert volna részére minden szívet.

Királyi és nagy lett volna ez eljárás — de még inkább észszerű.

Mert az erő joga Magyarországon soha sem jut túlsúlyra a jog ereje fölött.

Közli: MARCZALI HENRIK.

ÁLLAMJOGUNK KÖRÉBŐL.

MEDDIG TERJED AZ ORSZÁGGYÜLÉSI TAG MENTELMI JOGA?

A mai alkotmányokból folyó parlamentarismus (a parlament életét is értve alatta) egyike a még nem eléggé megvilágított intézményeknek. Azt már rég tudjuk, hogy több előfordúlható esetére a jogalkotás nem gondoskodott; de e mellett minduntalan új és új kérdések merülnek föl a megoldásra, melyekre alig gondoltunk és most előttök habozva állunk. A mit Sir Edward Cocke az angol parlamentre mondott: «ab omnibus querenda, a multis ignorata, a paucis cognita», az részben ma is áll és könnyen általánosítható.

Így vagyunk mindjárt a mentelmi joggal. E nagy fontosságú jogot, a törvényhozó organum működésének egyik alapvető tételét, az alkotmányok nem határozták meg kellő szabadsággal, a szaktudomány a maga egészében nem dolgozta föl, a gyakorlat nem magyarázta meg. Közjogunknak meg éppen homályos részecskéje.

Legújabban, a Doda-Traján-féle esetben, merült föl ismét az a kérdés, hogy meddig terjed az országgyűlési tag mentelmi joga? Egyedül a törvényhozás munkájában véd-e csak, avagy kiterjed a képviselőnek, mint ilyennek érintkezéseire választóival?

A védelem ez utóbbi álláspontra helyezkedett, melyért a szaksajtó is lándzsát tört;*) a gyakorlat pedig az ellenkező nézetnek látszik hódolni, de a nélkül, hogy ebből biztos következtetést vonhatnánk le. Daczára, hogy a kérdés már másod-

*) *Jogtudományi Közlöny.* 1888. 42. sz.

szor képezi a vita tárgyát és hogy szembeötlő az óriási különbség, ha e jog tartalmának csak az egyik kört, vagy mind a kettőt elfogadjuk; valamint az is, hogy ilyen homályt az alkotmányos élet nem tűrhet el. *)

E sorokban a mentelmi jog fejtegetését főleg az említett esetre vonatkozólag kísértjük meg. S egyedül a jog szempontjából elemezve, tartózkodunk a körüle lebegő elvont elméletek tovább fűzésétől, nehogy az életnek hasznavehetetlen eredményre jussunk.

A mentelmi jog tulajdonképen két részből, illetve két jogból áll. Az egyik szerint az országgyűlési tag hivatása körében tett nyilatkozataiért csak is az illető háznak tartozik felelősséggel. A másik pedig azt tartalmazza (bár Angliában nagy eltéréssel), hogy az országgyűlési tag ellen — az előbbi pont alá nem tartozó esetekben — egyedül az illető ház engedelmével indítható meg a fenyítő eljárás, bünyügyi vizsgálat stb.

Az előbbi jog műszóval mentelemnek (immunitás), **) mentelmi jognak szoros értelemben neveztetik, miután ebből következik az országgyűlési tagnak a közönséges bíróságokkal szemben való mentessége. Az utóbbi pedig a sérthetetlenség joga (inviolabilitas), mert ennek alapján az országgyűlési tag minden bírói eljárással szemben sérthetetlen, míg tudniillik a ház ki nem adja.

*) Az első esetben V. A. képviselőt választóihoz intézett lázító beszéd miatt a közvádoló vád alá helyezte s a bíróság a csak később összeült házból kikérte; de a kérelem megtagadtatott, miután a ház zaklatást látott benne. Elvi állásfoglalás nem történt, ha csak az eljárást annak nem tekintjük. — A Doda-féle esetben pedig a királyi curia a semmiségi panasz ama pontjára, hogy a képviselőnek választóihoz intézett nyilatkozatait a mentelmi jog védi, nagyon helyesen azt felelte, hogy ennek eldöntése illetőségéhez nem tartozik. Miután azonban a ház az eljárás folytatását tűré, azt kell föltennünk, hogy hallgatag hozzájárúl. Mindez azonban csak föltétel, s mert helyessége több oldalról kétségbe vonatott, talán nem lesz fölösleges, ha az alábbiakban e jog természetéből és az európai gyakorlatból vonunk rövid következtetést tartalmára.

**) Immunitás = mentesség, szabadság; a régi közjog szerint a közterhek alól való mentességet jelentette. E jogra nem mondhatjuk általában, hogy sérthetetlenséget nyújt, miután körébe tartozó minden tett vagy nyilatkozat a ház ellenőrzése alatt áll; habár, mint különös hivatásból származottak, a ház külön bírósága alá tartoznak és külön eljárási szabályok szerint ítéltetnek.

Így jelölik e két jogot azok, a kik külön-külön veszik elemzés alá. *) De nem mondhatni, hogy e műszókra megállapodás mutatkoznék, nálunk például használtatnak ezek vagylagosan, fölváltva és általán a mentelmi jog egységes fogalmába kebeleztetnek. — Minket jelenleg az első érdekel.

Régi alkotmányunk a mentelmi jogra számos, habár csak kevésbé határozott szabályt tartalmaz, a melyek nem is mindig részesülnek kellő tiszteletben. Itt is elmondható, mint több alkotmánykérdésnél a múltban, hogy más volt az *de jure*, mint *de facto*. — Nem tekintve a közlekedés nehézsége és a jogállapotok bizonytalansága következtében az útban levő országgyűlési tagok érdekében alkotott törvényeket, az országgyűlési tárgyalások szabadsága is különös oltalomban részesül.

«A ki az országgyűlésen valakit megver, vagy az országgyűlés szabadságát sértene — a mi hűtlenségi bűn — az mindenkor személyében idézhető és elítélhető legyen», mondja az 1507 : 12. törvénycikk. — Az 1563 : 76. törvénycikk az országgyűlésen panaszkodókat védi, mintegy kifejezve, hogy az országgyűlési tárgyalásokért idegenek által senki sem vonható felelősségre: «ki az országgyűlésen panasztételért valakit megölni vagy károsítani merne, azonnal hűtlenség bűnébe esetnek tekintessék». E határozatot az 1647 : 114. és 1723 : 10. törvénycikkek megerősítették. Az 1723 : 7. törvénycikk szerint pedig, «hogy az országgyűlési tagok . . . valamint az országgyűlésen panaszkodók biztonságán és ez által az országgyűlés nyugalmán segítve legyen, az országgyűlés avagy a közgyűlés helyén semmi rendetlenség, annál kevésbbé kéz-rátevés ne történjék». Az 1791 : 13. törvénycikk röviden, de világosan kifejti, hogy az országgyűlésen a karok és rendek a közügyeket törvényes szabadsággal tárgyalandják.

Kétségtelen, hogy ez mind nagyon is általában szól, a magyarázatnak tág tért hagy nyitva. De az az egy bizonyos, hogy e törvények első sorban is a tárgyalások szabadságát veszik oltalmukba s az egyes országgyűlési tagok szabadsága csak a czélból biztosítatik, hogy a törvényhozás munkája legyen szabad, független és zavartalan. **)

*) Például Simonet: *Élémentaire de droit public*; Giron: *Droit public de la Belgique*; vagy legújabbán Schulze: *Das preuss. Staatsrecht*. 1888—89.

**) Az 1647 : 35. törvénycikk ugyan e czélból rendeli el, hogy

Magát a szólásszabadságot azután a főntebbiekből, illetve az alkotmányból akkép magyarázták, hogy különösen az országos ülésben s az országgyűlés egyéb munkálatainál, valamint a követet utasító közgyűlésen tett nyilatkozatokat illeti meg. De e fölfogás, mint említettük, kevés tiszteletre talál s az országgyűlés többször tanácskozik megsértése fölött, mint országos sérelmen. Hosszas és elkecsereedett vita volt e tárgyban még az 1839-iki országgyűlésen is. Wesselényi báró 1834 december 4-dikén Szatmármegye közgyűlésén a követi utasítás tárgyalásánál tartott beszédeért hűtlenségi perbe fogatott. Ezt, mint súlyos sérelmet, már 1835-ben tárgyalják, de most újból fölmerül Balogh János, barsi követ ügyével egyetemben, ki meg az országos ülésen mondott beszédeért került hűtlenségi perbe.

Az országgyűlés elvi kijelentést ugyan most sem tesz a főrendi tábla akadékoskodása következtében, mint a hogy ez 1835-ben tizenkét üzenetváltás után sem engedte, hogy a szólásszabadság megsértése a koronához, mint országos sérelem fölterjesztessék, bár elismerte a jog létét és szenvedett sérelmét, sőt az elnöklő főherczeg-nádor maga úgy nyilatkozik, hogy e jog a constitutio palladiuma. — De a viharos tanácskozásoknak és az alsó tábla szabadságához való csökönös ragaszkodásának eredménye lett, hogy a király 1840 ápril 29-dikéni kegyelmet ad mindazoknak, kik a megelőző országgyűlés kezdetétől perbe fogattak és a reájok mért büntetést szenvedik.*)

Így azután az országgyűlési tag szólásszabadsága továbbra is — egész alkotmányunk átváltozásáig — mondhatjuk csak kétes értékű magyarázaton pihent, melynek tartalmából kiemelkedik, hogy a törvényhozói hivatás körében, különösen az országos ülésben tett nyilatkozatokért senki az illető táblán kívül felelősségre nem vonható. Ha pedig a nyilatkozatok még is sérelmesek volnának — a tanácskozás békéjét, tekintélyét, valamely fontosabb alkotmányos tételt stb. sértők — az illető tábla határozta meg a büntetést, rendesen actiót, pénzbírságot kimondva.

Az a fölfogás, hogy az országgyűlési szólásszabadsághoz

az országgyűlés ideje alatt az országgyűlési tag javaiban igtatás ne történjék; — valamint régente az országgyűlés ideje alatt törvényszünetek is tartattak.

*) Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből.*

körülbelül hasonló szólásszabadságot élveznek a követet utasítással ellátó közgyűlésen nyilatkozók is: a mai állapotokhoz szokott előtt elég különösnek tűnhetik föl. Régi alkotmányunknak azonban természetes vonása, melyet egészen félreismerne az, a ki belőle a mai képviselő és választók közti viszonyra következtetne.

Rendi alkotmányunkban a szabad magyar ősi joga a törvényhozásra mind végig visszatükröződik. S midőn később a törvényhozásban való részvétel a nemesség szokására és kezdeményezésére követek útján történik, még mindig kiérzik, hogy ki volt e jognak eredeti birtokosa; s hogy a változás a régi alapot megtartva, azon nyugvó alakulat. A nemesség, ha követet küld, a főbb ügyekre instruálja is és ez utasítás kötelező. A követ e szerint tartozik eljárni, nem meggyőződése szerint. A küldők öt időközben visszahívhatják, ha nincsenek vele megelégedve. A követ tartozik jelentést tenni, esetleg a fölmerült fontosabb esetben külön utasítást kérni. Előfordult, hogy például a conservatív megyei többség liberalis eszméknek hódoló követet küldött, nem nézeteit, hanem személyét szeretvén meg. Ez azután utasításának megfelelőleg, a conservatívekkel szavazott, de egyébként a liberális eszméknek csinált propagandát, úgy a magán társaságokban, mint a bel- és külföldi sajtóban. (Horváth, i. m.) Conservatív megye szavazott tehát liberális követ útján.

Régi alkotmányunkban jogilag mi sem gátolja, hogy ne a megye közönsége legyen a fontosabb ügyekben a tényleg szavazó s a követ csak a szavazatot közvetítő; hogy ne a megye közönsége határozza azt meg, a mit az alsó tábla határozzon. De e szerint az instruáló közgyűlés a törvényhozás részesévé válik s midőn követet instruál, országgyűlési szavazatot formáláz. A szólásszabadság jogának tehát ki kellett terjesztetni az instruáló közgyűlésekre is. Ha ez ellen politikai szempontból kifogások támadnának, azok az alkotmány ellen irányúlnak, a melynek természetéből a mondott szigorúan következik.

Alkotmányunk visszaállításával a mentelmi jog elvi alapjait megvetette — úgy látszik csak az alsóházra, bár a szövegből ez nem tűnik ki — a Böszörményi László ellen sajtóvétség miatt emelt közzvád fölötti véleményadásra kiküldött bizottság jelentése, mely a képviselőház által 1867-ik évi november hó 18-dikán fogadtatott el. Ez elvi kijelentés a régi szokásos eljárás

rást, mint mondják angol mintára *) határozottabban fejezi ki s azóta, bár a szövegezés sok kívánni valót hagy fön, a gyakorlat mindig támogatta. — Tartalma a következő:

1. «A mit az országgyűlési tag mint ilyen a házban és házban kívül mond vagy tesz, azért csak az országgyűlés és pedig annak azon háza által vonathatik feleletre, a melyhez tartozik.»

2. «A mit az országgyűlési tag nem mint olyan és nem törvényhozói hivatásának gyakorlása közben mond vagy tesz, azért csak a ház engedelmeivel állíttathatik bíró elé, csak a ház engedelmeivel vonathatik közkereset alá s a tetten érés esetét kivéve, csak a ház előleges engedelmeivel záratható el.»

E két pont szövegezése vagy csak zavaros, nem eléggé világos, vagy a második az elsőnek ellentmond. Attól függ, hogy miként magyarázzuk.

Az első pont a mentelmi jogot arra adja meg, a mit az országgyűlési tag mint ilyen mond vagy tesz a házban vagy házban kívül; a második pont a sérthetetlenség joga alá veszi mindazt, a mit az országgyűlési tag nem mint ilyen és nem törvényhozási hivatása körében mond vagy tesz.

De ebből láthatólag e két pontnak a mellett, hogy rendeltetése, a mentelmi jogot általában szabályozni, az a közös célja is van: megvonni a határt azon esetek között, melyek az országgyűlési tag jogsértéseinél az illető ház avagy a rendes bíróságok eljárása alá tartozik. Természetes, hogy e határvonal meghúzásánál egymástól nem térhetnek el.

És erre nézve a második pont többet tartalmaz, mint az első. Az első pont határvonala, hogy a cselekedet, nyilatkozat az országgyűlési tag mint olyan által tétessék. A második pont ennek ellenkezőjével már nem elégszik meg, hanem még hozzá teszi: «és nem törvényhozói hivatásának gyakorlása körében». Ez utóbbi meghatározásnak csak akkor van helye a második pontban, akkor nem fölösleges pleonasmus, ha az előző kifejezést: «a mit az országgyűlési tag nem mint olyan» megmagyarázni akarja. Miután szembeötlő, hogy az országgyűlési tag csak mint ilyen tehet valamit törvényhozói hivatása körében, tehát az, a mit nem mint ilyen tesz, az már természeténél fogva

*) *Jogtudományi Közlöny.* 1888. 42. sz. — Szerintünk inkább belga minta után.

nem lehet törvényhozói munka. De ha elfogadjuk, hogy a szövegezésben az utóbbi kifejezés előzőjét magyarázza, akkor a második pont alá tartozik mindaz, a mit az országgyűlési tag nem törvényhozói hivatása körében mond vagy tesz. S a válaszfal nem abban keresendő, hogy valamely nyilatkozat az országgyűlési tag által, mint ilyen által tétetett-e, hanem abban, hogy tétetett-e törvényhozói hivatása körében?

De a jelen esetben a zavart nem egyedül ez okozza, hanem még az első pontnak az a kitétele is: «a mit az országgyűlési tag . . . házon kívül mond vagy tesz». Ez sokkal általánosabban van tartva, semhogy a legkülönfélébb magyarázatokra alapúl ne szolgálhatna. — Elemezzük ezt behatóbban.

Az elvi kijelentésben azon kifejezés: «ház» nem közönséges (tudniillik épület), hanem átvitt értelemben használtatik és jelenti a főrendeknek vagy képviselőknek a törvényhozási munkára összegyűlt testületét.

Így mondhatjuk azután: a ház alakul, megalakult, ülést tart, a két ház megegyezik stb. A «házban», szorosán véve jelenti tehát a főrendek, képviselők munkára egybegyűlt testülete előtt, tanácskozásában, ülésében; a «házon kívül» pedig jelentheti már az országgyűlési tagnak az osztályokban, bizottságokban tett munkáját, nyilatkozatát — bár az osztályt, bizottságot úgy is lehet tekinteni, hogy benne van a ház munkára való szervezetében — de minden esetre alatta értendő a ház megbízásából, talán annak képviseletében eljáró országgyűlési tag tettei és nyilatkozatai. Így tehát e kifejezésnek: «házon kívül» van értelme az európai alkotmányok által elfogadott keretben és tartalommal is, hogy tudniillik parlamenti föladatokra vonatkozik. Szorosan jogilag a magyar delegációnak nem lett volna szüksége külön mentelmi jogra Magyarországon, miután az országgyűlést képviseli, annak bizottságaként működik és így az országgyűlési mentelmi jog munkájára is kiterjed, mely nem egyéb, mint az országgyűlési tagok munkája a házon kívül. Ez alapon élveznek mentelmi jogot az országgyűlésnek a két házon kívül működő egyéb bizottságai.

Még mindig fönmarad azonban a kérdés, miután az első pont egész általánosságban szól, hogy a mentelmi jog nem terjed-e ki a parlamenti munkán kívül, nevezetesen a választókkal való érintkezésekre?

Az első pontból kiindulva, könnyen azt felelhetjük, hogy

igen. Mindent véd ez, a mit az országgyűlési tag, mint ilyen, a házon kívül tesz. S mert a választókkal való érintkezés, például az időközi beszámoló beszéd, a képviselőnek, mint ilyennek nyilatkozata, tehát a mentelmi jog oltalma alatt áll, ha csak e kifejezésnek: «mint országgyűlés tagja» nem akarunk túl finom és azért ingadozó magyarázatot adni. Ha azonban a második pontot tekintjük a fentebbi értelemben, és azt, hogy e két pont egymást kiegészíti, akkor megtaláljuk a szólásszabadság korlátját abban, hogy ez a jog az országgyűlési tagot törvényhozói hivatása körében illeti meg. S miután a beszámoló beszédek a törvényhozás munkájához nem tartoznak, nem a parlament megbízásából tartatnak: a mentelmi jog által fődve nincsenek.

Majdnem arra a gondolatra jöhetnénk, hogy e kifejezés: «törvényhozói hivatása körében» lecsuszott az első pontból a másodikba. Az európai alkotmányok általában az első pontban használják; nálunk, mert nincsen benne, ez homályossá válik s mint a példa mutatja, félreértésre vezethet. A másodikban pedig fölösleges, ha csak ezzel nem akarjuk az elsőnek hiányát pótolni.*)

De a milyen zavaros az elvi kijelentés szövegezése, olyan világos indokolása. «Amaz (1. pont) — így szól az indokolás — biztosítja az országgyűlési tanácskozás szabadságát kívülről származható minden nyomás ellen.» Tehát a képviselők azt a jogot nyerik, a mely a ház tanácskozási szabadságát biztosító jogból következik. «Emez (2. pont) biztosítja a törvényhozó test épségét arra nézve, hogy tagjai az ügymenet és törvényhozói tevékenység sérelmére el ne vonassanak törvényhozói tisztök gyakorlásától és ne gátoltassanak a törvényhozásban se a hatalom, se bizonyos célokra sugalmazott egyesek által.» —

*) Egyébiránt a második pont sincs szabatosan formulázva s ha valaki szó szerint venné, ugyancsak különös következtetésekre jutna. Ki van benne mondva: «a mit az országgyűlési tag nem mint ilyen és nem törvényhozási hivatása körében mond vagy tesz, azért csak a ház engedelmével állítható bíró elé». Ebből azt is lehet következtetni, hogy az illető országgyűlési tag korábban elkövetett tetteiért bármikor csak a ház engedelmével állítható bíró elé. A francia, belga, német stb. alkotmányok már óvatosabbak, magyarázatul hozzá teszik: «pendant la durée de la session», «während der Sitzungsperiode» stb.

Mindezt pedig betetőzi a következő mondatocska: «E kettős sérthetlenség nem annyira az egyéni mentesség előjoga, mint inkább a törvényhozó testület függetlenségének, szabadságának elengedhetetlen feltétele és követelménye.» A mentelmi jog tehát nem valami kiváltság az országgyűlési tag részére, hanem a törvényhozás természetéből folyó jog a tanácskozássok szabadságára.

De talán sokat is foglalkoztunk e szöveggel, mely végre sem bír a törvény súlyával és jelentősége leginkább abban rejlik, hogy már húsz éves gyakorlat támogatja. Egy hasonló elvi kijelentésnek valójában az alkotmány természetéből levont szabálynak kell lennie az illető esetre, melyet a szigorú jog nem ír körül, de melyet szabályoztatni sürget. S a mint a magyarázat képezi háttérét, úgy valódi tartalmát sem a betű, hanem azon magyarázat adja meg, melylyel az alkotmánynak harmonikusan kiegészítő része lesz. A jelen esetben ez annál inkább áll, mert maga a szövegezés zavaros és homlokegyenest ellenkező irányban használható.

Magyarázatot tulajdonképen két forrásból meríthetünk, melyek azonban különböző értékűek. Az egyik, a már említett, alkotmányunk szelleméből, természetéből kimutatni a mentelmi jog szükségszerű tartalmát és ez a döntő. A másik pedig, mely csak fölötte megvilágosító, a külföldtől vett tapasztalás. A hasonló intézményekkel bíró államok ma már szívesen tanulnak egymástól; s valamely intézmény általános története sokszor nyújt hasznos tapasztalást a partikularis életre. — Külföldi alkotmányokban kérdésünk már *res iudicata* és ennek rövid ismertetése nekünk is meg fogja könnyíteni a tétel dogmatikai oldalának fölismerését.

* * *

Ősi angol fölfogás, hogy a törvényhozó testületnek vagyis a parlamentnek a sikeres munkára elengedhetetlen kelléke a szólásszabadság. De ez jogban körülírva, vagy elvi alapokon kifejezve sokáig nem volt. Egyes eseteknél a fejedelmek többször elismerik (II. Richard, IV. Henrik, VIII. Henrik), de sokszor meg is támadják. Ilyenkor a parlament fölszólal, jogsértésről panaszskodik s azután a kölcsönös megállapodásból, határozatokból lassanként kifejlődik a szólásszabadság joga.

A parlament szokásos kérvényére, hogy tudniillik a király ismerje el és erősítse meg e jogot, Sir Edward Coke, pecsétőr, 1593-ban következőleg nyilatkozott: «Szavatok szabadságát immár megkapjátok, de tudnotok kell, hogy miben áll e szabadság? Nem azt jelenti, hogy mindent szabad mondani, a mi valakinek eszébe jut, hanem igent, vagy nemet».*) Tehát elsőben, úgy látszik, csak a szavazás szabadsága ismertetett el. De már 1621-ben óvást tesznek e kiváltság olyan magyarázata ellen, mintha a követet vádolni, vagy másképen károsítani lehetne azokért, a miket a parlamentnek előterjesztett, ottan mondott, vagy hivatalból cselekedett; miután mindezek csak a ház ítélete alá tartoznak.

De azért a szólás-szabadság nem volt eléggé biztosítva. A követek üldözése parlamenti nyilatkozatokért, szinte azon visszaélések közé tartozónak tekintetett, melyek végre is I. Károly trónjába és életébe kerültek. Nem sokkal később, 1667-ben, az alsó ház elvi kijelentést tesz a következőkben: «Senki sem kételkedhetik, miszerint törvénynyé csak az válhatik, a mit valaki indítványoz s a mint a törvény nem rendelhet jogtalanságot, úgy az sem sérthet jogot, a ki azt indítványozza. A ház tagjainak olyan szabadoknak kell lenniök, mint a milyen szabad a ház maga.»**)

Végre, az 1688-diki forradalom után, országos törvény határozottan nyilatkozik e jogra vonatkozólag. A *Bill of Rights* 19-dik cikke szerint: «a parlamenti beszéd, vitatkozás, tárgyalás nem lehet vádnak, vagy nyomozásnak tárgya a parlamenten kívül, semmiféle törvényszék előtt».

Ezzel az angol parlament a mentelmi jogot megkapta. Tagjai hivatásos működésükre csak is a háznak felelősek. Az indokolás azonban kiemeli, hogy a szólás-szabadságnak a közéletre veszedelmes következményei nem lehetnek, miután gyakorlása nem a nyilvánosság előtt történik.***) A parlament ülései idegenek előtt zárva voltak s rólok a sajtó közleményeket nem adhatott ki. A házak pedig elég szigorúan kezelték a büntető hatalmat: sértő kifejezések, zavaró cselekedetek büntetése rendreutasítás, feddés, időleges kizáratás, pénzbírság,

*) May: *A parlamenti kormány.*

**) May: I. m.

***) May: I. m.

fogság volt. S egész 1772-ig az illető az ítéletet a ház előtt térdelve tartozott végig hallgatni.

Mindezekre vonatkozólag újabban sok változott. A szigor tárgult s ma sok mondatik az angol parlamentben büntetés nélkül, a mi máshol mindenütt a legszigorúbb föllépést vonná maga után. Így O'Connel az 1833-diki trónbeszédet véresnek és brutálisnak nevezte és csak egyszerűen rendreutasított. Biggar képviselő pedig 1879-ben oda nyilatkozott, hogy az irek nagy örömmel fogadnák, ha Oroszország Angliát tönkre verné és ezért még rendre sem utasított. De a parlament büntető hatalma ma is teljes, habár több elnézéssel gyakoroltatik; valamint a büntetés nemei ugyanazok. Csak is a pénzbürség vitatott s az alsóház tagjaival szemben 1866 óta nem alkalmaztatik. *)

Az ülések 1845-től nyilvánosak már, nem ugyan valamely törvény, hanem a gyakorlat következtében. A parlamenti tagnak ma is meg van a joga a közönség eltávolítását kérni e szavakkal: idegeneket látok a karzaton. De e jog ritkán alkalmaztatik és 1875 óta a ház határoz az idegenek eltávolítása ügyében.

Az ülésekről szóló hírlapi közleményeket is elnézi a parlament, körülbelül 1772 óta**) s csak a mala fides tett hamis közlemények büntetendők. De a tilalom ma sincs formalisan hatályon kívül helyezve és ebben sokan esetleg a sajtó üdvös korlátozását látják; valamint hiteles stenographiai följegyzések sincsenek az ülések folyamáról. Megjegyzendő azonban, hogy a sajtó közleményeinek elnézése csak az ülés egész tartalmáról hozott egybefüggő tudósításokra vonatkozik, tehát egyes beszédek vagy nyilatkozatok külön közlése a rendes bírói eljárás alá tartozik esetleg. Sőt a mentelmi jog, magát a parlamenti tagot sem óvja, beszédének akár hírlapban, akár külön füzetekében a tárgyalás rendes menetéből kiszakított közlésénél.

*) Schleiden: *Die Disciplinar- und Strafgewalt parlamentarischer Versammlungen.*

**) Az alsóház még 1771 márczius 12-dikén reggel négy óráig tanácskozott a hírlapkiadók azon «hallatlan merészsége» miatt, hogy elhatározták, miszerint a parlament üléseiről rendes közleményeket hoznak — és ellene nyilatkozott. De a gyakorlatra ennek nem lett valami nagy jelentősége (Schleiden: I. m.).

A rendes bírói eljárás van hivatva ilyenkor megvizsgálni, vajon a közleményben foglaltatik-e jogsértés, és ha igen, a büntetést kiszabni. Erre több eset szolgáltat példát.

A bíróság lord Abingdont három havi fogságra és száz font bírságra ítélte, mivel egyik beszédét hírlapokban külön kinyomatta és az magánosokra sértő volt. Érdekesebb Creevey esete, ki nyilatkozatával egyik követtársát sértette meg, de a hírlapok tévesen közölték. Ő tehát beszédét külön kinyomatta. Perbe fogatván, gúnyirat miatt való sértésben ítéltetett el és ez alkalomból lord Ellenborough a következőket mondta: «A képviselő azt adta elő a parlamentben, a mit a dologra valónak tartott s a mit e szerint mondania szabad volt. Ebben kiváltsága védi. De ő tovább ment, beszédét a ház engedelmével közölni jónak látta és ezzel már személyisértést követett el».

Ha azonban a parlamenti beszéd külön közölve, bár történiék ez maga a szónok által, nincsen a mentelmi jog oltalma alatt, akkor természetesen gondolni sem lehet a mentelmi jog kiterjesztésére a választókhoz intézett nyilatkozatokat illetőleg.

Összegezve a fentebbieket, a mentelmi jog ősi hazájában, Angliában, biztosítja a parlamenti tag szólás, szavazás és indítványozás szabadságát az ülésekben, bizottságokban, és ha a parlament megbízásából, mint ennek küldötte jár el — minden külső hatalommal szemben. És történeti fejlődése e jognak, hogy létre jön, megerősödik, midőn a parlament tárgyalásainak függetlenségét védelmezi a korona, illetve az úgynevezett cabinet-igazságszolgáltatás ellen.

Az angol intézmények alapján keletkező éjszak-amerikai alkotmány Angliától átvette a mentelmi jogot is, ugyanazon tartalommal és czállal. A szövegezésből világosan kitűnik, hogy e jog csak is a legszorosabb értelemben vett törvényhozói hivatás körében véd: «a congressus egy tagja sem vonható felelősségre valamelyik kamara előtt tartott beszédeért, nyilvánított véleményeért.» (I. Art. VI. Sec. 1. §.) A kamara azonban szigorú fölügyeletet gyakorol és még idegeneknek, magánosoknak is elégtételt ad, ha a kamarában történt valamely nyilatkozattal megsértetnek és kérvényökkel a kamarához fordulnak. *) —

*) Schleiden: I. m. — Hasonlót találunk még a bajor kamarának eljárási szabályzatát tartalmazó, 1825. évi február 28-dikáról

A parlamenti beszédek külön közlését itt sem védi a mentelmi jog.

Az angol mintára készült első continensi alkotmány a francia volt, melyre XVI. Lajos 1791 szeptember 14-dikén megesküdött. Ebben kimondatik, hogy a törvényhozás tagjai hivatásuk körében tett nyilatkozatokért csak is a törvényhozásnak felelősek. Igaz, hogy e tétel már 1792-ben a Rousseau-féle egyenlőségi tanok hatása alatt elvettetik és elkezddődik a képviselők üldözése, bebörtönözése. De Robespierre újra keresztül erőszakolja ilyen szövegezésben: «a nemzetgyűlés a censura jogát tagjainak kebelében való viselkedéseért maga kezeli». — A későbbi alkotmányok azután határozottabban formulázzák a mentelmi jogot s bár a pártok küzdelmeiben ez sokszor grombán megsértetett, jogilag fönnállott és tovább fejlődött a mai napig.

A legújabb köztársaság, az 1875-diki júliusi törvényben szóról szóra a belga alkotmány szövegezését vette át: «a kamarák egy tagja sem üldözhető, ellene vizsgálat meg nem indítható, hivatásának gyakorlása közben tett nyilatkozatokért, szavazatért». S ez kiegészítést nyer az 1881. évi július 29-diki törvényben, mely szerint: «a két kamara kebelében tett nyilatkozatokat, rendeletére fogalmazott jelentéseket, egyéb iratokat, nyomtatványokat illetőleg, a rendes bírói eljárás meg nem indítható». E két törvény azután soh'sem magyaráztatott más-kép, minthogy védi, illetve a ház fölügyelete alá helyezi a törvényhozó test tagjainak szabadságát az előzetes tanácskozáásokban, az ülésekben; szóbeli, írásbeli nyilatkozataikat, jelentéseiket és indítványait. Védi pedig mindezt azért, hogy a törvényhozó test tagjainak véleményét úgy a személyekről, mint dolgokról megtudhassa.*)

Az 1831-diki belga alkotmányban a mentelmi jog szabályozása tehát szószerint mintája a francia alkotmány fön-
tebbbi szövegének, mint a hogy ezt más alkotmányok is átvették.

kelt, edictumában is: «az a képviselő, ki az állam valamely tisztviselőjét vádolja, köteles állításait bebizonyítani, s ha ez nem sikerül, a kamara rehabilitálja a megtámadottat, s a vádlóval szemben rosszalását fejezi ki, vagy még súlyosabban bünteti; — valamint több német államocská, Würtenberg, Szászország alkotmányában.

*) Simonet: *Traité élémentaire de droit public*. 1885.

A 44. §-ban, mely ma is érvényben van, védi a kamara-tag hivatásának gyakorlása közben tett nyilatkozatát és adott szavazatát. De a belga közjogi irodalom azután világosan meghatározza, hogy mit kell érteni a parlamenti tag hivatása alatt. Giron, a belga felső bíróság tagja, s a brüsseli egyetemen a közjog tanára, gyakorlati esetekre támaszkodva mondja: «a parlament tagjának hivatása kizárólagosan a törvények fölötti tanácskozás és a szavazás (uniquement à délibérer et à voter); erre vonatkozik tehát a mentelmi jog. S ez eseteken kívül még csak akkor véd, ha a parlament megbízásából jár el valaki, például enquéte vezet stb., mert ilyenkor az illető parlament helyett működik, azt képviseli.*)

A német alkotmányok, mielőtt e tétel a birodalmi alkotmányban egységes szabályozást nyert, az országgyűlési tagot szintén csak a törvényhozói hivatása körében tett nyilatkozatoknál vonták el a rendes bíróságok hatósága alól. A híres német közjogi író, Rönne, ugyancsak gyakorlati esetekre támaszkodva, megjegyzi: «Az országgyűlési tag mentessége nem terjed ki a házon kívül tett nyilatkozatokra, nevezetesen a választókhoz intézett jelentésekre» (*Staatsrecht*). S e fölfogás nem változott meg a birodalmi alkotmány keletkezése után sem, melynek 30. §-a szerint: «a birodalmi gyűlés egy tagja sem üldözhető, vagy vonható felelősségre az ülésen kívül, hivatása körében tett nyilatkozatért, vagy adott szavazatért». S ez elvet a birodalmi büntető törvény 11-dik §-a a részállamok országgyűléseire és ezek tagjaira is kiterjeszti. A jog terjedelmére sem történt eltérés. Stoeber szerint: «köztudomású, hogy a büntető törvény 11-dik §-a csak olyan nyilatkozatokat véd, melyek az ülésben, már akár a plenumban, akár a bizottságokban, vagy osztályokban, írásban, vagy szóval tétettek, de nem azokat, melyek valamely választókhoz intézett íratban, vagy választók gyűlésén mondattak» (*Die parlament. Immunität*. Laband-Stoerk: *Archiv*. 1886). Ugyanígy nyilatkoznak a közélet egyéb kitünőségei: Schulze (I. m.), Berner (*Strafrecht*. 11-dik kiad.),

*) Elle (tudniillik az immunitás) protège aussi le député, qui dirige une enquête parlementaire. Il représente la Chambre, qui l'a délégué. Les actes, qu'il fait en cette qualité échappent à la censure des tribunaux et ne sont justiciables, que du pouvoir disciplinaire de la Chambre elle-même. Voy. la séance de 2. juin. 1881. (I. m.)

Meier (*Strafrecht*) stb. — Továbbá a német jogászok, mondhatjuk, egyező véleménye, hogy úgy, mint Angliában a parlamenti beszédnek külön, a debatte elhagyásával történt kinyomatása, nem áll a mentelmi jog oltalma alatt és a gyakorlat is ez iránynak hódol.

* *

A mai állam a rendi alkattól, a képviselők állásának természetét illetőleg, lényegesen különbözik; a képviselők jogi viszonya a választókhoz és a kerülethez alapján eltérő, mint hajdan volt. A mai alkotmányok nem indulhatnak ki abból, hogy az állampolgárokat külön-külön személyesen illeti meg a törvényhozás joga. Montesquieu sem állítja ezt, a mai törvényhozásnak egyik alapvetője a continensen, a ki pedig sem az akkor még uralkodó rendi fölfogástól nem volt egészen ment, sem a már divatossá vált nép-souverainitás tanának befolyásától. Szerinte szabad államban illő volna, hogy mindenki maga kormányozza magát, és így legkívánatosabb, hogy a nép a maga összességében hozza a törvényt. De miután ez a nagy államokban kivihetetlen s a kisebbekben is sok bajjal jár, azért módot kell találni, mely az elvet — a nép részvéte a törvényhozásban — föntartja, és meg is valósítható. (*L'Esprit des Lois*. XI. 6.)

E mód, a mai alkotmányok szerint, tehát szigorúan jogilag abban áll, hogy a nép a törvényhozó organum egyik elemét szabad választás útján alkotja meg. — E kifejezéseket: követ, képviselő, mandatum, megbízás, csak átvitt értelemben használhatjuk, vagyis a rendi közjog által hozzájuk fűzött értelemben nem használhatjuk. A képviselő ma nem képviseli a kerületet, a választóknak nem megbízottja. Tőlök teljesen függetlenül járhat el, nyilatkozhatik a tanácsban és szavazhat. De ha ez áll, akkor a képviselőház sem képviselheti a népet olyan értelemben, mint a rendi alkatban, illetve nem lehet föladata a nép — választók — akaratát, nézetét kifejezni.

A nép a jog által, mint személy, elismerve nincsen, és

*) V. Hissling: *Die Unverantwortlichkeit der Abgeordneten*; Liszt: *Das deutsche Pressrecht*; Schwartz: *Das Reichspressgesetz*; Gottdammer: *Archiv*, XII. XXII. stb.

így se külön akarattal, se külön képviselettel nem bírhat. A Rousseau-féle *volonté générale* soh'sem tudott a mysticismus homályából kibújni. Azt a fölfogást pedig, mely nem kevésbbé burkolt, hogy a nép akaratát a választás által választottaira átruházta s velök valósítja meg, az ép mondotton kívül a számtan egyszerű műveletei is megdöntik. Nem kell hosszas bizonyításokba bocsátkoznom, elvégezték már mások helyettem,*) miszerint, ha valamely törvényjavaslat mellett szavazó képviselők választóinak számát összeadjuk s viszonyítjuk a nép felnőtt tagjainak számához, a legjobb esetben sem lesz az egy negyed rész.

Mondhatjuk, hogy a képviselő senkit sem képvisel, a szó jogi értelmében, hanem köztisztet lát el. Alkotmányban gyökeredző jogát gyakorolja, midőn törvényhozói földadatait teljesíti, épen úgy, mint a választó, midőn választ. Jogilag a népakarat, népérdek csak annyiban érinti, a mennyiben ez összeesik az állam érdekével, a melyet ápolni hivatásából folyó kötelessége, de se jobban, se kevésbbé, mint a főrendeknek. A mi a képviselőházban a nép akaratának tűnik föl, az tulajdonképen nem egyéb, mint az illető esetben szavazó képviselők többségének akarat. — De miután a választás szabad, a választók olyan egyéneket küldhetnek az alsóházba, kiket a népérdek, helyi érdek támogatására legalkalmasabbnak vélnek s kikről gondolhatják, hogy nézeteiket, elveiket hozzák kifejezésre. Így juthat a választók nézete, a népakarat, a kerület érdeke a törvényhozó testbe; vagyis nem jogi alapon, hanem politikai kerülő úton.

A képviselők és a választók között a jogi természetű viszony a választás pillanatában megszűnik, vagyis csak abból állt, hogy a választó közönség a jelöltet megválasztja, ez meg a választást elfogadja. De ha a választások alatt a földteke másik oldalán tartózkodott is, és se azelőtt, se azután kerületét föl nem kereste, választóival soh'sem érintkezett, épen oly joggal lesz tagja az alsóháznak, mint a ki heti értesítéseket küld haza. Bár nem vonom kétségbe, hogy a politikai czélszerűség megkívánja, hogy a képviselő kerületével bensőbb összeköttetésben legyen, de miután ez hivatásának nem jogi

*) Kirchenheim: *Staatsrecht (Volksvertretung und Volkswille)*; Stoerk: *Verhältniss der Abgeordneten zur Wählerschaft*.

tartalma, azért belőle jogi következtetéseket levonni sem lehet.

Mindez azonban csak negative meghatározása a képviselő jogállásának, s hogy azt most positiv oldalról is tehessük, szükséges egy rövidke pillantást vetni a törvényhozó hatalom, illetve organum állására alkotmányunkban; s mentse ki a tétel bonyolult volta, ha fölvetett kérdésünktől némileg eltérünk.

Az államhatalomról, ennek ágakra oszlásáról szóló tan alapját, újabban szintén Montesquieu vetette meg, említett műve XI. könyvének 6-dik fejezetében, midőn föleleveníti az Aristoteles-féle triast, és néhány oldalon képes meggyőzni arról, hogy az államhatalomnak egy kézbe való letétele veszélyezteti a közszabadságot, mely csak akkor lesz biztosítva, ha a hatalom, az állam fő functiói szerint, ágakra választatik, ezek önállósíttatnak és más-más független organumoktól kezeltetnek. Tudjuk, hogy e tan milyen forradalmat idézett elő a népek gondolkozásában, hogy sokáig az állam politikájára a bölcsesség kövének tekintetett.

Majd tűnedezik nimbusa. Rovására terjed azon nézet, hogy Montesquieu nem volt képes az államhatalmi életnek labirintusában kellőleg tájékozódni. Megkülönböztetése a hatalmi ágakról homályos; a cselekvési körök kizárólagos elkülönítése kivihetetlen; az organumok merev elválasztása és teljes függetlenítése pedig egyenesen az állam létét támadná meg az egységes főhatalomból hármat alkotva, és azért, a hol megkísérlették, mint Frankhoñban, csak a viszásságok tömkelegét eredményezte. — Később bekövetkezett a reactio is. S a mint már az embereknel szokás, az eddig túlmagasztalt tan néhány elég szembeötlő hiányáért sok igazságtalan támadásnak volt kitéve, melyek magát az alapgondolatot fenyegették.

Constant Benjamin, ki az államot egy nagy géphez hasonlítja, hogy az ellentéteket kiegyenlítse, negyedik hatalmat vesz föl: a közvetítő, mérséklő hatalmat a királyi hatalomkörben (*pouvoir regulateur, moderateur*); s elméletét Portugalia, valamint Brazilia elfogadja s alkotmányában mai nap is őrzi. Majd a hűbéri és rendi eszmék hatása alatt a fölségjogok lépnek előtérbe s ezzel a hatalmi ágak igen elszaporodnak, mi sem gátolja ugyanis, hogy a különböző fölségjogok, mint mennyi hatalmi ágak ne szerepeljenek. Így Schlözer nyolcz ha-

talmat különböztet meg (*Allgemeines Staatsrecht*), Bentham (*Essay on the Principles of morals and legislations*) és mások hetet.

Különösen a német irodalom volt hajlandó az államélet megmagyarázásáról a fölségjogokból indulni ki, és ez vegyítve a hatalmi ágak hármasságával, olyan zavart idézett elő, melyben eligazodni alig lehet. S míg az angol irodalom s a latin népek irodalma a hármasság elfogadja és elenyésző kivétellel mind végig ragaszkodik hozzá, bár azt se kellőleg megmagyarázni, se következetesen keresztül vinni nem tudja, Éjszak-Amerika pedig egész hévvel veszi át a gyakorlati életre, addig a németek már értéktelennek tekintik, mely a helyett, hogy megvilágosítana, akadályoz az állam való megismerésében. *)

Hosszú idő telt el, míg végre a bécsi Stein egy szépen átgondolt s indokolt elmélettel törekedik világot deríteni (*Die Verwaltungslehre*). S bár a mysticismus határát többször súrolja s néha akaratlanul félreértésre is vezet, jelentősége e tan tovább fejlődésében igen nagy. — Nálunk pedig a közigazgatási jog újabb irodalma egészen hatása alatt dolgozik.

Álláspontja sokban eltér elődeiétől. Nem a fölségjogokból, az államhatalomból, vagy ennek elosztásából akarja az államot megmagyarázni, hanem fordítva, az államélet szükségszerű természetéből az államhatalmat és ennek osztályozását levezetni.

Az államot magasabb személyiségnek tekinti. Tehát nem gépnek, vagy erkölcsi rendnek, avagy emberi speculációból eredt szervezetnek, hanem valóságos személynek, mely létokát önmagában bírja, és szükségszerű processus által keletkezik. «Míg emberek lesznek, az állam meg nem szüntethető, arról a töről fakadt ez, melyből az egyes személyek keletkeztek.»

S a mint a személyi élet általában az önelhatározásban — akarat — és ennek, illetve a célnak megfelelő cselekvésben —

*) Aretin mondja: «Die meisten Staatsrechts-Schriftsteller sind nun darüber einverstanden, dass die bisherigen Eintheilungen (az államhatalomról) nichts taugen, und dass man der Trennung der Gewalten nicht bedarf, vielmehr dieselbe mit zahllosen Collisionen und gefährlichen Kämpfen verbunden ist». (*Staatsrecht der constitutionellen Monarchie.*)

tett — jön kifejezésre, úgy az állam személyi élete is az akaratban és a tettben nyilvánkozik. De mivel az állam magasabb személyiség, e functiók különálló organumok által végeztetnek. Az államakarat a törvényhozó organum által nyilvánul; míg az állam cselekvősege, mint az állam igazgatása, általában jelentkezik, magában foglalva a végrehajtó hatalmat a közigazgatással egyetemben, valamint a jogszolgáltatást. Az eredmény, hogy az államhatalom két irányban működik, midőn az állam akaratát fejezi ki és midőn cselekszik, bár az utóbbiban a végrehajtást, a közigazgatást a jogszolgáltatástól megkülönbözteti, de közönségesen összefoglalva, mint végrehajtó hatalom szerepel s organumaként az összes miniszterium.

Ez elmélet egyes részeire azután igen különböző sors várt. Az állam, mint személy — mely fölfogással szórványosan ugyan már előbb is találkozunk, például Pufendorfnál és Leibnitznél stb. — Stein határozott és erőteljes érvelésére a közjog alapvető tétele lesz, és helyesen. Az állam elvont fogalmának, legbensőbb lényének, céljának bölcséleti, politikai meghatározásánál mindig eltérők lesznek a vélemények, de, hogy az államot jogilag, tehát külső jelenségében megérthessük és e fogalommal dolgozhassunk, annak jogi természetét kell vizsgálnunk és első sorban arra a kérdésre feleletet adnunk: vajon a jogok alanya-e, vagy tárgya? Másrészt meg a jogok egész sorozatával találkozunk, az államjogokkal, a melyekre nézve tisztába kell jönnünk, hogy ki azoknak az alanya? A hüberi szakadozott-ságból kifejlődő absolutismus azt mondta reá, hogy a fejedelem; a későbbi radicalismus, hogy a nép. Mennyivel tökéletesebb fölfogás az, mely alanyúl az egyes organok és factorok helyett magát az egységes organismust tekinti.

De az állam hatalmi életének, illetve az államhatalmat kezelő organumoknak kettős elosztása: a törvényhozásra és végrehajtásra, vagy is a törvényhozóra és végrehajtóra, csakhamar ellenmondásra talált.

Stein, midőn az állam hatalmi életét fejtegeti, a physikai személyről von hasonlatokat és ezzel többször párhuzamba állítja. S bár maga figyelmeztet a nagy különbségre, mely a physikai személy és az államszemély között alapjában és folyton fönáll, mégis követői közül számosan az ismert és könnyebben fölfogható physikai személyből indultak ki, ennek organicus

életéből, hogy az államra deducáljanak, és ebben minden határon túlmentek. *)

Így a törvényhozás és a végrehajtás közti viszonyt is olyannak magyarázták, mint a milyen az emberi akarás és cselekvés között van; vagy talán világosabban szólva, e kifejezéseket: akarni és végrehajtani szószerinti értelmökben. Bár ez ellen is óv Stein, midőn kifejti, hogy az állam cselekvése a törvényt nem mechanikailag követi, hanem a törvény általános akarat, melynek szellemében a végrehajtás eljár, bír saját akarrattal is, a mely tudniillik közvetlen a cselekvésre vonatkozik. — De még ez értelemben sem tud a kettős fölosztás ma elismerést aratni.

Nem tekintve, hogy a törvényhozói hatalom működésére az akarás s a törvényhozáson kívül az állam minden egyéb functióira a végrehajtás nem szerencsés kifejezések, még akkor sem, ha számukra általánosabb értelmet tartunk fönn. Nem hogy megjelölnék a tartalmat, hanem egyenesen elvezetnek tőle. Ha pedig a főhatalmat kezelő organumoknak tényleges működését vizsgáljuk, a mint az a modern állam természetéből folyólag, fölsímet cselekvés köreivel harmoniában szerveztetett, akkor meg épen tarthatatlan. Nem mondhatjuk azt, hogy az állam egyik functió-körében csak akarás (jogalkotás) van, a másikkban csak cselekvés (végrehajtás); és még kevésbbé mondhatjuk ma, hogy az állam egyik organumával csak akar, a másikkal csak cselekszik. Ámbár a fölszínen ez elég tetszetős fölosztás és azért gyorsan is terjedt.

Az államnak három fő föladata, cselekvési köre van: jogot alkotni, az állam életét igazgatni, kormányozni és igazságot szolgáltatni, vagyis bírászkodni. Az államhatalom ma e cselekvési körökben — s ezek természetének megfelelő szervezettel és jogállással bíró organumok által valósul meg.

Az állam akaratát általános jogszabályokban, illetve törvényekben, a törvényhozó hatalom, vagyis organum fejezi ki. Működésének fő jellemvonását tehát általános érvényű jognak alkotása képezi; van azonban egyéb tevékenysége is. Mindenekelőtt a törvényhozás nem pusztá akaratnyilvánítás ma már,

*) Hogy mennyire elterjedt ez és hogy milyen viszásan hatott, említi Kirchenheim: i. m.; Bluntschli: *Lehre v. mod. Staat* és egyéb műveiben.

hanem a törvényhozó organum nehéz és hosszas munkájának eredménye, midőn ez tanulmányoz, vitat és határoz. De erre nem reflectálva, a törvényhozó organumnak a működésre való szervezetében szükségkép, a const. népképviseleti alkat természetéből folyólag, találunk jelenségekre, melyek cselekvések, vagyis az államakarattal szemben, mint végrehajtás tűnnek föl.

Midőn az országgyűlés a miniszteriumot interpellálja, jelentések, fölvilágosítások adására utalja s ezek fölött határoz, midőn a kormányt felelősségre vonja, vád alá helyezi, esetleg elítéli; a budgetet összeállítja, a zárszámadásokat fölülvizsgálja, midőn biztosokat küld ki, külső bizottságokat választ — nálunk például a delegatiók — midőn a mentelem körében az igazságszolgáltatást gyakorolja, valamely tagját kiadja, a választások fölött ítél stb. Mindezekben az állam nemcsak akar, hanem cselekszik is.

Az állam kormányzása sem tekinthető csak végrehajtó cselekvésnek, és így a végrehajtó hatalom, vagyis organum sem tekinthető egyedül az állam cselekvését közvetítőnek, bár fő föladatát ez képezi. A törvény nem képes az állam életét egészében és részleteiben úgy szabályozni, hogy e hatalmi ág csak tett, illetve végrehajtás legyen, ha azt mindjárt Stein fölfogása értelmében vesszük is — a cselekvésre irányuló akarattal. Mindig lesznek esetek, melyeknél az iniciatívának e hatalomágból kell kiindulni és általános szabályozásuknak — nem csak az elintézésre vonatkozó — e hatalomág által kell történni, gyorsan és közvetlenül. A törvénytől rendelvek jelentősége ismeretes. Ha pedig a tényleges életet szemléljük, azt látjuk, hogy az általános érvényű jogalkotás igen kiterjedt itt, hogy számos nyilatkozata e hatalmi ágnak csak alakilag, hogy tudniillik nem törvényhozó organum alkotta, és nem anyagiilag, tudniillik a tartalomra, különbözik a törvénytől. Vajon továbbá a nemzetközi szerződésekben, a királyi rendeletekben, a statutumokban, régente és ma is a királyi kiváltságlevelekben, nem az állam akarását kell-e keresnünk?

Az igazságszolgáltatás pedig éppen nem gondolható, mint a törvény egyszerű végrehajtása. A bírói hatalom és organum tulajdonképeni föladata — az állam említett cselekvés-körével egyezően — ítéletet mondani, jogot szolgáltatni; vagyis egy concret esetre vonatkozólag kijelenteni, mi tekintetik az állam-

ban, az állam által kötelező jognak. De e hatalomágban általános érvényű jogalkotás is folyik a döntvényekben, a törvény-széki gyakorlatban.

Sőt az igazságszolgáltatást közös jellemvonások alapján a törvényhozással lehet összehozni. Mind a kettő működésének tartalma a jog: föladata és célja az állam akaratát a kötelező jogban kifejezésre hozni. A törvényhozás teszi ezt, általános jogszabályt, törvényt alkotva; a jogszolgáltatás pedig ítélve, vagyis concret esetre kimondva a kötelező jogot. A végrehajtó hatalomnak — fő föladatát tekintve — a jog csak korlátokat képez. Másrészt azonban a törvényhozás és kormányzás is bír közös jellemvonással. Mind a kettő határozataira, cselekvésére a politikai szempontok döntő befolyással bírnak. A bírói hatalomnak pedig föladata, e mellék szempontokat nem tekintve, kutatni a jogot és az igazság kívánalmainak megfelelőleg kijelenteni, még valamely politikai érdek ellenére is.

Ezek következménye lett, hogy maga a német irodalom is visszatér a Montesquieu-féle hármasszétváláshoz. Midőn azonban mélyebb tartalmat ad annak, méltányolja Stein érdekeit, kinek kutatása következtében ez lehetővé vált. Tisztábban látja ma az állam functióit, de Montesquieu ama alapgondolatát, hogy e functiók alkotmányilag megkülönböztessenek és más-más szervezettel és jogállással bíró organumokra bízassanak:*) épen oly fontosnak tekinti a közszabadság megővésére, mint a milyen mérvben megvilágosítónak találja.

Az államhatalom hármasszétválása nem szétválása az egységes hatalomnak, hanem működésre való organisatiója, melyben az organumok föladatuknak megfelelő jogállást élveznek; nem külön hatalmak létrehozása, hanem az egységes ha-

*) Ez újabb tanok hatása alatt, hogy csak a legújabb esetet említsük föl, Schulze, a porosz felsőház tagja és a közjog tanára, a porosz államjogról írt nagyírájú művének második kiadásában (1888—1889) elhagyja a kettős fölosztást, melyhez eddig hajolt s a hármasszétválást rendszerezéne, és őszintén bevallja ennek fölényét az előbbivel szemben; valamint azt is, hogy tévedés az igazságszolgáltatást a végrehajtó hatalom egy alosztályaként tüntetni föl. A bírói hatalom, épen mióta az állami functiókat jobban ismerjük és ennek megfelelőleg szervezni törekedünk, annyira eltér az államigazgatástól, hogy nem képezhet vele egyet, hanem csak mellette állhat.

talomnak a különböző functiók szerinti tagolása. S bár közönségesen törvényhozói, kormányzói és bírói hatalmakról, hatalmi ágakról beszélünk, ez tulajdonképen nem jelent mást, mint az államhatalmat a törvényhozásban, az államhatalmat a kormányzásban, az államhatalmat a bíraskodásban.

E megosztásnál azonban új nehézség merült föl azzal a kérdéssel, hogy miként nyilatkozik az állami souverainitás? A gyakorlat politikai ösztönét követve, csakhamar túltette magát rajta; nem így az elmélet, melynek, hogy igazolja, sok nehézséget okozott.

Eleinte mind a hatalmi ágak egyaránt souverainnek mondtak. Ez felelt meg leginkább Montesquieu fölosztásának is, valamint az absolutismus alatt érlelődött gondolkozásnak az államról. De csakhamar mutatkozott tarthatatlan volta. Általa valóban három hatalom alkottatott volna, a mi épen úgy megtámadja az állam életét, mint a hogy ellene van a souverainitás fogalmának. Majd az állami souverainitást részenként látták megvalósulni az egyes hatalmi ágakban és organumok által, melyek most részben souveraineknek tekintettek, részben nem. Ez meg a souverainitás természetével, oszthatatlanságával ütközik össze. Végre az elmélet a gyakorlattól leste el a tant.

A mai constitutionális államokban a törvényhozó hatalom és organum az, melyben és mely által az állami souverainitás teljében kifejezésre jut. Itt rejlik a jogi különbség a törvényhozó és a másik két organum akarata és cselekvése között. Az előbbi souverain akarat és tett, az utóbbiaké nem az; vagy ha mégis ilyenül tűnik föl, ez csak a törvényhozó hatalom akaratából eredhet. Ebben van a fő különbség a törvény és rendelet közt is.

A törvényhozó organum által kifejezett akarat, minden más akarat és tett fölött van, míg az ő tette és akarata semmi más akaratnak, ellenőrzésnek stb. alárendelve nincsen. A modern souverain államok törvényhozására általában illik, a mi az angolról lett ismeretes, hogy mindent tehet, csak a leányt nem változtathatja fiúvá, vagyis a mi természetileg lehetetlen. Ennélfogva az alkotmányt szabályokba szedi, törvényt alkot, megállapítja a maga, valamint a két másik organum hatáskörét, szervezetét, jogállását. A kormányzó és bírói hatalom független és önálló ugyan, de csak abban a körben, a melyet számukra a törvényhozás korlátolt.

Ha azonban áll — a mit alig fognak kétségbe vonni — hogy a souverainitás a maga teljében a törvényhozó organum által nyilatkozik, akkor ebből nemcsak az következik, hogy megállapodásai, határozatai — törvények — souverain természettel bírnak, hanem az is, hogy ez organumnak hivatásszerű munkájában mindazon jogokkal kell bírnia, melyek az általa gyakorolt souverainitást jellemzik. Egy felelős, ellenőrzés alatt álló souverain hatalmat kezelő organum, a mely tehát munkájában más által korlátoltatik, esetleg irányítatik, képzelhetetlen és határozottan *contradictio in adiecto* lenne.

E szerint a mai alkotmányokból szükségképp következik, hogy az országgyűlés, mint a törvényhozás eleme, s miután egyes tagokból áll, ezek is, hivatásos munkájokban olyan jogokkal bírnak, a milyeneket csak az államok élén állóknál szoktunk meg. Így hárul át a mentelmi jog az országgyűlésre, illetve két házára, vagyis ezeknek tagjaira. *) De az is világos, hogy a képviselőket e jog csak akkor illeti meg, midőn általok, közreműködésökkel az állami souverainitás jut kifejezésre. Vagyis az alkotmány természetéből folyólag, nem illeti meg egyéb tevékenységüknél, például a választókkal való érintkezéseknél, beszámoló beszédeknél stb.

Vannak még más okok is, melyek a mentelmi jogot az országgyűlési munka körében szükségessé teszik. Ezek azonban politikai természetűek és azért nem lehet belőlök olyan biztonsággal következtetni, mint valamely jogszabályból. Itt már sok a fölfogás dolga, bár a levezetés elég logikai.

Valamely kivételre szánt akarattól eredményt csak akkor várhatunk, ha a reá vonatkozó és általa érintett viszonyok teljes ismeretén alapszik. Miután pedig az országgyűlés, illetve annak házai nem physikai személyt, hanem collectiv személyt alkotnak: a viszonyokat, hatásukat csak is akkor ismerhetik meg, s ennek alapján akarat csak is úgy jöhet létre, ha az egyes

*) Még néha találkozunk ugyan a régi alkotmányokba illő ama nézetekkel, hogy egyedül és kizárólag a fejedelem az állam souverain akaratának meghatározója és kifejezője, midőn a törvényt szentesíti és kihirdeteti. Igaz, hogy a fejedelem az országgyűlés határozatát, a mint elfogadja, el is vetheti; s ennyiben tőle függ, hogy mi legyen törvény, mi nem. De másrészt az is igaz, hogy egyetlen törvényt sem alkothat, ha csak az nem lett, mint országgyűlési határozat, előterjesztve.

tagok tapasztalataikat, nézeteiket a személyekről meg dolgokról szabadon kifejthetik, hogy azután az egyes véleményekből, ismeretekből, a háznak véleménye, ismerete épen úgy átszűrődjék, mint a hogy az egyesek határozatából a háznak akarata keletkezik. A szólásszabadságnak megakadályozása annyi lenne, mint megakadályozása annak, hogy a ház az ügy való megismerésével határozhasson. Ezért az egyes tagnak nemcsak joga, de kötelessége is nézetét szabadon — minden mellék tekintet nélkül — kifejezni. Így találkozik össze az alkotmány természetéből folyó jogi követelmény a politika kívánalmával. De ennek sincs semmi vonatkozása a beszámoló iratokra, beszédekre stb.

A mentelmi jog tehát szorosan államjog, mely a törvényhozó organum egyik elemének szabadságát és függetlenségét biztosítja a célból, hogy az alkotmányos föladatának megfelelhessen. Kihat a képviselőre annyiban, a mennyiben részese az országgyűlés munkájának; ugyancsak az említett elvből folyólag, hogy mindenkinek meg kell adni a jogot, miszerint köztisztét elláthassa. A mentelmi jog senki számára sem ad subjectiv jogosítványt, hanem objectiv jogszabály, mely tulajdonképen az állam perjogának és büntetőjogának is részét kepezi. Nem privilegium egyesek számára, hanem mindenkire kihat, kinek esete alája tartozik. Igaz ugyan, hogy az országgyűlési tagság e jog élvezésére előfeltétel, de alkalmazása nem függ az illető akaratától, valamint a subjectiv jogok szerzésére és elvesztésére főnnálló elvek sem érvényesek itt.

Szépen nyilatkozik a francia democraticus köztársaság parlamenti bizottsága Cassagnac esetében (1877.), ki ellen lázítás czímén sajtóper volt indítandó: «A képviselőnek mentelmi jog által való biztosítása nem személyes érdekében történik, hanem azért, hogy e fontos testület függetlenségében meg ne támadtassék; nem az a célja, hogy az illető a köztörvény alól mentes legyen és olyan engedtsessék meg neki, a mi másnak nem szabad, hanem az, hogy szükség esetében útját lehessen vágni egy szenvedélyektől elkapott kormány ama szándékának, miszerint az ellenzéket megtizedelje.»*)

Készségesen elismerem azonban, mint már fentebb említém, hogy ha nem is a jognak, de a politikának meg-

*) *Jogt. Közl.* 1877.

van az a kíváncsi, hogy a képviselő és választói között bensőbb viszony álljon fenn. De miért ne férne a képviselő választóival való érintkezéseknél a közönséges jog korlátai között, melylyel beéri a sajtó, pedig szintén nem csekély földatokkal bír? A mentelmi jog nem szolgálhat arra, hogy a törvénnyel szemben oltalmazzon, hanem, hogy az önkény ellen védjen. S a képviselőnek van egy másik kötelessége is, egyszerre politikai és erkölcsi: a törvény tiszteletében előljárni.

NAGY ERNŐ.

AZ ATLASZ-CSALÁD.

Regény.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Eredmény.

Komor, sötét nap következett az Atlasz-kastélyban a tegnapi viharra. Midőn Sándor másnap reggel fölébredt, feje fájt és nehéz volt, keblén valami nyomasztó súly ült, mint minden álom után, melyet kellemetlen érzések, erős lelki fölháborodások előznek meg. Gondolkozni kezdett félálomban, mi lehet az a kínos érzés, mely elfoglalva tartja lelkét, s a mint az álom lassanként tűnni kezdett szeméből, abban az arányban világosodott emlékezete és nemsokára mind elvonúltak a tegnapi történt dolgok és visszatértek lelkébe a tegnapi benyomások. Fölugrott ágyából és gyorsan felöltözött, azután betekintett a szomszéd szobába, Klára szobájába. Üres volt. Sándor lelkében egy pillanatra fölillant a régi gyanú, de leküzdte. Eszébe jutottak nevének tegnap mondott szavai, eszébe jutott fenyegetése és a saját fogadása. Nagy erőszakot tett magán és elűzte lelkéből az újra kísérteni kezdő rémeket.

— Bizonyosan atyjához ment a faluba — gondolá magában, míg szeme nyugtalanul síklott végig a szoba minden zugán s azután az ablakon keresztül a kert útjain. — Tegnap

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 147., 148., 149., 150. és 151. füzetében.

találkoztak először egy évi elválás után s alig válthattak pár szót egymással. Nem csoda, ha türelmetlenül vágyott ölelésére s korán reggel hozzá sietett. Örült volnék, ha újra gyanakodni kezdenék, most már belátom, hogy örült volnék. Megtartom fogadásomat, bízni fogok nőmben, nem adok rá okot, hogy elhagyjon.

Azt hitte, tökéletesen megnyugtatta lelkét s nagyon meg volt elégedve magával. Szerette volna, ha Klára látja e pillanatban, megismeri lelki erejét és bizalmát, megdicséri és újra biztosítja szerelméről. Lelke úgy el volt telve elégtétellel, hogy minden áron találkoznia kellett valakivel, a ki előtt kiöntse. Eszébe jutott a tegnapi jelenet, szüleinek rémülete, s gyorsan, minden további gondolkozás nélkül az épület túlsó szárnyába indult, az öregek lakosztálya felé.

Atlasz úr ijedten ugrott el az ablak mellől, hol rendes szokása szerint szemben állt az öreg asszonyság karszékével. Mindketten félve néztek a belépő Sándorra. Nem tudták, mit akar. Talán tegnapi kitörését folytatni? Kivált Atlasz úr, ki érezte bűnös voltát Klára irányában, különös bizalmatlansággal nézett belépő fiára, mintha attól félne, hogy most vele akarja folytatni azt, a mit tegnap Manóval tett.

De Sándor nyugodtan lépett melléjük, kezecsókol, mint máskor, s gyöngéden tudakozódott anyja egészségéről.

— Köszönöm, fiam, én jól vagyok, csak ti legyetek jól — felelt félénken az öreg asszonyság, kinek szemei ki voltak sírva.

— Hol van Manó? — kérde Sándor, körültekintve a szobában.

A két öreg ijedten nézett egymásra s egy ideig hallgatott.

— Mit akarsz Manóval? — kérde végre halkan az öreg asszonyság.

— Sajnálom a tegnapi összeütközést — felelt Sándor. — Reménylem, Manó belátta hibáját s nem fog köztünk megszakadni a jó testvéri viszony.

— Mégis csak jó fiú ez a Sándor — jegyzé meg elérzékenyülve az öreg asszonyság.

Atlasz úr érthetetlen röfögésszerű hangot hallatott, s midőn Sándor kérdését egyenesen hozzá fordúlva ismétlé, röviden csak annyit felelt, hogy Manó nincs itthon.

— Hol van? Csak nem utazott el?

— Nem utazott el — felelt Atlasz úr — ámbár tegnap

este olyan haragos volt, hogy rögtön el akart utazni. De aztán megmondtam neki, hogy itt most szükség van rá, mert föl fog lépni képviselőnek és korteskedni kell, ha nem akarja hiába kidobni a tenger pénzt. Most a szolgabíróhoz ment, és neked azt izeni, hogy ne haragudjál, ha néhány hétig még itt marad, nem lesz alkalmatlan, ebédelni is külön fog.

— Eh! Micsoda beszéd ez? — kiáltott Sándor türelmetlenül. — Nem fog velünk ebédelni? Idegen akar lenni szüleinek házában?

— Ez a ház a tied — mondá Atlasz úr — a tiszavégi részhez tartozik, mely read van írva. De ha megengeded, én is, Manó is, az öreg asszony is, mind itt maradunk.

— Ha megengeded? Mit jelent ez?

— Bocsáss meg, nem akarlak megint megharagítani. Nem fogunk neked alkalmatlankodni. Mi az öreg asszonynyal szépen meg fogjuk magunkat húzni ebben a pár szobában és itt fogunk magunknak terítettetni is.

— Micsoda beszéd ez? — kiáltott Sándor elkedvetlenedve. — Egészen el akartok vonulni tőlem? Annyira megsértettelek, hogy megtagadtok?

— Tagadjon meg engem az Úristen, ha én megtagadlak téged — mondá Atlasz úr keservesen; aztán ismét félénken, habozva folytatá: — de beszéltem Manóval és az öreg asszonynyal, s mindnyájan jobbnak tartjuk, ha téged magadra hagyunk a feleségeddel. Bocsáss meg, nem akarok róla rosszat mondani, de mi nem vagyunk hozzá valók, nem érezzük jól magunkat mellette, és ha még egyszer olyan jelenet történnék, mint tegnap este, az öreg asszony belehalna.

— A mint tetszik — mondá Sándor, egészen elvesztve jó kedvét s ismét visszaesve régi komor merengésébe. — Nem láttad ma reggel Klárát? — tévé hozzá szünet múlva.

— Mikor korán reggel a mezőn jártam, láttam a fasorban, és köszöntem is neki — felelt Atlasz úr sietve.

— Hová ment?

— A falu felé.

— Egyedül?

— Igen — egyedül — felelt Atlasz úr vontatva.

Az öreg asszonyság félénken megrántotta férje kabátját, mintha hallgatásra akarná inteni. De Sándor észrevette e titkos mozdulatot s elaltatott gyanúja újra fölébredt.

— Nem igaz, láttad valakivel — mondá reszkető hangon, közelebb lépve atyjához.

— Sülyedjek el, ha együtt láttam valakivel — kiáltott Atlasz úr.

— Miért rántotta meg anyám kabátodat? Miért akart hallgatásra figyelmeztetni, ha semmit sem láttál?

— Azt nem mondom, hogy semmit sem láttam, csak azt mondom, hogy nem láttam Klárával, a mily igaz, hogy élek.

— Mit láttál?

Az öreg asszonyság rémült tekintettel, esedezve nézett férjére. Sándor szeme követte pillantását, s még közelebb lépve atyjához, elborult arczczal ismétlé kérdését.

— Miért fél úgy anyám, hogy megmondod azt, a mit láttál?

— Az öreg asszony attól fél, hogy engem is földhöz vágysz, mint a Manót — felelt Atlasz úr, neje széke mögé húzódva.

— Kit láttál? — kiáltott Sándor magánkívül.

— De nem haragszol, ha megmondom? — kérde Atlasz úr aggódva. — Én nem akarok rosszat mondani Kláráról, száz esztendőt éljen. Nem is volt vele, nem is láttam, hogy találkozott; de mikor a mezőn jártam, arra láttam lovagolni azt a fiatal urat, a ki tegnap itt volt és eltűnt; de ne gondold, hogy rosszat akarok mondani Kláráról.

— Jól van — felelt Sándor kurtán, rekedten, s kifordult a szobából.

Hiába hitte, hogy kigyógyult, hiába volt megelégedve magával, hogy le tudta győzni kísértő rémeit. Csak aludtak, de az első hangos szóra fölébredtek. Fölébredtek, megragadták lelkét, birtokba vették eszét és kergették, előre, vakon, azon az úton, melyen leghamarabb vélt nejéhez juthatni.

A mint a kert ajtaján kilépett s a falu felé fordult, a távolból, a fásor túlsó végéről Klárát látta maga felé közeledni. Nem egyedül jött, egy férfi karjára támaszkodott. Sándor vére egy pillanatra mind szíve felé tódult, aztán hirtelen fölkaczagott, örült bolondnak nevezte magát és szeretett volna visszafordulni a kertbe, nehogy Klára meglássa és azt higye, leskelődött rá. Megismerte a férfit, kit neje mellett látott. Boglár Kálmán volt.

Egy ideig habozva állt helyén, nem tudva elhatározni

visszafordúljon-e a kertbe vagy a közelgők elé siessen? A mily hirtelen elvesztette józan megfontolását az első gyanúsító szóra, épen oly gyorsan megszégyelte magát önmaga előtt, midőn látta, hogy a gyanú alaptalan volt. Újra fülében csengtek Klára tegnapi szavai, s félni kezdett, hogy jelenlétét bizalmatlanságnak fogja tulajdonítani és beváltja fenyegetését.

— Mégis okosabb lesz, ha eléje megyek — gondolá magában, nagy léptekkel megindulva a fasorban. — Bizonyosan meglátott, s ha hirtelen visszafordulnék, azt hinné, leskelődtem rá. Így azt gondolhatja, s azt is fogom mondani neki, hogy eléje jöttem, haza akarom kísérni és atyjával óhajtottam találkozni. Hogy is tudtam olyan bolond lenni, olyan hirtelen elveszteni józan eszemet? Ezentúl óvatosabb leszek, jobban fogok vigyázni magamra. Ez volt az utolsó eset, esküszöm, a legutolsó.

E bölcs elhatározással sietett a közelgő pár felé, mosolygó arczczal, vidám tekintettel, nehogy Klára szeméből olvassa előbbi gyanakodását. De erre nem volt szüksége. Klára nem is gondolt arra, hogy férje oly hamar visszaeshetik hibájába; a mily nyílt és bizalmas lelkű volt önmaga, olyannak hitte Sándort is, s meg volt győződve, hogy gyanakodását tegnap örökre eltemette.

A mint közelebb ért hozzá, elbocsátotta apja karját és fejele futott.

— Valóban szép töled, hogy элем jöttél. Honnan tudtad, hogy atyámat mentem meglátogatni?

— Gondolhattam, hogy ily korán nem mehetsz máshova — felelt Sándor megkönnyült lélekzettel, látva, hogy Klára maga magyarázza kedvezően találkozásukat.

— Most legalább mind együtt folytatjuk útunkat haza felé — mondá Klára, megfogva atyja kezét, ki ezalatt hozzájuk érkezett.

— Nekem vissza kell fordulnom — felelt Boglár Kálmán. — Maradjatok ti csak egymásra; legjobban szeretem, ha mindig egymásra maradtok.

— Mit értesz ezalatt? — kérdé Klára csodálkozva.

— Én azt vártam, hogy egészen hozzánk fogsz költözni — tevé hozzá Sándor. — Nem is járja, hogy midőn leányodnál elég hely van számodra, idegen házhoz szállj.

— Jobb lesz nekem a papnál — mondá Boglár Kálmán

vidáman — a ki különben nem is idegen reám nézve. Úgyis csak néhány napig maradok itt s e kevés időre nem érdemes újra hurczolkodni. És végre is, beszéljünk őszintén, mindnyájan okos emberek vagyunk, az én jelenlétem csak nehezebbé tenné házatokban a békességes együttélést.

Sándor elpirúlt és hallgatott. Klára sem sürgette tovább apját, s miután röviden elbúcsúzott tőle, Sándor karján haza felé indult. Útközben Sándor elmondta apjával folytatott beszélgetését s az öregek és Manó abbeli elhatározását, hogy ezentúl külön fognak étkezni.

— Kár olyan nagy dolgot csinálniok belőle — mondá erre Klára, könnyedén vállat vonva. — Ha nem bántanak engem, én nagyon szépen megférhetnék velök.

Többet nem beszélt e tárgyról, s ebben követte el a második hibát. Ismét nagyon könnyen, gondatlanul vette Sándor szüleit, s ha nem is mutatott irántok ellenséges indulatot, nem is igen törődött velök. A dolog ennyiben is maradt. Se Klára, se Sándor nem igyekezett Atlasz urat szándékának megváltoztatására bírni s Atlasz úr szigorú következetességgel megtartotta a vesztegzárt, melyre magát s az öreg asszonyságot kárhoztatta. Nemcsak az étkezés idején, de különben sem találkozott a fiatalokkal és Sándor csak akkor láthatta szüleit, ha szobájokban kereste föl őket. De e látogatások nem igen vidították föl lelkét. Atlasz úr mindig félve, bizonyos tartózkodással beszélt, és látszott, hogy kényelmetlenül, feszesen érzi magát vele szemben; az öreg asszonyság szemei folytonosan vörösek voltak a sok sírástól. Manóval sem beszélt a névnapi összeütközés óta. E nagyra termett fiatal úr ritkán volt otthon, egész nyakig a politikába merült s folytonosan járt-kelt a kerületben, korteskedve és a pénzt költve, és ha néha haza vetődött, föltűnően kerülte a találkozást öccsével vagy sógornőjével s messzire kitért előlük, ha véletlenül megpillantotta az udvaron vagy a folyosón.

Sándort napról-napra jobban leverte és elkedvetlenítette e ferde viszony. Sokkal jobban ragaszkodott családjához és sokkal inkább megszokta a szüleiével való folytonos együttélést, hogysem e feszültség, ez elidegenedés nehezére ne esett volna. S még jobban bántotta, hogy Klára észre sem látszott venni a mindegyre növekedő szakadást és semmi kísérletet sem tett az öregekhez való közeledésre. De nem szólt neki semmit. Ez úgy

is csak mellékes, másodrendű oka volt lelki gyötrelmeinek; az igazi, a fő ok az volt, melyet már egészen legyőzöttnek vélt s mely csak azért szunnyadt el egy kis időre, hogy annál nagyobb erőben ébredjen föl.

Mivel Boglár Kálmán nem akart többé az Atlasz-kas-télyba jönni, Klára többször meglátogatta őt a plébános laká-sán. Néha Sándort is magával hívta, néha egyedül ment, ha férje épen nem volt otthon, midőn útra indúlt. Sándor ilyen-kor a legnagyobb bizalmat mutatta nejével szemben, nem is kérdezősködött hollétéről s vigyázott, nehogy észre vegye, tit-kon mily figyelemmel kíséri minden lépését. Pedig csakugyan leskelődött rá, az ördög újra megragadta lelkét. De óvatosabb volt Klarával szemben; nem feledte el fenyegetését s gyanújá-nak elárulásával nem akart okot adni, hogy teljesítse fenyege-tést. Klára erélyes föllépésének az az eredménye volt, hogy nem gyógyította ugyan ki férjét, de óvatosabbá tette.

Atlasz úr megjegyzése, hogy Lándsa Jenőt a falu körül látta, nem ment ki többé Sándor fejéből, s midőn egy párszor ő maga is megpillantotta, a mint a mezőn a falu felé lovagolt, meg volt győződve, hogy ez ember Klárát lesi és vele akar találkozni. Nejének nem mert szólni, mert attól félt, hogy ez-zel is elárulja bizalmatlanságát s alkalmat ad fenyegetésének beváltására, mielőtt meggyőződhetnék az igazságról. De vére forni kezdett már csak a gondolatra is, hogy ez ember nejét meri lesni, hogy találkozni akar vele, s ez a gondolat egészen megfosztotta nyugalmatól és a józan megfontolástól, melyet egy ideig magára erőszakolt.

De Lándsa Jenő ólálkodását más is észrevette, nemcsak Sándor. Erről beszélt Boglár Kálmán, midőn leánya egy héttel a nevezetes évforduló után ismét meglátogatta.

— Ezt az embert nagyon gyakran látom a falu körül. Valóban úgy viseli magát, mintha reád lesne és találkozni akarna veled, vagy mintha gyanúba akarna hozni, hogy talál-koztok. Mentől tovább gondolkozom, annál világosabb lesz előttem, hogy ez embert olyanok hozták ide, kiknek érdekében áll konkolty hinteni közétek, és ez a folytonos ólálkodása is tervökhöz tartozik, hogy ébren tartsák férjed gyanúját.

— Meglehet, de nem érnek célzt — felelt Klára könnye-dén. — Sándort már kigyógyítottam s most föltétlen bizalom-mal viseltetik irántam.

— Hm, az ilyen gyulladások nem zárják ki a recidivát.

— Nem hiszem, nem tudom hinni, hogy Sándor azok után, a miket tőlem hallott, még kételkedni merne bennem — mondá Klára hevesen.

— No, no, azért még sem szeretném nagy próbára tenni erejét. Tisztába akarok jönni evvel a Lándsával és szándékával; nem tűröm, hogy még sokáig folytassa e játékot.

Klára egy ideig hallgatott, habozni látszott; azután erőt vett magán, közelebb lépett apjához, körülnézett, nincs-e valaki a közelben, mert e beszélgetés a plébános kertjében történt, s aztán halkán mondá:

— Nem akartam neked szólni, nehogy szükség nélkül fölingereljek, nem is tartottam jelentékeny dolognak, de ha azt hiszed, hogy ez az ember még veszélyes lehet boldogságomra, mégis jobb lesz, ha beszélünk róla és szándékáról. Már több levelet kaptam tőle.

— Levelet? Miről írt?

— Ostobaságokról. Szerelméről, bűnbánatáról s több efféléről.

— Megmutattad férjednek?

— Miért mutattam volna meg? Ha komolyan veszi, még párbaj lehetett volna belőle. Látod, neked sem szóltam eddig, magamra nézve oly jelentéktelen dolognak tartottam az egészet.

— Mit tettél a levelekkel?

— Széttéptem és eldobtam.

— Mikor kaptad az utolsó levelet?

— Mikor? Várj csak, hadd gondolkozzam. Igen, tegnap kaptam. Egy kis parasztleány adta át, épen mikor haza mentem tőled s beléptem a kertajtón.

— Mi volt e levélben?

— Biz' én nem tudom. El sem olvastam. Rá ismertem az írásra s nem lévén kíváncsi Lándsá úr vallomásaira, olvasatlannúl széttéptem.

— Kár volt előbb nem szólnod e levelekről. Ha Sándornak egyik vagy másik kezébe került volna, ki tudja, nem ébredt volna-e föl újra gyanakodása?

— Sándorról biztos vagyok — mondá Klára erős meggyőződéssel. — Föltétlen bizalmat ígért nekem s eddig meg is

tartotta szavát. Ha újra csalódnám benne, ha újra megsértene önérzetemet gyanújával — akkor — de nem, erre nem is akarok gondolni.

— De én akarok rá gondolni. Véget fogok vetni ennek a Lándsa-komédiának. Hogy van veled valami szándéka, az bizonyos. Vagy azt hiszi, hogy meghódíthatja szerelmedet s azért jár utánad —

— A számár! — vágott közbe Klára megvetőleg.

— Ez még a kisebb rossz volna, ebből hamar ki lehetne ábrándítani. De én attól tartok, hogy mindaz, a mi történt, Lándsa idejövetele, bemutatása, levelezése, ólálkodása, mindez tervszerűleg történt s célja az, hogy férjedet fölingerelje elled. Majd meglátjuk . . . Most menj nyugodtan haza s a többit bízd reám. Jót állok róla, hogy e Lándsa Jenő nem fog többé utánad járni, sem leveleivel alkalmatlankodni.

Boglár Kálmán ezen a napon egész a kertajtóig kísérté leányát s még ott is sokáig beszélt vele. Különösen aggódó és gyöngéd volt iránta, a mi máskor nem igen volt szokása, s nagyon elütött attól a könnyed modortól, melylyel rendesen viselte magát vele szemben s a mely inkább fiút, mint leányt illetett volna meg. Klára is gondolkozóbb, elfogultabb volt, mint rendesen, mintha atyjának hangulata őt is megszállta volna. A nagy jelenet óta, melyben először ismerte meg Sándor féltékenységet s melyben, a mint hitte, örökre kigyógyította hibájából, most jutott először eszébe, hogy férje gyanúja újra fölébredhet, hogy újra megbánthatja bizalmatlanságával, hogy boldogsága nem nyugszik egészen biztos alapon és saját hibája nélkül minden perczen megsemmisülhet. Nagyon boldogtalanlanná tette e gondolat s egészen érzékenyült, midőn végre elbúcsúzott atyjától s a kerten át a kastély felé indult.

Sándort nem találta otthon. Kérdezősködött utána a cselédektől s hallá, hogy a pusztára ment a munkások után nézni. Máskor föl sem tűnt volna neki, hogy férje gazdasági dolgaiban hosszabb időre távozik; de most ez is rosszúl esett; nem tudta, miért, valami kínos, kellemetlen érzés szállta meg lelkét. A nagy kastély egészen üres volt, s ma különösen érezte ez ürességet. A cselédeken kívül nem volt kivel szót váltania; az öregek ki nem mozdultak szobájokból, Klára már napok óta nem látta őket, s eszébe sem jutott, hogy fölkeresse szobájokban. Pedig nagyon elhagyatva érezte magát, soha sem vágyott

még ennyire emberi szó után. Ablakához ült s onnan leste férje érkezését.

Sándor este érkezett haza. Azt mondta, hogy nagyon sok dolog volt kinn a pusztán s előbb nem végezhetette el. A mit Klára eddig nem tett, most figyelemmel nézett arczába, s szeméből, vonásaiból igyekezett kiolvasni gondolatait. De Sándor arcza nyugodt volt. Igaz, hogy kinn járt a pusztán, de az is igaz, hogy nem annyira munkásai után nézett, mint inkább Lándsa Jenőt leste, nem látja-e ismét a falu felé lovagolni? Semmit sem látott, s ez, ha nem is nyugtatta meg gyanakvó lelkét, legalább képessé tette a nyugalom színlelésére. De Klárának ez is elég volt, aggodalmai eloszlottak s megnyugodva, boldogan hajtotta álmra fejét.

Midőn Sándor másnap reggel kilépett szobájából, atyját találta a tornáczon. Olyan rég volt már, hogy Atlasz úr az épületnek ebbe a szárnyába lépett, hogy Sándor nemcsak meglepést, hanem ijedtséget is érzett látására.

— Az Istenért, valami baj van? talán anyám lett rosszszúl? — kiáltott, gyorsan apja elé sietve.

— Az öreg asszony nem lett rosszszúl, úgyis elég rosszszúl van mindennap, mióta folytonosan sír és sóhajt — felelt Atlasz úr a fal mellé lapúlva, mintha veréstől félné. — De most nincs rosszabbul, mint rendesen, és nagyon meg fog örülni, ha megmondom neki, hogy te még gondolsz vele valamit.

— Eh! atyám — mondá Sándor elkedvetlenül — azért látogattál meg, hogy ismét szemrehányásokat tégy?

— Nem azért látogattalak meg, hogy szemrehányásokat tegyek; és ha te haragszol, akkor inkább visszamegyek a szobámba.

Ezzel Atlasz úr megfordult s még mindig a falhoz lapúlva visszafelé indult.

— Ugyan atyám — kiáltott Sándor Atlasz úr elé kerülve s elzárva előle a visszavonulási vonalat — mire való ez a tréfa vagy épen gúny? Valóban úgy viseled magadat, mintha félnél tőlem vagy idegen volnál saját házádban.

— Mondtam már, hogy ez a ház a tied — felelt Atlasz úr megállva — és én nem félek tőled, de félek a feleségedtől, mert te azt földhöz vágod, a ki őt bántja.

— Azon legkönnyebben lehet segítni, ha nem bántjátok őt — felelt Sándor elkomorodva.

— Ki akarja bántani? — kiáltott Atlasz úr ijedten. — Sülyedjek el, ha bántani akarom, hiszen azért jöttem most is ide, hogy neki szolgálatot tegyek.

— Szolgálatot, Klárának! Micsoda szolgálatot?

— Ha nem haragszol meg, elmondom; de ne haragudjál meg, mert én a tiszta igazságot mondom és nem akarok Klárára rosszat fogni. Tegnap este épen az udvaron voltam és Cserepes Andrással beszéltem, mikor egy idegen parasztleány lépett be a kapun. Oda ment Cserepes Andrásához és azt kérdezte tőle, hol van a nagyságos asszony? Mindjárt tudtam, hogy Kláráról kérdezősködik, mert az öreg asszonyt most már senki sem hívja nagyságos asszonynak. Cserepes András, a ki kíváncsi ember, kérdezte, hogy mit akar a nagyságos asszonnyal? Én nem mertem kérdezni, de Cserepes András bátor ember. A kis leány erre azt felelte, hogy semmi közünk hozzá, csak mutassuk meg, hol van a nagyságos asszony. Gondoltam, hogy nem teszek semmi rosszat, ha megmondom, hogy fönt van a szobájában, és a nagyságos úr is vele van. A nagyságos úr te vagy. Erre a parasztleány megijedt és azt mondta, jaj, akkor nem adhatom oda a levelet . . .

— Micsoda levelet? — kiáltott Sándor.

— Én is azt kérdeztem, hogy micsoda levelet? — folytatá elbeszélését Atlasz úr. A kis leány azt felelte, hogy azt a levelet titokban kell a nagyságos asszony kezébe adni, mert ő azért jó borraalót kapott, és a felét nekem ígérte, ha magamra vállalom a levelet. Bizonyosan inasnak nézett, a mi máskor is megesett rajtam, és már homályos volt, nem láthatta, hogy úr vagyok. Neki hagytam a borraalót és átvettem a levelet, de már késő volt, nem akartam Klárát háborgatni. Talán már le is feküdt, és gondoltam, éjjel úgy sem tehet semmit, elég, ha másnap reggel kapja meg a levelet. Ne haragudjál, ha talán rosszul tettem . . .

— Add ide azt a levelet — monda Sándor.

— A kis leány ugyan azt mondta — folytatá félénken Atlasz úr — hogy csak a nagyságos asszony kezébe adjam; de hát én neked mégis atyád vagyok és az öreg asszony is azt mondta, hogy tőled semmit sem szabad eltitkolni. De ne hidd, hogy Klárára rosszat akarok mondani; én nem tudom, mi van a levélben és nem is akarom tudni.

— Add ide a levelet! — ismétlé Sándor.

Atlasz úr zsebébe nyúlt és egy kis lepecsételt levelet vett ki. Sándor nem várta, hogy feléje nyújtsa; kikapta kezéből, gyorsan megnézte pecsétjét, borítékát. Semmi cím nem volt rajta. Föl akarta szakítani a pecsétet, de keze felúton megállt; gondolkozni látszott s egy pillanatra mintha megszégyelte volna magát; de a vér már fejébe tódult, józan esze elnémult s nem hallott mást, mint a gyanakodás kárörvendő suttogását. Gyorsan feltörte a pecsétet és elolvasta a levelet.

Arcza halálosan elsápadt, azután kigyuladt, szeme vilámlott, s mialatt ökölre fogott keze görcsösen szorítá magába a papirdarabot, a folyosó ablakához futott, fölrántotta s erős hangon lekiáltott az udvarra:

— Lovamat! Rögtön nyergeljétek meg lovamat!

Atlasz úr kissé félrehúzódva s a falhoz lapúlva, aggódó figyelemmel kísérte fia mozdulatait, s nem tudta, örüljön-e vagy megremüljön a levél hatása miatt?

— Mi történt? Miért kiáltasz oly erővel lovad után? — kérde Klára az ajtóba lépve.

— Te vagy? Épen jókor jöttél! — kiáltott Sándor magánkívül. — Hej! léhűtők! siessetek már azzal a lóval! — kiáltott ismét kihajolva az ablakon. Azután Klarához lépett, ki a meglepetéstől megdermedve, mozdulatlanul, halaványan állt az ajtóban. — Azt kérdezed, mit akarok? Miért kiáltok lovam után? Szeretődhez sietek, hogy megöljem!

Klára nem tudott szólni. A meglepetés, fölháborodás, rémület megbénította nyelvét. Tágra nyílt szemekkel nézett férjére s csak két kezét tudta feléje nyújtani, mintha így akarná megakadályozni őrjöngő kitörésében. Atlasz úr ijedten, félelem és öröm vegyes érzésével lapúlt a falhoz s várni látszott a bekövetkező dolgokat. A nagy zaj a háziakat is fölriasztotta s a folyosó végén föltűntek a cselédség alakjai s mögöttök, biztos távolságban Manó kárörvendő arcza.

De Sándor nem látott ebből semmit. Nem látott mást, mint neje halvány arczát. Megragadta feléje nyújtott kezét s erősen magához rántotta. A testi fájdalom, a durva sértés sötét lánggal vontá be az asszony sápadt arczát és hangot adott megbénult nyelvére.

— Sándor! — sikoltott Klára, hasztalanul igyekezve kirántani kezét az erős vaskapocsból. — Mit jelent ez? Megörültél?

— Olvasd ezt! olvasd ezt! — lihegett Sándor, szeme elé tartva az összegyűrt papírlapot.

A betűk összefolytak szeme előtt; csak nehezen, akadozva tudta elolvasni a néhány sort, a legaljasabb család sorait. Lándsa Jenő neve volt a levél alá írva s a forró, a boldog, a kielégített szerelem hangján írt hozzá, mintha már többször találkoztak volna a faluban s mintha atyja is szövetségese volna szerelmöknek; új találkozásra hívja ma estére s férjéről gúnynyal és szánakozással beszél.

— Hazugság! hazugság! — sikoltott Klára, erőszakkal kirántva kezét s lábával tiporva a földre dobott levelet. De egy pillanat múlva eltűnt arczáról a méltatlankodás lángja, ismét elhalaványult, és szilárd tekintettel, komolyan, szomorúan férjére emelte szemét.

— És te ezt elhitted? — kérde fájdalmasan.

— Eh! félre most a nagy szavakkal! — kiáltott az eszeveszett ember. — Szép dolog, bizalmat követelni, s a bizalom palástja alatt elárulni hitet, becsületet, szerelmet. Most már nem erről van szó, most már a büntetés jó. Először ő, azután te. Félre tőlem! Előbb azzal a másikkal számolok.

Nagy erővel ellökte magától atyját, ki e szavakra ijedten eleje lépett s vissza akarta tartóztatni. Atlasz úr valóban meg volt ijedve. Erre soha sem gondolt. Hogy fia féltékeny lesz, és féltékenységből eltaszítja nejét, ezt rendén valónak tartotta, mert Klárát igazán bűnösnek hitte s legfőbb vágya volt, megszabadítani tőle családját. De hogy Sándor neje miatt párbajra álljon ki, hogy golyónak tegye ki magát, hogy talán életét is elveszítse, erre Atlasz úr nem számolt, s csak most, fiának utolsó szavaira derült föl előtte a rémes világosság. Kétségbeesetten fia elé vetette magát s midőn ez félrelökte útjából, Klárának fordult s megátkozta őt, mint egyetlen okát fia romlásának. De Klára nem is hallgatott a tehetetlen öreg ember átkaira; az előbbi lesújtó hatástól még mindig némán, dermedten állt az ajtóban; azután megfordult, hosszú tekintettel végig nézett a folyosón s a csoportosuló alakokon, és lassan visszament szobájába.

Sándor ezalatt lerohant a lépcsőn, lovára pattant, kihozta pisztolyait és elvágtatott a Volván-kastély felé. Egyszer sem nézett vissza elhagyott házára, mintha háta mögött ijesztő rémek kergetnék, kik elől épen oly mohón igyekezik mene-

külni, mint útjának czélját elérni. Érezte, hogy az után, a mit most nejével tett, nincs többé visszalépés, nincs módja a kien-gesztelődésnek, s csodálatos ellenmondással most már csaknem attól kezdett félni, hogy nem talál igaz lenni az, a mi így föl-háborította lelkét. De érzései, gondolatai nem voltak tiszták, öntudatosak; zavarosan keringett fejében a harag, boszúvágy, szégyen, megbánás, s vágatott vakon, gondolkozás nélkül, tovább, tovább, az útszéli fák és kavicsalmok rohamosan tűn-tek el mellette, s a mezőn dolgozó munkások, a kik paraszt ké-nyelemmel akarták köszönteni földesurokat, már csak a messze távolságban látták tova vágatató alakját, mire kalapjukig emel-ték kezöket.

Midőn Sándor tajtékozó lován bevágatott a Volkán-kas-tély udvarára, itt mindent nagy fölfordulásban talált. Valami nagy dolog történhetett. A cselédek rémült tekintettel futkos-tak ki és be, érthetetlen szavakat kiabálva s egymást riaszt-gatva, az udvaron lovakat fogtak be a kocsiba s a kocsis ösz-sze-vissza cserélte a szerszámokat, míg a körülötte állók segítni akartak s még jobban összezavartak mindent. A ház úrnője nem volt látható, de nagybátyja a tornáczon állt, jobban gör-nyedezve, mint valaha, s midőn Sándort meglátta, karjait siralmasan nyújtogatva és tenyereit összezsápkodva feje fölé, hangos jajveszékléssel sietett feléje.

Sándor leugrott lováról, s az udvar közepén magára hagyta a reszkető lábú állatot. Góg Ferencz e pillanatban mel-léje érkezett.

— Mily csapás! mily szerencsétlenség! — jajgatott az alázatos jogtudós, megragadva vendégének mindkét kezét. — Isten hozta nagyságodat szerény házukba, e szomorú alka-lommal.

— Itt lakik még Lándsa Jenő? — kérde Sándor lihegve, rekedten.

— Itt lakik, oh nagyon is itt lakik! — sóhajtott Góg Ferencz, barátságosan rázva vendégének fogva tartott kezeit.

— Itthon van? — kérde Sándor a ház felé indulva.

— Itthon van, oh nagyon is itthon van — nyögött Góg Ferencz. — Méltóztassék besétálni! Szeretett Lilla húgom elájult ugyan, de rögtön magához fog térni, ha meghallja be-ceses jelenlétét.

— Hol van? — kérde Sándor, gyorsan tovább haladva a ház felé.

— Lilla húgom?

— Lándsa Jenőt kérdem — felelt Sándor türelmetlenül.

— Szobájában, a vendégszobában, oh nagyon is ott van — sóhajtott Góg Ferencz. — Épen most vitték oda.

— Oda vitték! — kiáltott Sándor hirtelen megállva. — Mit jelent ez? Miért vitték?

— Hát nem méltóztatik tudni? Azt hittem, azért méltóztatott jönni. Oh mily csapás, mily szerencsétlenség! Szegény Lilla húgom bele fog betegedni. És a botrány! a törvényszéki tárgyalás. Oh! oh!

— Semmit sem tudok. Mi történt? Feleljen! — kiáltott Sándor izgatottan.

— Szegény Lándsa Jenő, e viruló fiatal ember, ma reggel súlyosan megsebesült párbajban.

— Párbajban! — kiáltott Sándor roppant meglepetéssel. — Kivel volt párbaja?

— Boglár Kálmánnal — felelt Góg Ferencz. — Tegnap este itt volt egy szomszéd ismerősünkkel s titkon néhány szót beszélt szerencsétlen fiatal barátunkkal. Én az ajtón hallgatóztam s ma reggel tudósítani akartam a szolgabíró, de elkéstem. A párbaj kora hajnalban már megtörtént, pisztolyra, és szegény Lándsánk hön dobogó keblébe kapta a gyilkos golyót. Nem régen hozták haza, Lilla húgom elájult, én orvosért küldtem, de e nyomorúlt kocsis még most sem tudta befogni a lovakat, és szegény megsebesült barátunk magányosan vergődik halálos kórágyn, illetőleg pamlagán.

— Hol van? Vezessen hozzá. Látni akarom — mondá Sándor, fölfelé indulva a lépcsőn.

— Látni akarja? — mondá Góg Ferencz, megállva és zavartan vakarva orrát. De Sándor tovább sietett, s Góg Ferencz kénytelen volt ismét megindulni. — Látni akarja? Valóban nem ajánlom! Marczangoló látvány az érző szívnek.

— Ismétlem, látni akarom. Hol van szobája?

Góg Ferencz nem mert több ellenvetést tenni. Végig vezette Sándort a tornáczon, semmit sem szólva többé, csak egy nagy kétszárnyú ajtó előtt állt meg s tett újabb kísérletet, mondván:

— Szeretett Lilla húgom boudoirja, hol most ájultan fekszik hölgyei közepett.

De mivel Sándor még e csábító biztatásra sem lépett be a kétszárnyú ajtón, hanem tovább sietett, Góg Ferencz is utána futott, fölvezette a széles lépcsőn az emeletre s a folyosó végén megállt egy ajtó előtt.

— Íme a szenvedő szobája — mondá reszkető hangon és orrát fújva, mintha sírás erőltetné. Sándor óvatosan kinyitotta az ajtót és belépett. Góg Ferencz lassan utána lopózott, hogy legalább tanúja legyen e nagy jelentőségű találkozásnak.

A sebesült a pamlagon feküdt. Mellette egy öreg asszony ült, a kulcsárné, és hideg borogatást rakott fejére és mellére, a mit Góg Ferencz orvosi tudománya rendelt, míg a koci elhozza a hivatásbeli orvost. De úgy látszik, ez már későn fog érkezni. A sebesült szeme le volt húnyva, lélekzete nem hallatszott, sápadt arczán nem látszott az életnek más nyoma, mint elkékült ajkainak gyöngye reszketése. Nyakkendője föl volt bontva, inge szét volt szakítva mellén s néhány vércsepp látszott rajta, nem több.

— Az előbb még borzasztóan félrebeszél — mondá sűgva az ápolónő a belépőknek — de azután elcsendesült, most már a lélekzése is alig hallatszik.

Sándor a sebesült fölé hajolt és némán, hosszasan nézte mozdulatlan arczát. A harag, a gyűlölet, a féltékenység, mely ide kergette, hogy elvegye ez ember életét, mindez eltűnt szívéből a halál fölséges nyugalma előtt. De a haldokló melléből hörgő sóhaj tört ki és szeme lassan megnyílt. Félig megüvegesedett tekintete a föléje hajló arczra esett és látszott kifejezéséből, hogy megismerte. Szólni akart, jobb kezét lassan fölemelte, és ajkai kínos erőlködéssel mozogtak. De nem tudott hangot adni, szeme egyre tágabbra nyílt s megkövült tekintete mereven nézte a föléje hajló arczot, mialatt fölemelt keze tehetetlenül visszaesett, ajkán néhány vércsepp jelent meg és álla leesett.

— Meghalt — mondá az ápolónő, megfogva a tehetetlen kezét és a halott melléhez tapasztva fülét. — Meghalt szegény, pedig láttam, hogy mondani akart valamit.

Sándor még mindig a halott fölé hajolt, kinyílt szemébe nézve mereven, mintha még mindig azt a szót várná, mely már nem tudta elhagyni ajkait. De a halott arcza mozdu-

latlan maradt. Góg Ferencz rosszul kezdte magát érezni, s megilletve Sándor karját, kérte, távozzanak a szobából és hagyják a halottat az ápolónőre, hogy elkészítse testét a ravatalra.

Sándor lassan, elgondolkozva ment ki a szobából, még egyszer megállva az ajtónál és visszatekintve, mintha várná, hogy a halott visszahívja és kimondja azt az utolsó szót, mely megkövülve ajkán maradt. Mit akart mondani? Mit akart mondani?

— Vajon mit akart mondani? — mondá Góg Ferencz, mintha visszhangot adna Sándor lelki töprengésére. — Mert annyi bizonyos, hogy akart valamit mondani... Ki tudja, talán jobb, hogy nem szólhatott — tévé hozzá gondolatban az érdemes nagybácsi és cselszövő — a haldoklók átkozottúl öszinték szoktak lenni... E szomorú látvány — folytatá ismét főnhangon, kivonva Sándort a halottas szobából és megindulva vele a lépcső felé — e szomorú látvány melyen megrendíté nagyságod érző szívét, a mint szerencsém van észrevenni. Méltóztassék megtisztelni szerény ebédlönket becses jelenlétével s némi erősítő reggelit venni magához, mely kedves alkalomra, reménylem, Lilla húgom is magához fog térni tartós ájulásából.

De Sándor nem válaszolt e nyájas meghívásra semmit. Nem is hallotta. Elgondolkozva, magába merülve, mintegy gépileg ment le a lépcsőn, aztán végig az alsó tornáczon s onnan le az udvarra. Lovát ott tartotta egy házi szolgál. Sándor szó nélkül a nyeregbe ült es a kapu felé indult, majd fellökve Góg Ferenczet, ki nagy vendégszeretetében a paripa kantárába kapaszkodott s úgy ismételte meghívását.

Lassan, csöndes ügetéssel ment vissza Sándor az úton, melyet nem régen vágatva tett meg. A haldokló látása, ki nem mondott utolsó szava egészen elfoglalta lelkét s lova ösztönére bízta, hogy megtalálja a haza vezető utat. De meghatottságát és töprengését nemsokára sokkal kínosabb érzés szorítá ki lelkéből. Hogyan fog neje elé lépni, mit fog neki mondani, hogyan nyeri meg bocsánatát? Igen, bocsánatát. Érezte, hogy ismét igazságtalanul vádolta, és hogy e vád halálos sértés volt nejeire. Mentől tovább gondolkozott rajta, mentől jobban eltöltötte lelkét ez érzés, annál erősebb lett meggyőződése, hogy Klára nem fog megbocsátni és hogy nem is érdemli meg bocsánatát. Mit fog tenni? Hogyan fog szemébe nézni? Minél jobban

közeledett haza felé, annál inkább elfogta a kínos nyugtalan-ság, és szinte megijedt, midőn a hosszú, lassú út mégis véget ért s lova megállt a kapu előtt.

De a kapuban hangos örömrivalgás üdvözlé. Atlasz úr itt leste visszaérkezését, s kitörő örömmel sietett eléje, midőn látta, hogy épségben, baj nélkül jött haza. Majd lerántotta fiát a lóról és mohón kérdezősködött a párbajról.

— A párbaj megtörtént, de nekem nem volt benne részem — felelt Sándor komoran, de nem szállva le lováról, se a kapun nem lépve be. — Boglár Kálmán hívta ki, s mire oda értem, Lándsa már meghalt.

— Hát a Boglár Kálmán? — kérde Atlasz úr rémulten.

— Nem tudom. Semmit sem tudok. Ne kérdezz többet. Hol van Klára?

— Elment — felelt félénken Atlasz úr.

— Elment! Hová ment? — kiáltott Sándor, úgy meg-rántva a kantárszárat, hogy megriadt paripája ágaskodni kezdett.

— Nem tudom — felelt Atlasz úr, elugorva az ágaskodó ló mellől, de még jobban megijedve Sándor haragjától. — Mihelyt eltávoztál, a szobájába ment, s onnan néhány percz múlva a kertbe sietett. A cselédek látták a falu felé menni.

Sándor megsarkantyúzta lovát s minden további szó nélkül a falu felé vágatott. Csak most jutott eszébe, hogy Klára beválthatja fenyegetését és örökre elhagyja őt. Ez a gondolat visszaadta bátorságát; most már nem rettegett neje elé lépni, nem halogatta a találkozást; minden más érzést elnémított lelkében az egyetlen, ijesztő gondolat, hogy örökre elvesztette nejét.

Midőn a paplakba érkezett, a plébános eléje sietett és lesegítette lováról.

— Hol van Klára? — volt Sándor első szava.

— Elútazott atyjával — felelt a plébános komolyan, hidegen.

— Elútazott? Hová? — kiáltott Sándor.

— Ez az ő titkuk. Ön tudja mi történt kettejük közt, miért hagyta el neje örökre. Mert örökre elhagyta, ezt izenteti általam.

— Megérdemeltem, oh! megérdemeltem — sóhajtott Sándor tompa kétségbeeséssel.

Aztán nem is szólt többet. Ismét fölült lovára, s lassan, lecsüggesztett fővel, eleresztve a kantárszárat, az okos állatra bízta, vigye a merre akarja.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Az épület inog.

Az Atlasz-család ismét birtokába vette a kastélyt, az ősi kastélyt, mint Manó szerette nevezni. Atlasz úr újra kezdett lélekzeni. A száka kihullt szeméből, s azt hitte, most már tisztán láthatja a fényes jövőt. Fia megszabadult a nőtől, ki örökös akadályja volt a család emelkedésének. Igaz, hogy most még nagyon szomorú és el van keseredve; lehorgasztott fővel, nyugtalanul jár, kerüli az embereket, még szüleit is, nem beszél senkivel és olyan harapós kedvben van, hogy alig mernek hozzá szólni; de ez mind csak múltó fájdalom, mely nemsokára el fog enyészni, újra visszajön életkedve, üres szíve új szerelem után fog epedni és szeme végre meg fogja látni azt a nőt, ki régen készletben tartja számára a boldogságot. Atlasz úr erre nézve egészen nyugodt. Tudja, hogy így fog történni; biztosította róla Manó, a ki jól ismeri a nagy világot, és Góg Ferencz, a ki igen tudós férfiú. Természetes tehát, hogy semmiféle lelki furdalást nem érzett sem a történt dolgok, sem fiának mostani szomorú állapota miatt; hiszen ő mindent fiának boldogságáért tett s meg volt győződve, hogy mindent a legjobban tett.

De nem sokáig élvezhette zavartalanul diadalát. Néhány nap múlva sürgönyt kapott a fővárosból Eveline grófnétól, e lakonikus rövidségű, de jelentős tartalommal: «Nagy baj van. Jöjj föl rögtön. Hozz magaddal annyi pénzt, a mennyit csak tudsz.»

— Seregeknek ura! — kiáltott Atlasz úr elképedve és megmutatva Manó fiának a sürgönyt, mert Sándor, mint rendesen, most sem volt otthon. — Hozz magaddal annyi pénzt, a mennyit csak tudsz! Érted ezt?

— Nagyon könnyen megérthető — felelt Manó savanyú arcczal, mert a pénzre neki is nagy szüksége volt s a készlet nem volt kimeríthetetlen.

— Mit jelent ez? — kiáltott Atlasz úr, kikapva fia ke-

zeből a sürgönyt és újra elolvasva. — Mire kell nekik a pénz? Csak nem állított föl a gróf megint parkett-gyárat vagy nem akart repczével speculálni?

— Sok módja van az adósságcsinálásnak — jegyzé meg Manó szakértőleg. — Én azt gyanítom, hogy a gróf a börzén játszott.

— A börzén játszott! — üvöltött Atlasz úr, haját tépve kétségbeesésében. — Még csak az volt hátra! Hát erőnek erejével zsidó akar lenni? Nem megmondtam neki, hogy a gróf maradjon grófnak és ne avatkozzek a zsidók dolgába? Honnan tudod, hogy a börzén játszott?

— Tudtam, mikor még oda fönn voltam. Azt mondta, neki biztos játéka van a börzén, mert képviselő lévén előre tudja a politikai változásokat. De nagyon megkért, hogy ne szóljak neked. Meg akart lépni téged, mikor majd legalább egy milliója lesz.

— Ugyan csak meglepett engem! — sóhajtott Atlasz úr elkeseredve. — Azt gondoltam, vele már mindent rendbe hoztam, s itt van, újra kezdi a bolondját. Elspekulálja a pénzemet, te meg elvered itthon a maradékot. Tönkre teszten! tönkre teszten!

— No csak ne sírj öreg, nemsokára megfordul a koczka. Sándor most már szabad, a Volkán bácsi milliói maholnap újra megaranyozzák az Atlasz-napot.

Ez a kilátás kissé megvígasztalta ugyan Atlasz urat, de azzal az erős elhatározással ült a vasútra, hogy vejében többé nem fog bízni s akármilyen gróf, nem hagyja fölügyelet nélkül. Nem engedi többé sem a saját jószágán, sem a fővárosban lakni, lemondhatja a képviselőségről és haza hozza családotstúl; a kastélyban most úgyis van elég hely, itt járhat vadászni, adhat lakomákat, népszerűvé teheti magát s ha megjön az ideje, innen is kinevezhetik főispánnak. De ebben nem fog engedni, a grófnak haza kell jönnie, itt az ideje, hogy már erélyes legyen, különben a legjobb úton van a tönkrejutás felé.

De mire a fővárosba érkezett, megtudta, hogy a baj sokkal nagyobb, mint gondolta, és nincs többé szüksége erélyes föllépésre. Szádváry Arthur gróf agyonlőtte magát. Manónak igaza volt: szerencsétlen rögeszméje, hogy vagyonát szaporítsa és visszaszerezze a Szádváryak régi fényét, a börzére vezette, és ott hagyta mindenét. Még a mátraalji jószágot is, melyet apósa

egyszer már kitisztázott az adósságokból. Ezt is eladta, de már ez sem segíthetett rajta. A veszteségek, a tönkrejutás, a szégyen, bűnbánat, megalázott hiúság kísértetei megzavarták amúgy is gyöngé agyát s egy kétségbeesett pillanatban kezébe nyomták a gyilkos fegyvert. Mikor Atlasz úr megérkezett, már kiterítve feküdt a ravatalon.

— Későn érkezél, atyám, mindennel elkéstünk — zokogott Eveline, miután elmondta atyjának a szomorú történetet. — Az utolsó veszteségek egészen megzavarták lelkét, s mikor én szemrehányásokat tettem neki jószágunk eladása miatt, ellenem is nagy haragra lobbant és azt mondta, hogy a mi hiúságunk oka minden szerencsétlenségének. Ha meghagytuk volna egyszerű sorsában, most is boldogul élhetne valami kis vasúti állomáson. De neked grófi vő kellett, nekem grófi férj kellett, és fölébresztettük lelkében a nagyravágyás szenvedélyét. Még minket okozott azért, hogy így tönkre tett. Nem tudtam nyugodtan hallgatni, én is keserű szavakat mondtam szemébe. Elrohant. Ekkor megrémültem és siettem sürgönyözni neked. De már késő volt; többé nem beszélhettem vele, s mikor újra láttam, már halva volt.

Ezen már nem lehetett változtatni. Atlasz úr lassanként magához tért a kábultságból, melybe vejének halála s leányának és unokáinak könnyei ejtették, s nagy erőfeszítéssel összeszedte minden tehetségét, hogy megmentse a megmenthetőt és valami rendet hozzon a halott zilált ügyeibe. A szerencsétlen fiatal gróf súlyos terheket hagyott hátra, melyek mind apósának vállára nehezültek. Nemcsak a Szádváry név becsületéért, melyre Atlasz úr sokat tartott, hanem saját nevéért is, melynek jó híre és hitele egész életében büszkesége volt, azon kellett lennie, hogy a gróf halála semmi jogos igényt meg ne károsítson, és se a halott, se az élő nevén ne maradjon folt. Egészen fölébredt régi ereje, ügyessége, élelmessége; fáradhatatlanul járt, kelt, alkudozott, egyezkedett, fizetett, terheket vállalt, s bármily súlyosan érezte a veszteséget, mely sújtotta, megvolt az az elégtétele, hogy a Szádváryak grófi nevének nem volt oka szégyenkeznie az Atlasz névvel való összeköttetése miatt, és a fényes temetésen, a címerekkel borított koporsó mögött nemcsak azért haladhatott fölemelt fővel, hogy mindenki láthassa gróf Szádváry apósát, hanem még inkább azért, mert a Szád-

váry név szerencsétlen viselője neki köszönhette, hogy csak részvét és szánakozás kísérte sírjába.

De ez a szomorú dicsőség sok idejébe s még több pénzébe került Atlasz úrnak. Adósságai, melyek már eddig is nehezen súlyosodtak reá, tetemesen megszorodtak és megijesztheték volna saját jövőjére nézve, ha nem állt volna biztatóan előtte Sándor milliomos házassága, melyre most már a kétségbeesés megátalkodottságával számolt. Az idő is telt; több hét múlt el, míg a különféle zavaros ügyek rendezésével elkészült s leányával és unokáival végre haza indulhatott.

Otthon azonban nem várt reá valami vígasztaló örömhír. A képviselőválasztás épen haza érkezése előtt egy nappal történt meg, és Manó, ellenére a tömérdek pénznek, melyet elköltött, szégyenletesen megbukott.

— Meg nem foghatom, hogyan történt — mondá e nagyra termett fiatal úr, midőn leeresztett orral elbeszelte atyjának a választási csata történetét. — Egy antiszemitát választottak meg ellenemben, pedig én jobban szidtam a zsidókat, mint a legdühösebb antiszemita. De rám fogták, hogy zsidó vagyok s még a kortes-nótába is beletették, hogy: «nyúlbőrökkel nem gseftelünk, zsidó követ nem kell nekünk». Megfoghatatlan!

— Megmondta ezt már nekem régen a bölcс rabbi — felelt Atlasz úr sóhajtvá és fejét vakarva. — Ebben az országban mindig fogják szidni a zsidót, még ha nem zsidó is. Akkor rá sem hallgattam, de most kezdem látni, hogy bölcс ember volt. Valami átok van rajtam, annyi bizonyos. Vagy a rabbik átkoztak meg, a miért kikereszteltetem gyermekeimet, vagy a keresztyen papok átkoztak meg, a miért kiüldöztem innen az ő pártfogoltjaikat, a Boglár Kálmánt és leányát; de érzem, hogy valamelyik pap rossz szót tett értem az Úristennél.

Manót azonban nem zavarták meg apjának theológiai aggályai. Megvígasztalta Sándor leendő házasságával, mely minden csorbát ki fog köszörülni s megígérte, hogy a lakodalomra ismét hazajön. Addig visszamegy a fővárosba; ott van az igazi talaj az ő nagyvilági képességei számára s biztosítja apját, hogy nem sokára oly szerencsét csinál, mely még Sándorénál is többet fog érni. Egy időre még elég maradt a pénzből, melyet az apja gyöngédségétől kicsikart jószág részre fölvelt, s nemcsak Atlasz úrnak mondta, hanem maga is meg volt győ-

zódve arról, hogy csak akarnia kell s a fővárosban nemsokára oly fényes házasságot köthet, mely egyszer mindenkorra úrrá teszi.

Manó elútazása után egyhangú, szomorú napok következtek az Atlasz-kastélyban. Az özvegy és a két árva gyásruhája volt az uralkodó szín; sírásuk, panaszaik, kesergéseik adták meg az uralkodó hangot. Az öreg asszonyosság gyöngé egészsége nem volt képes ellenállni a csapásoknak, melyek egymás után sújtották gyermekeit. El kellett hagynia nagy karszékét és kedvelt helyét az ablak mellett, hol annyi boldog órát töltött, a majorság szaporodásában gyönyörködve és gyermekeinek fényes sorsáról ábrándozva. Most már ágyban kellett feküdnie, a szoba túlsó sarkában, hová csak elvétele szökött be néha-néha kívülről egy kis napsugár, de ez is csak ágya párnáját aranyozta meg, lelkébe nem hatolt be, nem vidította föl komor, szomorú sötéttségét. Mindig sírt, s ha leánya vagy férje megkorholták örökös sírásáért, a fal felé fordult vagy takarója alá rejtette fejét, s úgy sírt csendesen szüntelenül, hol egyik, hol másik gyermeke miatt. Mert mind a háromért elég oka volt a könnyhullatásra. Leánya özvegy lett, Manó fia megbukott és távol van, Sándor fia boldogtalan. Legtöbbször Sándort siratta, s bár nem merte férje előtt kimondani, egyszerű női ösztönével megérezte, hogy azok voltak okai boldogtalanságának, a kik elszakították őt nejétől.

Sándor valóban elég okot adott anyjának a sírásra. Egészen megváltozott, közömbös volt minden iránt, nem törődött semmivel, s úgy elhagyta magát, mint a ki vesztet érzi s szeretné, ha sorsa minél előbb betelnék rajta. Alig volt otthon, anyját sem látogatta meg, s ha néha, több hívás után, megjelent beteg-ágyánál, szóval, szomorú volt, röviden vagy épen nem felelt a hozzá intézett kérdésekre és igyekezett minél előbb menekülni, ki a mezőre. Itt barangolt egész nap, puskával vállán, de ritkán lőtt a vadra, még ritkábban találta el s valódi csoda volt, ha egyszer-másszor mégis hozott haza valami vadász-zsákmányt. Egy ideig mulatozásba, régi pajtásainak társaságába, szilaj dorbézolásba akarta fojtani bánatát, éjjeleken át ivott, kurjongatott, muzsikáltatta magát; de keserű volt neki az ital, bántotta czimboráinak hangja, lassanként összeveszett valamennyivel s abbahagyta sikertelen kísérleteit.

Klára nevét soha sem említette. Ha a plébánost látta,

messziről kikerülte, pedig életét adta volna oda, ha valamit hallhatna nejéről. De a szégyenkezés, a bűnbánat érzése s annak tudata, hogy nejét halálosan megsértette és nem remélhet tőle bocsánatot, egyesülve a daczczal, mely eltöltötte lelkét, egészen elvadította, szilajjá s mégis félénkké, esetlenné tette. Utoljára mindenkit került s terhére volt az emberi szó. Gazdaságát tökéletesen elhanyagolta, nem törődött semmivel. Atlasz úrnak kellett újra kezébe vennie a jószág vezetését, ha nem akarta, hogy minden széthulljon.

Pedig éppen most lett volna legnagyobb szükség értelemre, szorgalomra, munkára, hogy össze lehessen tartani a bomladozni kezdő épületet. Az elvállalt terhek mindegyre súlyosabban nehezedtek az uradalomra, s a több éven át tartott rossz termés és a gabonaárak folytonos csökkenése mellett a terhek egyre szaporodtak, a helyett, hogy könnyültek volna. Atlasz úr kínos elfogódással, keserű sóhajtással szemlélte, mint hull szét napról napra a diszes épület, melyet életének nehéz munkájával emelt. Lótott-futott, fáradott, izzadott, veszekedett, kunyorált, mint életének legsúlyosabb napjaiban, mikor még a kezdet nehézségeivel küzdött; de régi ruganyossága, régi szerencséje most nem volt vele, s kétségbeesetten kellett volna megadnia magát a kérlelhetetlen végzetnek és fölhagynia a haszontalan küzdelemmel, ha még egyetlen egy remény nem tartja fönn bátorságát, erejét.

Ennek a reménynek teljesültét várta Atlasz úr kétségbeesett szívóssággal.

— Meg fog jönni, meg kell jönnie — biztatá Góg Ferencz is, ki ez idő alatt szép bajuszos hűgával gyakori vendége volt az Atlasz-kastélynak s karján több rendbeli kék foltot viselt az ingerlékeny hölgy csípéseitől. — Meg kell jönnie. Sándor fiatal ember, előbb-utóbb bele kell únnia a tétlen bánkódásba, szíve megnyílik s új szerelem napsugára után fog epedni. Jó lenne, ha akkorra minden formalitással rendben volnánk s jogilag is lehullnának a tényleg lerázott bilincsek. Szóval jó lenne, ha minél előbb megkezdéné a válópert.

— Én nem merek neki szólni — mondá Atlasz úr félénken. — Egyszer említettem előtte, de úgy nézett rám, mintha keresztül akart volna szúrni szemével.

— Majd arra is találunk módot, találunk módot — mondá Góg Ferencz görnyedezve. — Addig is igyekezzünk sze-

gény Sándorunkat lehetőleg szórakoztatni s elvonni lelkét emésztő tépelődéseitől. Lilla húgom a jövő héten fényes ünnepélylyel készül megülni neve napját; igyekezzék rávenni kedves fiát, hogy ő is tisztelje meg jelenlétével szerény házunkat.

Sándor azonban nem ment el a fényes névnap-i ünnepélyre, s még mindig nem akart megjönni az, minek eljövete-ét Góg Ferencz oly biztosan látta s Atlasz úr oly türelmetlenül várta. E helyett jött más: az első lejárt váltó, melyet Atlasz úr nem tudott kifizetni s melyre sehol sem tudott pénzt kapni. Kérhetett volna ugyan az özvegytől, talán kapott volna is, de attól félt, hogy ezzel rossz hírbe hozza előtte vagyoni állását s lehetetlenné teszi Sándor házasságát. Nem tudott mit tenni, hitelének megrendülése egészen megzavarta s már a csőd ijesztő rémét látta fölemelkedni adósságainak sűrű ködéből. Egy mentsége volt még. Sándor része, a tiszta-végi jószág, tisztán állt a telekkönyvben; erre kellett kölcsönt fölvennie, de erre Sándor beleegyezése kellett. Atlasz úr megemberelte magát, fölkereste Sándort s előadta neki kérését.

— Vegyenek föl rá, a mennyit akarnak, aláírok mindent, a mit kívánnak, s aztán hagyjanak nekem békét — felelt Sándor türelmetlenül.

Az első veszély ezzel el volt háritva, de csak rövid időre. Az adósságok lavínája tovább rohant a maga természetes útján s nemsokára Sándor részét is eltemette. Ezalatt azonban múlt az idő, ismét eltelt egy esztendő, Sándor napja is elérkezett, el is múlt, minden különös ünnepély nélkül; az öreg aszszonyság egyre rosszabbúl lett s az orvosok már fejöket csóválták, ha beteg-ágyától eltávoztak. Atlasz úr már sürgönyözni akart Manónak, kinek ez ideig igen kevés hírét hallotta, midőn e kiváló fiatal ember egyszerre váratlanúl haza érkezett az apai kastélyba.

De nagyon megviselt állapotban. Rossz színben volt, arcza meg volt nyúlva és a kicsapongások, álmatlan éjtszakák nyomai látszottak rajta. Régi henczegő modora is elhagyta, nyugtalan és zavarodott volt, gyakran ijedten nézett maga körül s minden zajra összerezsent és szeretett volna elbújni, mint a kit megkergettek. Megérkezése után rögtön mohó kíváncsisággal kérdezősködött atyjától, mikor tartja Sándor esküvőjét s mikor tehetik végre kezöket az özvegy millióira?

— Mikor tartja az esküvőjét? — sóhajtott keservesen

Atlasz úr. — Mintha az olyan könnyen menne a keresztyének-nél. Előbb meg kell kezdeni a válópert, azután kálvinistává lenni, és ha mindezen keresztül esett, csak akkor lehet szó az új esküvőről. Sándor pedig még a válópert sem kezdte meg.

— Micsoda! — kiáltott Manó megrémülve. — Még mindig itt vagytok? Mikor nekünk oly égető szükségünk van a pénzre! Hát semmi szíve sincs annak a Sándornak a családjá iránt? Parancsold meg neki, hogy rögtön kezdje meg a válópert.

— Mintha olyan könnyű volna a Sándornak parancsolni! — mondá Atlasz úr fejét csóválva. — De igazad van — folytatá elgondolkozva — itt az ideje, hogy már tegyünk valamit. A Góg Ferencz azt mondta egyszer, hogy ő ennek is módját fogja találni. A Góg Ferencz tudós uraság: megyek hozzá és megkerdem tőle a módját.

Atlasz úr csakugyan befogatott és áthajtott a szomszéd kastélyba. Itt hosszú ideig értekezett a jogtudós urasággal, azután ismét kocsira ült, de nem hajtattott egyenesen haza, hanem megkerülve kastélyát, a faluban, a plébános lakása előtt állott meg. Itt is hosszabb ideig maradt, s midőn végre haza hajtattott, föl sem ment szobájába, csak az inast küldte föl, hogy egy-két ruhadarabját és úti készületét lehozza; megizente nejének, hogy egy-két napra elútazik, és eltávozott, senkinek sem mondva, hová megy. Harmadnapra érkezett haza, jó kedvvel, sugárzó arczczal, de útjáról akkor sem szólt senkinek, s Manó türelmetlen kérdéseire csak annyit felelt, hogy várja be az eseményeket.

Két hét múlva ritka vendége volt a kastélynak, a plébános, kit Klára távozása óta nem láttak itt. Sándor után kérdészködött s egyenesen szobájába ment, miután hallotta, hogy itthon van.

A mint kinyitotta az ajtót, Sándor ijedten ugrott föl az ablak mellől, melynek párkányára dölve komor merengéssel bámult le a kertbe. Arcza gyors változással elhalványult s elpirúlt, s megriadva, zavartan nézett szokatlan vendégére, mintha sejtené, hogy látogatása Klárával van kapcsolatban.

— Hivatalos ügyben jövök — kezdé a plébános, hideg, hivatalos hangon. — Nem akartam irodámba fárasztani; mint kegyuram iránt tartozom annyi tekintettel, hogy én keressem föl. A szentszéktől meghagyást kaptam, hogy adjam át önnek ez idézést és e keresetlevelet —

— Mit akarnak velem? — kérde Sándor tompán, s gépileg kezébe vette az átnyújtott iratokat.

— Neje, Boglár Klára megindította ön ellen a válópert —

— A válópert! — kiáltott Sándor lángba borúlt arczczal. — Klára válópert indított ellenem! Miért? Mi szüksége van rá? Nem hagyott el ítélet nélkül? Nem elégedett meg ezzel a büntetéssel? Mit akar többet? Miért hurezolja törvényszék elé nevünket? Mi már elváltunk . . . örökre . . . nincs szükségünk a törvény szentesítésére.

— A törvény szentesítésére mindig szükség van, hogy egy törvénytelen állapot törvényessé legyen — felelt a plébános nyugodtan. — Önök már több mint egy éve élnek külön, lemondtak egymásra nézve minden jogukról és mégis kötve vannak egymáshoz.

— Kötve vagyunk egymáshoz . . . Mit akar ezzel mondani? . . . Ah! értem . . . Ezt a kapcsolatot kell még szétörni, talán egy új kapocs kedvéért? . . .

— Igazságtalan neje iránt most is, mint mindig — mondá a plébános, lassanként neki melegegdedve és kiesve hivatalos hangjából. — Igazságtalan volt, ön maga tudja legjobban, mily igazságtalan volt, mikor méltatlan gyanújával arra kényszerítette, hogy elhagyja. És igazságtalan most is. Klárától is kaptam levelet, egyidejűleg e hivatalos megkereséssel. Nem tartozik ugyan hivatalos közlendőimhez, de mint magánember megmondhatom önnek, hogy Klára soha sem gondolt a válópörre, s ha mégis megkezdte, azt csak az ön érdekében tette.

— Mit jelent ez? Mit akar ezzel mondani? — kérde Sándor elszorult kebellet.

— Klárának azt mondták, hogy önnek érdekében áll az elválás, mert új házasság áll előtte, melytől boldogságát reméli. Azt mondták, hogy ön gyöngédségből, lovagiasságból, kíméletből nem akarja ellene megindítani a válópert. Azt mondták, hogy ha az ön boldogságát óhajtja, neki kell és illik megtennie az első lépést.

— Ki mondta ezt — kiáltott Sándor, egészen kikelve magából.

— Az ön atyja. Megkérdezte tőlem Klára mostani lakását, elment hozzá és ezeket mondta neki.

— Atyám! Atyám tette ezt velem? Hol van? Jöjjön, azonnal keressük föl. Ön előtt, az ön jelenlétében mondja szemembe, igaz-e, hogy ezt tette?

Nagy erővel megragadta a plébános karját és elvonta magával. Nem kellett messzire menniök. Atlasz úr látta a plébános jövetelét és Manóval a nagy teremben várta látogatásának eredményét. Nem volt egészen nyugodt, s izgatottan és szórakozottan felelt Manó kíváncsi kérdéseire. De mikor belépő fiának földült arczára vetette szemét, nagy emberismeret nélkül is rögtön megértette, hogy e látogatásból erős vihar támadhat, s ijedten, mintegy védelmet keresve, húzódott Manó háta mögé.

— Atyám! — kezdé Sándor a fölindulástól fuldokló lélekzettel s csak nagy nehezen kapkodva a szavakat — igaz, hogy Kláránál voltál s azt mondtad neki, hogy az én érdekemben indítsa meg a válópert?

— Azt gondoltam . . . hebegett félénken Atlasz úr.

— Felelj, igaz-e?

— A te boldogságodért tettem, fiam.

— Eh! eleget tettél már boldogságomért — tört ki Sándor szenvedélyes erővel — és megelégedhetnél már boldogtalanságommal. Boldogságomért hintetted a gyanú-első magvát szívembe nőm ellen, boldogságomért tartottad szüntelen ébren örült kétkedésemet. Megtörtént, a mivel boldogítani akartál, elszakadtam nőmtől. De te nem pihentél, még tovább akartál boldogítani. Boldogságomért terveztél más házasságot számomra oly nővel, a kit kinevetek és utálok. Boldogságomért állítottál Klára előtt a leghitványabb, legaljasabb ember színébe. Legyen már elég a boldogításból. Kimondom előtted, hogy azt a nőt, kire gondolsz, soha sem veszem el; kimondom előtted, hogy úgy maradok, a mint vagyok, hogy nőmtől nem akarok elválni és mindenkivel, a ki még jobban el akar tőle szakítani, úgy teszek, mint most ezzel a rongy papírral, mely el akarta őt szakítani még nevemtől is.

Ezzel ketté tépte a kezében tartott váló-keresetet és a földre dobta. A plébános szó nélkül meghajtotta fejét és eltávozott a szobából.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Az épület összedől.

A szegény öreg asszonyság halála épen olyan csendes, szelíd, zajtalan volt, mint egész élete. Mindig az volt törekvése, hogy minél kevesebb alkalmatlanságot okozzon másoknak és ne legyen útjában senkinek. Úgy halt meg csöndesen, félénken, panasz nélkül, párnája alá rejtve könnyeit, szívébe temetve aggodalmait. Utolsó pillanatában még egyszer meglátogatta ablakán keresztül a vidám napsugár és megaranyozta összesett, fonnyadt arczát, s még egyszer fölcillámlott szemében a boldogság mosolya, midőn egymás mellett látta ágya előtt három gyermekét s közöttök férjét, és egyiknek arczán sem látta a csalódások, a szenvedések nyomait, melyek utolsó napjait megszorították, s mindnyájan szeretettel néztek reá és egymásra, mint a régi boldog napokban. Azután behúnyta szemét, és egy halk, nagyon halk sóhajtás után, nehogy megzavarja szeretteinek nyugalmit, mintegy lopva, zaj és föltűnés nélkül elosont e nyugtalan világból.

Az anya halála, a megtört apa vígasztalásának kötelessége ismét közelebb hozta egymáshoz az elidegenedett testvéreket. Sándor fölhagyott barangolásaival, komor merengésével; minden idejét apja szobájában töltötte testvéreivel s egy ideig mintha még érezni lehetett volna az öreg asszony utolsó mosolyát, mely nyugalmit, békességet, szeretetet árasztott a gondoktól vagy szenvedélyektől fölzavart szívekre.

De a haldokló anya mosolyának visszamaradt fénye lassanként szétoszlott a levegőben s újra komor, rideg sötétség jött utánna. Az anyagi gondok kérlelhetetlen kopogása, a szenvedélyek újra emelkedő viharja elűzte a gyászoló bánat ünnepi csendjét. Legelőször Manó tért vissza a halál költészetétől az élet hideg mindennapi prózájához. Nyugtalanossága, ijedezése, melyet megérkezésekor mutatott, ismét erőt vett rajta s napról napra növekedett és aggasztóbbá vált. Végre nem bírta többé magával s mintegy tíz nappal a temetés után azzal lépett atyja elé, hogy pénzre, még pedig meglehetősen sok pénzre van szüksége.

— Nincs — felelt Atlasz úr bágyadtan, szomorúan.

— De nekem okvetetlenül szükségem van rá — felelt Manó kínos zavarral.

— Nem adhatok, mert nincs. Mindennap várom a csődöt, nincs pénzem, nincs hitelem.

Oly fájdalmas lemondással mondta e szomorú vallomást, mint a király, ki a trónról való leköszönését jelenti lázadó alattvalóinak. Hangjának keserűségéből, szemének levert tekintetéből mindenki meggyőződhetett szavainak igazságáról.

— De értsd meg, atyám, nekem kell a pénz, kell! — mondá Manó egyre nagyobb zavarral. — Legalább tízezer forint. Akárhonnan, a föld alól is, a pokol fenekéről is, meg kell szerezni ezt a pénzt, máskép végem van.

— Máskép véged van? — kérde Atlasz úr, mereven fiára szegezve szemét. — Beszélj világosabban.

— Igen ám — felelt Manó fejét vakarva — csakhogy nem olyan könnyű azt megvallani, még az apa előtt sem, kinek hallgatásáról biztosak lehetünk. De látom, mégis kénytelen vagyok kimondani. Hiszen utoljára nem olyan nagy dolog... lehet mondani, divat... a legelőkelőbb családok fiaival megtörténik... rajtam is megesett... rávitt a kényszerűség... no, nem érted? segíts már kimondani... néhány váltót adtam ki... de... másnak a nevét írtam alá...

Tovább nem folytathatta. Atlasz úr, kikelve arcából, kimeredő szemekkel, halálsápadtan feleje kapott mindkét kezével, mintha be akarná száját tapasztani vagy rá akarna ütni; azután egy iszonyút kiáltott és aléltnak a földre bukott.

Kiáltására berohantak a háziak s Eveline sietett atyját fölemelni a földről és magához téríteni. Manó rémülten, bambán állt a szoba közepén, se segíteni nem tudott atyján, se arra nem akart fölvilágosítást adni, mi volt oka e hirtelen rosszúlétnek. Megriadt, bámész tekintettel nézte az alélt öreg embert s az élesztési kísérleteket; de midőn atyja kinyitotta szemét, gyorsan, félénken kiosont a szobából s fülét az ajtóra illesztve hallgatózott. Hallotta, midőn atyja rekedten kérdezé, hol van Manó?

— Épen most ment ki innen — felelt Eveline. — Behívjam?

— Nem, nem, soha se jöjjön többé szemem elé — hallá atyjának heves, reszkető hangját. — Nem akarom látni...

Ültessetek a karszékbe, oda, az ablak mellé, az öreg asszony karszékébe . . . Egész életem munkája . . . fáradságom gyümölcse . . . vagyonom . . . nevem, becsületes nevem . . . oh! oh!

Az öreg ember szaggatott kitörései hangos zokogásba fültek. Manó eleget hallott. — Még egy mentségem van — gondolá magában, elsietve az ajtótól. Lesietett az udvarra, megnyergeltette lovát és elvágtatott. Egyenesen a Volkán-kastélyba. Az özvegyet és nagybátyját együtt találta. Minden magyarázat, bevezetés nélkül megkérte az özvegy kezét. A bajszos menyecske eleinte azt hitte, Sándor számára kéri kezét, s már diadalmas mosolylyal nézett nagybátyjára; de mikor megtudta, hogy magáról beszél, megharagudott, gorombáskodni kezdett vele s azt mondta, hogy ha rögtön el nem hordja magát, cselédjeivel dobattja ki kastélyából, nagybátyjával együtt, ki egy pár közbenjáró szót akart tenni szerencsétlen úri barátja mellett.

A megkergetett kérő nem is ment többé haza. Egyenesen a vasúthoz lovagolt s a legelső vonattal a fővárosba utazott. Testvérei otthon nem tudták, mi lett belőle; azt sem tudhatták meg, mi történt közte és atyjok közt. Atlasz úr, ha csak nevét említették előtte, kikelt magából s oly indulatba jött, hogy félni lehetett az első roham ismétlődésétől. Kímélni kellett az öreg embert, mert ez utolsó csapás úgy leverte lábáról, hogy többé nem tudta elhagyni a nagy karszéket. De nem engedte, hogy orvost hívjanak, ágyba sem akart feküdni. Éjjel-nappal ott ült megbénultan, mozdulatlanul karszékében, és gyermekeinek semmi kérése nem tudta rávenni, hogy legalább éjjelenként ágyába feküdjék.

Ott ült az ablak mellett, bágyadt, üres tekintettel bámulva ki az udvarra, a hatalmas épületekre, a messze terjedő földekre, melyek mind az övéi voltak, de nemsokára máshoz fognak átvándorolni. Minden elvész, a mi az övé volt, a mit nehéz verejtékével szerzett, a mire oly büszke volt, a mire családjának jövő nagyságát építette. Minden elvész, elenyészik, elsüllyed, minden, minden, még neve is, nevének tisztasága is. Talán újra elvonúltak lelke előtt azok a régi képek, melyeket egykoron e mezőkön látott, midőn Sándor szerelme miatt elkeseredve barangolt rajtok, s talán egy szemrehányó hang azt is fülébe súgta, hogy magának is része volt a sok csapásban, mely lesújtotta. Mit látott, mit gondolt, senki sem tudta, senkinek

sem szólt róla; ritkán beszélt egy-két szót gyermekeivel, kik fölváltva folytonosan körülötte voltak; csak, a mit azelőtt soha sem tett, a hírlapokat kísérté nagy figyelemmel; minden hírlapot, mely a kastélyba járt, szobájába hoztatott s mohón végig olvasott, mintha valamit keresne bennök.

Sándort egészen átváltoztatta anyjának halála s még inkább atyjának betegsége. Fölhagyott a régi tétlen búsongással és tépelődéssel; visszatért egész férfiasága és erélye. Láta a veszedelmet, mely családját fenyegeti, s megfeszített erővel dolgozott elhárításán. De erélye már késő volt. A rohanva közeledő bukást semmi sem volt képes föltartóztatni. Nemsokára kimondták a csődöt az Atlasz-birtokra.

De Atlasz urat már ez sem emelte ki tompa közömbös-ségből. Egykedvűleg hallgatta a szomorú hírt s a hírlapok után kérdezősködött. Nem volt ezentúl egyéb gondja, egyéb foglalkozása, mint ezeknek mohó olvasása. Néhány nap múlva ennek okát is megismerték. Egy reggel, mikor az újonérkezett lapokat bevitték hozzá, gyermekei néhány percze magára hagyták, hogy háborítlanul olvashasson. Kevés idő múlva irtóztató sikoltást hallottak a szobában s midőn rémülten besiettek, atyjokat ájultan találták a földön, megmerevült kezében görcsösen szorítva egy hírlapot. Mialatt fölemelték s újra székebe ültették, Sándor kitépte kezéből a lapot s átfutotta, hogy megtalálja ez újabb roham okát. Nem sokáig kellett keresnie; ott állt világosan, ridegen a hírek közt, hogy Atlasz Manót, kit több hamis váltó kibocsátása miatt üldöztek, elfogták, épen midőn Brémában egy amerikai hajó födelzetére készült szállni.

Atlasz úr e percztől fogva nem tért többé magához. Erős láz ragadta meg, s a szörnyű képek, melyek lelkét gyötörték, szaggatott fölkiáltásokban törtek ki. Folytonosan félrebeszélt, összekeverve a múltat a jelennel, pörbe szállva gyermekeivel, önmagával, a zsidók és a keresztyének Istenével. Most már ágyba lehetett fektetni, nem ellenkezett, nem tudta, mi történik vele; orvost is hívhattak beteg ágyához, de ez csak fejét csóválta s nem rendelhetett számára egyebet, mint a legnagyobb nyugalmat. Két gyermeke folytonosan mellette ült s irtózva, borzongva hallgatta a kapcsolat nélküli, szörnyű beszédeket, melyekben a láz utat tört magának a beteg ajkain.

Három napig tartott már e kínos vívódás, midőn egy délután, alkonyat felé a plébános lépett a beteg szobájába s

néhány részvevő szó után fölkérte Sándort, távozzék vele egy perczre. Sándor fölkelt és szó nélkül követte a plébánost, ki az épület túlsó szárnyába vezette s megállt vele a szoba ajtaja előtt, mely egykor Kláráé volt. Kopogtatott, azután felre húzódott, s a következők alatt lassan, csendesén lement a lépcsőn.

Mielőtt Sándor kifejezést adhatott volna csodálkozásának, megnyílt az ajtó és Klára lépett küszöbére. Egyszerűen, régi házi ruhájában, melyet utolsó ittlétekor viselt, mintha azóta soha sem hagyta volna el e házat s mintha ezentúl is mindig itt akarna maradni. Sándornak ideje sem volt a meglepetés fölkiáltására, neje hozzá lépett, mosolyogva, bizalmasan, szeretettel, mint a régi időkben, mint házasságok első napjaiban, és feleje nyújtotta mindkét kezét.

— Én vagyok, Sándor — mondá férjéhez simulva — visszajöttem, elfoglalom ismét helyemet oldalad mellett. Az a gyanú, mely egykor elüldözött téled, többé nem szakíthat el egymástól; az a föllázadt önérzet, mely egykor távozásra kényszerített, most már elnémult. Bízol-e bennem, vagy nem bízol, nem kérdezem többé; most már csak eskümmre emlékszem, melyet az oltárnál fogadtam neked. Csapások, szerencsétlenségek értéke; szegény lettél, munkával kell ezentúl kenyeredet keresned: az én helyem itt van, oldalad mellett, s többé semmi sem űzhet el innen, én férjem, én édes, szeretett férjem!

Sándor nem tudott szólni. Némán, reszketve nézett neje arczára, mintha nem hinne boldogságában, mintha még mindig várná, hogy szóljon, többet szóljon, bizonyítsa újra, ismételten azt, a mit nem tud igaznak tartani.

— Nincs szavad, számomra Sándorom? — folytatá Klára, egyre közelebb simulva hozzá. — Nem tudtad még elfeledni, hogy elhagytalak? Lásd, én mindent elfeledtem; megbántás, sérelem, harag, fájdalom, minden, minden elenyészett az erős, a halhatatlan szerelemben. Engedd visszafoglalom helyemet oldalad mellett, hadd legyek segitőd, vigasztalód szegénységemben, nehéz munkádban. Szólj hozzám szeretettel, fogadj ismét magadhoz, uram, férjem, szerelmem, mindenem!

Egészen keblére simult és vállára hajtotta fejét. Sándor karjai lassan fölemelkedtek, s eleinte félénken, mintha még mindig bűnbánatával küzdene, azután mindig bátrabban, mindig erősebben átfogta derekát, magához szorította, könnyek törtek ki szeméből és hangja zokogásra fakadt.

— Életem, boldogságom, téged visszanyvertelek, nem félek már a sors semmi csapásától. Jer velem, oh jer velem, szegény beteg atyámhoz; hadd lásson, hadd ismerjen meg téged igazán, hadd adja vissza életét a te áldott hangod!

Megragadta neje karját, erősen magához szorította s gyors léptekkel apja szobája felé sietett vele. A szobában csend volt. Eveline a sok virrasztástól elbágyadva elaludt a pamlagon s az ajtó nyílására sem ébredt föl. Sándor az ágyhoz vezette nejét. Atlasz úr hanyatt feküdt, szemei tágra voltak nyílván.

— Édes atyám — mondá Sándor, föléje hajolva és meg-símogatva homlokát — hallod, mit mondok? Nézd, Klára, nőm áll mellettem. Visszajött, nem hagy el szegénységemben. Ismerd meg őt atyám, ismerd meg és áldd meg leányodat. Édes atyám, nem hallod szavamat?

Atlasz úr semmit sem felelt. Nyitott szemét mereven szegezte egy pont felé és nem fordította a beszélőre. Látszott, hogy nem látja, nem hallja, nem tudja, mi történik körülötte. Aztán lassan mozogni kezdtek újjai a takaró fölött, mintha számolna valamit; ajkai megreszkettek és halkán mormoltak:

— Egy rőf pántlika, százezer forint, két rőf pántlika, kétszázezer forint. Nem adom alább, nem adom. Senkit sem csalog meg, becsületes ember vagyok.

Hangja mindinkább emelkedett, reszkető kezével támaszt keresett, hogy fölemelkedjék s feje nyugtalanul lógott ide-oda. Fia gyöngéden vissza akarta nyomni párnájára, de a beteg kiragadta magát kezéből, föltérdelt az ágyban, s kimeredő szemekkel, maga elé nyújtott kezekkel rikoltá:

— Nem adom a pénzemet, nem adom a hitelemet, nem adom a becsü —

Visszahanyatlott a párnára s többé nem mozdult meg. Az utolsó szót már nem fejezhette be ezen a földön.

CSIKY GERGELY.

SCHILLERBŐL.

I.

INDOKOK.

Űzze a rabszolgát remegés vas vesszeje; engem
Kedv, te vezess folyvást rózsaszínű szalagon !

II.

MÉLTÓSÁG.

Mint a hogy a patakon sugarak fényoszlopa reszket —
S ön tüztől mintegy fénylik a szép arany út;
Ámde az ár viszi a habot és új hab tolul immár
A ragyogó uton át, s mint amaz, elfut ez is —
Fénynyel a méltóság úgy vonja be épen az embert,
Nem maga, nem, csak a hely fényle, hol áthaladott.

III.

MAJESTAS POPULI.

Emberi méltóság! a tömegbe' keresselek-é, ki
Mindig csak kevesek birtoka, része valál?
Csak néhány számít, vak szám valamennyi azontúl;
Csak a nyerő számot rejti üres tömegök.

IV.

SAJAT ESZMÉNY.

Gondolatod közkincs, csak az érzésed tied. Érezd
Istent, kit gondolsz, úgy leszen ő a tied.

V.

A JÁTSZÓ GYERMEK.

Csak játszd, gyermek, anyád kebelén! E szent szigeten még
Nem lel a gyötrő bú, nem lel a gond te reád.
Örvény melye fölött szerető anya hű keze tart fenn,
S zajló sírba alá gondtalanul mosolyogsz.
Játszd' ártatlanság! Arkádia van körüléd még,
Hol csak játsz, vidám ösztönöket követünk;
Képzelt korlát kell még a dús ifju erőnek
S cél, kötelességgel mit se törődik a kedv.
Majd jön a munka, jön a komoly, a sanyarú s ha parancsol
A kötelességnek kényszere, nincs meg a kedv.

VI.

GYÁSZDAL.

Meghal a szép is! Bár Istent, embert lebilincsel,
Nem lágyítja meg a styxi Zeüs kebelét.
Egyszer győzte meg a szerelem csak az árnyak urát s az
Nyomban ajándékát visszavevé szigorún.
Vére folyását a vadkan-hasította sebeknek
Szép ifján meg nem szünteti Aphrodite.
Anyja, a halhatlan, sem menti az isteni hőst meg,
Hogyha eléri a zord végzet a Szkája kapun.
Ámde kikel Thétisz s Nereusz valamennyi leánya
A habból s panaszkodásuk jajszoava zengi a hőst.

Sírnak az istenek és istennők mind, hogy a szép is
 Elmúlik s odalesz még a tökéletes is.
 Élni szerettink hű ajakán gyászdalban is oly szép,
 Mert csak a köznapi száll megsiratatlan alá.

VII.

AZ ÓKOR DALNOKAI.

Hol vannak vajon a jelesek, hol a dalnokok, a kik
 Szózatot ajkukkal népöket elbűvölék,
 S Istent égből alázengték s föl az égbe az embert,
 És fel a lelket a dal szárnyaival ragadák?
 Ah, van még dalnok; de hiányzik a tett, mely a lantot
 Felköltné vígan s nincs figyelő sokaság.
 Boldog kor boldog költői! Ajakrul ajakra
 És ivadékrul a dal szállt ivadéokra megint.
 S szóban vagy kőben mit a génusz alkota, akkor
 Mint ég istenit, oly ájtatosan fogadák.
 Felgyúlt a sokaság érzelve a dal tüze által
 S tápot amabból emez nyert megújulni viszont,
 S általa megtisztult. Boldog dalos, ím dala lelkét
 Vissza a nép harsány hangja rivallta felé,
 S néki az istenség kívül is feltűnt vala, míg hajh
 Szívében is alig sejti a mostani már.

VARGHA GYULA.

A MEZŐRENDŐRI TÖRVÉNYJAVASLATROL.

Az a törvényjavaslat, melylyel foglalkozni óhajtunk, nem ismeretlen többé a *Budapesti Szemle* olvasói előtt.

Benyújtása alkalmával a napi lapok sűrűn tárgyalták intézkedéseit, sőt Pólya Jakab e folyóirat májusi füzetében szintén méltányolta főbb elveit. A mit mondani óhajtunk, mind a mellett, hiszszük nem lesz se fölösleges, se hiába való.

A napi lapok kritikái nem voltak elég kielégítők, Pólya pedig csak is «per summos apices» tárgyalta a munkálatot s nem igyekezett bele bocsátkozni a részletekbe — teendő tehát maradt még számunkra így is elég.

Évek óta figyelemmel kísérjük nemcsak hazánk mezőgazdaságának, hanem gazda osztályának fejlődését is. E fejlődésnek egyik fővonása a gazdasági közvélemény létrejötte és fokozatos erősülése. Alig tévedünk, ha e törvényjavaslatot is nem annyira a kormány önkéntes elhatározásának, mint inkább azon nyomásnak tudjuk be, melyet reá a gazdáknak annyiszor és oly sokféle alakban nyilvánított óhajai gyakoroltak. Az előkészületek soká, sokkal tovább tartottak, mint a rendezettebb állapotok érdekében kívánatos lett volna.

Tíz éve annak, hogy Székesfehérváron az országos tárlat keretében a II. gazdacongressust megtartották. E congressus hatása, ellenére a közbejött változásoknak, maig is érezhető. A törekvések, melyeket szült, maig sem szűntek meg, bár természetesen, hogy némileg módosultak. Az *Esprit de corps*, melyet teremtett, szorosabb kapcsolatba hozta az előbb igazán szervezetlen gazdaosztálynak egy tetemes részét.

Bajainak föltárása szülője lett a magyar agrarius mozgalmaknak is.

- Igaz ugyan, hogy ez agrarius törekvések némileg önálló irányt vettek és semmi esetre sem azon a nyomon haladtak, melyet a gazdák értekezlete a földművelés helyzetének javítására kitűzött. Mind a mellett meg volt azon érdemök, hogy a kérdésnek társadalmi oldalát is megvilágíták s a mezőgazdaság kérdéseit a napi politika tárgyává téve, azok iránt legalább egy időre oly érdeklődést keltettek, melyet máskülönben elérni alig sikerült volna, és ha tulajdonképeni céljokat nem érték is el, föltörve a talajt, könnyebbé tévék azon idők munkáját, midőn nekünk is alkalmunk lesz socialis kérdéseket vounni be törvényhozásunkba.

Azon kérvényben, melyet a congressus végrehajtó bizottsága a képviselőházhoz intézett, föl van véve az új mezőrendőri törvény alkotása is, és gróf Széchenyi Pál, mint miniszter, kormányzása hetedik évében benyújtja azon törvényjavaslatot, melynek létrejöttét, mint a congressus végrehajtó bizottságának tagja, oly erősen hangsúlyozá.

Félszázad hosszú idő, főleg nemzetünk legutóbbi történetében, de ennyi bizonyára le fog folyni az 1840. évi első s a második magyar mezőrendőri törvény megalkotása között.

Tehát az intéző körök nem nagyon siettek nevöket ez annyira szükségesnek kikiáltott és tényleg annak elismert törvény megteremtésével halhatatlanná tenni.

Az új mezőrendőri törvény megalkotása nem könnyű, de nem is oly nehéz föladat, hogy ez a halasztást teljesen indokolhatná. A gazdasági élet más ágai gyors egymásutánban nyertek törvényhozási szabályozást. Így a vadászat, az állatok egészségi ügye, a phylloxera, a halászat stb. csak az, a minek kezdeni kellett volna a sort, maradt utóra.

Habár e mulasztásért nem lehet fölmenteni az intéző köröket, méltányolni kell mégis azon nehézségeket is, melyek e törvény megalkotását annyi éven át késleltették.

Normalis fejlődés mellett csak is a már meglévő 1840. évi IX. törvényezikk módosításáról lehetne szó, a viszonyok azonban ötven év alatt annyira megváltoztak, hogy nem vezetne célhoz. Tévedett a fehérvári congressus, midőn azt állítá, hogy «a mezőrendőri törvény nem kíván hosszasabb munkát, mert a meglévő törvény általános elvei helyesek, mai viszonyainknak megfelelők, és csak is az eljárás módosítandó olykép, hogy az a közigazgatási közegek eljárása alá rendeltessék».

Tisztán a kihágások meggátlására és megtorlására irányuló törvényjavaslat nem elégitett volna ki senkit. Ennel többet kívánt a gazdaosztály, többet követeltek a fejlettebb viszonyok, főleg azon politikai irányzatnál fogva, a mely a kormány egyenes beavatkozását a mezőgazdaság egyes ágainak emelése körül, szükségesnek és nélkülözhetetlennek tünteti föl.

A javaslat tényleg tovább megy, kiterjeszkedik oly viszonyokra, melyek máshol a magánjogi törvénykönyvben nyertek rendezést, ezenkívül szabályozza az állattenyésztés, rovarok és káros növényekre vonatkozó eljárást és a közös legeltetést is. A nemzet látkörének tágulását jelzi, hogy míg az 1840. évi IX. törvénycikkben, mi legalább csak is az osztrák törvények és eszmék befolyását tudtuk fölfedezni, a jelen javaslat megalkotását a continens ide vonatkozó nevezetesebb törvényeinek áttanulmányozása előzte meg.

Majd, ha a jövő történetírója kutatni fogja azon eszmék eredetét, melyek szerint ez átmeneti kor vezérlő szellemei a nemzet sorsát beosztották, nem lesz érdektelen constataálni azon tényt, mely a francia befolyás hatalmára mutat. Revideált ipartörvényünkben a szabadságnak a francia Turgot által kimondott s a forradalom által az életbe vitt elvei uralkodnak. Az általunk tárgyalt javaslat szerzői büszkén hivatkoznak reá, mint a magasabb tökély jelére, hogy munkálatuk «kilépve a mezőrendőri törvény szűk keretéből, a mezőgazdaság számos kérdésére terjeszkedik ki s code rurale jellegére emelkedik».

A francia forradalom eszméinek ez ünneplése nem méltatlan hozzánk s nem utolsó azok között, melyekkel a népek a francziáknak adóztak.

Mert az első code ruralet a forradalom teremté s a feudális Magyarország első és utolsó mezőrendőri törvényével szemben a jelen javaslat van hivatva, hogy e bizonyára nem alárendelt fontosságú viszonyokat a dolgok megváltozott rendjéhez képest öntse formába.

Az 1840. évi törvény az akkori időkhez szabott intézkedéseivel anachronismussá, érdekes, de gyakorlati értékkel többé nem bíró ereklivé vált. Ötven év alatt sokat szenvedett, de egyszersmind sokat is tanult, dolgozott és fejlődött nemzetünk.

Nem emelkedett a nagy nemzetek közé. Nem szült új eszméket és utánzásból kénytelen élni a legtöbb esetben ma is.

De legalább a receptióban, az átvett eszmék földolgozásában több önnállóságot tanusít, mint egykor s tágasabb a kör, melyet felölel.

Annak a sokszor emlegetett nemzeti geniusznak fogynakosságát, az osztrák törvények befolyását sűrűn lehet észlelni az 1840. évi mezőrendőrségi törvényen, ez akkori időben oly nagy örömmel üdvözölt törvényhozási munkálaton. Ellenére a nagy várakozásnak, csak a törvény nem váltotta be a mit ígért, nem hozott rendet a mezőgazdaságba s nem idézte elő annak nagy mérvű emelkedését.

Nagyon is sokat ölelt föl. Ezenkívül anyagi és végrehajtási intézkedésekkel, új elvekkel és rendeletbe való apró részletekkel van túlterhelve. Különbséget tesz a nemes és nem nemes közt s oly forumokat bíz meg a végrehajtással, melyek mi hamar megszűntek, úgy hogy maga a törvény, bár még maig sincs visszavonva, tényleg megszűnt végrehajthatóvá lenni.

Elveinek terjedelmét, technikai berendezését illetőleg az új javaslat magasan áll a régi törvény fölött. Mellőzi annak téves intézkedéseit, pótolni igyekszik hiányait. A mezei kihágások részletes felsorolása, a közigazgatási közegek iuris dictiójának kimondása, a kárdíj, a fölbbezés rendezése okvetetlenül üdvös intézkedései lesznek a törvénynek. Csak az a kérdés, hogy ott, hol túl megy e határon, szakít a *laissez faire* elvével, beleavatkozik a mezőgazdaságba és állami úton törekszik azt emelni, elment-e azon határig, meddig mennie kellett, vagy nem lépte-e túl jogos körét. Mert ha egyebütt talán nem is, de egy ily törvényjavaslatnál, mely annyi időn át s oly nagy apparatussal készült, a melynél a miniszterium igénybe vette a nemzetnek csaknem minden számba vehető szakférfiát, ily törvénynél, mely a nemzet legfontosabb osztályának életét ezernyi ponton érinti: megkövetelhető a világosság, az elfoglalt álláspont helyessége. El lehet várni, hogy alkotója áttekintse a múltat és jövőt, ismerje a nemzet törekvéseit, azoknak szint és alakot adjon. Sőt el lehet várni azt is, hogy megvonva a korlátokat, a meddig terjeszkedik, határozottan álljon előttünk, miért nem ment tovább. Miért ragadott ki a napi élet árából csak néhány sokszor hangoztatott postulatumot s mellőz másokat, a melyeknek megoldása a gazdaosztály biztosított fejlődése érdekében — szerintünk — nem kevésbé óhajtott lett volna. Ilyen például az alább érintendőkön kívül a gazdasági tan-

ügynek szabályozása is, melyre külön törvényt hozni húsz éven keresztül nem értünk reá.

Tárgyánál fogva a törvény két fő részre oszlanék. Az elsőbe tartoznának a mezei kihágásokra vonatkozó intézkedések, a másik tartalmazná a mezei gazdaság emelésére irányuló rendelkezéseket. A beosztás azonban a javaslatban nincs meg koordinált fontosságú fejezetekben vannak tárgyalva a határok, utak, a káros állatok és növények irtása, az állattenyésztés, legeltetés, valamint a külső birtok korlátozása és a kihágások stb. Ez nehezíti teszi az áttekintést és csak nem lehetetlenné a világosságot.

Hátrányul rójjuk föl azt is, hogy alapelveiben, kidolgozásában nem eléggé támaszkodik azokra, melyeket a törvényhozás más, de a jelen törvénnyel rokon tárgyú törvényeknél szentesített.

Sajnos, de való, hogy nálunk még a nagy organicus jellegű törvények közt sincs meg sokszor azon belső kapocs, az alapvető intézkedéseknek azon összhangja, mely csupán a tervszerű kidolgozás eredménye lehet. Haladásunkban és törvényeinkben, melyek e haladás jelzői, sok vihető vissza a pillanat impulsusára, fejlődünk, de nem egyenletesen, hanem «by fits and starts» s a mit jónak láttunk ma, könnyen visszavonjuk holnap, midőn változott a hangulat, mely ama vélemény szülője volt.

Azon benső egység, mely meg van a nemzeti életben, bármily elütők is annak egyes jelenségei, sokszor hiányzik a törvények alapelveiben, melyek e jelenségeket szabályozzák. Más neveléssel, elütő képzettséggel, más nézetekkel bíró egyénektől kerül ki csaknem mindenik s a törvényhozó testületre nem vet előnyös fényt, hogy a hiányzó összhangot helyreállítani s a vezérlő elvek egységét föntartani nem képes. Sőt az elvek tárgyalását szeretik mellőzni, de erős kifogásokat emelnek a részleteknel. Adminisztrációnk nem csak azért hiányos, mert államosítva nincs, hanem azért is, mert törvényeink értelmezése és ennél fogva végrehajtása nagyobb nehézségeket okoz, mint okoznia szabad volna. Így a mezőrendőri törvény tárgyánál, a delictumok természeténél fogva szoros kapcsolatban áll az erdészeti törvénnyel. E kapcsolat oly szoros, hogy például Poroszországban egyetlen törvény szabályozza mind a kettőt.

Tíz éve rendelkezünk erdőtörvénnyel s ez aránylag hosszú

idő tapasztalatait nézetünk szerint föl lehetett volna használni a rokon törvény alkotásánál. Elfogadni a jót, mellőzni a helytelen s lehetőleg megtartani az analógiát a mire zavaros, folyton módosuló és változó törvényeink közt oly nagy szükség van, már önmagában némi biztosítékot nyújtott volna a törvény helyes alkalmazására.

Ez lett volna a természetes fejlődés, a legildomosabb eljárás, mely kínálkozott.

Hová fog az vezetni a gyakorlatban, ha azon kihágásokban, melyeket az erdőtörvény felölél más elvek szerint, más hatóság ítél. Ha más a büntetések kiszabása, átváltoztatása stb. Oly kihágásokban, melyek a valóságban annyira rokonok, teljesen eltérő lesz a procedura.

Így például az E. T. 113. §-a szerint az, ki az erdőben tilos úton jár, húsz forintig büntethető és ha fizetni nem tud, minden három forintnyi büntetésért egy napig záratik el. Ellenben azon egyén, ki a mezőn használ tiltott utat (78. §), ötven forintig büntethető s a pénzbüntetés átváltoztatása esetén két forintig terjedő büntetésért 12 órára; 2—10 forintnyi büntetésért egy napra, azon fölül pedig minden tíz forintért egy napra csukják el. — Azaz húsz forintnyi pénzbüntetésért egy heti elzárás illeti meg az erdőtörvény szerint a delinquenst, a jelen javaslat szerint pedig csak két nap, pedig a büntetendő cselekmény teljesen azonos.

Javaslatunk ez eltérés indokolásánál teljesen néma. Feltételezni és igazolni, mi okból ignorálja csaknem teljesen az erdőtörvényt, sőt e kérdés, ha érintve volt is, de komoly megvitatás tárgya az előkészítő tanácskozmányok alatt sem volt soha.

De nem ez egyetlen hiánya. A törvény szerkesztését megelőzőleg a miniszterium valóságos plebiscitumot rendezett. Adatokat és véleményt kért az országnak gazdasági egyleitől, saját szakközegeitől és még számos hivatott és hivatlan egyéntől, kikről föltette, hogy szavok némi súlylyal bírhat e kérdésben.

Terjedelmes anyag gyűlt ekként össze, de ez inkább a tényleges viszonyok ismerete, mint az új törvéynél alkalmazandó elvek szempontjából bírt értékkel. Gazdáink kívánatai sokkal egyoldalúbbak voltak, semhogy a legtöbb esetben megvalósításuk akadályokba ne ütközött volna. Igen soknak min-

den bölcsesége a gyors, pontos és részre nem hajló eljárás kiemelésében tetőzött; a mire persze nincsen nézeteltérés köztünk, de sokan elfeledték az utakat és módokat megjelölni, mely e célhoz vezetne.

Lehet, hogy tévedünk, de az az eljárás, melyet törvényeink szerkesztésénél sokszor követnek, nem látszik alkalmasnak arra, hogy a jogosult kívánalmakat kielégítse. A minisztérium enquêtet tart, melyen az anyagot begyűjti; javaslat készül, melynek azonban csak némileg merész, csak legkevésbé is radicalis intézkedései «heves» ellenzésre találhatnak. A törvényhozás elé kerülő javaslat szerkesztője aztán gondosan kikerüli mindazt, a mi «lapis offensionis» lehet, indokoltatik a törvény, mert hiszen indokolni mindent lehet a közvélemény kívánatával s mint ilyen kerül a törvényhozás elé.

Heves összeütközések, erős ellenzésnek kikerülésére ez a legjobb mód, ezért is választják oly gyakran s annyi előszere-ttel. Ez eljárás mellett azonban megoszlik, szétfoszlik a felelősség, a közvélemény nyakába varrják a kevéssé indokolható intézkedéseket, hiányzik a vezető elvnek egysége, a részek harmoniája s azon egyöntetűség, mely mesterére vall.

Ha igaz az, hogy a nemzet csak úgy tehet szert tisztább nézetekre és fejlettebb ideálokra, ha a tisztább fők s fenköltebb jellemek jobb tulajdonaikkal a többieket befolyásolják, akkor a fönti eljárás, mely az egyéniséget elmosva határozatlan nézeteknek s merő compromissumoknak ad helyet, keveset lendít ez irányban.

Ezenkívül a javaslat indokolása nagyon is szűkkörű, egyoldalú. Korántsem méltányolja a kérdésnek mindazon oldalát, melyre ki kellene terjeszkedni s a törvény szükségét, a fölvett rendelkezések helyességét legtöbb esetben csak is a rendezettebb vagyoni állapotból folyó előnyökkel igyekezik indokolni.

Vajon ez volna-e minden? vajon e törvénynek nem lenne-e messzebb ható, szélesebb körű ereje, mint az, hogy jövőre mezeti termékeink nagyobb biztonságban legyenek a tolvaj keze elől. Azt hisszük igen és habár nálunk szokatlan, mégis szükségesnek tartottuk volna, hogy az alkotandó törvénynek távolabbi erkölcsi és társadalmi hatásai is érintve és kiemelve legyenek.

Ideje végül, hogy megszűnjenek a mai szeretetre méltó állapotok, hogy a nemzet legalsó rétegeibe, a szántóvetők és

pásztorok körében is tisztább erkölcsi és jogi fölfogás honosodjon meg s hogy beoltassék a rendnek és a tulajdon tiszteletének magasabb foká annál, mit eddigi civilizációnkkal beléjük plántálni képesek voltunk. A magyar társadalom, mely úgy is sok tekintetben a zűlétségnek képét mutatja, sokat fog nyerni, ha ez a törvény némi rendet hoz ez alsó rétegek erkölcsi világába is.

Az iskola lenne hivatva, hogy a fejlődő nemzedéket az erkölcs, a jog és rendnek fogalmaival megbarátkoztassa. De az iskola nem ér el mindenkit, eredményei keveset is érnek, ha naponként összeütközésbe jutnak a gyakorlati életben uralkodó elvek- és nézetekkel. Azon morális légkör és társadalmi élet, melyben mozgunk, erősebb hatással van reánk az iskola minden tanításánál. A föld népének aránylag legcsekélyebb része jut iskolába. Reá nézve az életben szerzett tapasztalatok úgy szólván minden — annál nagyobb tehát e törvény fontossága, mely azt a légkört, melyben él, megtisztítani, a jog és a rend elvei szerint organizálni törekszik.

Habozunk, vajon e kérdést szabad-e megpendítenünk, de a kísértés igen nagy, semhogy ellentállni bíránk.

Nagyon, de nagyon kevés történik nálunk a «felnevelésére». Az egyházak hatása naponként gyöngül és ha azt látjuk, hogy aránylag a legtöbb vallásosság a föld népében van, tudjuk be azt annak, hogy az reájok nézve nem csupán dogmák forrása, hanem az erkölcsi elvek foglalatja is, a melyekhez ösztönszerűen ragaszkodnak. A városi népesség ezt pótolhatja másként, s az újságok, «a világosság terjesztői», igyekeznek tanácsadók lenni az élet minden viszonyában. A városok lakói aránylag sokszor jutnak érintkezésbe az állam közegeivel. Foglalkozásuknak már természeténél fogva inkább függenek az állami és politikai viszonyok alakulásától, mint a vidék népe. Életviszonyaikat ezernyi törvény, szabály és rendelkezés alakítja. A paraszt azonban relativ szabadságban nő föl, kevés a korlát, mely fejlődésében gátolja, még kevesebb az irányelv, mely után induljon. Reá nézve kétszeresen fontos e törvény, melyet épen azért mint a nemzet egy számos tagból álló osztályának jogi nevelésére irányuló rég óhajtott és nehezen várt intézkedést kell fogadnunk.

Vagyonban és erélyben nálunk gazdagabb nemzetek misziókat küldenek ki pogány népek megtérítésére. A missionariu-

sok azonban nemcsak új vallásra térítik a pogányságot, hanem telepeiken eltanúlhatják az európai civilisatiónak külső formáit, a mesterségeket, a szemnek és kéznek azon gyakorlatát, melyet ezek föltételeznek, sőt a morálnak és jognak azon fogalmait is, melyeken az európai társadalmak alapúlnak, de melyeket anyagi haladásunk championjai oly élénk részrehajlással szeretnek ignorálni.

Hazánk nem egy vidékén jut hasonló szerep a törvény kiszolgáltatóinak s a haladásnak nem utolsó tényezője lesz, ha a főszolgabíró vagy helyettese a rendnek és jognak uralmát lesz képes járásában biztosítani, s ha a törvényben foglalt elveket átültetve az életbe, segít megteremteni a »jogállamot» s nevelni azokat, kikre az állam jó formán csak köteleességeket ró.

A törvénynek e nevelő hatása ez ideig teljesen hiányzott. A miniszteri tanácsnak azon határozatát, hogy a mezei kihágások a járásbíró elé vitessenek, az élet nem követte. A bíróságoknak lassú, formákhoz kötött s megszilárdult elvek hiányában ingadozó eljárása — nem elégíthette ki az igényeket. Biráskodott tehát a falusi bíró, a városi kapitány, a mezőbíró vagy ennek segédei. De ez eljárás, bár a pillanat szükségét kielégíté, sok kifogásra nyújtott alkalmat.

Ez általános megjegyzések után áttérhetünk föladatunk részleteire.

A rendőri rész, valamint a határok és a külső birtok szabad használatát érintő § § kivételével a javaslat nem egyéb, mint azon elvek codificatiója, melyek szerint ez ideig a földmívelési miniszterium a mezőgazdaság fejlesztését intézte. A mint ily alkalommal történni szokott, a részletek itt-ott módosultak, sőt a régi elvek sem maradtak egészen érintetlenül. Lényegében azonban állításunk teljesen megfelel a valóságnak. És ez helyesen is van így, kevésbbé helyeselhető azonban, hogy a javaslat nem öleli föl mind azon intézkedéseket, melyekre a miniszterium működése már is kiterjed s egy szóval alig érinti azon, nézetünk szerint nem kis fontosságú, mozgalmat, mely a magyar gazdák figyelmét éveken át leköté.

Azok előtt, kik ilyes dolgok iránt érdeklődnek, ismeretes, hogy ellenére a jogok és köteleességek annyira állított egyenlőségének, a jogfejlődésnek legutolsó virága a külön jogok megalkakulása. Így nyertek törvényhozási rendezést a váltó és ke-

reskedelmi, a bánya- stb. jogok, sőt az elméletileg kétségbe nem vont iparszabadság mellett magok az iparosok igen erősen vágytak oly törvény után, mely a többitől elütő viszonyaikat ezek természetének megfelelően szabályozza.

Az agrarismus nem volt egyéb, mind e törekvések átvittele a mezőgazdaságra. Nem kívántunk mást, mint hogy ha elismerték a mezei viszonyoknak, a birtokjognak a többi gazdasági viszonyoktól való eltérését, ha belátták az azokból fakadó jogi viszonyoknak specialis jellegét, engedjék meg, hogy ezek is külön szabályoztassanak.

Erre a többség reá bírható nem volt, még akkor sem, midőn úgy látszott, hogy ez eszmék fogják megadni a magyar politika irányát. E pontig, ellenére annak, hogy a közvélemény csodálatosan fogékonynak mutatkozott e «reactionarius» eszmék iránt, nem ment a dolog.

A mozgalom vezetőiben bukott meg. Gróf Széchenyinek, az agrarius miniszternek, teljes tétlensége compromittálni látszott magát a vállalkozást és mindenesetre elkeseríté annak pártolóit.

Az elmúlt évek sok illusióból ábrándítottak ki, de végtelenül jellemzőnek találjuk, hogy az egykor agrarius miniszter szerint a birtok szabadsága ellen «a minimum kérdésének rövid ideig tartó szellőztetésén kívül nem is mutatkoztak hangok az elmélet körében».*)

A mi épen oly kevésbé igaz, mint a mily kifogás alá esik azon nézet, mintha a földbirtok mai «szabadsága» a nemzetek fölfogása szerint, a rendezésnek évszázadokra szóló végleges formája lenne.

Hat-nyolcz év előtt a magyar közéletben csaknem napenként merültek föl javaslatok, melyek a birtok szabadságának korlátozását kívánták. Vajon az érdekes *Homestead* vita szintén a minimum alá fogható-e? vajon az eladósulással szemben javasolt intézkedések nem ütöttek-e rést a régi dogmaticus nézeteken? Vajon Nagy-Britanniának a földbirtok szabadságát hirdető elvekkel szemben elfoglalt merev álláspontja, az Ausztriában legutóbb érvényesült törekvések, az olasz agrár mozgalmak, a romániai parasztlázadások, Oroszország kétségbeesett törekvései a jobbágyosztály fölszabadítása óta összekúszalt

*) V. ö. az V. fejezet indokolása.

birtokviszonyok emelésére, az amerikai államok korlátozó törvényei s a német elmélettudósok harczi és gyakorlati izgatásai nem arra mutatnak-e inkább, hogy a változás lehetősége kizárva nincs, sőt ha némi rokonszenvvel vagyunk az eszmék hódító ereje iránt, könnyen elhiszszük, hogy a változásnak be is kell következni.

A javaslat a régi orthodox hit uralma alatt áll. A földbirtoknak szabadsága, a haladásnak, a termelés emelkedésének, szóval minden jónak forrása — az elméletben. «Egészen más-kép áll azonban a dolog a gyakorlatban», siet hozzá tenni az indokolás és a termelés érdekében nem haboz megcsorítani a földbirtok szabad használatát.

Nyereség kétségtelenül ez is, de e javaslatnak, mely azal dicsekszik, hogy «code rural», mélyebben kellett volna belé hatolni a földbirtok és mezőgazdaság mai helyzetébe, tárgyalni és méltányolni azon mozgalmakat, melyek Európát áthatják. Kijelenteni, miért megy eddig és nem tovább. Ez eljárás tisztázta volna az eszméket, növelte volna a javaslat becsét, még ha ellenkező lett volna is az eredmény, mint az, melyet mi óhajtunk.

Mind ez azonban nem történt, és pedig minden valószínűség szerint azon egyszerű okból, mert a javaslat szerkesztői nem vettek magoknak elég fáradságot, hogy magokat kellően informálják, hogy a szerzett informatio alapján véleményt alkossanak e kérdések felől.

A miniszteri vagy államtitkári állás a maga édes izgalmaival, interpellatiói, ülései, lakomái, utazásai, fontos tárgyalásaival lehet mindenre jó, de nem barátja a nyugodt elmélkedésnek. Pedig e nélkül az élet is szegény arra, hogy ideális legyen.*)

Új eszmék iránt fogékonyakká válni alig lehet, ha időnk sincs a nyugodt gondolkodásra s az eszmék nem éreztethetik hódító hatásukat azokkal szemben, kik súlyukat mérlegelni, hatásukat számba venni nem képesek vagy nem hajlandók.

E tény, legalább részben, megfejtí az államférfiak conservativismusát.

De nemcsak ebben mutatkoznak hiányai, hanem abban is, hogy nem öleli föl azt a kört, melyre ki kellene terjednie.

*) Mill.

Támogatja és védi az egyén munkásságát, szabályozza, bár hézagosan, az állam befolyását a mezőgazdaságra, de egy szóval sem említi, miért mellőzi az emelkedésnek harmadik tényezőjét, a társadalmi tevékenységet.

Mi okból nincs egyetlen szó az egész javaslatban a gazdasági egyletekről? Igaz, hogy nem sok megerőltetésbe kerül lenézőleg beszélni rólok. Magunk sem vagyunk elragadtatva működésök által. Tudjuk, hogy a legtöbb közülök a komoly munka helyett a bőbeszédű semmit tevés, a léhaság és nagyzas tanyája volt, kataster en miniature, hol végzett gazdák, mint elnökök és titkárok osztogatták a jó tanácsot, miként boldogulhat a magyar gazda, s bár ők mint gazdák boldogulni nem bírtak, az állami subventio s az egylet agilisabb tagjai által nyújtott támogatás mellett, csodálatos termékenységet fejtettek ki nagy eszmék fölszínre hozatalában. — Számtalan episod tanúsítja ezt. Akkor, midőn a gazdasági tárlatok annyira en vogue voltak, egyik egylet elég ügyes volt a földművelési minisztertől a díjakra tetemes segínyt kinyerni, az erdészeti kincstár pedig a bódékhöz szükséges anyagot adta kölcsönkép. Ilyen erős állami támogatás mellett, az önkormányzati szellem némi csiklandozása után a tárlatot nagy zaj közt megtartották, a szereplők szedték a dicsőséget, a jutalmakat a protectio kellő gyakorlása mellett kiosztották, sőt a mint később kisült, még a kincstári deszkákat is föltüzelték, a kincstár pedig kereste éveken át a személyt és tárgyat, ki ellen a végrehajtást intézze.

Egy másik egylet, melynek élén pedig egy nagy nevű főúr áll, s a melynek hivatása lenne, hogy alföldünk egyik termékeny megyéjében hintse el a haladás magvait, éveken keresztül annyi működést fejtett ki, hogy alapszabályainak két §-át megváltoztatá, tényleg tehát nem tett semmit. Mind a mellett, mihelyt alkalom nyílt reá, sietett kérni segínyt a kormánytól és valószínűleg kapott is.

Van azonban a dolognak komolyabb oldala is. A gazdasági egyleteknél tett alapítványok és tagdíjak ezrekre, sőt száz ezrekre rúgnak. Ezek tetemes része be is van fizetve. A pénztári kezelés és ellenőrzés pedig a legtöbb helyen a lehető legrosszabb, sőt sok helyen semmi. Így válnak aztán ez egyletek a rendetlenség, a visszaélések és a corruptio tanyáivá. A tagok rendesen óvakodnak bolygatni e darázsészket. Azok, kik a visszaélésekből élnek, rendszerint nagyon erélyesen védik

a koncezt, erélyesen utasítanak vissza minden támadást s jaj annak, ki ellenök szegül. A magyar állam nem gondoskodik arról, hogy a jognak és igaznak védői kellő támogatásban részesüljenek — mintha ezt védeni nem is tartoznék az állami föladatak közé s teljesen egyéni érdek lenne, vajon X. tag alapítványa céljának megfelelően kezeltetik-e, vagy pedig láthatatlan csatornákon szétfutva párolog el?

Meggyőződésünk szerint ez állapotok tovább így nem hagyhatók s rajtok a tárgyalt törvény keretében segítni kell. Segíteni kell nem csupán azért, mert jelenleg az 1875. évi belügyminiszteri rendelet alapján gyakorolt ellenőrzés csaknem semmi, hanem azért is, mert szerintünk a magyar mezőgazdaság nem nélkülözheti az egyleti tevékenységet, ezt pedig nálunk az egyleti élet hatályosabb ellenőrzése, a törekvő kisebbség fölségítése nélkül remélni nem lehet.

Az érdekelt miniszterium azonban eddigelé azon csodálatos politikát követte, hogy a mennyiben az egyletek működésében sok volt a hiány, támogatását tőlök teljesen megvonta, s a helyett, hogy javítani igyekezett volna a meglévőt, bevágta a haladás útját.

Az iránt, hogy életerős, céljaikkal tisztában lévő, rendszeren vezetett tevékeny egyletekre szükségünk van, nem volt és nincs nézet eltérés közöttünk. A közvélemény mégis csodálatos apathiával fogadta azon intézkedéseket, melyek a fejlődés helyett az egyletek kihalását vonták magok után.

Milyen következetesség az, hogy az egyesületeket a jelen javaslat teljesen mellőzi? Vajon nem ezek-e a mezőgazdasági haladásnak legtermészetesebb tényezői? Vajon a legfejlettebb országok gazdái nem büszkék-e arra, hogy nálok a kormány tevékenysége minél szűkebb körre szorúl, s a haladást, mit elértek, az egyéni szorgalmon kívül, főleg egyleteikben tömörült saját erejüknek köszönhetik?

A vízjogi törvény részletesen foglalkozik a vízi társulatok ügyeivel, azok vezetésével; a kereskedelmi törvény a kereskedelmi társulatokkal, az ipartörvény pedig az ipartestületek megalapítását bizonyos körülmények közt még kényszerítőleg is kimondja, s csak is javaslatunk nem használja föl a nyíló alkalmat és elfeledi körülírni azon elveket, melyeket e társulatokkal szemben a kormány követni szándékozik. Miért történik ez, arra még az indokolás fölvilágosítást sem nyújt.

A javaslat általános indokolásában kifejezett azon nézet pedig, mely szerint a «társas szellem különösen vagyonosodási czélok elérésére sehol sem talál annyi ellenszenvre, mint épen a kis gazdáknál, kik nemcsak nálunk, hanem az egész világon a conservativ szellemnek, a megszokottságnak föltétlen hódolói» — szerintünk részben nem eléggé szabatos, részben alaptalan. A conservativ szellemből nem foly szükségkép a társas szellem iránti ellenszenv. Ez csak elmaradt állapotok jelzője, de nem kíséri minden fokon a kis gazdákat. A scot «Highland and Agricultural Society», az angol «Roy. Society of Agriculture», a francia, német és schweizi egyletek tagjainak névsora eléggé bizonyítja állításaink helyességét. Sőt számos alkalmi egyesülést ismerünk paraszt gazdáink között is gépek vásárlására stb. A csírák megvannak nálunk is, fejlődnek a törvényhozás mellözése ellenére is. Ezeket kellett volna méltányolni, figyelembe venni, megadni a fejlődés lehetőségét az által, hogy a törvény biztosítsa a rendes és szigorú kezelést, a jognak és rendnek uralmát ez egyletek kebelében. Azokat a föladatokat, melyeket a társulatoknak kell megoldani, nem képes végezni a kormány és még kevésbbé az egyén. A javaslat tehát ez irányban okvetlen pótlást igényel.

Kifogásaink kiterjednek a javaslat részleteire is.

A cím semmiesetre sem megfelelő, mert nem is érinti a javaslatnak azon részeit, melyek azt a «code rurale» magaslatára emelik. Az eljáró hatóságok és forumok különbözősége, az alkotandó községi és törvényhatósági szabályrendeletek sokasága, mind nem alkalmasak arra, hogy a világosságot neveljék. A kihágásoknál okvetetlenül erős controversiákat fog előidézni az, hogy a törvény hatásköre megállapítva nem lévén, az illetékességi kérdések száma szükségtelenül szaporodni fog.

A javaslat 95. §-a értelmében rendőri ügyekben első fokon a főszolgabíró és rendőrkapitány jár el. Tétettek ugyan kísérletek, hogy e iurisdictio, úgy a mint papiron maig is van, a járásbíróságokra bízassék, azonban, szemben az eddigi kevésbé bátorító tapasztalatokkal, a gazdaközönség egyhangú véleményével, a rendőri bíraskodás teljesen a közigazgatásnak adatott át.

A községi előljáráóság oly községekben, hol szolgabíró nem székel, a vármegye által az I. fokú hatóság teendőivel fölruházható. E félrendszabály a kellő eredményt elérni nem fogja.

A t. főszolgabíró urak közül kevesen fogják ugyan kezökben tartani az igazságszolgáltatást azért, mert annak kifogástalan volta szívökön fekszik, de lehetnek esetek, a midőn ez még is meg fog történni, mert opportunus lehet — egyéni szempontból — a helyi hatóság kezeit megkötni s ekkor, ha a község távol fekszik a szolgabíró székhelyétől, tényleg nem lesz első fokú hatóság.

Véleményünk szerint sokkal okosabb, egyszerűbb és célra vezetőbb lett volna e ponton is elfogadni az erdőtörvény intézkedését és a panaszost jogosítani föl, hogy válaszszon a szolgabíró és a helyi hatóság között. Nem igen lehet kétségbe vonni, hogy ő majd eltalálja azt az utat, mely legegyszerűsebben vezet a megzavart jogi rend helyreállítására. Okvetetlenül módosítani kell a javaslat ide vonatkozó intézkedését már azért is, mert indokolhatatlan ellenmondás volna a községi előljáróságot minden hatáskörtől megfosztani a mezei kihágások körül akkor, midőn az erdei kártételek tekintetében e hatáskör neki meg van adva s abból a fönti cautelák mellett zavar igazán nem származhatnak.

Nem tartanók fölöslegesnek azon intézkedés fölvételét sem, hogy ha valaki szükség által kényszerítve követi el a kihágást, csak kártételre legyen kötelezve, de büntetés alá ne essék.

A javaslat szerint a mezei kihágásoknál a rendőri codex általános határozatai szintén érvényesek. Ez igen természetes is. De ha azt akarjuk, hogy az eljárás már az első fokon tűrhető legyen, gondoskodni kell módokról, hogy ez elveket az illetők ismerjék is. Lehet, hogy ezeknek e törvényben való ismétlése nem látszott opportunusnak, bár nem szabad feledni, hogy az erdőtörvény mily részletes és mennyivel tovább megy ennél. A szükség azonban fönmarad s azon vagy a végrehajtó rendeletben, vagy pedig egy hivatalos commentár kiadásával minden esetre segíteni kell.

Nem lehet helye, hogy itt a további részletekkel foglalkozunk, habár még sok van, melyek ellen, mint hiszszük, alapos kifogásokat emelhetnénk. A főbbekre utaltunk. Kiemeltük, hogy a sokat dícsért javaslat indokolása mellőzi azon eszmék méltánylását, melyek a mi szemünkben a mezei gazdaság fejlődésének az irányt meg fogják adni. Kifogásoltuk, hogy e törvény, mely tárgyánál fogva annyira rokon az erdőtörvénynyel,

ok nélkül ignorálja annak azon intézkedéseit, melyek a próbát kiállták. A gazdasági egyletek szabályozásának elmulasztása súlyos mulasztás, az első fokú illetékesség pedig leginkább az általunk javasolt módon változtatandó meg. — A javaslat előnyeire kevésbé terjeszkedtünk ki, azokat eléggé kiemelték mások. Mutatis mutandis sok jót fog eszközölni a gyakorlati életben, nagy haladást jelez a jelen mezőrendőri törvényhez képest, de első rangú törvényhozói alkotásnak, mely általában új irányokat nyitna meg a fejlődésnek, semmi esetre nem tekinthetjük.

B. I.

BRIT-AMERIKA S A CANADAI PACIFIC-VASPÁLYA.

I.

Az utazások irodalmában Brit-Amerika az új világ többi országaihoz képest csekély mértékben van képviselve, és valódi természetét a nagy közönség előtt az ismeretlenség homálya takarja. Pedig e gyarmatot különösen újabb időben, a canadai Pacific-vaspálya megnyitása óta (1886—1887.) a kivándorlási ügynökök s a vasúti részvénytársaság fizetett tollai mint újabb eldorado-t tüntetik föl, s az üzérkedő társulatok a reclam minden nemével oda akarják terelni a kivándorlás áramlatát, noha e gyarmat úgy fekvésénél és szélsőségre hajló égaljánál, mint talajának sajátságos alkatánál fogva a legtöbb kivándorlóra, kik engednek a csábító szózatnak, végzetes hatással van és a leggyakoribb esetben keserves kiábrándulásra vezet.

Másrészt azonban e nagy gyarmat méltán megérdemli a figyelmet, nemcsak mert a mindig újat kereső turistáknak hatalmas természeti képeket és érdekes társadalmi viszonyokat tár föl — nálunk tudtommal egyedül gróf Zichy Ágost tette tanulmány tárgyává ez érdekes föld keleti részét s erről 1878-ban földrajzi társulatunkban *Dominion of Canada* címén érdekes fölolvast is tartott — hanem főkép azért, mert a canadai Pacific-pálya hatalmas versenytársa az Egyesült-Államok Pacificjének s hivatva van oly közlekedő vonallá fejlődni, mely legrövidebb és leggyorsabb úton össze fogja kötni Angliát Ázsia keleti nagy birodalmaival, nemkülönbén saját ausztráliai és újzeelandi gyarmataival, és pedig oly úton, mely kizárólag angol területen halad s így független más népek szeszélyei- és kereskedelmi érdekeitől.

E sok tekintetben oly sajátos országot legközelebb érdekesen ismertette Hesse-Wartegg,*) egyik legkiválóbb amerikai utazó, ki már *Nord-Amerika* és *Mississippi-Fahrten* című műveivel nagy hírnevet szerzett az útleírások irodalmában. Leírásai, egész előadása oly világos és szabatos, hogy az olvasó tiszta képet szerez e, még csak fejlődésben lévő, culturállam földje és tarka népvegyületéről. Nincs e könyvben semmi mondva csinált, az íróasztalnál kigondolt, az egész mű a világlátott utazónak tárgyilagosan festett saját tapasztalatait nyújtja, melyeket a szerző a mily vonzó, oly tanulságos egészszé tudott fűzni, mindenütt kimutatván úgy a föltűnő sajátosságokat és a gyarmatosításra csábító előnyöket, mint a tagadhatatlan és sokszor kormány és telepítési társulatok által mesterségesen leplezett árnyoldalakat is. Gyors egymásutánban elénk tárja a városok képeit, föltűnnek Quebec, Montreal, Halifax, Ottawa, Toronto, Winipeg, közbe esnek kirándulások a Sz.-Lőrincz folyón, az Ottawán, az Ezer-Sziget s az Öt-Tó vidékére, a hol szerző vonzóan festi a tájék nagyszerű természetét, a szépség és vadság, az élénkség és magányosság, a forgalom és elhagyottság nagy ellentéteit, majd áttér a canadaiak életére és szokásaira, az angol és franczia eredetű lakosság ellentéteire, elvezet a vörösbőrűek sátraiba, az erdőirtók ideiglenes tanyáira, elkíséri a «voyageur»-eket a Hudsonvidék veszélyes vízi-útain, s mindenütt élénk színekben festi azon nehézségeket és veszélyeket, melyeknek az európai kiránduló okvetetlenül ki van téve.

E sajátos viszonyokat legjobban jellemzi azon leírás, melyet szerző Manitoba tartomány prairie-jeiről nyújt. Mikor az utazó 1883-ban Winipeget először meglátogatta, egész Manitobát, sőt majdnem egész Canadát vállalkozási láz fogta el. A vaspálya több száz kilométernyi vonalon készen állott, és ezer és ezer ember sietett a megnyitott búzaparadicsomba, melyről lelkiismeretlen ügynökök és üzérek a legtúlzottabb jelentéseket röpítették szét. Manitoba megkapta boomját, mint azt az amerikaiak mondják. Winipeg bankjaiban s vendéglőiben szakadatlanul árúsították a létesítendő prairie-városok tel-

*) Von Hesse-Wartegg Ernst: *Kanada und Neu-Fundland. Nach eigenem Reisen und Beobachtungen. Mit 54 Illustrationen und einer Uebersichtskarte.* 1888.

keit és mesés árakon túl is adtak rajtok. Még nyugodt, hidegvértű emberek is elvesztették eszöket. Mindenki egyszerre akart meggazdagodni, és e célra semmi sem látszott alkalmasabbnak, mint az épen megnyitott nyugati prairie-földeken városokat alapítani. Regina volt kiszemelve, hogy az éjszaknyugati territorium fővárosa legyen, és mindenki meg volt győződve, hogy az valóban nagy várossá fog fejlődni.

1886-ban utazónk újra e vidéken járt. Mennyi változás! A vállalkozási láz megszűnt s vele a remélt milliók is eltűntek. Mint záporosó után egyes helyeken összegyűlemlenek és kiáradnak a vizek, míg csak valahol lefolyást nem találnak: úgy Winnipegben is három évvel azelőtt ezer és ezer kalandor, üzér, földműves és állattenyésztő összegyűlt és várta a Pacific-pálya megnyitását, hogy a prairie-kbe vagy a Sziklahegységbe lefolyjon. A népesség fölöslege lefolyt és Winnipeg csendes várossá lett. A boom-ot katastropha követte, mely a városnak több milliójába került. A lelkesedés elpárolgott, eltűnt. Ha a jó emberek kissé megnézték volna a nyugatra eső területeket, Winnipeg és Calgary, illetőleg a Red-River s a Sziklahegység közt, akkor talán a vállalkozási mámor közt is józanok maradtak volna.

Alig van Amerikában vidék, mely — most még — kedvezőtlenebb benyomást gyakorolna a vasúton haladó utazóra, mint a Winipeg-től nyugatra eső prairie. Már az első órák szomorú, egyhangú pusztákon vezetnek, melyekben legföljebb barom-csordák legelnek. A prairie kopár és puszta, nincs benne élet, nincs változatosság, száz és száz kilométernyi úton nincs emelkedés, a föld mintegy nagy, üres papírlap, melyen a sínek mint valami írónnal beírt vonal végig húzódnak, az egymástól úgyis nagyon távol fekvő állomások közt az útas hiába kutat valami élő lény után, még az állomásokon is többnyire mely csend honol, bizonyoságául annak, hogy e pálya fontossága csak mint két óceán összekötő kapcsa nagy, ellenben helyi jelentősége még vajmi sokáig semmisnek fog maradni. Hogy mily teljesen sík és egyforma a prairie talaja, a vasút építési költségei is mutatják, s a középső szakaszban, tudniillik az Ót-Tó s a Sziklahegység közt nem tesznek többet mint négyezer dollárt mérföldenként. A talpfákat egyszerűen a földbe fektetik, a síneket rászögezik és készen van a pálya.

Csak Portage la Prairie s a tőle 125 kilométernyi távolságban nyugatra eső Brandon közt van a föld jobban népe-

sítve, s az itt némely évben nyert termés valóban meglepően gazdag. Azon néhány ezer külföldi telepes közül, kik az utóbbi években a canadai præriekbe jöttek, a legnagyobb szám itt, valamint a bővizű Qu'Appelle folyó területén található, és úgy látszik, ezek sorsukkal nem elégedetlenek. Csak a hosszú téli hónapok borzasztó hidege s a rövid, de tűrhetetlenül forró nyárnak számtalan szűnyograjai keserítik életöket.

A tél roppant hideg és tartós. Azon nagy terület, a Szent-Lőrincz torkolatától a Csendes-óceánig, a Mississippi forrásvidékétől a Jeges-tengerig, mindenütt be van fagyva. A víz jéggé, a föld kövé dermedt, s az egész, több millió kilométer-négyzetnyi területet hófehér lepel borítja. Minden behavazott, befűjt, a folyók, tavak, mintha kiszáradtak volna, a præriek a hósivatagba vannak temetve, szárazföld és víz egymástól meg nem különböztethetők. Több száz méter magas jéghegyek eltorlaszolja Új-Fundland tengerszorosait, maga a tenger erősen be van fagyva, Anticosti-t s a kinyúló Gaspé félszigetet jégöv környezi. Quebec és Montreal, e nyáron oly élénk kikötők, hol száz és száz hajó jár-kei, szárazföldi, elzárt városokká változtak. Több millió kilométer-négyzetnyi földön nincs víz, sehol más szín mint vakító fehér. Bármily fényesen süssön a nap, adhat ugyan világosságot, de nem érezhető meleget. Mintha a téli tájat minden élet elhagyta volna, hogy csak hat hónap múlva térjen ismét vissza. Mily borzasztó akkor az élet az egyhangú farmokon, ez elhagyottság és elszigeteltség mily érzelmeket költ a telepesben, ki tudja, hogy talán több napi járás távolságban sincs emberi lény, s hogy ő elhagyottan áll e rémítő magányban.

Legborzasztóbb a helyzet az úgynevezett Poudre-napokon negyven fok hideg mellett. Az utazás ily időben biztos halál. A reggel derült és nyugodt, de nemsokára a lég megtelik apró jégkristályokkal, majd mindig hevesebb szél is kerekedik s a hó síma fölszínen kisebb, elvált hógomolyagok mutatkoznak, melyek folyton kavarnak. Mindig erősebb lesz a kavargás, mindig hevesebb a szél, nemsokára a levegő telve van fölkavart hó-pelyhek- és jégzemcsékkel, oly sűrűen, hogy alig lehet pár lépésnyire látni. Végre a vihar vad erővel kitör, egész hóhegyeket magasba emel, azután szétmorzsolja és tova sodorja, épen úgy, mint a sivatag viharai a homokot. Minden be van födve, befűjva, jeges halotti lepelletel takarva. Jaj azon élelmezési vagy

vadász-karavánnak, melyet e «blizzard» a prærieiben talál. A hideg megszibbasztja erejét, a fagyos jégzemcsék megfosztják látásától, behatolnak ruhája alá, megfagyasztják tagjait és lehetetlenné teszik menekülését, annál is inkább, mert az útnak még nyoma is elveszett.

A canadai kormány minden lehetőt megtesz, hogy a præriebe telepeseket csábítson, és sokkal nagyobb kedvezményeket nyújt nekik, mint az Egyesült-Államok. Canadai törvény szerint minden önálló férfi vagy nő, mielőtt 18-dik évét betöltötte, igényt tarthat arra, hogy kerületének kormányától tíz dollár lefizetése mellett, 160 acre-nyi homestead-et nyerhessen, és csak három évig kell e farmon maradnia, hogy annak tulajdonjogát is megkapja, föltéve természetesen, hogy angol alattvaló, vagy hogy megszerezte a canadai polgárjogot, mely utóbbihoz csak három, a Dominion of Canada területén töltött, év szükséges. Ellenben az Egyesült-Államokban az előírt kor a betöltött 21-dik év, az idő, mely múlva a tulajdonjogot megkapja, öt év, maga az oda ajándékozott föld legföljebb nyolczvan acerenyi.

Canadában teljes nyolczvan millió acre kormánybirtok terül el a vasút mentében, de habár a pálya keleti fele már több év óta van forgalomban, a bevándorlás, kivéve a már századok óta gyarmatosított, jól művelt és aránylag elég népes keleti vagyis Sz.-Lőrincz-melléki tartományokat, rendkívül csekély. A kormány minden kedvezései mellett száz Éjszak-Amerikába jövő bevándorló közül átlag 84 az Egyesült-Államokban telepszik le és csak 16 Canadában. E jelenség okát nem kell messzire keresnünk. Lelkesült turistáknak — kik e vidéket csak a kényelmes Pullman-waggonok ablakaiból látták — s a telepítési ügynököknek magasztalásai ellenére e vidéket nem lehet jó lelkiismerettel gyarmatosításra ajánlani, mind addig, míg az Egyesült-Államokban és másutt épen oly kitűnő föld található. Canada némely földje jó ugyan, de ég-alja nem hasonlítható össze a Mississipp medenczéjének klímájával.

Canadában a tél, noha borzasztóan hideg s roppant szélvészek s hózivatarok dúlnak, mégis bizonyos mértékben előnyösebb és egészségesebb mint a nyár. A tavasz és őszi igen rövidek. A tél hirtelen átesap a nyárba s a nyár hirtelen a télbe, s a mellett a nyár épen oly tűrhetetlen meleg, mint a

mily elviselhetetlen hideg a tél. 1886-ban a legnagyobb hideg —58 fok s a legnagyobb meleg 106 fok Fahrenheit volt. A hosszú tél alatt a gyarmatosoknak drága pénzen kell fűtő anyagot szerezniök, mert a prairie teljesen fátlan; nyáron pedig perzselő hőség mellett gyakran hónapokig szárazság van. 1886-ban három hónapig nem volt eső, minek következtében a mezőgazdaság tetemesen csökkent, sőt némely helyen a termést a mezőn hagyták, mert nem fedezte volna még a betakarítás költségeit sem.

Minél tovább haladunk nyugat felé, annál gyéresebb a lakosság. Igaz ugyan, hogy a vasúti térkép sűrűen városokat jelez, nagyhangzású nevekkal, de a valóságban azok nem egyebek, mint néhány nyomorúlt, a száraz, kopár, végtelen prairiebe épített fakunyhó. Winipegben és más canadai városokban az új gyarmatok házhelyeit mesés összegeken árúsítják. A prairie földje minden vasúti állomáson pompás avenue-, boulevard- és square-okra van fölmérve s mind annyinak már neve is van, a háztelkek ki vannak jelölve, semmijök sem hiányzik e nyugati nagy városoknak mint — a házak s a lakosok.

A legnagyobb üzérkedésnek városa Regina volt, az éjszaknyugati territorium fővárosa, 570 kilométerrel nyugatra Winipegától.

E városról utazóink is nagyot képzelt, mert hiszen már több év óta fönnállt és főhelye volt oly területnek, mely majdnem oly nagy, mint az európai kontinens, itt székel a helyi kormány és tartománygyűlés, itt van főállomáshelye a Mounted Police- vagyis a katonai szervezetű csendőrsapatnak. Qu'Appelleben utazóink elolvasta a *Reginai Lapot*, melynek mindjárt első oldalán három nagy vendéglő hirdetései pompáztak, a Gran Pacific-, Palmer-House- és Windsor Hotelnek; a lapnak további része ugyancsak hirdetéseket közölt jó háztelkekről és farmokról, a tulajdonképeni olvasóanyag alig pár hasáb helyi hírekre szorítkozott.

Mikor végre a vonat az éjszaknyugat e metropoliséba érkezett, ez nyomorúlt falunak tűnt föl 200—300 fakunyhóval, mely fölé az állomás víztartója mint legnagyobb épület kimagaslott. A fényes vendéglők durván faragott, zsindelylyel födött faházak voltak, a lakosság háza pedig nagy távolságokban szetszórva magányosan álltak két oldalán a széles avenue- és

boulevardoknak, melyekre a kopár, poros prairie-talaj itt is föl van mérve, valószínűleg azon biztos várakozásban, hogy pár év lefolyása alatt itt valami Chicagóhoz hasonló nagy város fog fejlődni. S e nyomorúlt fészekben az üzérkedés oly magasra csigázta a telkek árait, hogy a canadai kormány, mely itt akarta közigazgatási épületeit egyesíteni, az árak által elijesztve, azokat inkább 2—3 kilométernyi távolságban az üzérek kezében lévő központi várostól, tehát kint az állam tulajdonát képező prairien építtette. Így történt, hogy a tulajdonképeni város most a városnak nevezett kunyhókon túl emelkedik. Itt van mindenek előtt a kormányzósági palota, hosszúkás, egyemeletes épület, messze kint a fátlan, kopár prairien, továbbá a parlamenti palota, a montreali bank fiók-intézete, a katonai parancsnok háza és a 180 főnyi őrség kaszárnyája fegyvertárral és istállókkal lovaik számára. Mindezen büszkén palotáknak nevezett épületek tulajdonképen nem egyebek, mint valamivel jobban összeillesztett és tetszetősebb külsővel bíró faházak. Közel hozzájuk van a tartomány fogháza, melyben Riel Lajos, az 1885-diki fölkelés hírhedt vezetője is foglyúl és ugyancsak ott bűnhődött lázadásáért.

II.

Valamint az Egyesült-Államokban a San-Franciscóba vezető vaspálya volt az, mely a távol nyugat prairie-mezőinek benépesítését minden várakozást túlhaladva előmozdította, úgy bizonyára a canadai Pacific-pálya is a cultura úttörője lesz a Hudson-öbli nagy területeken. Igaz ugyan, hogy a canadai éjszaknyugati vidék, vagyis azon föld, mely a Winipeg tava s a Sziklahegység közt elterül, távolról sem hasonlítható össze Nebraska és Cansas prairiejeivel, de — habár kisebb terjedelemben — a canadai prairiek gyarmatosítása és kiaknázása mégis lehetséges és bizonyára előbb vagy utóbb követni fogja a vaspálya megnyitását.

Ámde a pálya fontossága nemcsak a prairie megnyitásában áll, egyik főczél az volt, Canada egyes tartományait, melyeket több ezer kilométer távolság elválaszt, egymással összekötni s könnyen hozzáférhetőkké tenni. Még nyolcz évvel az-

előtt több hónapra volt szükség, az Atlanti-óceán felől az Athabasca tava vagy a Sziklahegység vidékére jutni, ma ugyanannyi nap elegendő. Azelőtt majdnem lehetetlenség volt, hogy az Ottawában székelő központi kormány a nyugati gyarmatokban tényleg uralkodjék. Valamely indián- vagy mestik-lázadás leverése roppant nehézségek-, idővesztés- és költséggel volt összekötve. Negyven évvel azelőtt a legrövidebb és egyedül lehetséges út Winipegebe nagy kerülőn, a Hudson-öblön át vezetett. Még hat évvel azelőtt annak, a ki Brit-Columbiába vagy a Szaszkatsevan vidékére gyorsan akart jutni, az Egyesült-Államok vasútait kellett használnia, a melyeket azonban a kormány katonai célokra nem vehetett igénybe. 1885-ben, a Riel-féle lázadás alkalmával, az angol seregnek tél közepén hatvan centiméternyi magas hóban 150 kilométernyi utat gyalog kellett megtennie, hogy Winipeget elérje, sőt egy darabig a katonák a Felső-Tó jég hátán haladtak előre.

E szerint szinte követelő szükség volt, hogy a vaspálya mint az egyes tartományok összekötő kapcsa létesüljön; de még nagyobb a jelentősége, mint legrövidebb útvonal Anglia s a Csendes-óceánban fekvő gyarmatok — különösen Ausztrália és Új-Zeeland — közt. Így tehát főkép a politikai és kereskedelmi okok hatottak arra és nem a helyi tényezők, hogy a canadai Pacific-vaspálya, ez óriási mű, a földnek legnagyobb egy kézben lévő vasútvonala, oly gyorsan kiépült. Anglia új összeköttetést Kelet-Ázsiával akart létesíteni, s azért az ottawai kormányral karöltve mindenképen előmozdította és siettetette a munkálatokat. Soha sem létesült még oly nagyszabású mű oly rövid idő alatt. A vasúti társaság az építési engedélyt 1881. évi február havában kapta és már 1886. évi április havában az egész 4650 kilométernyi sín-út el volt készítve.

Igaz ugyan, hogy 1140 kilométert a kormány maga épített s a Pacific-pályának ingyen átengedett. E szakasz 35 millió dollárt képviselt, azonkívül adott a kormány a társaságnak 25 millió dollárt pénzértékben, 25 millió acre földet, és a jogot, hogy a szükséges építési anyagot vámmentesen behozhassa. Továbbá húsz év lefolyása előtt a mostani pálya s az Egyesült-Államok határa közt senki sem nyerhet engedélyt versenyesút építésére, s végül a Pacific-pálya egész birtoka, beleértve földjeit is, teljesen adómentes. Ily kedvezmények mellett nem csoda, hogy a pálya már 1886-ban elkészült, tehát öt évvel ha-

marabb, mint azt az engedély-okirat kikötötte. Igaz ugyan, hogy a pálya nagy része vasút építésére igen alkalmas talajon halad, de két végső szakasza, tudniillik a Felső-Tó vidéke s a Sziklahegység igen sok nehézséget okozott, sőt ez utóbbi részben a vasúti technikának a legnagyobb mérvű akadályokat kellett leküzdenie.

Montrealtól a Nipissing taváig (560 kilométer) a pálya aránylag jól népesített vidéken és terjedelmes erdők között halad. E tótól nyugatra teljesen elhagyott részint erdős, túlnyomólag pedig sziklás területek vannak. Azon 1600 kilométer hosszú vidék, mely a Nipissing-tava és Winipeg közt fekszik, a legközelebbi században alig fog telepéseket csábítani, mert a Felső-Tó s a Hudson-öböl közt fekvő terület az amerikai szárazföld legbarátságtalanabb tartományai közé tartozik. Csak Manitoba határán jön a pálya megint erdős területre és Winipeg-nél a nagykiterjedésű præriekre, melyek innen 1400 kilométer hosszúságban egész a Sziklahegységig húzódnak és általában véve az Egyesült-Államok prærie-földjeire emlékeztetnek. Midőn végre a pálya eléri a Sziklahegységet, egészen a Csendes-óceánig, vagyis 1015 kilométer hosszúságban hegyi jelleget nyer. Ugyanis ez aránylag rövid úton négy hegygerinczre kell fölkapaszkodnia. Igaz ugyan, hogy e gerinczek legmagasbika csak 1589 méter magas, de az egyes lánczolatok oly közel vannak egymáshoz, hogy a vasút-vonalnak szédítő mélységbe majdnem egyenesen kell lerohannia, hogy a szemközt fekvő lejtőn újra kezdje a kapaszkodást.

Calgarytól az emelkedés az első gerinczig 570 méter, a mi 198 kilométernyi útra volt elosztandó, úgy hogy a pálya emelkedése aránylag lassú, de a túlsó lejtőn a leszállás a Columbia völgyébe, 834 méternyi mélységre, 98 kilométernyi úton eszközöndő. Alig, hogy a vasút leszállt a völgybe, elhagyja a kanyargó Columbiát és megkezdí kapaszkodását a Selkirk lánczolatban fekvő Roger szorosra, melynek gerincze 1200 méternyire emelkedik. Habár nehéz volt az átkelés az első lánczolon, még sem hasonlítható össze azon mérhetetlen akadályokkal, melyekkel a Selkirk hegycsoportban meg kellett küzdeni. Kevés hegyvidéke van földünknek, hol oly leírhatatlan vadság, oly merész sziklaképződések, annyi jeges és lavina-csapás oly közvetlen közelébe jutna a vaspályának mint itt. 29 hó-tunnelt kellett itt építeni, hogy a lavinák ellen meg lehessen védekezni.

Veszélyes helyeken a pálya be van vágva a sziklákba, és a védőtőknek nehéz, vastag gerendái a lejtő síkjába vannak fektetve, hogy ne álljanak ellen a leomló hőtömegeknek, s ezek akadálytalanul rajtok lefelé hömpölyöghessenek. Másutt szédítően magas hídakat kellett építeni a hegyszakadékok fölött. Így például a Mountain-Creek fölött vezető híd 180 méternyi hosszúság mellett 54 méter magas, sőt a Storney-Creek canonja fölött épített híd 135 méter hosszúság mellett 90 méter magas fapilléreken emelkedik.

Mikor azután a pálya átlépi a Roger gerinczét, 3·2 kilométer úton 192 métert kellene leszállania, a mi lehetetlen, s azért csigavonalban vezették a vasutat, mi által a 3·2 kilométernyi távolság 9·7-re növekszik. Egy helyen a sín-út hat egymás fölé elhelyezett lépcsőzetet képez, úgy hogy borzadály fogja el az útast, mikor a szédítő mélységbe letekint.

A harmadik és negyedik lánczolat aránylag kevesebb akadályt képezett mint az első kettő, de itt is vannak szédítő magas hidak, itt is a pályát sziklákba kellett vájni, itt is vannak keskeny, mélyen fekvő cannonok, melyekbe a vasút mint valami alagútakba eltűnik. Természetes tehát, hogy az építkezés nehézségei és költségei hihetetlen módon növekedtek. A canadai Pacific-pálya, ellenére az állam által adott óriási kedvezményeknek, és ellenére, hogy a prærieiben a költségek rendkívül csekélyek voltak, mégis körülbelül 250 millió dollárba került, és ez összeg javarésze a nyugati harmadra esik.

Pedig itt lakosság még alig van. A legnagyobb helység a pálya hegyi szakaszában Camloop, nyomorult telep, körülbelül hatszáz lakossal, s ezeknek alig egy harmada tartozik a fehér fajhoz. A pályának végső pontja Vancouver, mely a Burrard-fjordtól délre fekvő félszigeten épült, s melynek helyzete igen kedvező, nemcsak mert a tenger oly mély, hogy a legnagyobb tengeri gőzösök is közvetlen a városig érhetnek, hanem azért is, mert a kikötő nagy s a part is oly természetű, hogy rak-tárak, kirakodó dockok s a pályaudvar itt igen alkalmasan elhelyezhetők. Vancouver csak 1886-ban keletkezett s ma még csak körülbelül kétezer lakosa van, de kedvező fekvése, mint a tengeri és vasúti közlekedés találkozó pontja, hivatottá teszi arra, hogy előbb vagy utóbb a Golden-Gate városa — San-Francisco — vetélytársa legyen.

A canadai Pacific-pálya tehát elkészült és a Port-Moody

és Vancouver közti kis szakasz kiépülte után 1887. évi június havában a személy- és árú-forgalom számára teljesen megnyílt. E pályának fontos a hivatása, mert — mint már említettük — a legrövidebb út Kelet-Ázsiába. A legrövidebb útvonal, mely eddig Anglia rendelkezésére állott, Gibraltar és Suez mellett vezetett; ha azonban háború vagy más bonyodalmak ez utat elzárnák, akkor csak hosszú kerülőn, vagyis a Jó-Remény foka körül történhetné az érintkezés az ausztráliai és új-zelandi gyarmatokkal. Most pedig Anglia oly utat nyert, mely rövidebb mint a szuezi és mint a New-York—San-Francisco mellett elmenő. És azonkívül a canadai útvonalnak azon megbecsülhetetlen előnye van, hogy csak angol kikötőket érint és folyton angol területen halad. Yokohama, tehát Japán, majdnem négyszáz kilométerrel közelebb esik Vancouverhez mint San-Franciscohoz, s ugyanily előnyöket nyújtanak az út többi szakaszai, a mint azt a következő táblázat mutatja:

Yokohamától Liverpoolig	Csendes- óceán			Amerikai vaspálya			Atlanti- óceán			Összes		
	távolság kilomé- terben	idő, nap, óra		távolság kilomé- terben	idő, nap, óra		távolság kilomé- terben	idő, nap, óra		távolság kilomé- terben	idő, nap, óra	
Vancouver Quebecen át ..	6809	11, 18		4912	3, 15		4281	7, 9		16002	22, 18	
San-Francisco New-Yor- kon át ..	7192	12, 10		5263	5, 17		5036	8, 16		17491	26, 19	
Különbség a canadai pálya előnyére ..	383	0, 16		351	2, 2		755	1, 7		1489	4, 1	

Igaz ugyan, hogy e nagy idő- és illetőleg költségmegtakarítás főképen csak nyáron történhetik, a mennyiben telen Quebec és Montreal kikötői be vannak fagyva s az atlanti hajók nem juthatnak a Sz.-Lőrincz öblébe. Azonban a Pacific-pálya összeköttetésben van két mellékvasúttal; az egyik, az interkoloniális pálya, a Pacific keleti végpontjától kiindulva, az Atlanti-óceánnál fekvő Halifaxig halad; a másik, a Grand-Trunk pálya, Montreal és Quebecből a Maine államban lévő Portlandig visz. Télen tehát a csatlakozás az atlanti gőzösekkel e két városban történik, a miért a téli út 235 kilométerrel hosszabb mint a nyári, de még mindig elég idő- és költségmegtakarítást biztosít.

A panamai út, még ha a csatorna el is készül, alig lehet

versenyháta a canadainak; ugyanis a távolság Southampton és Aspinvall közt 7755 kilométer, tehát oly nagy, hogy a gőzösök alig tehetik meg e hosszú utat, a nélkül, hogy útközben valamely szénállomásnál pihenőt ne tartsanak. E szerint az út Aspinvallig mindenesetre 12 és fél napot fog igénybe venni. Az átkelésre a csatornán valószínűleg egy nap lesz szükséges, úgy hogy a gőzösöknek már a Csendes-óceánba való jutások előtt három nappal többre lesz szükségök, mint a Liverpool-Quebec-Vancouver mellett elhaladó tengeri és vaspályai úton.

A jelenleg leggyorsabb útvonal Angliából Ausztráliába Brindisi, Szuez, Colombo érintésével Melbournebe, vagy pedig New-York, San-Francisco, Honolulu, Auckland érintésével Sydneybe vezet. Ez utóbbi irány hosszúsága 21,885 kilométer, és épen úgy mint az előbbi, 42 napot vesz igénybe. Az utazás Panama- és Aucklandon át Sydneybe csak 20,110 kilométernyi ugyan, de a tengeri áramlatok kedvezőtlenebbek s azért 44 napig tart. A vancouveri vonal még 320 kilométerrel rövidebb és csak 19,790 kilométernyi, úgy hogy mihielyt a postai gőzösök gyors közlekedése Vancouver és Sydney közt szabályozva, illetőleg állandósítva lesz, az utazás kedvező időben csak harmincz napot fog igényelni.

Azonban a canadai pálya jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy folyton brit területen halad, és hogy minden útvonal közt a legrövidebb, hanem abban is, hogy legkönnyebben szerezheti be a szükséges fűtőanyagot. A tengeri utazások legdrágább tényezője a szén, s ez nem található sem a Gibraltár-, Colombo-, Calcutta-, ausztráliai, sem a Panama-ausztráliai útirányban. Az angol gőzösöknek tehát óriási mennyiségű szenet mindjárt elindulásuk alkalmával kell magokkal vinniök, vagy ha helyet akarnak szerezni árúk föl vételére, szénállomásokat kell berendezniök s külön teherhajókon szenet küldeniök egyrészt Angliából Gibraltar, Malta, Aden, Colombo állomásokra. másrészt Ausztráliából a Colombón túl fekvő kikötőkbe.

Ellenben a canadai vonalon a gőzösök a szenet útközben találják, először Új-Skócia kikötőiben, továbbá Vancouvernél, hol nagy terjedelmű, kitünő minőségű széntelepek vannak, végre pedig magában Sydneyben. E körülmény nemcsak békés időben nagybecsű, a mennyiben tetemesen olcsóbbá teszi a szállítást, hanem különösen fontos háborús időben, mert a Csen-

des- vagy az Indiai-óceán bármely pontján legyen megtámadva Anglia nagyhatalmi állása, az összeköttetés az anyaország és a gyarmatok közt, nemkülönben a katonák és hadi szerek szállítása fönnakadást nem szenved.

E pálya építésével az angol nemzet megint bebizonyította, hogy nem nézi csak a közvetlen hasznót, hanem tud fölemelkedni s a messze jövőbe kiható műveket is létesíteni.

REQUINYI GÉZA.

É R T E S I T Ő.

*A tegnap és a ma. Költemények. Irtu Kozma Andor. Buda-Pest, 1889.
Singer és Wolfner.*

E költeményeket kettős előszó vezet be. Az egyiket Dóczi írja, a ki dicséretekkal halmozza el a költőt s nagy jövőt jósol neki, másikat maga a költő, a ki nagy szerénységében nem tud hova lenni, félénken viszonozza a bókokat, de bátran bevallja, hogy a szabad-
elvétség katonája, a ki a *Borsszem Jankó*-ban megjelent s itt válogatva összegyűjtött költeményeivel nem csekély részt vett azon győzelmes hadjáratban, melyet a közelebbi évtizedben a reactio ellen vívott a szabadelvétség. Mindkét előszó bizvást elmaradhatott volna. Először azért, mert a kölcsönös bók és ölelkezés a közönség előtt kissé ízetlen, másodsor, mert Dóczi előszavában sok az æsthetikai eszmezavar és felületes ítélet.

«Politikai és társadalmi kérdések teszik e versek tartalmát — úgy mond Dóczi — nem is a kérdések és problémák a magok elvi és erkölcsi eszményiségekben, hanem inkább napi jelenségek, tünetek, személyek, melyeknek fölbugygyanását a komoly sajtó vezérczikkek, jegyzetek, politikai viták alakjában elintézi, hogy aztán ad acta kerüljenek. Ezeket a szerző, mint egy satirikus éleclap chronistája, a maga módja szerint, versben kommentálta s az ember azt hinné, hogy ezzel ott el is vannak intézve, s a mi a hétnek született, a héttel el is hervad. A költészet termékeinek a szép költői forma egymaga nem adja meg a maradandó életet; a mi a költeményt életben tartja, az benső magva, melynek szülő eleme a képzelet. A phantasia édes betegsége, mely nélkül egészséges költészet nem gondolható, e versek létrehozásában nem részes, mert nem ő adta a tárgyat. Mint költő e fiatal ember, a ki oly ékesen szól és oly

erősen érez, más munkáiban fog nyilatkozni s ha képzelete poétai alakjának magaslatán fog állni, akkor — egész biztossággal merem mondani — az ország egy nagy költővel gazdagabb lesz. E versei után csak azt mondanám róla, hogy nem mint költő, nem is mint politikai költő, hanem mint lantos államférfiú áll előttem, mint egy ritka eszű, ritka erejű ember, a ki a magyar versalakot oly tökélyvel kezeli, mint az élő költők közül senki. Két dolog van hát e könyvben, mely ritkaságánál fogva érdemessé teszi arra, hogy kinyomassék és hogy a közönség fölkarolja: egyik classicitásig tiszta forma, másik a gyönyörű ész, erős és tiszta érzemmel párosulva, mely majd a legelőkelőbb páthosz, majd a legkedvesebb humor hangján nyilatkozik. S ezekért érdemes, hogy kivételes figyelemben részesüljön mai nap, mikor a magyar versírók legszembeötlőbb hiánya az, hogy pongyola a formájuk és tompa az eszköz.»

E szerint a költemények becse a tárgytól függene s nem a költői képzelem alkotó erejétől. Valóban Dóczi fennen hirdeti, hogy a politikai és társadalmi viszonyok, sőt általában az élet benyomásaiból nem lehet valódi költeményt írni, hanem csak oly tárgyakkól, a melyeket a képzelem nyújt. Szerinte a költőnek el kell fordulni az élettől, a képzelem édes betegségébe esnie, képzelődnie s a képzelem nyújtotta tárgyakat feldolgoznia. A költők rendesen fogatkozásaik s így szükségök szerint szokták megállapítani elméletöket. Úgy látszik elmélete megállapításakor Dóczi is saját drámáira gondolt, melyekben csakugyan beteges képzelem nyújtotta tárgyak vannak feldolgozva. A dolog pedig egészen ellenkezőleg áll, mint a hogy Dóczi elmélete és gyakorlata hirdeti. Nem a képzelem, hanem az élet múltjának és jelenének benyomásai nyújtják a költőnek a tárgyakat; a képzelemnek más fontosabb szerepe van: szép műveket alkot az élet nyújtotta tárgyakból, teljes szabadsággal ugyan, de saját természetök szerint. Mennél több benyomást, tapasztalatot, eszmét és érzést merít a költő az élet folyamából, annál több táplálékot nyújt a képzelemnek. Egyetlen valódi költő sem volt független korától, sőt épen kifejezője annak. Mindegyik kora politikai, társadalmi és irodalmi áramlataiból emelkedett ki s egyszersmind visszahatott reájuk.

Dóczit saját önigazoló hajlamán kívül félre vezeti bizonyos jelenség is. Tapasztalta, hogy az úgynevezett alkalmi költemény, a nevezeteseb eseményeknek hétről hétre való megéneklése nem igen emelkedik ki a középszerűségből. Azt hitte, hogy a tárgyban van az ok, s nem a költőben és körülményeiben. Bizonyára nem minden

alkalmi költemény jó, de szélesebb értelemben minden jó költemény alkalmi, mert bizonyos alkalom, bizonyos erős benyomás indítja meg a költői képzelem munkásságát. Az nem tesz különbséget, hogy gyakran nem ismerjük az alkalmat, mely a költeményt szülte. Elég van oly költemény is, melynek alkalmi körülményei teljesen ismereteseek. Hogy többet ne említsünk, Byron, midőn I. Napoleon bukására ódát írt, Vörösmarty, midőn Liszt Ferenczet üdvözölte, Arany, midőn Széchenyi halálát megénekelte, mind alkalmi, de egyszersmind sikerült költeményeket írtak, mert az illető esemény erős benyomást tett reájok s volt idejük megérlelni gondolataikat. Az oly költő, a kinek minden héten meg kell énekelnie valamely eseményt, nincs ily helyzetben. Tárgya ritkán tesz vagy tehet reá mélyebb benyomást, vagy ha tesz is, nem igen van ideje megérlelni gondolatját. Különben is egy évben negyven-ötven jó költeményt írni még senkinek sem sikerült. Kár volt hát Dóczinak egy könnyen érthető jelenség magyarázatául egy egész új elméletet kigondolnia, mely a tárgytól teszi függővé a költői sikert. De ha már kigondolta és hiszi, ragaszkodnia kellett volna hozzá. Azonban elítélve minden nemű alkalmi költeményt, költőietlennek nevezve minden oly művet, melynek tárgyát nem a képzelem nyújtja, néhány sorral alább Kozmának a költészet birodalmából ily módon kirekesztett költeményeiről úgy ítél, hogy azokban gyönyörű ész erős tiszta érzéssel párosul, mely hol a legnemesebb pathosz, hol a legkedvesebb humor hangján nyilatkozik. A legnemesebb pathosz, a legkedvesebb humor oly dolgok, melyek nagy költővé is tehetik az embert. Úgy látszik, hogy Dóczit nem csak a költészetben, hanem a kritikában is, a képzelem önkénye vezeti. Egyik kezével kilöki Kozmát a költők sorából, a másikkal pedig megkoszorúzza. De ez még nem elég. Egyszersmind mint egy nyomtatékul, a Kozma kedvéért, kivétel nélkül minden élő magyar költőt tompa eszűnek és formátlannak ítél. Lehet, hogy az élő költők között vannak tompa eszűek is, de hogy az ily bírálát tompa eszű bírálát, az előttünk kétségtelennek látszik.

Azonban ideje magokkal a költeményekkel foglalkoznunk. Mind a szerző, mind Dóczy előszava többet vár az olvasóval, mint a mennyit valóban kap. Szerző úgy szól költeményeiről, mint veteránjairól egy győzelmes hadjáratnak, melyet a szabadelvűség a reactio ellen vívott. Annyi igaz, hogy költeményein általában véve szabadelvű szellem ömlik el, de valami harcziásabb hangulatot, erősebb küzdelmet, mélyebb felindulást, határozottabb irányt nem igen tanúsítanak. Egyik gúnyolgatja a klerikálizmust, a másik az antisemitiz-

musra, a harmadik az agrarismusra, a negyedik a megyei közigazgatásra czéloz s nem egy kikel a szájas hazafiság ellen és sajnálja a nagy eszmék és emlékek iránt mutatkozó közönyt. De a szabadelvű eszmék lelkesültebb ódára vagy tüzetesebb satírára nem ragadják a költőt s költészetének nem annyira forrásai, mint színezői. A pathosz és humor sem jellemző vonásai Kozma költészetének, mint Dóczi állítja. Inkább úgynevezett *esprit* van bennök, mely hol érzelemmel, hol gúnynyal párosul s néha éppen nem mindennapi frissességgel és kellemmel nyilatkozik. Itt összegyűjtött költeményeinek majdnem fele óda vagy ódaféle, de hiányzik bennök az óda fönséges pathosza, tömör szerkezete, rohanó tűzárja, komoly bölcselme. Kozma kerüli az erőlködést, dagályt és szenvelgést, de egyszersmind alig emelkedik följebb ódáiban a csinosabban írt necrolognál vagy ünnepélyes alkalomra rögtönzött lelkesebb hírlapi cikknél. *Deák szobra*, *Deák beszédei*, *A szabadság napja*, *Gambetta*, *A francziákhoz*, *Garibaldi*, *Frigyes császár*, *Arany János halálakor*, *Liszt Ferencz*, *Battenberg Sándor* stb. című költeményei általában elég csinosak, ízlésesek, de kevés bennök az érzés és gondolat, s elvégre is hidegen hagyják a szívet s nem ragadják meg a képzelmet. Ha némely ódájában emelkedni akar, mint a *Hugo Victor*hoz írottban, ha nem is éppen dagályba, de bizonyos nagyhangú retorikába esik belé. Például, hogy Hugo Victor legnagyobb embere a XIX. századnak, hogy tulajdonkép ez az ő százada, még a francziák ajkán is egy kissé nagy mondás volna. Kozma más költeményeiben is találunk ily üres nagy szavakat, de aránylag keveset. *A szabadság napjában* azt mondja, hogy 1849-ben a magyarnak bukása azért volt dicső, mert kifáradt a diadalban; Lónyait korszakalkotó államférfiúnak nevezi, Halmiról így zeng:

Minden zugában ihletett szívének
Egy-egy teremő öserő lakott.

E mellett nincs mindig érzéke a jellemzetes iránt. Deákról alig tud többet mondani, minthogy éppen oly kevésbé kereste az az udvar, mint a nép kegyét. Somssich neki antik, római jellem, alkalmasint azért, legalább mi más okot nem tudunk, mert a római klasszikusok, különösen Horatius, kedves olvasmányai voltak.

A pathosz semmi esetre nem tartozik Kozma költeményeinek sajátosságai közé. Maga sem érzi magát jól az ódai hangulatban, s ha teheti, ódáiban is örömet pattant el egy-egy elmés ellentétet, vagy gúnyos epigrammot. Például *Üdv a munkának* című ódájában legjobb e két elmés végsor:

Érezze polgár s nemes itt,
Nem a vér, a verejték nemesít.

A *Szabadság szobra* címűben szintén. Két versszakon át fűz össze csinosan rhetorikai csinált virágokat, de legjobb benne a satirai fordulat:

Utáld a zsarnokot határtalan módon,
Akár koronázva ül a magas trónon,
Akár aljas, kába csöcseléknek vállán,
Utczai gaminból néptribunná vállván.

Akár zsoldos hadban van is az ereje
Akár a hazug toll becestelen fegyvere...
Tűrhetlen a zsarnok akármilyen fajta,
Rúgd fel akkor is, ha nincs hermelin rajta.

Még több példát idézhetnénk, hogy Kozma örömet szabadúl az óda nyűgeitől. De legjobb példák erre azok a költemények, amelyekben egészen átengedi magát jó kedvű elmésségének vagy komolyabb satirai hangulatának. Ezek legsikerültebbek az egész gyűjteményben s van köztök néhány valóban kiváló. A *Beust* című költemény egy pár elmés és találó vonással sokkal jobban jellemzi Beustot, mint Deákot a róla írt óda. Az *Új törvény* című, mely a népfölkelés tárgyában hozott törvény szentesítésekor íratott, könnyed elmésen panaszolja, hogy az embernek az élet minden szakában, a körülmények minden változása közt katonáskodnia kell:

Szerencse, hogy az ember
Néha pihenni tér,
Hogy végtére a sirban
A «hapták» véget ér.

Kossuth a megyéért. Martius idusa már komolyabb satirai hangulat sikerült szüleményei. Az elsőben finom ironiával van rajzolva az a lélekállapot, midőn az idő- és térbeli távolság megszépíti a tárgyakat; kegyeletes és gúnyos érzelem egymást érintve szolgálják az eszmét, s míg amaz folyvást a személyhez tapad, emez annál határozottabban fordul a tárgynak. A másodikban élesebb a hang, erősb a fölindulás. A költőben élénk a nagy eszmék és emlékek cultusa, de élénk a fölháborodás is a miatt, a hogy ezeket a nyegleség, képmutatás és szájaskodás ünneplik. Ez ellentéteteket találóan és fokozatosan emeli ki a költemény s gúnyán megérzik a

fájdalom. Még több ily nemű többé-kevésbé sikerült költeményeket találunk a gyűjteményben, s a mit eléggé nem dícsérhetni, a költő változatosságra törekszik, eszmében, formában, hangban s általában kerüli a durvaságot. Hogy néha erőlteti az elmésséget, gúnya el-tompúl, itt-ott a léhaságba is bele esik, az mind igen természetes egy oly költőnél, a kinek majd minden vasárnapra egy-egy költeményt kell megírnia. Vég kedvű elmésség, mely könnyen fordul epigrammi élbe, satirai érzék, mely hamar megtalálja személyek és tárgyak nevetséges oldalait s néha a humor határait is érinti, alkotják Kozma tehetségének lényegét. Ha idővel eszmékben gazdagodik, érzésben mélyül, ha egészben és több oldalról fogja fel az életet s megérleli gondolatjait, bizonyára jeles humorista vagy satiriró fejlődhetik belőle vagy mind kettő bizonyos összeolvadásban. A mit eddig, úgyszolva, zaklatva és rögtönözve írt, bizonyára kezdetnek elég, nem mindennapi tehetségről tanuskodik, mindenesetre szép remények záloga.

Azonban, úgy látszik, Kozma egészen Dóczi szavára esküszik, tehetsége e nyilatkozatait kevésre becsüli s a phantasia édes betegségébe akar esni. Ugyanis gyűjteménye végén elkülönözve nyomatja le *A domban* című költeményét a következő jegyzet kíséretében: «Míg e könyvbe összegyűjtött versek legnagyobb részt a napi események által nyújtott alkalmak szülöttei, az itt következő utolsót csak «a múzsámtól vettem én». E verset nem a lantos journalista írta, hanem csupán a dalnok, távol minden hirlapírói kötelességtől, mikor csak a «phantasia édes betegsége» ihlette. E verssel búcsúzom a nyájas olvasótól, mert ezzel szeretném azt mondani: viszontlátásra». Tehát a többit nem, csak ezt vette múzsájától a költő. Úgy látszik, a phantasia édes betegsége azzal kezdődik, hogy megzavarja az ember itéletét. E költeményre kevésbbé mosolygott a múzsa, mint a gyűjtemény sikerültebb darabjaira. Nem épen rossz költemény, de nem is valami jó. A költő a domba téved s áhítat szállja meg. Azonban nászmenet érkezik; egy gazdag öreg urat esketnek össze egy szegény ifjú leánynyal. Mindketten mosolyognak, mert jó vásárt csaptak. A költő árúházba képzei magát, az oltárképen nincs malaszt s a raktárak dohos lege csapja meg. Nem soká belép egy kisírt szemű, halvány szép leányka, az oltár elébe térdel s buzgón imádkozik a szent szűzhöz, hogy adjon neki erőt, hogy, ha száz kísértés csábja űzné is, maradhasson hű ahhoz, a kit szeret. S a költőnek újra Isten házaként tűnik föl a templom, a légben újra balzsam árad szét s az oltáron mosolyog a szűz anya. Itt is épen úgy

ellentétet rajzol a költő, mint más nemű költeményeiben, csak hogy nem epigrammi él kedvéért. A költemény kissé el van nyújtva és sikerültebb benne a házaspár gúnyos, mint az ártatlan lány érzelmes rajza, mely egy kissé mesterkéltné. Aztán az az ártatlan leány nem is épen oly ártatlan, mint a költő képzele. A ki a kísértés csábjai ellen kér segítséget Istentől, legalább gondolatban már ingadozott.

Dóczi Kozmát az élő magyar költők között legjobb verselőnek tartja. Bizonyára Kozma jól versel; de a ki ismeri az élő idős és ifjabb magyar költőket, hármát-négyet is megnevezhet, a kik egy vagy más tekintetben jobban verselnek Kozmánál. Dóczi Kozma rímeit mintaszerűeknek mondja; az igaz, hogy Kozmának jó rímei vannak, de bizony megakadnak köztök ilyenek is: *czammogva sirokba; föl felől; soha apostola; sem igen; tragédia hiba; kezembe életbe* stb. Nyelve csinos, fordulatosan könnyű és hangzatos, de valami különösebb plasztikaiság, árnyalati gazdagság, erő nem igen nyilatkozik benne s itt-ott nem ment némi hibáktól. Az *elválik a foga* analógiájára, ilyeneket merészel: *torkot nincs a ki vászt és alapod el vásik* (29., 66. l.); *könnyezett* mind a sok úr az esküvő *csányok felett* (27. l.): germanismus; egy jó *tagos* kozákba beleszeret: a *tagba szakadtat* nem pótolhatja a *tagos*; komoly harangok *fenséges danája* (30. l.): a fenséges dana nem illik össze, legkevésebbé ünnepi hangulatban stb. De ily, nem épen számos hibák nem csökkenthetik a méltánylatot, melyet Kozma nyelve és verselése megérdemel. Szívesen üdvözljük költeményei első gyűjteményét s végül három jó tanácsdal búcsúzzunk el tőle: ne keresse a phantasia édes betegségét, de átadva magát az élet több nemű és erősebb benyomásainak, keressen minél több tápot phantasiájának; ne írjon robotból verset, érlelje meg gondolatait; s gyűjteményeihez senkivel se irasson előszót.

—i.

Johann Reuchlin's Komödien. Ein Beitrag zur Geschichte des lateinischen Schuldrama von Hugo Holstein. Halle, 1888. 170 lap.

Ára 4 mk.

Reuchlin vígjátékainak ez új jeles kiadását örömmel kell fogadnunk, mert a belértéköknél fogva is, de különösen irodalomtörténeti jelentőségökért fontos és érdekes darabok már régóta nem jelentek meg nyomtatásban*) és csak nehezen voltak kaphatók. Holstein

*) A *Sergius* először 1504., utoljára 1520., a *Henno* először 1498.,

a vígjátékok keletkezésére, tárgyra és nyelvére vonatkozólag is sok értékes anyagot hordott össze és nemcsak az első kiadások, hanem a fönmaradt kéziratok alapján és kritikai módszerrel állapította meg a darabok szövegét.

Reuchlin (szül. 1455.) nagy pártfogójának s jóltevőjének, Eberhard, württembergi hercegnek halála (1496 febr. 24.) után, tartva ellenségeinek boszújától, Heidelbergbe menekült, hol Dalberg János, worms-i püspök és pfalzi fejedelem cancellárja, a humanisták jeles barátja, tárt karokkal fogadta. Reuchlin itt, a Celtes Konrád alapította tudós társaság («sodalitas literaria») székhelyén, sok jeles társat talált és anyagilag is csakhamar kedvező helyzetbe jutott: a választófejedelem kinevezte őt fiainak nevelőjévé, Dalberg pedig a püspöki könyvtár igazgatójává. A nagy tudós igen jól érezte magát e rokonszenves körben és régi egészséges humorja is csakhamar újra föléledt. Így egy kedélyes rajnai kirándulás alkalmával ékes jambusi hatosokban fejezte ki tréfás megbotránkozását Bunau Henriken, ki a Mosel folyón igen hevesen udvarolgatott a szép hajós leányoknak. A költemény megnyerte a víg társaság tetszését és Reuchlin kedvet kapott a humoros verselés folytatására. Hogy egyúttal a humanismus fiatal barátjainak is szolgálatot tegyen, a drámai alakra határozta el magát és megírta *Sergius vel Capitis caput* című vígjátékát, melylyel egyszersmind legnagyobb ellenségén, Holzinger Konrádon, az új württembergi herceg cancellárján is boszút akart állani. A *Prologus* végén első drámai kísérletének (primitive) nevezi e művét, de kijelenti, hogy többet is, és teljesebbeket (tudniillik öt fölvonásosokat) fog írni, ha ez első műve tetszést arat. Darabja csakugyan nagyon megtetszett a heidelbergi körnek, de Dalberg politikai és személyi tekintetéből, de mert féltette Reuchlin biztonságát is, nem engedhette meg a vígjáték előadását, sőt talán kinyomtatását sem, mert a darab csak a püspök halála (1503 július 23.) után jelent meg. Minthogy azonban a fiatal emberek színjátszó kedve nagyon föl volt keltve, Reuchlin rövid idő alatt második darabot írt, a *Scaenica progymnasmata* című vígjátékot, melyet hősétől rendesen «Henno» czímmel említenek, és mely 1497 január 31-dikén tényleg színre is került.

Celtes és Hutten a modern vígjáték megalapítójának nevezik Reuchlint, — a mennyiben nem egészen alaposan, mivel a humanis-

utoljára 1615. (illetőleg Gottsched *Nöthiger Vorrathjában* 1765.), a két darab együtt először 1519., utoljára 1544-ben jelentek meg.

ták már Reuchlin előtt is írtak Plautus és Terentius mintájára latin komédiákat: így Wimpfeling Jakab 1480-ban *Stylphó*-ját, Kerekmeister János münsteri rector 1485-ben *Codrus*-át, Locher Jakab 1497-ben *De Thurcis et Subdano* című tragédiáját s ugyanez évben Grünpeck József a latin nyelv begyakorlására készített két vígjátékát; — de a dolog lényegét tekintve, mégis méltán és helyesen, mert Reuchlin előzőinek «drámái» csak dialogizált elbeszélések vagy tanítások voltak, míg az ő darabjai, főleg a második, a színi költészet igaz, méltó termékei, melyeket sem a kortársaknak, sem a következő nemzedéknek drámái meg sem közelítenek, míg végre Macropedius György, a XVI. század legjelesebb drámaköltője, ki maga kijelenti, hogy Reuchlin példáján indult, túl nem szárnyalta mesterét. Nagyon sajnálatos is, hogy Reuchlin nem folytatta fényes sikerrel megkezdett munkásságát a drámai költészet terén. De a jeles tudós már 1499-ben elhagyta a víg Heidelberget és ezentúl eltérő viszonyok közt, egészen más téren érvényesítette sokoldalú hatalmas tehetségét.

Reuchlin vígjátékai közül az első darab, *Sergius*, túlságosan irányzatos s ennek következtében költői szempontból kezdetlegesebb és fogyatékosabb mint a minden tekintetben sikerültebb *Henno*. A *Sergius* vígjáték három fölvonásban. Cselekvénye igen egyszerű, de azért nem épen kerek. Heluo dőzsölő, semmittevő magasztalja élvezetes életét, midőn barátjai (Lixa, Salax és Aristophorus) egy idegennel föllépnek. Ez, Buttubatta a neve, titokzatos szavakkal kijelenti, hogy csudálatos valamit mutathatna nekik. A többiek a legnagyobb kíváncsisággal rohanják meg a vonakodó idegent a ritka csudáért s már is ütlegelésekbe megy át a nemes vetekedés, midőn Buttubatta végre köpenye alól egy бүdös és piszkos fejet vesz elő. Heluo és barátjai azt tanácsolják az idegennel, hogy tisztíttassa és mosassa meg és adja ki valami szent férfiú fejének, mire Buttubatta Aristophorussal és Salaxsal távozik, Heluo és Lixa pedig hátramaradnak, hogy hölcselkedjenek. A II. fölvonásban Lixa összetűz egy pharisæussal, kinek vádjaival szemben a költészetet magasztalva védelmezi. Heluo is megjelen és értesülvén a történetkről, követi a pharisæust, hogy az arcátlanul rágalmazót megfenyítse. A III. fölvonásban Buttubatta előmutatja a megtisztított fejet, melynek az a csodálatos tulajdonsága, hogy mindent megtesz, a mit az ember tőle kíván: fölmagasztal vagy lealacsonyít, gazdaggá tesz vagy szegénynyé, parancsokat vagy tilalmakat osztogat tetszése szerint, szóval, valóságos «főnek feje» tudniillik az ura urának (Holzinger, a fejedelmének ura). Heluo és társai nagy tisztelettel megcsókolják a

fejet és sürgetve kérdezik mostani birtokosától, hogy vajon kié volt életében. Buttubatta erre előadja, hogy a fej ura, Sergius, egész életében szemtelen fecsegő és haszontalan himpellér volt; hogy megszökött a kolostorból s a muhamedán vallásra tért át; hogy újra hatalomra jutva, előbbi hitsorosait a legnagyobb kegyetlenséggel üldözte; hogy mindig a dőzsölők barátja s a jámborok ellensége volt; hogy csak azokat kegyelte, kik saját példájára apáik hitét elárúlták. A jelenlevők most megundorodnak és megborzadnak az utálatos fejtől és elátkozzák azt. Az *Epiloqus* kifesti a darab eszméjét. A hol bölcsesség és erény vezénylik az emberek tetteit, ott megjelen a szerencse és áldás követ minden tettet; de a hol hitszegés és hamisság befészkeltek magokat, ott csak békétlenség és szerencsétlenség várható.

A *Sergius* irányzatát már a kortársak is rögtön fölismerték és Dalberg ezért, bár a darab neki nagyon megtetszett, ellenezte előadását, mely el is maradt. A vígjáték főczélja: Holzingernek pellen-gére állítása, és csak az kár, hogy a rendelkezésünkre álló forrásokból a satíra minden vágását vagy célzását nem érthetjük meg teljesen. Forrást, a tárgyra nézve, nem használt Reuchlin; a darab tehát teljesen eredeti és egyúttal az első, német talajban fakadt modern vígjáték.*) A darab cselekvénye csekély és szerkezete nem épen ügyes, hogy a II. fölvonás alig áll valami kapcsolatban az I. és III. fölvonás cselekvényével; de rendkívül gazdag szellemes ötletekben és ragyogó élczekben, a költészet lelkes védelme pedig valamint az élődsi szerzeteseknek és az ereklyékkel űzött arczátlan űzerkedésnek kigúnyolása történeti jelentőségűvé teszi a gyönyörű nyelven és remek versekben írt kis alkalmi darabot. E jelentőségét bizonyítja már az az egy tény is, hogy Emser János 1504-ben, tehát nyomban az első kiadás megjelenése után, az erfurti egyetemen igen látogatott előadásokat tartott a *Sergius*ról, melyeket, Emser nyilatkozata szerint, Luther is hallgatott. Utóbb sokszor olvasták a darabot az iskolákban, mely célra Simler György, a Melanchthon tanára és az első németországi görög nyelvtan (1512) szerzője, 1507-ben kizárólag nyelvtani magyarázatokkal kiadta. A reformatio férfiai persze nagyra becsülték a vígjátékot, mely a régi egyház némely kinövéseit bátran

*) Azért helyesen mondja Hutten Reuchlinról:

*Inter Germanos ad comica scripta poetas
Primum ausus retitas explicuisse manus.*

és élczesen megtámadja ; de szélesb körökben, a nem-tanúlt közönségnél, nem jutott a darab népszerűsége.

Annál ismeretesebb lett Reuchlin második drámai kísérlete *Scaenica progyymnasmata hoc est Ludicra praeexercitamenta* vagy *Henno*, a mint a főszemélytől röviden nevezni szokták. Az érdekes darab cselekvénye a következő: Henno paraszt elcsente nejének, Elsának keservesen megtakarított kincsét, nyolcz arany forintot, hogy egy új öltözetre posztót vegyen magának. Egyúttal ráveszi Elsát arra, hogy leányuk Abra, a posztókereskedőhöz, Danistához cselédül szegődjék, s meg akarja kísértetni, hogy a kereskedő neki hitelre adja a posztót. Mind a két ügyben ravasz szolgáját, Dromót, ki Abrát szereti, küldi Danistához. De Dromo megtudja, hogy ura a nyolcz aranyat lopta, és el van tökélve, nemcsak ezt a pénzt elcsajátítani, hanem a kereskedőtől is kicsalni ugyan a posztót, de ezt aztán nyomban másnak eladni. Most Elsa észreveszi, hogy pénze oda van és Greta, a szomszédasszony, kihez tanácsért folyamodik, egy astrologushoz utasítja, mire mindketten elmennek. A kar az emberek változó szerencséjéről elmélkedik: a gazdag féltse szerencsáját, de a szegény tekintsen remélve a jövőbe. A II. fölvonásban az astrologus büszkén magasztalja művészetét, mire Greta és Elsa előadására oly jellemző vonásokkal rajzolja a tolvajt, hogy Elsa akarva nem akarva ráismer a férjére. Ezalatt Dromo kicsalta a paraszttól a pénzt és a kereskedőtől a posztót, mire urával összeszólalkozik: Henno nem érti, hogy Danista a pénzt is meg a posztót is visszaadja, Dromo pedig tudatja urával, hogy a kereskedő azt állítja, hogy egyáltalán nem kapott pénzt. Elsa föllépésével elhallgatnak, hisz ennek nem szabad hallania a kérdéses összegekről és Dromo értesíti asszonyát, hogy Danista szívesen fogadja Abrát cselédnek. A kar a költészetet dicsőíti. A III. fölvonásban Henno és Dromo megjelennek a kereskedőnél és most kiderül, hogy a ravasz szolga megcsalta őket. Ez azonban játszása a megsértettet és törvény elé akarja vinni ügyét. A kar a tudatlanok vakságát panaszolja s újra dicsőíti a költészet hatalmát. A IV. fölvonásban Petrucius ügyvéd, kit Dromo a pör elintézése után fizetendő két aranyért védőjéül vett, azt tanácsolja az ügyes parasztnak, hogy a bíró minden kérdésére egyebet se feleljen mint *blát*. Most következik a rendkívül mulatságos törvényszéki jelenet. Dromót a bíró hülyének tartja s fölmenti. A kar minden czivódás kiegyenlítésére int, mert a perben csak csel és rágalom győzedelmeskednek, mennyivel helyesebb, éjjel-nappal csak Apollót szolgálni! Az V. fölvonásban Dromo megcsalta ügyvédjét,

kinek követelésére szintén csak *blével* felel. Elsa ezalatt félti Dromót, leánya vőlegényét és ráveszi urát, hogy mégis adják oda neki Abrát, ha az igazat megvallja. Dromo úgy tett, de egyuttal védelmezi eljáráását: Hennót megcsalta, mivel ő a pénzt lopta; Danistát, mivel uzsorás; az ügyvédet pedig, mivel csaló és sophista. Jutalmúl nőül kapja Abrát és hozományúl a nyolcz aranyat.

A *Henno* nagy haladást tüntet föl Reuchlin első darabjával szemben: a darab eleven kerek cselekvény, ügyes érdekfeszítő szerkezet és jellemzetes drámai nyelv által kitűnő vígjáték, mely igen sikerült történetet klasszikus alakban s mégis igazi népies szellemben dolgoz föl. A darab sokkal nagyobb tetszéssel találkozott mindenfelé, mint *Sergius*: sok előadást ért, az iskolákban sokáig olvasták (főleg Spiegel Jakab magyarázatos kiadásában, 1512) és ismételve dolgozták át német nyelven. Nagyon emelte a darab hatását, hogy mulattató tartalma mellett komoly iránya is van, mert erélyesen irányúl az asztrologusok csalásai és a jogászok kapzsisága ellen.

A *Henno* forrására már Melanchton utalt, ki a darabot *fabula gallican*nak nevezte és tény, hogy tárgya, legalább némely lényegesebb momentumban, azonos a *Maître Pathelin* cz. francia farceszal, mely a XV. század utolsó harmadából való s eshetőleg Blanchet Péter (szül. 1459-ben Poitiersben) 1519 körül elhalt ügyvédnek és vígjátékirónak a műve. Ez utóbbi azonban nem bizonyos; sőt, ha az első kiadás, mint állítják, csakugyan 1474-ben jelent meg, még nem is lehetséges. A francia farce rendkívül népszerű volt és csak a XVI. században húsz kiadást ért. *)

Maître Pathelin és *Henno* sokban hasonlítanak egymáshoz, de az eltérések is jelentékenyek. A francia darabban nem Henno vagy Dromo a hős, hanem Pathelin, a furfangos ügyvéd. Ez hitlere vesz posztót, s midőn Joceaume, a kereskedő eljön a pénzért, betegnek tetteteti magát, sőt, midőn a kereskedő másodízben fölkeresi, deliriumot színlel s mindenféle nyelven beszél össze-vissza. A kereskedő tehát haza megy, hol pásztorát találja, kitől megtudja, hogy nyájában új kára esett. Joceaume (mint kiderül, méltán) lopással vádolja a pásztorát s a törvénnyel fenyegeti, mire ez Pathelint kéri föl védőjéül, ki neki azt tanácsolja, hogy a bíróság előtt egyebet se mondjon mint *beet*. A tárgyalásnál a kereskedő előadja panaszát, mire egyszerre fölismeri Pathelint és pénzét vagy posztóját követeli tőle, de elveszti a pört, mert a bíró őt bolondnak, pásztorát pedig

*) Legjobban kiadta Lacroix Pál. Páris, 1876.

hülyének tartja. Végül a pásztor az ügyvédet is rászedi, mert ennek is csak *beet* mond. Világos, hogy Reuchlin ismerte a francia darabot,*) de a *Hennot* azért még sem lehet a *Maitre Pathelin* egyszerű utánzásának tekinteni. Reuchlin valószínűen nem olvasta, csak látta a francia bohózatot, midőn (1480—81) Poitiersben jogot tanult. Franciaországban a farce igen népszerű maradt és sokszor dolgozták át. Bruyes 1700-ban vígjátékká alakította át és szerelmi epizóddal (az ügyvéd leánya és a kereskedő fia szeretik egymást) bővítette a cselekvényt.***) Ez átdolgozás került színre 1706-ban a Théâtre Françaisban és németül 1767 május 11. Hamburgban. Ez utóbbi előadásról ír Lessing dramaturgiájában (Hempel VII, 119) s megemléskszik az eredeti régi darabról is.

A francia farce forrása valószínűen egy elveszett *commedia dell' arte*, melyről Goldoni (*Mémoires* 1787, II, 192.) is megemlékszik. A főalakokban nem is nehéz a régi olasz vígjáték típusaira ráismerni: Pantalónra (a velencei kereskedőre), a bolognai jogtudósra és Brighellára (a ravasz bergamói inasra), melyek ismét a régi római vígjátékból származnak. A ravasz ügyvédnek és még ravaszabb parasztnak mulattató csínjét különben más XV. századi olasz írók is ismerik.

Reuchlin darabja tehát nem tekinthető egészen eredetinek, sőt azt sem tagadhatni, hogy a francia farce cselekvénye egységesebb és kerekesebb, hangja elevenebb, komikuma hatásosabb. De azért a *Henno* mégis kiváló alkotás, mely nyelvének és stíljének választékoságával és satirikus irányának többoldalúságával és erejével jóval felülmúlja az igénytelenebb francia bohózatot. Németországban Reuchlin vígjátékát a humanista körök és az iskolák igen nagyra becsülték; de nem sokkal megjelenése után a nagy közönség is élvezhette: a fáradhatatlan Hans Sachs 1531 január 9. fejezte be *Henno* című vígjátékát, Reuchlin latin komédiájának igen sikerült német átdolgozását.***) Tizenöt évre rá (1546) Betz János dolgozta

*) Ezt tagadja J. Parmentier, *Revue critique* 1884. II; 144 — Talán Reuchlin darabjának hatása alatt fordította Connibert Sándor a francia vígjátékot latinra: *Pathelin, comoedia nova, quae Veterator inscribitus*, Páris. 1512, második kiadása 1543.

**) Ez átdolgozást magyarra fordította Theiss Gyula, *Lőcsei Album* 1882, 131—160. l.

***) A varga-költő tehát tudott latinul, bár ő maga igen szerényen nyilatkozik latin tudományáról. — A kardalokat elhagyta Sachs és más, csattanósabb befejezést adott a darabnak: nála Dromo és Abra eljegye-

át Reuchlin darabját, de nem oly sikerrel, mint nürnbergi előzője, s már a következő évben (1547) Wagner Gergely, ki két német elődjét fölhasználta, és 1558-ban Klyber Jakab. De a darab legérdekesebb átdolgozása az úgynevezett luzani újévi vígjáték: *Az okos szolga*,*) melyet régebben a XV. század végére vagy a XVI-diknak elejére tettek, mely azonban valószínűen 1560-ból való. E mulatságos darab a Reuchlin vígjátékának legóriásibb és legsikererültebb átdolgozása, sok lényeges és ügyes módosítással; így például az astrologus helyét egy cigány foglalja el, az elrejtett pénzt a szolga találja meg, a törvényszéki jelenet terjedelmesen és hatásos komikummal van földolgozva stb. Már nem átdolgozás, hanem a mese egy részének egészen önálló földolgozása Weise Keresztély vígjátéka: *A megcsalt család* (1690), mely a Reuchlin darabjából csupán a pénz elrejtését és ellopását veszi át s egy új cselekvény alapjává teszi, de sem az ügyvéd szerepe, sem a törvényszéki tárgyalást nem használja föl. Csak mellesleg említém még, hogy a Reuchlin darabjának cselekvénye a korabeli elbeszélő gyűjteményekbe is átment.

Reuchlin darabjainak, főleg a *Hennonak*, jelentősége abban van, hogy voltaképp ezekkel kezdődik a renaissance hatása a német drámára. A Plantus és Terentiusból eszközölt kezdetleges fordítások***) sokkal idegenszerűbbek voltak, semhogy szélesb körökben befolyásolhatták volna a színi költészetet. Ellenben Reuchlin darabjai német jelleműek voltak és csak le kellett őket fordítani a nép nyelvére, hogy a nemzeti költészet termékeinek tűnjenek föl. Innen van, hogy a XVI. századi gazdag latin és német drámai irodalom számos termékén, de általános jellegén is félreismerhetetlen a Reuchlin hatása. Alakot, szerkezetet, jellemzést, drámai nyelvet tőle tanultak a németek. Most az ókori szókat is sokban kezdték ismerni, megérteni és utánozni.

HEINRICH GUSZTÁV.

Walras: Theorie de la monnaie. Lausanne 1886.

Walras a nemzetgazdasági írók előtt mint egyik legszívósabb, de egyúttal legképzettebb képviselője a matematikai iránynak

zését nyomban követi a lakodalom, melyen egy hegedős játékára vígan megindul a táncz.

*) Kiadta Adalb. v. Keller, *Fastnachtspiele*, 107. sz., 820—850. l.

***) Az elsők 1486-ban, 1499-ben és 1511-ben jelentek meg.

ismeretes. E könyvében is sűrűn használja a matematika képleteit, a geometria vonalait és rajzait, és örömmel konstatálja a nagy haladást, melyet ez irány az utolsó években tett. A könyv e részéről ezúttal hallgatunk, talán más alkalommal bővebben szólhatunk ez irány jogosultságáról. Azonban van e könyvnek oly része is, mely tagabb körökben érdeket kelthet és mely mindenesetre megérdemli, hogy róla a szakemberek és politikusok tudomást vegyenek. Értem azon javaslatokat, melyeket Walras a mostani pénzzavarok megszüntetésére tesz. Régebben az aranyvaluta híve volt; az utolsó évek tapasztalatai azonban azon meggyőződést érleltek benne, hogy az aranyvaluta általános behozatala roppant nagy rázkódtatásokat idézne elő a világ gazdaságban. Azonban meggyőződött a történelem és a statisztika tanulságai alapján arról is, hogy a bimetallismus sem képes biztosítékot nyújtani a jelenlegi zavarok megszüntetése iránt. Kimutatja a bimetallismus híveinek alaptalan vérmességét, különösen Cernuschi álláspontjának gyengeségét, mely inkább fanatismusra, mint logikára vezetendő vissza. Nagyon veszedelmesnek tart minden elhamarkodott lépést, mivel a bimetallismus könnyen átesaphatna ezüstvalutává és ezzel ismét a jelenlegi alacsony árállás helyébe oly árszökkenés következne be, mely új szenvedéseket idézne föl. Mind-ezen bajokat kikerülné a következő javaslat: Valódi pénz a mai viszonyok között Walras szerint csak az arany lehet. A frank-rendszerben tehát a frank megfelelne $\frac{5}{15.5} = \frac{10}{31}$ kilencztized finomságú aranynak. Az ezüst csak billon lehet és ebbeli szerepe kétféle: először veretnének $\frac{1}{2}$, 1 és 2 frankos darabok, melyek mint váltópénz szerepelnének kisebb fizetések kiegyenlítésére (billon divisionnaire). Eddig terjed Walras javaslata s nem igen tartalmaz újat, hanem megfelel annak, mi tényleg az aranyvalutás államokban létezik. A második szerepe az ezüstnek — és ez új Walras javaslatában — hogy mint szabályozó váltópénz is szerepeljen («billon regulateur»). Ezen célból veretnének 5 frankos ezüst darabok $\frac{9}{10}$ finomsággal. A forgalom viszonyaihoz képest e szabályozó ezüst pénz mennyisége szaporítandó vagy leszállítandó: az első esetben a pénzrendszer közeledik a bimetallimushoz, a másik esetben az aranyvalutához. A pénz értékének állandósága csak a négy rendszer — ezüst monometallismus, bimetallismus, szabályozó billon-rendszer, aranymonometallismus — váltakozó alkalmazásával érhető el. Ez felel meg ma a dolog természetének, míg a szívós ragaszkodás bármely rendszerhez nagy bajokat szül. Azonban nem csekélyebb baj a ma mutatkozó tétlenség és

határozatlanság, melynek mielőbb véget kell vetni. Egy átmeneti helyzetet kell teremteni, mely nem teszi lehetetlenné, hogy később a viszonyok változtatásával jobbra vagy balra menjünk.

Ez röviden Walras javaslata, melynek velejét higgadt és világos előadásából könnyen kihüvelykezhethet. Nem hizeleg magának azzal, hogy a nehéz problémát megoldotta volna és távol tartja magát az aranyvaluta épügy, mint különösen a bimetallismus egyes harczosainak kellemetlen elbizakodottságától. Minthogy javaslatával nem is vállalkozik arra, hogy örök időkre teremtsen meg a legtökéletesebb pénzrendszert, hanem szerényen csak egy kedvezőbb átmeneti állapotot akar teremteni, álláspontjától a gyakorlatiság és aktualitás jellegét nem is tagadhatja meg. Azonban a pénzforgalom roppant kényes természetét épen az mutatja, hogy még e csekély vívmány biztosítása oly nehézségekbe ütközik, hogy e javaslatok keresztülviteléhez igen kevés reményt fűzünk. E javaslat nemcsak nemzetközi szerződést tesz szükségessé, mint a bimetallismus, hanem minden egyes esetben, valahányszor a szabályozó billon mennyisége szaporítandó vagy csökkentendő volna, az összes államok érintkezését és összhangzó fölfogását teszi föl. De e politikai nehézséget nem tekintve, kétségtelenül igen nagy és nehéz föladat volna helyesen megállapítani, vajon mikor és milyen mennyiségben volna a szabályozó billon visszavonandó vagy kibocsátandó? Walras is ismeri e nehézségeket, de legyőzhetőeknek tartja. Mi sem tartjuk általában lehetetlennek, de nézetünk szerint *ma* majdnem annak kell tekinteni. Hogy a nemzetközi akadályokról ne is szóljunk, a melyek pedig tudvalevőleg igen nagyok, hiszen még egy ártatlan kiállításon való részvételtől is távol tartja az egyes államokat a folytonos politikai surlódás. Nézzük csak a nemzetgazdasági előfeltételeket. Milyen nehéz a forgalom jelenségeinek megítélése, azt abból látjuk, hogy egy évtized munkájával sem képes a tudomány az iránt határozott és minden oldalról elfogadható feleletet adni, vajon a jelenlegi nagy árdepressio áll-e a nemes érczek nagyobb mérvű forgalmával összefüggésben vagy sem? Hiszen számos tudós e befolyást tagadja és tudjuk, hogy előbbi korszakokra vonatkozó igen alapos kutatások a nagyobb mennyiségű nemes ércznek azelőtt tulajdonított befolyást jelentékenyen leszállítják. Már most e szomorú tapasztalattal szemben, ki bízik abban, hogy a jelenben vagy a jövőben könnyű lesz az iránt kész meggyőződést keltetni, hogy a forgalomban lévő pénzmennyiség sok vagy kevés, tehát a szabályozó billon visszavonandó vagy kibocsátandó-e?

A többi pontokról és nehézségekről nem is szólunk. Ismételjük, igen érdekes kísérletnek tartjuk Walras javaslatát, de keresztül-vihetősége iránt nem táplálunk nagy reményeket. *F. B.*

Goethe und Carlyle's Briefwechsel. Berlin, W. Hertz. 1887. XII. 254 lap.

E könyv egy angol mű átdolgozása (*Correspondence between Goethe and Carlyle*. Edited by Charles Eliot Norton. 1887), melyhez szép bevezetést írt Oldenberg H. Magában foglalja a két nagy férfiú összes egymással váltott leveleit, szám szerint 41-et, melyek közül az első Carlyleé és 1824-ből való, az utolsó Goetheé 1831-ből. Carlyle angol levelei német fordításban és angol eredetiben vannak közölve. A könyvben találjuk ezenkívül Eckermann két levelét Carlylehez és Carlyle egy levelét Eckermannhoz. A levelezés befejeződik tizenöt angolnak, (köztük Carlylen kívül Walter Scott és veje Lockhart, Wordsworth és Southey költők) Goethehez intézett, ismeretes üdvözlétével.

Carlyle 1840-től zárt csomagban őrizte Goethétől kapott leveleit. A csomag Cromwell történetét tárgyzó papírok közé került, elhányódott, azt hitték már, hogy elveszett; csak Carlyle halála után találták meg. Carlylenek Goethehez intézett levelei a weimári Goethe-archivumban őriztetnek.

Van-e e leveleknek valami érdekők, érdemesek voltak-e arra, hogy megjelenjenek nyomtatásban?

Bizonyos rejtély volt mindig a Carlyle Goethe-cultusa. A nagy skót puritán csodálója, leghőbb tisztelője a nagy pogány németnek! Sainte-Beuve, Taine, Arnold, Scherer — mind különösnek találják e hódolatot, Scherer épen nevetségesnek. Bizonyos, hogy nagyon eltérő természet a két nagy ember. Képzelnünk is bajos nagyobb eltérést. Carlyle az egyéni heroismus imádója, képromboló puritán, jósló, buzdító avagy átkozódó látnok, «ki zabolátlan szökésekkel ugrik az eszmék egyik mezejéről a másikra; ki összezavar minden stílust, összekever minden formát». Goethe universalis genie, ki mindent ért és mindent magába hasonít olympusi nyugalommal, kinek följel a mérséklet; minden műformát szigorúan megkíván tartani, politikailag indifferens; «derült homlokkal és forró kezekkel» rajzolja alakjait; szép, nemes, szenvtelen, boldog ember.

Mely titkos rokonszenv egyesíthette e két különböző természetet? Mit adhatott a «*German Master*» Carlylenek? A Goethe rokonszenve érthető. Az agg költő minden szellemi mozgalmat élénk figyelemmel és részvéttel kísért. Carlylenek, ki *Wilhelm Meister*-ét lefordította és Schiller életrajzát megírta — föl kellett tűnnie előtte. Nagy reményeket kötött a fiatal skóthoz, ki dicsősége egyik hírnökének szegődött. A Norton közölte levelek már most teljesen érthetővé teszik Carlyle rajongását. Goethe a genialis fiatal ember előtt élete egy válságában fölfedte az élet és a művészet célját és megmentette őt, szavával és példájával az életuntságtól és a kételkedéstől. A nagy német költő megtanította fiatal barátját arra, hogy: az ember tevékenységre született, nem élvezetre. Boldogságot csak tehetségeinknek munkálkodás útján való tettlegessítése által érhetünk el. Ragadjuk meg mindenkoron a jelen percet és dolgozzunk teljes erőnkéből, tiszta öntudattal. Dolgozzatok és teremtsetek! Minden munka szent, a szellemi úgy, mint a kézi, mert mindenik békét szerez az emberi kebelnek.

Goethe e tanai valóságos convertitává tették Carlylet, ki megtanulta a nagy némettől az önnevelés nehéz munkáját, megtanult tőle erősen akarni és kitartóan dolgozni.

Tolle, lege! mondjuk az olvasónak. Tolle, lege! Az érzéki élvezetek örült hangzavarában egy valóban emberies szózat. Boldog, ki megérti, boldogabb, ki követi.

iy.

HOGYAN LETT A VILÁG?

I.

In nova fert animus mutatas dicere formas
Corpora. Di, coeptis (nam vos mutastis et illas),
Adspirate meis: primaque ab origine mundi
Ad mea, perpetuum, deducite tempora carmen.

Ovidius.

Az emberiség kiváló szellemei a legrégibb kortól kezdve a mai napig azon nagy rejtély magyarázatán fáradoztak: «hogyan lett a világ?» és habár az emberi ész e rejtélyt soha azal a szabatossággal megoldani nem fogja, mint például egy matematikai föladványt; azért még is mindinkább fog közeledni a valósághoz, minél inkább fejlődtek a természettudományok, főleg a csillagászat, a természettan, a vegytan, a geologia és ezzel a többi természettudományok; minél inkább tanultuk megismerni a természetben működő erőket és azoknak összeköttetését a természetben előforduló égi tűneményekkel.

A különféle népeknek már a legrégibb korban megvolt a magok cosmogoniája, melyet vagy magok a népek nagy szellemei alkottak, vagy más népektől átvéve, a magok fölfogásához, művelődési fokához, magának a népnek szelleméhez alkalmaztak. Így támadtak az indiai, a chinai, az egyiptomi cosmogoniák, melyek azután az ókor ifjabb népeire átszállottak.

A legrégibb cosmogonia, mely ránk átszállott, Mózes cosmogoniája volt. De nagyon csalatkoznánk, ha azt hinnők, hogy az a cosmogonia, melyet Mózes népének írt, eredeti és az ő fejéből származott volna. Jól tudjuk, hogy ő Egyiptomban és pedig az egyptomi papok között és általok volt nevelve, és hogy tőlök vette át eszméit, melyeket ő az öt könyvében letett.

De e cosmogonia is, melyet Mózes népének írt, népe föl-

fogásához és művelődési fokához volt alkalmazva. A zsidó nép pedig akkor igen tudatlan, műveletlen, és mint azt Mózes maga mondja, romlott, erkölcstelen, szellemileg és testileg elnyomóritva volt. És azért körül is vezette Arábia sivatagaiban negyven esztendeig, hogy az Egyiptomból kivezetett nemzedék elhaljon, és új, általa nevelt, nemzedék kerüljön Kánaán, az ígért földjére.

Annak a népnek, és fölfogásához képest, írta Mózes cosmogoniáját, egy cosmogoniát, mely az emberiség gyermekkorához illett, azon korhoz, melyben a természettudományok, a csillagászat, a physika, a vegytan stb. még nem is bölcsőjökben ringatóztak, de a midőn még csak születve sem voltak.

A görögök, a kik egy igen szellemes, gazdag phantasiával bíró, művelt és aesthetikus nép volt, cosmogoniáját sok szép és magában eredeti költeményekkel és regényekkel ékesítette ki, melynek kevés hasonlatossága van a zsidók, illetőleg Mózes cosmogoniájával. Még más, és ezektől végképen eltérő volt a németeknek, általában az éjszaki népeknek cosmogoniája, mely szintűgy mint a görögöké, egyiptomiaké, indiaiaké, mythológiájokkal, mely egyszersmind vallásuk is volt, állott szoros kapcsolatban.

A keresztyén emberiség az ó-szövetség elfogadásával elfogadta Mózes cosmogoniáját is, és annak tanaiba bele nyugodott addig, míg az astronomia és a többi természettudományok fejlődése más nézeteket ébresztettek az emberiség tudósabb és műveltebb osztályaiban.

Főleg, miután bebizonyult és axioma gyanánt állított föl, hogy földünk nem a világ középpontja, mely körül a nap és az égnek minden csillagai forognak, hanem hogy ellenkezőleg, földünk a világnak igen is picinyke részecskéjét teszi, mely a többi bolygókkal a nap körül kering; miután bebizonyult, hogy az égnek csillagai ugyan annyi világtestek, mint a nap, melyek szintén saját fényökkel ragyognak és meleget árasztanak magok körül mint a nap; miután nemcsak földünk pályája a nap körül, hanem a többi bolygók pályája is holdjaikkal meghatározottatott és bebizonyult, hogy a nap is mozog, és pedig nemcsak tengelye körül, hanem saját pályáján más, sokkal nagyobb nap körül; és miután végre bebizonyult az is, hogy a többi az égen ragyogó úgynevezett «álló csillagok» mind épen úgy mozognak, mint földünk vagy

a nap, és pedig először tengelyök körül, másodszor pedig pályáikon más középtest körül; igen természetes, hogy azon nézeteknek is tetemesen meg kellett változniok, melyek az emberiségben addig a világról és annak képzetetéséről uralkodtak, és összhangzásba hozatniok a természettudományok újabb vívmányaival, a csillagászat nagyszerű fölfedezéseivel és mindazon új eszmékkal, melyeket a tudományok fejlődése az emberek érettebb szellemében keltett. Hozzá jött végre még Bunsen és Kirchhof, az újabb kor legfontosabb fölfedezése, a spectrál-analýsis, mely minden kétségen kívül bebizonyította azt, hogy nemcsak a nap, hanem az égnek többi csillagai is, akár mennyire távolra essenek is azok, sőt a ködfoltok is, melyeket egészen más, és a mienktől véghetetlen távolra eső, világrendszer műhelyének tartunk, ugyanazon anyagok, ugyanazon testi elemekből állanak mint földünk, hogy tehát mindnyájan, a föld, a többi bolygók, a nap és a határtalan számú, az égen ragyogó csillagok egy forrásból származnak, hogy tehát egy közös anyának gyermekei: és megadattak mindazon tényezők, melyekből egy, a természettudományok jelen állásának megfelelő cosmogoniát származtatni lehetett.

Minthogy tehát a világtesteknek a száma a határtalanba állapítottatott meg, melyeknek a határtalansága a mindenségnek véghetetlenségével összeesik: tisztúltak az eszmék a világról, a mindenségről, a világ alakulásáról és az egyes világtestek képzetetéséről.

*

*

*

A világ véghetetlen és azért nem is lehet se kezdete, se vége. De épen azért a világ nem is teremtetett, az öröktől fogva van és örökké tart.

Egészen másképen áll azonban a dolog, hogy ha az egyes világtesteket, az egyes világrendszereket, a milyen például a mi naprendszerünk, vesszük tekintetbe. Ezeknek igenis valamenyinyinek kezdetök volt és azért végöknek is kell lennie.

Valamint a földünknek volt kezdete, és az æonok során azzá képződött és fejlődött a milyennek most látjuk; úgy kell, hogy vége is legyen; és épen úgy van az a többi bolygókkal is, sőt magával a nappal és valamennyi égi testtel. Az alma, mely ez évben a fán termett, elenyészik, de azért képződik eszten-

dőre hasonló anyagból egy másik alma, és úgy megyen az a véghetetlenig. Az anyag, melyből az alma állott, nem vész el, csak változtatja alakját, átmegy az emberi testbe, mely vele táplálkozik, vagy fölhasználtatik más gyümölcsfaj képeztetésére. Úgy van az az emberrel is. Az ember is mint egyén elenyészik, de azért az anyag, melyből áll, nem vész el, hanem fölhasználtatik különféle növények táplálkozására, melyek megint különféle állatok vagy emberek táplálkozására szolgálnak.

Úgy van az az égi testekkel is. Keletkeznek, tartanak egy ideig, mint ilyenek, de végre elenyésznek azok is, legyenek azok bármily nagyok, vagy tartottak legyen sok billio vagy trillió évig. Elenyésznek, hogy ismét más égi testeknek szolgáltatassák képeztetésökre az anyagot.

A világban tehát mindenben folytonos körjárat uralkodik. Örökké való csak az anyag, mely azonban folyvást változtatja alakját. Mert semmiféle anyag nem változhatatlan, hanem mindennek rendeltetése az, hogy alakját folyvást változtassa.

A világ tehát egészben vége nem lett, hanem öröktől való, és azért nem szűnik meg lenni soha, hanem tart örökké. Lesznek csak az egyes égi testek, épen úgy mint lesz a hangya vagy a búzaszem, és elenyésznek mint ezek, midőn korukat elérték, hogy más égi testeknek képeztetésére szolgáltassák az anyagot.

Hogy történik az égi testeknek ez átváltoztatása, miként enyésznek el az égi testek, és hogyan és micsoda törvények szerint képeztetnek újak? ennek magyarázata és megfejtése a jelen lapok főladata.

II.

A KANT ÉS LAPLACE-FÉLE ELMÉLET.

Ante mare et tellus, et quod tegit omnia coelum,
Unus erat toto naturæ vultus in orbe,
Quem dixere Chaos; rudis indigestaque moles;
Nec quidquam nisi pondus iners; congestaque eodem
Non bene junctarum discordia semina rerum.

Ovidius.

A földnek bizonyos tulajdonságai vannak, melyek arra engednek következtetni, hogy a föld számtalan változásokon ment keresztül, hogy az valamikor fehér, izzó, olvasztott gömb

volt, mely csak lassanként hűlt le, szilárd kérget kapván, mely mindinkább megvastagodott, míg végre azon állapotba ment át, melyben azt most látjuk. Ezt pedig következtetni lehet és kell, következő, a földön észlelhető tünetényekből.

Először: a csillagászok és mérnökök azt találták, hogy a föld nem tökéletes gömb, hanem hogy az a két sarkon el van lapítva, míg ellenben az egyenlítő körül ki van domborodva; hogy tehát az átmérője az egyik sarktól a másikig több mérfölddel rövidebb, mint átmérője az egyenlítőnek egyik pontjától a föld középpontján keresztül az egyenlítőnek átellenes másik pontjáig. Míg tudniillik a földnek átmérője egyik sarkától a másikig, tehát tengelye 1713 geographiai mérföldet mutat, addig a föld átmérője az egyenlítő egyik pontjától a másikig 1719 mérföldet tesz ki. A különbség tehát hat geographiai mérföld, azaz annyiival hosszabb az egyenlítői átmérő, mint a sarki átmérője a földnek.

Ez ellapulása a földnek a sarkokon, egyedül tengelye körüli mozgásának lehet a következménye. Mert általános törvény az, és a centrifugal törvénynek hatásából szükségképen következik, hogy ha valamelyik golyó, mely puha, pépes anyagból van alkotva, tengelye körül forog, az anyag épen e centrifugal erő következtében a golyó æquatora (egyenlítője) körül fölhalmozódik, míg ellenben a forgási tengely sarkaitól az egyenlítő felé elhúzódik, vagyis a golyó sarkainál ellapul, ellenben egyenlítője körül földomborodik. Így kapta a földgolyó ez alakot, melynél fogva a tengely sarkainál el van lapítva, míg az egyenlítő körül ki van domborodva. Ez ellapulás a sarkoknál és kidomborodás az egyenlítő körül annál nagyobb mértékben fog történni, minél sebesebb a golyó mozgása tengelye körül, és minél puhább, képlékenyebb az anyag, melyből a golyó áll; sőt a golyó forgása sebességének bizonyos fokánál gömbölyűségének alakját egészen elvesztheti és lencsealakot vehet föl.

Ez azonban csak oly golyóval történhetik, mely puha, az az képlékeny anyagból, például pépes anyagból áll. Egy oly golyóval, mely egészen szilárd anyagból van alkotva, például fából vagy kőből, ez nem történhetik, akármily sebesen mozogjon is az tengelye körül, mert itt az egyes részecskének az összetartása oly nagy, hogy azt a centrifugal erő legyőzni nem bírja.

Ez ellapulást a két sarkon a csillagászok nemcsak a mi földünkön észlelték, hanem más bolygókon is, és pedig annál nagyobb mértékben, minél sebesebben mozognak azok tengelyök körül. Így látható ez ellapulás sokkal nagyobb mértékben mint földünkön, a Jupiter bolygón, minthogy az, ellenére rengeteg nagyságának, mely földünk nagyságát 1390-szer fölülmúlja, mégis tengelye körüli forgását kilencz óra, 55 percz és 26 másodpercz alatt fejezi be. Ebből az következett, hogy a Jupiter ellapulása két sarkán átmérőjének egy tizenheted részét képezi, míg a földnél csak egy háromezredét.

Minthogy tehát a föld két sarkánál csakugyan el van lapúlva, egyenlítője körül pedig kidomborodva; ez arra mutat, hogy a földnek valamikor folyó vagy legalább pépes állapotban kellett lenni, hogy tengelye körüli forgása következtében ez alakot fölvehette.

Másodszor: hogy a föld valamikor csakugyan olvasztott, izzó tömeg volt, bizonyítja azon körülmény, hogy a földnek saját melege azon arányban növekszik, mely arányban mi a föld belsejébe hatolunk. Ezt mutatják a bányák, melyeknek annál nagyobb hőmérsékek van, minél mélyebbek, úgy hogy gyakran a magas hőmérsék, melylyel bírnak, a munkásoknak nagy terhekre szolgál. De bizonyítják ugyan azt az artoisi kutak és a természetes meleg források, melyeknek a vize annál melegebb, minél nagyobb mélységből fakad ki; bizonyítják végre a tűzokádó hegyek, melyek izzó és olvasztott anyagokat vetnek ki a föld nagy mélységéből.

A tapasztalás és számos kísérletek, melyek e czélból a föld minden szelességeiben történtek, bizonyították, hogy a földnek hőmérséke minden harminczkét méterrel, mivel mélyebben lehatolunk, körülbelül egy celsiusi fokkal növekszik; és így könnyen lehet kiszámítani, hogy valamely meleg forrásnak a vize mily mélységből fakad ki; sőt ki van számítva, hogy földünk szilárd kérge csak néhány mérföldnyire terjed lefelé a föld mélyébe, és hogy azon túl minden a föld kérge alatt fehér izzó és olvasztott állapotban van; hogy tehát a földnek szilárd része átmérőjéhez képest csak egy igen vékony kérget alkot. A számítások, melyek e tekintetben történtek, azt bizonyítják, hogy a föld szilárd kérge legfőbb hat mérföldnyire terjed, tehát minthogy a föld átmérője 1719 geographiai mérföldnyi hosszú, a föld kérge az egész

átmérőjének csak 286·5 részét teszi, tehát radiusának 143·25 részét.

Harmadszor: bizonyítja továbbá azon körülmény, hogy azon hegyek, melyek a föld mélyéből annak fölületére es azon túl gyakran igen nagy magasságra emelkedtek, a hová a granit-, a porphyr-, a trachyt-, bazalt-, rhiolit-hegyek tartoznak mind jegeczes tömegekből állanak, mi arra mutat, hogy ezek is mint olvasztott tömegek emelkedtek ki a föld mélyéből és csak lassú kihülésök alkalmával mentek át jegeczes állapotha.

Negyedszer: bizonyítják azt azon észlelések, melyeket a csillagászok az ég boltozatán számtalan égi testeken tettek és melyeket minden ember mindennap tehet.

Látjuk tudniillik, hogy a nap fehér izzó anyagból áll, mely fehér izzó légkörrel van köryezve, meleget és világosságot szórván; látjuk ugyanazt azon számtalan csillagokon, melyek az éjjeli eget díszítik, és melyek mint a nap, hasonlóképen fehér izzó anyagból állanak.

Mindezen körülmények tehát kétségtelenül bizonyítják azt, hogy a föld valamikor fehér izzó, olvasztott anyagból állott, mely szintén izzó légkörrel volt köryezve, valamint mi ezt jelenleg a napon látjuk, mire bennünket a színképészet (spectralanalysis) tanított, és hogy e kihűlt fölületet, e mintegy hat mérföldnyire terjedő vastag kérget a föld csak véghetetlen hosszú idő folytán (melyeknek hosszát mi számokban alig bírjuk kifejezni), lassú kihülés következtében kapta.

A főkérdés tehát az, hogy honnét származott azon magas hőfok, melylyel a föld hajdankorban bírt, honnét azon véghetetlen magas hőfok, melylyel a nap és az égen tündöklő csillagok sok billió és trillió évek óta még mai napon is bírnak?

Ennek kielégítő magyarázatát szolgáltatja a Kant- és Laplace-féle elmélet.

III.

E két nagy tudós, az emberiség dísze és dicsősége, az egyik francia, a másik német, különböző úton jött ugyanazon eredményre. Az egyik, Laplace, matematikai úton, a másik, Kant, a híres königsbergi philosophus, pusztá combinatio és kiváló észlelési tehetségénél fogva.

Ez elmélet szerint a véghetetlen világűr ki volt töltve mindazon égi testek anyagával, melyek a mindenséget alkotják, és melynek csak igen kis részeeskéjét teszi a csillagos ég, melyet mi látunk. — De mind ez égi testeknek az anyaga föl volt oszolva véghetetlen finom gázra. Mennyire finom lehetett ez ős, ködféle anyag (Urnebel) abból ítéltető meg, mit én, ha jól emlékszem, Elie de Beaumont *Geológiájában* olvastam, a ki napunk rendszerére vonatkozó ősködről szól. Okoskodása következő:

Ha egy üres golyót képzelünk magunknak, melynek radiusát egy vonal képezi, mely a nap középpontjából kiindul és egész a Neptunig megyen; ha ez üres golyóban a napnak valamennyi bolygóit és holdjait ily ősköddé föloszolva gondoljuk, akkor egy köbmérföldre 16, mond: tizenhat szemer, tehát valamivel több mint egy gramme jutna. Ez egy köbmérföldre oly mennyiség, melyre nézve nem gondolható azon finom kémszer, mely képes volna e térben az anyag jelenlétét kimutatni.

Képzeletünk lehet ez ősköd finomságáról, hogy ha az üstökösök üstökére gondolunk. Történt tudniillik már több ízben is, hogy földünk pályáján egy üstökös üstökén ment keresztül, a nélkül, hogy az a föld levegőjében a legkisebb észrevehető változást előidézte volna; és mégis fénylik és látható, és bizonyos határokkal van körülírva.

E véghetetlen nagy ködgolyó, melynek felmérője 621.234,000 geographiai mérföld volt, mely fénylett és hasonló lehetett azon kerek ködfoltokhoz, melyeket csillagászaink az ég boltozatán iszonyú távolságban látnak, már mily erőnél vagy tényezőnél fogva, nem tudjuk, tengelye körül mozgott. E mozgásnak két eredménye volt. Az egyik abban állott, hogy az eredeti ködgolyó e golyó alakját elvesztette és inkább a lencse alakhoz közeledett; a másik meg az, hogy középpontja körül az anyag tömörülni és fényesebbnek lenni kezdett. Ezt szintén a csillagászok az ég boltozatán az úgynevezett ködfoltokon látják. Látnak tudniillik majd lencse alakú (oldalról nézve), majd köralakú, fénylő középpontjuk felé mindinkább fénylő foltokat.

A mint tengelye körüli mozgása szaporodott, a golyó mindinkább laposabb lencse alakot vett föl, míg végre centrifugal ereje túlhaladván a vonzó erőt, a gázgömbből egy rész, gyűrű alakban, mint azt a Saturnuson és az égen több ködfol-

ton látjuk, elszakadt. Így támadt egy fénylő gázgyűrű, melyen belől fénylő gázgömb volt.

E gázgyűrű, keringvén a főgömbbel tengelye körül, végre egyik helyén megszakadt, fénylő gázszalagot alkotván, mely mozgása közben felgömböldvén, kisebb gázgömböt alkotott, mely a legszélsőbb bolygó képeztetésére szolgáltatta az anyagot.

Az anyagömb tovább sűrűdvén, a távolságot közte és a fiógömb között növesztette.

Azonban a forgás sebessége és ezzel a főgömb centrifugal ereje tovább gyakorolván hatását, egy másik gázgyűrű vált el az anyagömbtől, mely egy másik bolygó képeztetésére szolgáltatta az anyagot, mely ugyanazon törvények szerint képződvén, egy másik gázgömböt alkotott, mely az elsővel az anyagömb egyenlítőjének irányában keringett a főgömb körül.

Így ismétlődött e folyam annyiszor, a hány bolygó van, míg az utolsó, tudniillik a Merkúr képződött, miután még egy hatalmas gázgömb maradt hátra, mely a napnak képeztetésére szolgáltatta az anyagot.

Így képződött tehát ugyanannyi gázgömb, a hány bolygó van a naprendszerben.

De e gázgömbök forgásukban ugyanazon mechanikai törvényeknek hódolván, mint a főgömb, holdjaik képeztetésére adtak alkalmat.

Így képződtek az egyes bolygók holdjaikkal, melyek annál távolabbra esnek egymástól, minél távolabbak azok a naptól.

Igen természetes és képződésekből önkényt következik, hogy a bolygók holdjaikkal első időben mind gázgömbök valának; de miután minden anyagban meg van azon törekvés, hogy molekulái mindinkább egymáshoz közeledjenek és minél tömörebb anyagot képezzenek, a gázalakú anyagnak sűrűsödése következtében a bolygókban oly magas hőfok keletkezett, hogy az egész bolygó egy fehér, izzó, olvasztott gömbbé alakult, mely ez állapotában mint saját fényvel és meleggel bíró égi test, azaz ragyogó csillag, folytatta körútját középpontja, azaz napja körül.

Az előadottakból természet szerint következik:

Először: hogy a bolygóknak annál nagyobbaknak kell lenniök, minél távolabbra esnek középpontjuktól, azaz a naptól, mert azon gázgyűrűnek is, melyből képződtek, annál nagyobb-

nak kellett lennie, minél távolabbra esett a főgömb közép-pontjától.

Habár e szabály kivételeket szenved is, általában még is úgy van. Mert habár a legnagyobb bolygó, a Jupiter, nem ugyan a legtávolabb, mégis azon bolygók, melyek távolabbra esnek a naptól, általában sokkal nagyobbak, mint azok, melyek a naphoz közel esnek.

Így példáulú Merkur, mely a naphoz legközelebb áll, az úgynevezett belső bolygók közül a legkisebb. Utána következik Venus, mely tetemesen nagyobb Merkurnál, de kisebb a földnél. A föld után következik Mars, mely már kivetelt tesz, mert kisebb a földnél, de kisebbségét pótolja két holdjával.

Mars után következnek a számos asteroidák, melyek ugyan mind sokkal kisebbek Marsnál, de miután ezek inkább csak egy nagyobb bolygó töredékeinek tekintendők, mint oly bolygóknak, melyek a többiek módjára közvetlenül a főgömbből képeztettek, számításba nem igen jöhetnek, annál is inkább, miután számosan vannak közülök, melyek nem is gömbölyű alakot képeznek, hanem szögletesek.

Ha azonban valamennyit összevesszük, sokkal nagyobb tömeget alkotnak mint Mars tömege.

Az asteroidák után következik Jupiter, a bolygók közül az óriás, mely akkora, hogy belőle valamennyi bolygó kikerülne és hátra maradna még egy tömeg, melyből negyszáz földet lehetne alkotni, nem is számítva négy holdját.

Már most azon bolygók, melyek Jupiter után következnek, mind óriások az előbbiekhöz képest.

Így Saturnus, mely közvetlenül Jupiter után következik, kisebb ugyan Jupiternél, de összehasonlítva a többi bolygókkal, szintén óriás.

Saturnus mintegy kézzel foghatólag bizonyítja azt, mit a bolygók képeztetéséről mondtunk. Áll az tudniillik egy nagy gömbből, mely æquatora irányában több fénylő gyűrűtől környeztetik. Több csillagász már 11 egymástól különvált gyűrűt fedezett föl, és a legbensőbb 4594 mérföldnyire áll távol a gömbtől.

De Saturnus még nyolcz holddal van körülveve, úgy hogy e bolygó a Kant-Laplace-féle elméletet csakugyan szemlátomást bizonyítja.

Saturnus után Uranus foglalja el a helyet a nap rendszerében, mely habár kisebb Saturnusnál, mégis oly nagy, hogy, Saturnust és Jupitert kivéve, az alsó bolygókat többszörösen lehetne belőle alkotni. Végre Neptun, mely megint nagyobb Uranusnál, ámbár kisebb Saturnusnál és Jupiternél.

Ha tehát a bolygók rendszere nem is tartja meg rendben azt a szabályt, hogy minden a naptól távolabbra eső bolygó nagyobb legyen, mint az előtte lévő, még is a naphoz közelebb állók közül egy sem található, mely az asteroidákon túl eső bolygókkal nagyságra nézve csak távról is összehasonlítható volna.

Másodszor: hogy a bolygóknak a sűrűsége annál nagyobb, minél közelebb állanak a naphoz. Habár ez a szabály is kivételt szenved, még is általában úgy van. Ez a szabály is bizonyos természeti törvényből származik, hogy tudniillik a nehezebb, azaz sűrűbb anyagok mindinkább a középpont felé gravitálnak, míg a legkönnyebbek a periphæria legszélsőbb határára szorúlnak.

Hiszen ezt a törvényt minden egyes bolygónál, tehát a földnél is érvényre juttatva találjuk. A földnek sűrűsége tudniillik azon arányban növekedik, melyben mi középpontja felé haladunk, úgy hogy a legsűrűbb, azaz a legnagyobb fajsúlylyal bíró földi elemeknek kell a föld középpontját elfoglalniok. Innét kezdve a föld anyaga, melyből az alkotva van, mindinkább lazább azaz könnyebb, kisebb sűrűséggel bíró lesz, minél inkább haladunk a föld fölülete felé. A föld legfelsőbb kérgét sziklanemek alkotják, melyeknek sűrűsége 2.5 legföljebb 3. E fölületét a földnek víz fedi, melynek sűrűsége = egygyel. A fölött a levegő terül el, mint a föld alkatrészeinek legkönnyebbike. De az egész föld sűrűsége legalább 5 azaz ötször nehezebb a víznél. Ebből természetszerűleg foly, hogy a föld bensejének sokkal nehezebb anyagból kell állania, mint áll annak fölülete és kétséget nem szenved, hogy a földnek azon alkatrészeinek, melyek a középpontját elfoglalják, a legnehezebb, tehát a legnemesebb fémekből kell állaniok; tehát aranyból, platinából, ezüstből stb. és azon részecskéi e fémeknek, melyek a föld fölületén oly gyéren találhatnak, csak azon részecskék, melyek a föld pépes kérgében visszamaradtak, midőn azoknak nagy tömegei a föld középpontja felé súlyedtek és ott összegyűltek. Részemről egy perczig sem ketelkedem, hogy a

föld sokkal több nemes fémet tart gyomrában, mint a mennyi granitot, porpyhrt, vagy mészkövet találunk fölületén.

Ugyanazon törvénynek kellett uralkodnia a bolygók képeztesénél, úgy hogy azon bolygóknak, melyek a naphoz, mint a rendszer középpontjához, legközelebb esnek, a legsűrűbb, azoknak pedig, melyek legtávolabbra esnek, a leglazább anyagokból kell állaniok.

Ha tehát a föld sűrűségét = 1·000-re tesszük, akkor a bolygók sűrűsége következő lesz:

Merkur sűrűsége	---	---	---	---	1·376
Föld	"	---	---	---	1·000
Venus	"	---	---	---	0·905
Mars	"	---	---	---	0·714
Hold	"	---	---	---	0·602
Jupiter	"	---	---	---	0·243
Neptun	"	---	---	---	0·216
Uranus	"	---	---	---	0·208
Saturnus	"	---	---	---	0·121

E számokból csakugyan látjuk, hogy Merkurnak, mely legközelebb áll a naphoz, sűrűsége a legnagyobb. Azonban mindjárt a rákövetkező Venus már kivételt tesz, a mennyiben annak sűrűsége valamivel kisebb a földénél. Mars megint helyreállítja a szabályt, mert sűrűsége tetemesen kisebb a földénél. Mars után következnek a kis bolygók vagy asteroidák, melyek közül eddig már 205-nél többet ismerünk. Ezek azonban kicsinységöknél fogva oly kevésbé ismeretesek, hogy sűrűségökről adatok nincsenek.

Az asteroidák után következik Jupiter, melynek sűrűsége sokkal kisebb Marsénál, tudniillik 0·243, azaz négyszer kisebb a föld sűrűségénél. Jupiter után sűrűsége nézve következik Neptun, mely habár a legszélsőbb bolygó, még is kevesse sűrűbb anyagból áll mint Uranus, míg végre Saturnus valamennyi közül a leglazább anyagból áll, tudniillik földünk sűrűségének csak nyolczad részét teszi.

Ha tehát a bolygók sűrűségökre nézve sem tartják meg szorosan azon rendet, melyet nekik kijeletztünk, még is általában azt állíthatjuk, hogy a naphoz közelebb állóknak sokkal nagyobb a sűrűsége, mint a távol állóknak. Azt azonban abból is lehet magyarázni, hogy sűrűsödésök még nem haladt any-

nyira, mint azon bolygóknál, melyek a naphoz közelebb állanak, melyek sokkal kisebbek is, mint a szélső óriások.

Azonban ez állításra azon ellenvetést lehetne tenni, hogy a napnak, mint az egész rendszer középpontjának, a leg-sűrűbb anyagból kellene állania, pedig a nap sűrűsége kisebb a legtöbb bolygókénál. A nap sűrűsége tudniillik csak valamicskével nagyobb mint Jupiteré. Midőn tudniillik Jupiter sűrűsége 0.243 ; addig a napé 0.253 .*) Sűrűsége tehát négyszer kisebb a föld sűrűségénél. Sűrűsége tudniillik úgy áll a föld sűrűségéhez mint $0.253 : 1.000$.

Ezt azonban igen könnyen ki lehet magyarázni. Habár a nap a legnehezebb anyagokból, tehát csupa nehéz fémekből állana, még is sűrűségének térfogatához képest, kicsinynek kell lenni, mert a hőfok, mely a napban uralkodik oly nagy, hogy a legtöbb elemeket, melyekből áll, gázalakban tartja magában, úgy hogy a napot sokkal nagyobb részében izzó gázgömbnek kell tartanunk, míg csak kisebb része olvasztott, fehér-izzó anyagokból áll, melyek annak középpontját foglalják el. Ha a nap annyira lehűlt volna mint földünk; kétséget nem szenved, hogy sűrűsége is sokkal nagyobb lenne mint földünk sűrűsége, hiszen Merkur is, mely a bolygók közül utolsónak képződött és a naphoz legközelebb fekszik, valamennyi bolygónál sűrűbb anyagból áll.

Mindezek a tények tehát a Kant-Laplace-féle köd-elmélet valószínűségét, és az égi testek képződésének, a tudomány jelen állásának leginkább megfelelő, magyarázatát bizonyítják, de bizonyítják végre, és ez a leghatalmasabb érve ez elméletnek:

Harmadszor: azon észlelések, melyeket a csillagászok az ég boltozatán tettek és tehetnek csaknem minden nap.

Észlelnek tudniillik az ég boltozatán úgynevezett ködfoltokat (Nebelflecken) azaz többé-kevésbbé kerek és fénylő foltokat, melyek az ég különböző tájain vannak elszórva.

Ezek a fénylő foltok középpontjuk felé mindinkább fényesebbek lesznek, míg középpontjuk egy fénylő csillagot alkot (egy képezendő nap csiráját, egészen hasonló módon, a hogyan mi a Kant-Laplace-féle köd-elmélet szerint képzeljük azon ős köd-gömböt, melyből a naprendszer képződött). Ezek, az ég

*) A földnek sűrűségét mindig 1.000 -nek véve.

boltozatán észlelhető fénylő foltok tehát nem egyebek, mint alkotásban lévő új világok. Igaz ugyan, hogy számos ködfoltok az égen tökéletesebb távcsövekkel vizsgálva csillagesoportoknak bizonyultak be; de azért maradtak még mindig számosan, melyeket csillagokká föloszlatni még a legjobb távcsövekkel sem volt lehetséges.

De észleltek és fölfedeztek oly ködfoltokat is, melyeknek fénylő korongja körül van véve fénylő gyűrűvel, melyek tehát a középgömbtől szakadtak el, hogy ez új képezendő naprendszer bolygóinak képeztetésére adjanak anyagot; egészen hasonlóan, mint azt Saturnuson látjuk, melynek középgömbje szintén több gyűrűvel van körülvéve.

De láthatók oly ködfoltok is, melyekben a fénylő, gáz alakú anyagoknak a felgöngyölödése egy sűrűbb mag körül világosan észlelhető. Végre előfordúlnak az ég boltozatán lencse alakú ködfoltok is, melyeknek korongját oldalról látjuk, és melyek szintén a középpontjuk felé mindinkább fényesebbek lesznek, míg annak középpontját egy fénylő csillag jellemzi, egy alakuló naprendszernek tömörülő középpontja.

Kétséget nem szenved tehát, hogy a csillagászok jó teleskopok segítségével a naprendszer képeztetésének minden phásisait az ég boltozatán észlelhetik, mi egyszersmind azon állításnak tanúságul szolgál, hogy a teremtmése új meg új világoknak egyre folyik és soha meg nem szűnik.

IV.

Ez tehát a Kant-Laplace-féle elmélet a naprendszer képeztetéséről, és ha a dolog csakugyan úgy van, kétséget nem szenved, hogy a mindenségben keringő többi naprendszerek hasonló módon képződtek, sőt ha igaz ez elmélet, az egész világban e mechanikai törvény szerint kellett képződnie, kiindulván egy central-naptól, melytől mindenek előtt a számtalan primárnapok váltak el, és ezektől a kisebb napok, mint például a mi napunk, ezektől pedig a bolygók stb.

De minthogy ez égi testek nagyságukra nézve véghetetlenül különböznek egymástól, rövidebb vagy hosszabb idő alatt, tetemes változást kellett szenvedniök.

Az eddig előadottakból tehát világosan kitetszik, hogy valamennyi égi testek eredetileg gáz alakúak valának, azaz gázgömbből alakultak, mely central-teste körül forgott. E gázalakú anyagok mindinkább tömörültek, és pedig középpontjuk körül, úgy hogy a legnehezebbek közülök, azaz azok, melyek a legnagyobb vonzó erővel bírtak a legbensőbb középpont körül, melytől kezdve a periphæria felé mindinkább lazább és lazább anyagok gyűltek össze.

E tömörülés következtében mindinkább nagyobb és nagyobb hőfok fejlődött, míg végre fehér-izzó és olvasztott tömeggé alakultak, mely fehér-izzó gáz-atmosphærával volt köryezve.

Igen természetes, hogy ez izzó gömbök, oly iszonyú távolságban egymástól a világ határtalan ürében, melynek hőmérsékét száz foknál többre teszik zérus fok alatt, idővel kihültek, eleintén az izzó atmosphærájuk, melynek következtében több gáznemű alkatrészei a körlégnek lecsapódtak az izzó gömbre, mi által az mindinkább növekedett, míg végre a kihülés magára a gömbre terjeszkedett ki, melynek fölületén eleintén vékony kéreg képződött, mely idő folytában mindinkább vastagodott, a mint tudniillik a kihülés az izzó gömb fölületéről a középpont felé haladt.

A dolog természetéből foly, hogy minden égi testnek annál sebesebben kellett kihűlnie, minél kisebb volt az. Így látjuk, hogy a hold már egészen kihült, és hogy az semmi meleget magában nem foglaló égi test; míg ellenben földünk és a legtöbb bolygók fölületökön már annyira kihültek, hogy szilárd, hideg és nem világító kéreggel vannak köryezve, de bensejük még mindig izzó és olvasztott anyagokból áll.

Azonban a nap és ezzel a többi, az ég boltozatán fénylő csillagok még mindig fehér-izzó állapotban vannak, és valószínűleg szintén fehér-izzó légkörrel köryezve, mint a nap, és ennél fogva saját fényökkel világítók.

Megtartották pedig fehér-izzó állapotukat és ragyogó fényöket azon iszonyú nagyságuknál fogva, melylyel bírnak. Ez égi testek tehát, ellenére azon véghetetlen hosszú időnek, azon sok millió és billió éveknek, melyek alatt mint ilyenek léteznek, még annyira sem hültek le, hogy fényöket és izzó állapotukat még csak a fölületökön is elvesztették volna.

De abból nem következik, hogy e fénylő égi testek soha sem fognak annyira lehűlni, hogy fényöket elveszítsek; sőt a

természet rendje azt kívánja, hogy ezek is épen úgy hűljenek ki idővel, valamint kihűlt a föld, kihűlt a hold és kihűltek valamennyi napunk rendszeréhez tartozó bolygók; és kétséget nem szenved, hogy vannak a véghetetlen mindenségben most is számtalan égi testek, melyek már régen kihűltek és fényüket már régen elvesztették; csak hogy mi azokat nem látjuk, részint véghetetlen távolságuknál, részint fénytelenységöknél fogva, de nem is láthatjuk, valamint bolygóink nagyobb részét is csak a legújabb időkben tökéletesített távcsöveink segítségével valánk képesek észlelni és fölतालalni, ámbár ezek sok ezerszer közelebb vannak hozzánk, mint az ég boltozatán fénylő csillagok bolygói.

Kétséget nem szenved tehát, hogy be kell állania idővel oly állapotnak, a midőn valamennyi égi testek kihűltek, és akkor sötét, fénytelen ég állana be, melynek határtalan mindenségében ugyanannyi kihűlt és sötét égi test keringene, a hány fénylő, világító és melegítő kering jelenleg. — Az egész ég egy véghetetlen temető volna, és a hullák a kihűlt és sötét égi testek!

És ebben fekszik a Kant- és Laplace-féle elmélet egyik gyarlósága. Az egyes égi testek képzetetését ugyan megmagyarázza, de képzetetésök egyszersmind enyészetök csiráját és okát magában foglalja.

A másik gyarlósága a Kant-Laplace-féle elméletnek pedig abban fekszik, hogy föltesz egy ősködöt (Urnebel), mely az egész határtalan világűrűt kitöltötte, melyből azután bizonyos időben az égi testek képződtek. Itt már azon kérdés vethető föl, mi történt tehát addig ez ősköddel, míg a világtestek belőle képződni kezdődtek? Ez az ősköd tehát öröktől kitöltötte a véghetetlen űrt, míg végre az égi testek belőle képződni kezdődtek! Mi adott okot ez ősköd tömörülésére egyes égi testekre? és miért nem állott be e tömörülés előbb?

Ezek oly kérdések, melyekre feleletet adni nem lehet, és melyek a Kant-Laplace-féle elmélet tarthatatlanságát bizonyítják.

V.

A világ öröktől való és örökké tart; és mint ilyennek nem lehetett soha kezdete, és nem lehet soha vége. Valamint a mindenségnek vagy a világűrnek nincsen határa, hanem az határ-

talán, úgy nem is lehet a világnak sem kezdete, sem vége. Az egyes égi testeknek valamikor kezdetöknek kellett lenni, s azért lesz végök is, de magának a világ összességének nem lehet kezdete, se vége. Az égi testek folyvást újból meg újból regenerálódnak a véghetetlenbe, és pedig azon ős és soha meg nem szünő és meg nem szünhető erőnél fogva, mely az anyagban rejlik és annak életet ad.

Mi a véghetetlen világ alatt az égi testeknek véghetetlen összegét értjük, melyek a véghetetlen világúrt kitöltik. E véghetetlen mindenségben folyvást elhalnak, vagyis inkább elenyésznek, semmivé tétetnek véghetetlen időn át élt égi testek és folyvást képződnek újak.

De midőn mi azt mondjuk, hogy az égi testek elenyésznek, semmivé tétetnek, ez alatt nem azt értjük, mintha az anyag, melyből állanak, semmivé tétetnék. Mert az anyag magában megsemmisíthetetlen, az anyag csak alakját változtathatja meg, de semmivé nem lehet. Egyetlen egy paránya az anyagnak, mely a világban van, nem veszhet ki belőle, nem semmisülhet meg. Ha egy darab fát vagy egy darab szénét elégetünk, igen is, a fa vagy szén, mint ilyenek, megsemmisülnek; de maga az anyag, melyből a fa vagy szén állott, nem semmisült meg, az égés közben más anyaggal egyesülve, gázalakot vett föl, hogy mint ilyen táplálékul szolgáljon más növénynek, azaz más alakot vegyen föl. Az ember és minden állat halála után rövidebb vagy hosszabb idő múlva elenyészni látszik, azt mondjuk: porrá válik. Igen is, az ember vagy állat mint ilyen elenyészett, semmivé lett, de azért az anyagból, melyből állott, egy parány sem veszett el, nem semmisült meg, csak alakját vesztette el, átváltozott más vegyületekké, hogy aztán vagy mint új növény vagy állat ismét más embereknek vagy állatoknak szolgáljon táplálékul.

Az, a mi a hangyával történik, midőn az elhal, ugyanaz történik a nagy világtestekkel is, a hangya mint egyén megszűnik lenni, de azért az anyag, melyből állott, nem vész el, más testekbe, növény- vagy állati testekbe, megyen át, más egyén alkotására használtatik föl. Ugyanaz történik a nagy világtestekkel is, megsemmisülnek mint egyének, de azért anyaguk, melyből állottak, más égi testek képeztetésére használtatik föl, új égi egyének képeztetnek belőlök. És úgy megyen az a véghetetlenbe, öröktől örökre. Már miként

enyésznek el az égi testek, mint egyének, és miként képződnek újak, új, hosszú élettél, mint az elöttek valók, ezt következőkben akarjuk magyarázni.

VI.

Gondoljunk magunknak egy kisebb vagy nagyobb égi testet, melyet mi a világűrnek oly helyére állítunk, hogy a napnak és minden más égi test befolyásának alávetve ne legyen, tehát mindegyiktől véghetetlen távolságban álljon, akkor ez égi test azon a helyen, a hová állítottuk, a véghetetlenbe veszteg fog állani, mozdulatlanul.

Ha most e testnek lökést adunk, akkor az a lökés irányában és a lökés nagyságának sebességével a véghetetlenbe fog mozdulni, és hogy ha mozdulatának semmi ellenállása nincsen, ugyanazon sebességgel.

Ha e lökést az égi test nem átmérője irányában, hanem oldalról kapja, akkor a lökés irányának diagonálisában fogna mozogni, de egyszersmind forogna tengelye körül, mely a mozgató erő irányát ép: szögben vágja.

Hogy ha ez égi testtől bizonyos távolságban egy másik, sokkal nagyobb égi test áll, miután minden test a másikra bizonyos vonzó erőt gyakorol, látni fogjuk, miszerint a kisebb égi test is a nagyobb felé fog mozdulni, és pedig annál nagyobb sebességgel, minél nagyobb a különbség a nagyságra nézve a kettő között, eleintén ugyan lassan, de mindinkább növekedett sebességgel, minél közelebb jön a nagyobb égi testhez, míg végre iszonyú sebességgel ráesik a nagyobb testre.

Ha a kisebb égi testnek, mely a nagyobbik test vonzó erejének hatása alatt áll, egy oly lökést adunk, mely nem a nagyobb test középpontja felé van irányozva, hanem azon egyenes vonallal, mely a kisebb test középpontjától a nagyobb test középpontjáiig megyen, például 90 foknyi szöget alkot, akkor a kisebb test, egyrésztől a lökés irányának, másrésztől pedig a nagyobb test vonzó erejének engedve, mely mindig a középpont felé van irányozva, ennek a két erőnek diagonálisát követve, bizonyos távolságra a nagyobb test fölött a lökés irányában fog mozogni, míg szintén ráesik a nagyobb égi testre. Minél nagyobb e lökés, annál tovább fog haladni a kisebb test,

míg a nagvobbra esik és azzal egyesülve marad. Ha azonban elegendő nagy a lökés, a nagy testet egészen köröskörül fogja futni, míg a kiindulási pontra vissza nem kerül, egy ellypsist alkotván körútjában, melynek egyik góczpontjában a nagyobb égi test középpontja fekszik. Minél erősebb a lökés, annál hosszúkásabb lesz az ellypsis, azaz annál távolabbra esnek egymástól az ellypsis góczpontjai; míg ellenben a lökésnek meghatározott erejénél fogva az ellypsis két góczza egy pontban összeesik, azaz kört alkot.

Továbbá ismeretes az, hogy ha a kovács kalapácsával folyvást bizonyos erővel a vasat üti, a vas megmelegszik, sőt ha ügyes a kovács és elegendő erővel rendelkezik, ütéseivel a vasat az izzásig hevítheti meg. Mi azt akként magyarázzuk, hogy midőn mi a kalapácscsal a vasat ütjük, azon perczen, a mint a kalapács a vasat érinti, a munka megszűnván, melegbe változik át. Mert ez egy általános természettörvény, hogy munkával meleget és meleggel munkát állítunk elő. Meleggel hajtjuk a gőzgépet, a gőzgép pedig munkájával az electricai világítást eszközli.

A munka által fejlesztett meleg annál nagyobb leend, minél nagyobb volt a munka, melyet a meleg fejlesztésére használtunk; tehát minél nagyobb volt a kalapács, melylyel a vasat vertük, és minél nagyobb az erő, melylyel a kalapácsot a vasra sülyesztettük, végre minél többek és szaporábbak voltak az ütések, melyekkel a vasat vertük. Szintúgy annál több meleg fog kívántatni, minél nagyobb munkát akarunk végezni, azaz annál több köszönet leszünk kénytelenek fogyasztani, minél nagyobb és nehezebb a vonat, melyet szállítani akarunk, és minél nagyobb sebességgel.

Alkalmazzuk most ez általános természettörvényt a világtestekre.

Tudjuk, hogy mily véghetetlen sebességgel mozognak a világtestek.

Földünk például 29, Venus 35, Merkur 47 kilométert halad másodpercenként; azonban az úgynevezett állócsillagok sokkal nagyobb sebességgel mozognak földünknel. Így mozog például egy hetedik nagyságú csillag a nagy medvében (gönczölszekérben) tízszer sebesebben földünknel. Az Arctur (a Bootesben) naponként 1.800,000 francia mérföldet (lieues) halad.

Azonban még sokkal nagyobb a sebesség a meteorkövek-nél, midőn azok földünkre esnek, vagy az úgynevezett futócsillagoknak, midőn földünk fölött elhaladnak. Az astronomok számítása szerint tudniillik a meteorok 12—16 mérföldnyi sebességgel másodpercenként esnek a földre, és ugyanazon sebességgel haladnak el a futócsillagok a föld fölött is.

Ezekből tehát az égi testek mozgásának sebességét láthatjuk, de látjuk egyszersmind azt is, hogy még sokkal nagyobb sebességgel mozognak, midőn más valamely égi test felé mozognak, azaz vonzódása körébe jutva, egyenesen rájuk esnek, mint az a meteorkövek esésénél a földre történik. A sebesség pedig növekedik nemcsak azon arányban a mint a kisebb test a nagyhoz közeledik, hanem a nagyság különbségéhez képest is, melyben az egyik test a másikhoz áll.

Már most, ha az egyik világtest a másik felé azon sebességgel mozog mint a hogy mi azt épen mondtuk, azon perczben, a mint egymást érik, a két világtest mozgása (munkája) rögtön megszűnván, melegbe változik át. E melegmenyiség pedig meg fog felelni azon lökés nagyságának, melylyel az egyik test a másikat érte.

Ha tehát földünk egy másik égi testbe azon sebességgel ütköznék, melylyel az mozog, mind a két bolygó rögtön annyira fölhevülne, hogy az egész föld egy percz alatt fehér-izzó golyóvá változnék át, sőt nagy része gázalakban párologna el.

És most alkalmazzuk e törvényeket a világegyetemre és nézzük, mi történik itt, hogyan viselkednek az egyes égi testek egymás iránt?

Carlemann szerint, a kitől a következő eszmék, az erő folytonos újításáról az égi testekben, származnak, minden világrendszer (mint a milyen például a mienk, melyhez a csillagok összesége tartozik, melyeket legjobb távcsöveink segítségével észlelhetünk és a melyeknek a száma legalább száz millió napra terjed) egy főnapot (Principalsonne) tartalmaz, mely a rendszerben a középpontot foglalja el.

E főnap fehér-izzó és híg-folyó, részben gáz alakú anyagokból állván, tengelye körül legalább harmincz kilométernyi sebességgel másodpercenként mozog. Ez által centrifugal ereje a cohesio fölött akkora túlsúlyt nyer, hogy egyenlítője irányában anyagának részét a mindenségben kezdi kiszórni. Anyagának e kiszórását folytatja addig, míg egyensúly nem állott be a

a centrifugal ereje és a cohä시오 között; de akkor térfogata is minimumra redukáltatván és erejének nagy részét vesztvén, idő folytán lehült. E kiszórt tömegek a mint a nagy világűrbe jutnak, gömb alakot vesznek föl, és azon sebességgel, melylyel kiszóratáltak, és azon irányban, melyben kiszóratáltak, folytatják mozgásokat és útjokat a véghetetlen mindenségben bizonyos távolságig, hosszúkás kört írván le, és annál lassabban mozogván, minél távolabbra jutnak középtestöktől, mely vonzó erejét gyakorolván e kiszórt testekre, azokat a visszatérésre, azon középpontjuk felé, melyből kiindultak, kényszeríti.

E kiszórt világtestek, melyek primär napokat alkotnak és szintén fehér-izzó és híg-folyó anyagokból állanak, számra nézve szintén száz millióra és még többre mehetnek, egy világrendszert alkotván, hasonlót ahhoz, mely földünket körülveszi és azon látható csillagos eget alkotja, melyet *Más világok* című értekezésünkben leírtunk és melyről azt mondtuk, hogy száz millió észlelhető napból áll.

E világrendszerek, véghetetlen távolságban az ég boltozatán látva, gyöngén fénylő foltokat alkotnak, melyeket ködfoltoknak (Nebelflecken, Nebulosen) neveznek el a csillagászok. Egy ilyen ködfoltot, melynek legegyszerűbb alakját a követ-

kező rajzban látjuk, Lord Rosse 53 lábnyi hosszú és hat lábnyi nyílással bíró reflectorával a Szűz csillagzatában észlelt.

A színekpi elemzés (Spectralanalyse) azt mutatta, hogy

fénye e ködfoltoknak saját fényével bíró napoktól származik, hogy tehát a magunk világrendszeréhez hasonló.

Ha e ködfolt alakját közelebről megtekintjük, világosan láthatjuk, hogy forgó középpontjától fénylő sugarak indulnak ki, melyek számtalan fénylő pontokat alkotnak, melyek ugyanannyi napokat képeznek, melyek főnapjoktól, mint középpontjoktól, kiszórattak. Számuk száz millióra és még többre mehet, és ellenére annak, hogy az egyes fehér pontok oly sűrűn látszanak egymáshoz állani, valósággal oly távolságban állanak egymástól, mint a mi világrendszerünk csillagai egymástól.

A mint könnyen észrevehetjük, a középpontból kiinduló sugarak egy valóságos ellypsisnek kezdővonalát alkotják, melynek egyik góczpontját a kép középpontja alkotja, vagy végét ugyan e középpontban találja.

E kiszórt világtestek hosszú körútjokban, mely millió és millió éveken keresztül tarthat, általános természettörvénynek engedve, a világűrben, mely legalább száz foknyi hideg, idő folytán kihűlnek, valamint maga a főnap is, anyagának nagyobb részét kiszórván, és így kisebb térfogatra szorúlván össze, az évek milliói alatt mindinkább kihűlt, fényéből és melegéből mindinkább veszített.

Ha ez a végtelenig ekként folytatódna, mint már mondván volt, az egész világrendszernek egyes világtestei végképen kihűlnének, melyek ugyan útjokat a középpontjuk körül folytatnák, de mint kihalt világtestek, mint valóságos élettelen tetemei a világnak.

Ez azonban nem lehet a világrend tervében, ez nem történhetik, és ha történnie kellene, már régen megtörtént volna, és a világ már örök időktől fogva nem volna egyéb, mint holt világtestektől megtelt mindenség.

Az anyagban lévő erőnek örökké kell működnie, örökké újulnia, mert az nem vesztet el, az ki nem szállhat a világból.

De hát hogy történik az, hogy újul meg újból és újból az erő, hogy kerül vissza a veszített meleg a kihűlt anyagba, a kihűlt világtestekbe?

Mondva volt, hogy a kiszórt világtestek folytatják azon irányban és azon sebességgel körútjokat a véghetetlen mindenségben, melylyel azok a főnaptól kiszórattak; de minthogy kiindulási pontjuk oly irányt vett, hogy útjuknak vissza kellett vezetni oda, a honnan kiindultak, a részben már kihűlt napok

mindinkább közelednek a főnaphoz. Minél közelebb jönnek, annál inkább nő sebességök, és pedig annál nagyobb mértékben, minél nagyobb a különbség nagyságra nézve a főnap és a visszatérő napok között, míg végre iszonyú sebességgel bele esnek a főnapba, hol mozgásukban rögtön megakasztatván, a fehér izzásig hevülnek, visszaadván a főnapnak a hő azon részét, melyet kiszórásuk alkalmával tőle elvittek. Ez ugyan magában egy ilyen égi testtől igen kevés volna, de ha azt vesszük, hogy azon száz millió napok, melyek tőle bizonyos idő folytában kiszóródtak, ugyanazon időben vissza is esnek a főnapba, annak vissza is adják a veszített anyaggal a veszített meleget, a főnap eredeti nagyságára és hőfokára emelkedik ismét.

És így folyik e körjárat öröktől örökre, soha véget nem érven, és az élő erőt a természetben folyvást élve föntartván.

A mint láttuk, az imént lefestett ködfolt a Szűz csillagzatában egy ilyen világrendszernek a képét mutatja, mely véghetetlen távolságról látva, az egyes világtesteket egymáshoz közel tömörülve mutatja, habár iszonyú távolságra vannak egymástól.

Egy másik, hasonló ködfolt a Vadászkutyák csillagzatában észleltetett, mely szintén itt lerajzolva látható.

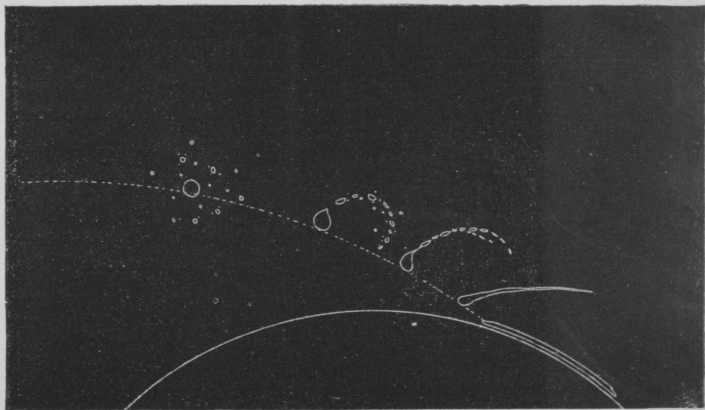
Egészben szintén hasonló az előbbihez; itt is kiindulnak

a sugarak a középpontból és ellyptikus körútban haladnak a világmindenségben. Itt azonban a nagy ködfolt mellett egy kisebbet is látunk, mely a nagytól némely sugarakat magához vonzott.

A nagy ködfolt középpontjában több nagy főnapot látunk, melyek egy csillagsoportot alkotnak, melyekből az új világrendszer kiindult, illetőleg kiszóratott.

A főnapból tehát az elsőrendű napok szórattak ki, ezekből a másodrendűek, míg végre a bolygók és ezekből a holdak. Vagy miután a bolygók is, sőt a holdak is lételők első idejében szintén saját fénynyel bíró és fehér-izzó, olvasztott anyagból álló gömbök valának, a különbség egyedül nagyságukban állott, minél fogva a kisebbek sokkal előbb hűltek ki, és így a szerves élet képeztetésére alkalmat nyújtottak.

Nincs tehát a napok és a bolygók között más különbség, mint a nagyságban. Mert kétséget nem szenved, hogy a bolygók is, a holdak is valamikor fehér-izzó és híg-folyó anyagból álló fénylő gömbök valának, és most csak azért sötétek és saját

fényökkel nem bíró égi testek, mivel sokkal kisebb területök-nél fogva előbb hűltek ki, mint napjok, melyből származtak. Hiszen látjuk azt a mi napunkon, mely milliószor nagyobb földünk-nél, tehát nagyon is érthető, hogy földünknek mennyi idővel előbb kellett kihűlnie, mint a napnak, mely még véghe-tetlen sok ideig ragyogni, földünket épen úgy, mint a többi bolygókat, melegíteni és világítani fogja.

A napok és bolygók képeztetését, illetőleg kiszórását a főnapból a harmadik kép mutatja, melyben a nagy kör segmentuma a forgó főnapot ábrázolja, mely a kör tangense irányában kiszórja az egyes napokat, melyeknek nagyobb gömbje a napokat, a kisebbek az azokat körülvevő gömbök és pontok a bolygókat ábrázolják.

* * *

Az előadottakból tehát világosan látható, hogy a világnak, mint összességnek, soha kezdete nem volt, de nem is lehetett, és azért vége sem lehet; de igenis az egyes égi testeknek és az egyes világrendszereknek volt kezdetök, a mennyiben másokból képződtek, és alakulásuk különböző phasisaimentek keresztül, míg végre középtestökkel egyesülnek, hogy abból új alakban és új erővel kiinduljanak, és miriád és miriád organismusnak lételt és életet adjanak.

Valamint tehát földünkön minden alakulás folytonos körútban nyilvánul, a nap nap után, az év év után, minden ember és minden szervezet a másikból folytonos körútban születlik, úgy van az a nagy és véghetetlen világban is; az égi testek keletkeznek, folytatják egy ideig lételőket, hogy végre elenyészsenek, de másoknak és új világtestek képeztetésére szolgáltatassák az anyagot.

VII.

Mi e kis tanulmányunkban fejtegetésünket egyedül az anyagi világra szorítottuk, az úgynevezett szellemi világra nem terjeszkedtünk. Illő volna, hogy arról is szóljunk egy pár szót, és mondjuk meg véleményünket arra nézve is.

Midőn a természetvizsgáló a szellemről szól, igen természetes, hogy csak a természetvizsgáló álláspontjából indulhat ki, és csak arról beszélhet, mire a tapasztalás tanítja.

A híres Cotta sok kitünő munkáinak egyikében azt mondja: hogy vajon van-e szellem, és mi az, a mit szellemnek nevezünk, arra feleletet adni egyedül a természetvizsgáló van hivatva, mert egyedül az foglalkozik a természettel tudományosan, kutatja azt és ismerkedik meg vele tüzetesebben, mint akár ki más.

És ha ez áll, és csakugyan állania kell, akkor nekünk is szabad véleményünket elmondani. *)

A tapasztalás czáfolhatatlanul azt bizonyítja, hogy minden erő, legyen az bárhol és nyilvánuljon az bármily alakban, az anyaghoz van kötve, és hogy minden tűnemény, legyen az bármilyen, az anyagból származik és abból indul ki. Még azon nagy és rejtélyes erő is, melyet mi villamosságnak (electricitásnak), villámnak nevezünk, és mely az erőt a legtisztább és azt lehet mondani anyagiatlan állapotban mutatja, az anyagból származik és abból indul ki. Midőn villamosságot akarunk előidézni, azt csak anyagi eszközökkel idézhetjük elő, és a hol azokkal nem rendelkezhetünk, villamosságot nem kelthetünk, Teljesen légüres térben villamosságot nem kelthetünk, mert nincsen miből azt fejleszteni, mibe azt átvezetni lehetne.

Minden erő, a mi az anyagból fejlődik és abban nyilvánul, a vonzó erőre vezethető vissza.

A véghetetlen nagyságú égi testeket a vonzó erő épen úgy hozza mozgásba, valamint a véghetetlen kis parányokat, melyekből az anyag áll. Ha a vonzó erő egyforma parányok vagy tömecsek (Molecule) között működik, akkor mi azt cohesiónak nevezzük, ellenben ha különböző parányok vagy tömecsek között nyilvánul, affinitásnak vagy vegyrokonságnak:

Az egyforma vagy hasonnemű parányok egyesüléséből csak igen kevés külön természetű anyag áll elő; tulajdonképen csak annyi, a hány elemet ismerünk.

Ellenben a különböző parányok és tömecsek egymással egyesüléséből számtalan különböző, és különböző természettel bíró anyagok állanak elő.

Itt azonban nemcsak a különböző parányok egyesülése, de az egyesülő parányok mennyisége is határoz.

Így például a czukor és az alkohol (borszesz) ugyan egy természetű parányokból áll, tudniillik oxigen, hydrogen és carbonból, csak hogy különböző arányban vannak azok egymással vegyülve.

Megkülönböztetünk szervetlen, anorganikus és szerves, organikus anyagokat. Az elsőkhöz a különféle fémek (metallu-

*) Bizonyára a természettudósnak ehhez kétségtelen joga van, de ne feledjük, hogy bizonyos ponton túl, az élet, a szellem mély rejtélyét a természettudomány sem képes megfejteni. *Szerk.*

mok), ásványok és sziklanemek tartoznak. A másikhoz a cukor, a keményítő, az olajok és zsírnemek, a hús, a liszt és számtalan más anyagok tartoznak, melyek vagy a növények, vagy állatok által az ő testökben képeztetnek. De ez anyagok, melyeket mi szerves anyagoknak nevezünk, mind oxygen, hydrogen, carbon és nytrogen vagy azotból vannak alkotva, és egyedül a különböző arány, melyben ez elemek egymással egyesülve vannak, teszi a különbséget e testek vagy anyagok között.

Minél complicáltabbak e szerves anyagok alkotásukra nézve, annál magasabb fokon állanak szervezetekre nézve.

Így állanak például azon anyagok, melyek csak oxygen, hydrogen és carbonból vannak alkotva, tehát a cukor, keményítő, az olajok és zsírnemek stb., sokkal alacsonyabb fokán a szerves anyagoknak, mint azok, a melyek meg nytrogent vagy azotot tartalmaznak, melyek azután az állati functiókat végző szervek alkotására, tehát az izmok, az idegek és az agyvelő alkotására szolgálnak. Ezek állanak az organisatio legmagasabb fokán.

Valamint az izmok a mozgásnak, az idegek az érzésnek, úgy az agyvelő a gondolatnak, az öntudatnak, a szellemnek a szerve.

Az izmok az idegek befolyása által mozognak, de az idegek mind az agyvelővel állanak vagy közvetlen összeköttetésben, vagy a gerincvelő segítségével.

A mint valamely ideget átvágunk, megszűnik az érzés, de megszűnik a mozgás is azon izomban, melynek az ideg szolgál; az izom megszűnik élni.

E szerint alig lesz számba vehető ember, a ki azt tagadná, hogy az ideg az érzést eszközli az állati testben.

Azonban minden állat érez, tehát minden állatnak vannak idegei. De minden állat gondolkozik, minden állatnak van öntudata is, tehát van agyveleje is.

Számtalan tünemények az állatokon bizonyítják azt, hogy az állatok, legyenek azok akár mennyire kicsinyek vagy tökéletlenek, gondolkoznak és öntudattal bírnak. Sőt tovább megyek, a legtöbb állatnak meg vannak ugyanazon észbeli tehetségei, melyek az emberben is vannak, csak kisebb mértékben, a milyen tudniillik az állat természete.

Meg van a legtöbb állatban, főleg ha neveltetik, tehát a házi állatban, az emlékező tehetség, a szeretet, a gyűlölet, a

hűség, a ravaszság, a félelem, az irigység, a szerelemfáltás, az erőszakra való hajlam, a tulajdon iránti érzés stb. Sőt a legkisebb állatoktól sem tagadhatjuk el a gondolkozást. Nézzük a hangyát, a méhet vagy számos más rovarokat. Mindnyájan félnek az embertől és kerülik. A hangyák, a méhek mily okoszerűen rendezik el háztartásukat, mások mily czélszerűen építik házaikat, fészkeiket. Azt szokják ugyan mondani, hogy az náluk ösztön, az tanítja arra. De hát mi az ösztön? Szerintem az ösztön nem egyéb, mint czélszerű cselekedet, a nélkül, hogy a cél az illető állat előtt tudva volna. Az embernél ellenben az észszerűség nem egyéb, mint ösztön az elérendő cél tudatával.

Hogy mire nem képesek a különböző állatok, csodálatra méltó. Ismeretes dolog, hogy vannak kutyák, a melyek minden kimondott nevet betűkkel össze tudnak tenni, sőt én láttam egy tengeliczét, a mely szintén nevet tudott betűkkel összerakni, kikeresvén a szükséges betűket kis táblás betűk halmazából.

De hogy az állatok gondolataikat egymással közölni tudják, kétséget nem szenved. Ismeretes dolog az, hogy ha egereknek vagy patkányoknak mérget teszünk oda és az egyik belőle kóstol, és következményeit belőle tapasztalja, egy sem nyúl többé hozzá, és hiába áll hetekig ott a méreg, sőt a verebek sem nyúlnak a világért sem többé azon eledelhez, melyben egyszer méreg adatott nekik, sőt attól az embertől is, a ki nekik e mérget nyújtotta, úgy irtóznak, hogy évek múlva sem fogadnak tőle eledelt.

De a légy is gondolkodik, a légynek is van emlékező és ítélő tehetsége, tehát neki is van agyveleje. A légy is fél, megáll és lesekedik, ha azt veszi észre, hogy az ember meg akarja fogni vagy másképen bántani, és ha egyszer vagy kétszer meg akarta fogni, a nélkül, hogy sikerült volna, már messziről kitér, ha észre veszi, hogy meg akarja fogni az ember.

Ebből az következtethető: először, hogy a légy érzi a veszedelmet, mely őt fenyegeti, másodszor, hogy visszaemlékszik azon veszedelemre, melyben már volt, és harmadszor, hogy van annyi ítélő tehetsége, hogy megismeri az ember szándékát, melynél fogva őt meg akarja fogni vagy másképen bántani. Ez egyebiránt a legtöbb rovar sajátsága.

Mind ezekből kitetszik, hogy a legtöbb állatban megvannak a legtöbb érzébeli tehetségek, melyek az emberben is vannak, a különbség csak a fokozatban van, mely egyebiránt az

állatoknál szintén úgy fokozható, mint az emberben, mint azt imént láttuk.

A nagy hiba, mely az ebbeli összehasonlításnál történik, leginkább abban áll, hogy mi a legfejlettebb emberfajokat összehasonlítjuk az állatokkal. Igen természetes, hogy mi egy állatból egy Dantét, egy Miltont vagy egy Shakesperet produkálni soha sem fogunk, vagy az azzá fejlődni soha sem fog. De nem is fogunk ám egy Buschmann, egy Papua vagy egy újzeelandiból soha ilyen kiváló embereket, milyenek az európai emberek díszei, fejleszteni.

Ha összehasonlításokat akarunk tenni, azokat kell összehasonlítani, a melyek érintkezési pontokban találkoznak, és akkor elfognak enyészni az éles különbségek, az éles válaszfalak.

A földolog, a mit én vitatok és örökké vitatni fogok, és a mit velem minden józan természetvizsgáló vitatni fog, az, hogy az agyvelő a szellemi tehetségeknek székhelye és organuma, sőt én tovább megyek és azt állítom, hogy minden szellemi tehetségnek meg van az agyvelőben a saját organuma, mely az egyiknél jobban, a másiknál kevésbé van fejlődve. Tehát külön organum van az agyvelőben az embernek a zenére, külön a költészetre, külön a festészetre, a szobrászatra, külön a szónoklati tehetségre, az emlékező és ítélő tehetségre, a tolvajságra, a gyilkosságra stb. És csak abból magyarázható az, hogy az egyikben bizonyos tehetségre kiváló képesség van, míg másokra éppen semmi.

Ebből lesz magyarázható az is, hogy a legkisebb hiba az agyvelőben megzavarja az ember egész szellemi tehetségét, kép telenné teszi azt ép és egészséges gondolkodásra stb.

És így elvitatni azt semmi okoskodással nem lehet, mert a tapasztalás ezer meg ezer tényekkel bizonyította be és bizonyítja minden nap, hogy gondolkozni csak az bír, és szellemi tehetséggel csak az lehet fölrubázva, a kinek agyveleje van, valamint látni, hallani és érezni csak az, a ki szemmel, füllel és idegekkel van ellátva.

GRÓF BÁNFFY DÉNES EMLÉKÍRATAI AZ 1848. ÉVI FORRADALOMRÓL.

Második közlemény. *)

I.

BEVEZETÉS.

Az erdélyi fejedelemség régente Magyarországhoz tartozott és csak a mohácsi vész után szakadt el tőle, a midőn választott fejedelmek uralkodtak fölötte, kik adófizetői voltak a portának, míg az ország 1693-ban nem jutott osztrák uralom alá. Hegységei természetes erősséggé alakítják és alig megtámadható helyzete a magyarok földjének hatalmas várává teszi. A császár is, mint magyar király, bírta az erdélyi nagyfejedelemséget.

Soha az ég adományai nem kedveztek jobban országnak, mint Erdélynek.

A vidékek szépsége, a talaj termékenysége, egészséges egalj, az ásványok bősége, a só, dús növényzet, melyben a természet minden pompáját, minden változatosságát föltárta, jutottak e választott föld osztályrészéül. Nem volt hiánya másban, mint atyai gyámolításban. E szerencsétlensége a sorsnak tulajdonítható, mely az osztrák monarchia szélére helyezte.

Mindig kicsinynek látszott távoli fekvése miatt a hatalom szemében. Megfeledkeztek róla, és történetének minden viharos korszakában az esetlegre bízták sorsát.

Az 1848-diki forradalom egy tartományra sem mért borzasztóbb csapásokat mint Erdélyre.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 152. számában.

Szerencsétlenségeinek drámája nem hatott meg senkit. A főhatalom közönyös szemlélője maradt szenvedéseinek és még a kíváncsiság tekintete sem igen állott meg viszontagságainak rejtett eredetein.

Azt hiszszük, az igazság tisztének felelünk meg, midőn pontosan elbeszélését adjuk a nagyfejedelemséget tépő katasztrópháknak.

Az ítéletek és azokat előidéző okok felőle nem vágnak egybe.

A tartomány oly messze esik a tróntól, hogy hangját meg sem ertik.

Mi leszünk panaszainak gyöngé viszhangja.

II.

AZ ERDÉLYI NEMZETISÉGEK STATISZTIKÁJA.

Annai különböző nép esik az erdélyi nevezet alá, hogy megkülönböztetésükre szükséges előadni, minő különböző népfajok lakják a nagyfejedelemséget; minő érdekek választják azokat el egymástól, és minő szervezet egyesíti azokat egy politikai testté.

A sok egymást követő invasio annyi különböző gyarmatosítást hozott Erdély kebelébe, hogy könnyen megmagyarázható, miért találjuk most is mintegy földarabolva az országot az ott lakó nemzetiségektől.

Egymásután pannonok, dákok, rómaiak, góthok, géták, gépidák, húnok és oláhok ragadták el egymástól e termékeny vidékeket.

Ebből vegyes népesség keletkezett, mely régóta oláh név alatt volt ismeretes (most romának nevezik), és mely számrá nézve túlnyomó. A magyarok a X. században leigázták őket, de ők most is magokat tekintik a föld egyedül jogos birtokosainak.

Megőrizték politikai lealáztatásuk keserűségét és a visszaszerzés reményét.

A mint a magyar ura lett az országnak, uralkodó nemzetül szervezkedett. A Moldvával határos hegységekben nemzetiiségének egy részére talált, mely Attila húnjaitól vette eredetét, (kik néhány századdal előbb jöttek Európába) és fönn bírta ott tartani függetlenségét.

Ezt az erőteljes fajt székelynek nevezik.

A magyar és székely szoros egységbe olvadt össze. Testvériségek a közös eredeten alapúlt. Erdély a magyar királyságnak hódolt, mely oda is átvitte törvényeit, intézményeit és feudális kiváltságait. *)

Magyarország királyai hívására a XII. században a háborúk által elpusztított déli szélekre telepedett a szászoknak kis német törzse, és a termékeny vidéken, elősegítve számos szabadságlevéllel, ők is helyet foglaltak azon unióban, mely a három fő nemzetiségnek megadta a törvényhozásban való részvétel jogát.

Így a magyar, a székely és a szász (a három kiváltságos nemzet) képezte képviselőivel Erdélyország rendjeit.

* *

Az oláhság lepte el a föld legnagyobb részét, ő volt a jobbágy és nem vett részt a parlamentaris tanácskozásokban. Oláh csak mint városi képviselő juthatott a diétára.

A sors azonossága politikailag egyesítette e különböző nemzetiségeket, de sohasem vegyültek annyira, hogy összeolvadhattak volna.

Még a törvény is kimondta elkülönítéseket az által, hogy külön területet, külön igazgatást és külön hivatást jelölt ki a három főnemzet mindegyikének. Viszonylagos helyzetök körülbelül a következő volt:

Hűbéres magyar mágnások, földbirtokosok és címeres nemes emberek (armalisták), kik gyakran magok kezével művelték örökségeket, együtt képezték a nemességet. Ez számos volt és a diétán övé volt a túlsúly.

Ide tartoztak a székelyek is, kik különböző fokozatokban szintén részesültek a nemesi előjogokban.

A szászok, kiknek intézményei teljesen demokratikus alapon állottak, a polgári foglalkozás körére szorítkoztak; a parasztság nagy tömege pedig az oláhokból került ki, kik a magyarok és néhol a szászok földjeit művelték.

*) Magyarországon épen úgy mint Erdélyben, a nemesség személyesíti a magyar nemzetet, mely a fejedelemmel együtt a törvényhozó hatalom.

Minden nemzetiséget külön jellemzünk, hogy megmagyarázzuk mily könnyen bírt az osztrák politika köztök halálos viszályt előidézni.

A magyar komoly és ünnepélyes, tüzes és harczos nemzet. Gondolkodása nemes és fenkölt, jelleme gyöngé és hajlékony, lelke büszke és nagyravágyó, szíve hűséges és jó. Hazájához szeretettel ragaszkodik, jogaihoz makacsúl, uralkodójához hódolattal. Kiváló tulajdonsága a vitézség. Ez durvasággá fajul, ha szenvedélye fölébred.

Gyorsan haragszik, gyorsan békül, a számítás és megfontolás nem igen irányozza cselekedeteit. Rendkívül fogékony minden iránt, a mi magával ragadhatja az embert, de páratlan erélyt is ki bír fejteni. Kormányzásához nagy méltányosság szükséges. Törvény és jog szentelt tekintély előttte. Rokonszenve a monarchia felé vonja őt, és ezt semmi sem bizonyítja jobban, mint az a vallásos tisztelet, melylyel királya, koronája iránt viseltetik.

III.

A SZÉKELYEK.

A székely a magyar fajnak a leghatározottabb typusa. Itt van e harczos nemzetiségnek ősi törzse, egyaránt megkülönbözteti őket a nyelv és a kalandos tüzesség. Csakhogy ehhez náluk furfang és ravaszság magas foka járul, mely épen nem közönséges a magyarok közt. Közülök kerülnek ki a legügyesebb ügyvédek, a legfurfangosabb tiszttartók és a legvállalkozóbb üzleti emberek.

Munkás, nyílteszű, szemes, gyorskezü, kitartó, jószívű, veszekedő és hajthatatlan bátor ez a nép faj.

Igen közönséges köztök az erőszakoskodás, mert e heves természetek közt minden csekélység okot adhat haragra. A háború az ő elemök s ha nincs csata, erélyöket a perlekedés harczaiban gyakorolják. Senki sem bír nagyobb éleselműséggel megoldani egy pörös ügyet, mint a székely. Teljes őszinteség külszíne alatt, látszólagos természetességgel rejti el szándékait, míg nagy ügyességgel kitudja ellenfeléit, aztán azt körülveszi, reábeszéli vagy megijeszti, de mindenkép arra bírja, hogy saját

tervei szerint cselekedjék. Nem lehet őket másképp kormányozni, mint erős kézzel s igazságossággal. Ha igazságtalanságot vesz észre, megbokrosodik és olyankor makacssága sziklakeménységüvé teszi.

A magyarok és székelyek száma Erdélyben összesen 800,000-re megy. Szemökre vetik, hogy nagyon is büszkék előjogaikra.

A magyarok területe 11 megyét és két kerületet foglal magába. Lakosai a nemes birtokosság és aránylag számos magyar parasztság. A parasztság nagy tömege, mint már kiemeltük, oláh. Kolozsvárt, a királyi kormány székhelyét, tekintették a magyarok fővárosának.

A székelyek földje öt főszékre és több leányszékre oszlik. Közülök három széket katonai határvidékké alakított át Mária Terézia, úgy hogy a lakosok határőrök voltak, kiket tisztjeik igazgattak.

Maros-Vásárhely, a királyi tábla székhelye, volt a székelység fővárosa.

IV.

A SZÁSZOK.

A szászok Brabantból és alsó Saxoniából erednek és föntartották az ős germán typust, a minő a civilisatio előtt volt.

Saját municipiumaikban igazgatják magokat és annyira közelednek a köztársasági rendszerhez, hogy szükség esetén el is lehettek uralkodó nélkül. A föld népe általában szelíd, békés és munkás. De a városi nép épen nem oly jámbor. Kisszerű irigységgel eltelve, mindig néma tevékenységgel dolgoztak minden fölforgatáson, melytől az osztályok egyenlősítését és a plebejus érzékenységeket annyira bántó feudális előjogok eltörlését remélhették. Köztudomású volt, mily hön ragaszkodtak a frankfurti demokratikus kormányhoz.

Ez a bitorló hatalom, mint a republikanus propaganda szentelt feje sugárzott előttök. Nem szabad elfeledni, hogy már sokkal az 1848-diki forradalom előtt hírlapjaik által esdeklő szózáttal fordultak a német birodalmi gyűléshez, hogy az őket is befoglalja a nagy német család újjászületésének mozgal-

mába, mely előkészíti a népek emancipációját és az értelem felsőségét Németországon. Oly dicsőség ez, melyben, mint mondák, a szászoknak joguk van osztozniok, mint az európai civilisatio őrszemeinek és apostolainak a kelet előre tolt őrszemein.

Erdély, melynek hét század óta lakosai, soha sem volt szemökben az az anya, mely őket tápláló keblére fogadta.

A talaj materialis haszna az egyetlen kapocs, mely őket a földhöz köti.

A nagyfejedelemség közös érdekei soha, semmi korszakban nem voltak az övéik is. Mindig belső ellenségei voltak, és a haza reájok nézve a boltra, műhelyre vagy csűrre szorított, melyben foglalatoskodtak.

Mint munkás, tanulékony és könnyen kezelhető eszközök, a szászok nevelőintézetül szolgálnak az osztrák burokratának, és hogy állást és befolyást szerezzenek, nem riadnak vissza semmi eszköztől. Mihelyt valami befolyásosabb hatáskörhöz jutottak, mindjárt Bécs központi köreivel keresik az érintkezést, a hol tevékenységek inkább érvényesülhet, és minden ügyességeket fölhasználják, hogy földieikkel töltsék be az osztrák hivatalokban megüresedett állomásokat. Így mintegy monopoliumot szereztek a belső kormányhivatalokhoz, és az államban külön testületet kepez a szász burokratia, melynek hagyományos hivatása mindig abban állott, hogy egymástól eltávolítsa az uralkodót és a magyar nemzetet.

A szászok nagy sikerrel mívelik a földet, értenek az iparhoz, és a kiskereskedést nagy igyekvéssel üzik. Létök nagy földadata a speculatio. Annak hasznát közmondásossá vált takarékossgal gyűjtik össze és mindenből pénzt csinálnak. De mivel a kereskedelem fontosságát és kifejlődését a szó valódi értelmében nem fogják föl, finansziális és kereskedelmi ügyességek mindig csak a személyes egoismus kicsinyes számításainak szolgálnak. Bálványuk a pénz, és ahhoz csak uzsorával vagy fukar takarékossgal jutnak. Soha sem hoznak legkisebb hasznot sem az országnak, mert minden törekvésök szűkkeblű és terméketlen.

A szász terület kilencz széket és két a magyar földön elszórt vidéket foglalt magában. Városaik közt legfontosabbak Nagy-Szeben és Brassó. Az előbbi fővárosuk és igazgatásuk székhelye. Összes számuk alig éri el a 250,000-et.

V.

AZ OLÁHOK.

Erdély jobbágysága oláh. Mindenfelé ellepik az országot túlnyomó számukkal, mely 1.300,000 főt tesz ki.

Voltakép a blakok vagy vlakok illyr törzsből erednek, mely előzőnlötte Dáctiát, miután abból a római gyarmatok kivonúltak, de nagy súlyt helyeznek arra, hogy őket emezek egyenes utódainak tartsák. Főervök az, hogy a 13-dik római legio összeolvadt a régi lakókkal és egybevegyülve különböző népekkel, nyomot hagyott nyelvökön, mely az illyrnek és az elfajúlt latinnak keveréke.

Műveltségök nagyon elmaradt, és néhány deák kivételével, ki megfordult a világban, képtelenek a politikai jogok megértésére.

Bár Európában sokáig úgy tüntették föl őket, mint a magyar elnyomás áldozatait, mégis igaz, hogy mindig kedvező rendelkezésekkel gondoskodtak jólétökről Bánságban és Erdélyben, és semmi sem állotta útját emelkedésöknök. Ezt bizonyítja Hunyadmegye, hol a főnemesség nagy része oláh eredetű. A magyar arisztokratia szívesen megnyitotta előtte sorait, és megengedte, hogy a legelőkelőbb családok közt foglaljon helyet.

Nagyjában a faj mégis paraszt maradt, ki a földbirtokossal szemben bérlő, a ki robottal rójja le a bérösszeget, csak-hogy bérlő neve alatt itt egyáltalában nem szabad érteni azt a munkás pórt, ki mindenütt máshol bőséget teremt.

Az erdélyi oláh veleszületett barbárságánál fogva, mindig kivételes állást foglalt el, és jelleme szerint nem hasonlítható máshoz, mint a proletárius csöcselékhez, mely mindig kész a lázadásra, mert gyűlöli a munkát, a rendet, a törvényes engedelmességet, és mert minden tekintélyben kemény igát lát. Akár milyen nagy a telke, lustasága és részegeskedése gyógyíthatatlan szegénységre ítélik.

Ki sem akar lépni abból, mert szükségletei csekélyek. Megveti az élet kényelmeit és szívesen él koldus módjára, hogy boldogságát a dolce far niente-ben lelhesse föl.

Legjobban inyére van a tolvajlás és zsványság, és csak a büntetéstől való félelem tarthatja féken. Mentől többet engednek neki, annál többet követel.

A görög vallást követik és ebből fakad nagy rokonszenvők a csár iránt. Templomi imáikban mindig ő foglalja el az első helyet. Egyházi könyveik cyrill betűkkel írvák, és ezeknek kétségbe nem vonható régisége pópáiknak főbüszkesége. Papjaik csaknem az egyedüliek, kik olvasni tudnak, és oly határtalan befolyást gyakorolnak a népre, hogy minden összeesküvésnek ők buzgó vezetői.

A rómaiakhoz való kétes rokonságuk hagyománya folyton éleszti gyűlöletöket a magyarok iránt, kik megfosztották őket az ország birtokától. Megrögzött szándékuk minden áron ismét visszanyerni az uralmat. Megkísérlették ezt már 1784-ben, a midőn két pórnak, Hórának és Kloskának, vezetése alatt több megyét pusztítottak tűzzel-vassal, hogy elvehessék a nemesek földjét.

Sokkal veszedelmesebb volt az 1848-diki fölkelés, mert azt a császári sereg teljes erejével támogatta és így loyális szint adott oly támadásnak, melynek pusztító törekvésénél fogva egészen communista volt a célzata.

Az oláhok tömege nem igen fogja föl a nemzetiségi, még kevésbbé a hazafisági érzelmeket. Az ilynemű demonstratiókat mindig csak a pópák idézték elő közöttök, a midőn ezek a szomszéd fejedelemségek forradalmi befolyása alá jutottak, a melyek már jobban be voltak avatva a radikalismus új elméletébe és nagyon siettek azt elterjeszteni az erdélyi oláhok közt. Egyúttal e szavakkal vélték igazolhatni sóvár communista törekvéseiket.

VI.

JELLEMZŐ ADOMA.

Az erdélyi nemzetiségek jellemzését egy régi adomával egészítjük ki, melynek hitelességéről jót állunk. Megvilágítja a szász iparkodó kapzsiságát, a magyar kevély pazarlását, az oláh rosszhiszeműségét és a székely erélyes eljárását.

Egy főúr négy kis árvát neveltetett kastélyában, mind-

egyiket más-más nemzetiségből. Egyszer mindegyiköknek egy-egy forintot adott ajándékba.

A szász gyümölcsöztetni akarta kincsét. Néhány krajczárért egy kést vett aztán taligát faragott, melylyel megadóztatta pajtásait, kiket bizonyos árért sorban meghordozott. A magyarnak annyira megtetszik a kocsí, hogy egész forintját fölajánlja érte. Megkötik az alkut, de az új birtokos nem örvend soká, mert az oláh csakhamar követi természetes hajlandóságát a tolvajláshoz. Meglesi a kedvező pillanatot, ellopja a taligát, elrejt a bokorba, és ő az első, ki keservesen kiabál a veszteség miatt. Mégis mindenki azonnal a tettest veszi gyanúba.

Ekkor a székely neki megy az oláhnak, jól elveri, míg az ki nem adja zsákmányát, és miután őt megbüntette gonoszságáért, magának tartja a lopott jószágot — a hódítás jogánál fogva.

Naturam expellas furca, tamen usque recurret.

VII.

PUCHNER TÁBORNOK.

Mielőtt azon okok előadásába bocsátkoznánk, melyek az erdélyi forradalmat előidézték, a nemzetiségek leírásához még egy öreg osztrák katona ismertetését kell csatolnunk, a ki az ország fegyveres hatalmának élén állott, és a kinek ügyetlen politikája vagy szolgálai engedelmessége hozott annyi bajt a szerencsétlen országra.

Báró Puchner az által, hogy 1848 viharos korszakában magához ragadta a dictatori hatalmat, egyúttal elvállalta a felelősséget is a nagyfejedelemséget vérrel borító katasztrófáért.

E beteges aggnak minden előbbi tette becsületére vált. Mint harczosra, ki hű szolgálja uralkodójának, lelkiismereti furdalás nélkül reá bízták a királyi biztosi méltóságot az 1846-diki országgyűlésen, melynek az úrbéri viszonyok rendezése volt a fő föladata.

A tábornok e méltóságában nem fejtett ki semmi más tevékenységet, mint hogy a császár és a rendek közötti levelezést ő közvetítette.

Föladatának mint tanulékony eszköz felelt meg, melynek szerepe egészen elő van írva. De már akkor észre lehetett venni, hogy értelme hézagos, és hogy más alkalommal (ha másról van szó mint szertartásokról) nem lehetne el kalaúáz nélkül.

Gyanakodó és makacs levén, minden okoskodásának a kétely volt az alapja.

Családi balesetek még jobban siettették értelmi képességeinek hanyatlását. Alig maradt benne más a jó akaratnál, mely nagyon is reászorúlt a vezetésre.

E vezetés egy bizonyos Glanznak jutott föladatául, ki mint titkár dolgozott mellette, de ki tényleg rejtett rúgója volt tanulékony főnöke minden tettének.

Az 1846-diki diéta után Puchnert nagyszebeni katonai parancsnoknak nevezték ki, mert e hely kényelmes visszavonulást biztosított agg korának. Itt, elfeledve tölthette volna hátralévő napjait, ha nyugalomban marad az ország. De a forradalom kiragadta őt a homályból és nevéhez a legszomorúbb hírnevet fűzte: azt, hogy rossz tanácsra hallgató tehetetlensége által ő okozta a nagyfejedelemség romlását.

A bécsi hivatalos lapok fursán elferdítették azon tényeket, melyek forradalomba vitték Erdélyt. Dicsőítették az oláhok hivatalos parasztháborúját, egekig emelték a szászok kétséges hűségét, és minden bűnt a magyarokra róttak. Csak épen az igazat nem mondták soha, tudniillik, hogy a parasztok támadása a nemesség ellen, idezte elő ennek fölkelését.

Lássuk a tényeket:

Erdély eleinte épen semmi részt nem vett az Ausztriát és Magyarországot alapjaiban megrázkódtató forradalomban. Helyzete által elszigetelve mély nyugalomnak örvendett, midőn a márcziusi események megváltoztatták a monarchia kormányformáját.

A jobbágyok fölszabadításáról szóló új magyar törvények csakhamar fanatizálták az erdélyi pórnépet.

Tüstént ellenséges állást foglalt, megkövetelte, hogy ő is részesüljön mindjárt ugyanazon javakban, és egy népgyűlésen akarta szabályozni viszonyait. A katonai méltóságok a helyett, hogy gátat vetettek volna e fenyegető gyülekezet elé, hallgatagon még bátorították azt jelenlétökkel. Balázsfalván április 18-dikán gyűlt össze az oláhság. E gyűlés oly viharos volt, mint várni lehetett az új emancipatio után sovárgó néptől.

Több mint 30,000 pór jött össze az első légy-otton, és határozataik így hangzottak:

«Minthogy a robot és tized el van törölve Magyarországon, világos, hogy Erdélyben sem maradhat meg a jobbagyság.»

«Az úrból polgártársunk lesz, és ha nem bizonyíthatja be, mily jogon bírja földjét, mely előbb a mienk volt, el kell azt tőle venni, és mint elrablott jószágot, nekünk visszaadni.»

E határozattal, és fölhívással egy új gyűléshez, melyet május 15-dikére tűztek ki, osztottak szét.

A magyar birtokok elvételének hagyományos terve szélesebb alapot nyert az által, hogy az erdélyi oláhok fölkelését összeköttetésbe akarták hozni Moldva- és Oláhország népeinek fölkelésével. Erdélyországot a dunai fejedelemségekhez akarták csatolni egy új királyságnak, Dáczianak, megalapítása végett.

Ez összeesküvés Bukarestben szövődött elégedetlen bojárok által (kiknek fiai Párisból republikánus eszmékkal eltelve jöttek haza), és csakhamar idegen emissariusok rajával lepte el Erdélyt. A pópák fejében csakhamar gyökeret vertek a népfölségről szóló fölforgató tanok, és a papok tovább terjesztették ezeket a tudatlan tömegek közt, melyek nagyon is jól elő voltak már készítve vészes vállalatokra.

Lopva izgató proclamatiókat terjesztettek, és egy ilyennek birtokosa a királyi kormány figyelmét a communista összeesküvésre fordította. A Mikás ügyvédnél talált papirokban teljes bizonyítását találták, hogy az oláhok ki akarják irtani a magyarokat — hogy aztán elfoglalják földjeiket.

Mikás elfogatása egy ideig késleltette a communista kitörést és elvette az összeesküvők bizalmát. De a katonai hatóságoktól titkon elősegített izgatásaik csakhamar egy második népgyűlés összehívását eredményezték, mely már súlyosabb következtetéseket vont maga után.

VIII.

EGY OLÁH MEETING.

A május 15-diki népgyűlés, mely három napra nyúlt, megérdemli, hogy hű rajzát adjuk. Kora hajnal óta gyalog és lóháton nagy tömegekben özönlött a köznép Balázsfalva, a görög egyesült püspök székhelye felé.

Nem messze a várostól, egy rónán telepedtek meg a közelről és távolról érkezők. Nemsokára több mint 60,000 ember lepte el ezt a szekerektől, taligáktól és mindenféle járművektől határolt területet. Köztök jártak-keltek a nők, gyermekek és barmok. Meg lehetett különböztetni köztök a falvak nagyfejű bíráit, kik hosszú botjokkal, méltóságuk tudatában, igazgatták a nyomukban járó esküdteket és parasztokat. Mindegyik előírta követőinek a szükséges mozdulatokat, és ezek nagy zavarban, egymás sarkát taposva, rendetlenül helyezkedtek el, a mint bírtak.

Két hosszú, kígyózó sorban megjelent a görög-nem-egyesült papság. A hosszú menet lassan hatolt át a tömegeken, melyek tiszteletteljesen sorakoztak köré, és a papok hosszú zászlókon hordozva a kisebb-nagyobb szent képek egész erdejét, ezeket processióban mutatták be a környezők áhítatosságának.

Ez aranyfényvel övezett képek közeledésére a hívek arcczal földre borultak, fölkeltek és ismét leterdéltek, a papok pedig meg nem értett áldásokat mormogtak, miközben a közönség csókjainak engedték át kezöket. Másutt jelképes zászlók sokasága tűnt elő, mely egész chaosát mutatta az össze nem illő symbolumoknak, és világosan bizonyította, minő tudatlansággal és az eszmék minő zavarával jártak el a nép korypheusai.

Itt: Erdély czímere össze elegyítve a dunai tartományok czímereivel. Amott: az orosz és az osztrák sas, ugyanazon posztó darab két felén, fölváltva mutatkozott minden szélfuvallatnál.

De e sajátnemű gyűlésben legmeglepőbb volt a moldvai és havasalföldi küldöttek jelenléte.

Megjelenésöket számos moldva-oláh zászló magyarázta meg, mely a sokaság feje fölött lebegve, merészen jelképezte az új, független Dáciát. Ez által nyilvános lön, hogy e bűnös gyűlekezet politikai programja nem volt más: mint egy szabad és független oláh állam közeli megalapítása.

E szerencsés esemény hajnalának megünneplésére mindenfelé lármás dudák villanyozták föl a tántorgó tömegeket, melyek pálinkától fölhevítve, durva tánczban forogtak. Köröskörül lármás csödület kiabált, egyszerre százféle dalt énekelve, és összezagyválva minden hangot a dörmögő basszustól a legelésebb sikoltásig.

Mint az áhítatosság és a mámor, úgy foglalt el külön teret

a politika is. Deszkákból összetákolt, elmozdítható emelvényeken izgató ügynökök magyarázták az ámuló hallgatóságnak az új, a világalomra rendelt tanokat.

«Az ember jogai, a rangok egyenlősítése, az agrarius törvény, a szabad egyesületi jog és a nép fölsége (mind olyan dolog, mit e primitív elmék föl sem foghattak) ismeretlen javak gyanánt tüntetettek föl, melyekben ők is részesülhetnek, ha más, fölvilágosodott nemzetek módjára, ők is meg akarják azokat szerezni.

Mind ez értetlen szózatra a földre heveredett vagy guguló környezet chorusbán mondta reá az «asah»-t (úgy van), és ez az ezerszer ordított és a viszhang által tovább vitt viszhang hosszas üvöltés gyanánt harsogott a távolba.

Csavargó kalandorok nagy száma futkosott ide-oda, tüzesen szónokolva a távolabb esőknek a dako-román egység érdekében. Nem a reábeszélés esett nehezőkre, hanem a megértetés.

E nagy részben idegen izgatókat civilisált öltözetök választékossága nagyon megkülönböztette a honi parasztok bőrködménétől és gyapjú kucsmájától. Látni lehetett őket, mint szelik a sorokat, mint járnak csoporttól csoporthoz, az osztrák katonaság szemei előtt, mely mint e lázadó nyilatkozatok szemtanúja, mozdulatlan maradt, bár nyilvános volt azok fölforgató törekvése.*)

E zajos gyűlés tanácskozásainak eredménye volt: egy vakmerő, a demagogia általános mértékével szabott kérvény, melyben szabad sajtót, évi gyűléseket, gyülekezeti jogot, esküdtiséket, a nép fölfegyverzését stb. követelték a császártól.

Mindenki előtt, ki ismeri az oláh műveltség igen csekély fokát, mely képtelen fölfogni e követelések értelmét és súlyát, világos, hogy a szerkesztés csak egy politikai izgatásokban tapasztalt klikknek lehetett műve. Ez tolta előre a vak tömeget egy előre kigondolt forradalmi terv végrehajtására, mélyebb és veszedelmesebb szándékkal.

A fölforgatás megérlelésére és biztosítására egyúttal elhátározta egy oláh bizottság föllállítását, melynek együtt kellett

*) Schurter tábornok volt jelen csapatjával e bűnös gyülekezetenél, és tétlenül nézte a zavargást, azon ürügy alatt, hogy a jó rendet tartja fenn.

maradnia Szebenben a magyarok vesztére törő gyászos tettek igazgatására.

A lármás sokaság, mely zajos helyeslésével betöltötte a levegőt, e népies gyűlés furcsa ünnepélyességéből nem értett mást, mint a szabad rablás hirdetését. Nem is törődve sokat a többivel, szétment.

Május 17-dikén mindenki haza ment, hogy előkészüljön a szebeni oláh igazgatóságtól érkezendő rendeletek végrehajtására.

A nemességet nyugtalanságba ejtette, hogy a balázsfalvai népgyűlések egy oláh bizottságot alapítottak meg, mely végzetes terveket forral ellene.

Rossz előjelnek vette az osztrák katonaság passiv magartását. Nem csoda, ha minden magyar lehetőleg siettette a politikai uniót, melyet Bécsben már megadtak a pozsonyi diéta küldöttségének, de melynek teljes végrehajtása az erdélyi rendeknek tartatott fönn.

A diéta május 29-dikén gyűlt össze Kolozsvárott. Mint királyi biztos, Puchner tábornok elnökölt a fejedelem nevében. A tanácskozásokat ünnepi beszéddel nyitotta meg, melyben kifejezte az uralkodó kívánságát, hogy a nagyfejedelemség a magyar királysággal egyesüljön. A három nemzet, megújítva a hűség esküjét a fejedelem és a *pragmatica sanctio* iránt, egyhangúlag elfogadta az uniót.

Megjegyezzük, hogy ez az unio, melyet azóta annyira zokon vettek, az erdélyieknek beleegyezések nélkül már két hónappal azelőtt (márczius 15-dikén) el volt határozva Bécsben, és újra biztosítottatott az által, hogy a király április 11-dikén szentesítette a pozsonyi diéta határozatait.

Mégis bűnül rójják föl most nekik engedelmisségöket a királyi leirat iránt, azon ellenvetést hozva elő, hogy a fejedelemnek e nyilatkozatban kifejezett akarata nem volt szabad, hanem a körülmények kényszerűsége alatt állott.

Elismerjük, hogy a fejedelem hozzájárulása nem volt önkéntes, de hogyan vonhatta volna kétségbe ez annyira távol eső Erdély a királyi parancs érvényességét, mikor azt a királyi biztos hivatalosan adta tudtára, és mikor semmi más rendelet nem mondott annak ellent? Megtagadhatta volna-e az engedelmisséget nyilvános ellenszegülés nélkül? és még ha elköveti is ezt a vakmerőséget, nem von-e magára sokkal nagyobb felelős-

séget, mint azt, melylyel most terhelik azért, mert nem bírta az események mérlege szerint megítélni a királyi elhatározások értékét? A legtörvényesebb igazság írta elő a mellőzhetetlenné vált unio elfogadását.

Puchner egyúttal császári rendeletet is tett közzé, mely a fejedelemséget a budapesti minisztérium kormánya alá helyezte, és reá is kiterjesztette a királyság új intézményeinek érvényességét.

Így ment végbe az unio, mely által Erdélyre is kiterjeszkedtek a később Magyarország ellen emelt vádak.

Az unio szolgált ürügyül arra nézve, hogy megtorolják rajta a szomszéd szemére vetett bűnöket, és hogy lázadás gyanánt rójják föl neki a magyar minisztériumtól való függést, melynek maga az uralkodó vetette alá az országot.

Magyarország uniója Erdélylyel magában véve méltányos volt, a mennyiben egymáshoz forrasztotta a nyelv, közös eredet és közös institutiók által annyira rokon népet — de az által, hogy a többi nemzetiség föderalis szervezetén változtatott — nálok különböző hatást idézett elő.

A magyarok, kiket az oláhság számbeli többsége fenyegetett, segítség gyanánt üdvözöltek az uniót.

Az oláhok, általa nyerve politikai jogokat, úgy ragadták meg, mint martalekot.

A szászok nem nyertek általa semmit, és csak kénytelen-ségből fogadták el. Mint a kik jártasak a demokratikus izgatásokban, csakhamar észrevették, hogy az unio maga után vonja: republikanus intézményeik elvesztését, a jövedelmező tized elvonását papságuktól, végre az oláh bérlő népesség versenyét, mely addig a szász helységekben elnyomott tömeg volt, és mely ezentúl kisebbséggé fogja őket alacsonyítani, mihelyt részt vesz a politikai jogokban és előnyökben, melyekből addig ki volt zárva.

Ennyi veszélytől fenyegetve elhatározták a szász politika vezetői, hogy kéz alatt megsemmisítik azt, mi ellen nyíltan nem kelhettek ki. Személyes érdekeiket a hűség köpenye alá rejtve, a cselszövés útjára léptek. Minden módon gyanúsították a magyarok loyálisát, hogy az uniót, mint a lázadás kezdetét tüntethessék föl.

Épen oly ellenséges szándékokat rejtegetett a fejedelem iránti hűség köpenye alatt az oláh bizottság. E hírhedt társu-

lat minden tagja ismeretes volt mint veszélyes demagóg, és többé-kevésbbé anarchikus törekvések gyanúja alatt állottak mindnyájan. Elnököket, Barnutzot, megfosztották papi méltóságától, elkergették tanszékéről és bebörtönözték forradalmi tanai miatt. Csaknem mindnyájokat a pusztítás szelleme tartotta megszállva, rosszat akartak, és számlálhatatlan, mindenre kész sokasággal rendelkeztek.

Ez egyetértő gyűlöletességből fenyegető szövetség támadt, melynek szándéka volt a parasztokat fölkelésre bírni a nemesek ellen.

A szászok (kik elvből köztársaságiak) a magyarokat akarták tönkre tenni; az oláhok pedig (kik természettől communisták) meg akarták őket semmisíteni, hogy e krízis után nemzeti felsőségeket állapítsák meg, melyet aztán mindegyikök külön, saját céljaira remélt fölhasználhatni.

Mi sem kedvezhetett jobban Puchner tábornok titkos terveinek, mint az irigység és haszonlesés e szövetsége azon nemzet ellen, melynek politikai követelései már ijedtségbe ejtették őt. Hogy minden e részről várható bajnak elejét vehesse, kezét nyújtotta a magyarok factiosus ellenségeinek. Terrorisálni akart — és ez által visszaállítani az abszolút hatalmat. Alig rendelte el hivatalosan a diétánál, hogy a nagyfejedelemség egybe olvadt a királysággal, midőn már ezernyi módot keresett az új intézmények megghiúsítására.

A katonai hatalom egymásnak ellenmondó tényeinek szolgál a következő adat:

Puchner tábornok, kit az uralkodó megbízott az unio elfogadtatásával Erdélyben, két nappal a diéta megnyitása előtt érkezett Kolozsvárra. Hogy a kedélyeket erre előkészítse, meghagyta a polgármesternek, hogy minden fekete-sárga katonai korlátot és őrházat festessen át 24 óra alatt háromszínné, hogy már a rendek összejövele előtt nemzetiek legyenek. A döntő ülés után lakása előtt magyar zászlót tüzetett ki, és gomblyukában magyar kokárdával lépett ki a balkonra. Ő volt tehát az első, ki a három színt tette az osztrák színek helyébe. Néhány hónappal később mindent megtett a nemzeti színek eltüntetésére, és a mi még ríkítóbb ellenmondás, felségsértés gyanánt üldözte azt az uniót, melynek ő volt hivatalos apostola.

Erősen sarkalva Glanz titkártól (a kormányzó hajójának

igazi kalauzától), meg sem várva bárminemű zendülő szándék nyilatkozatát, kihirdette: hogy minden, a mi magyar, ellensége a fejedelemnek. Ez elvből kiindulva oly támadó mozgalmat gerjesztett az oláhok közt, melynek csak élet-halál harcra lehetett az eredménye. E cselszövény első következtésül az oláhok elállottak az uniótól, melyet ők követeltek addig legjobban. Az szabadította föl őket a robot és dézsma alól, az tette őket a föld birtokosaivá, melynek addig csak bérlői voltak, de a földszabadítás e nagy jótéteményei nem elégítették ki sovár igényeiket. Jobb szerették volna az egészet, mint a sokat, és a mint e vágy mind jobban elterjedt, az uralom vágya töltötte el a sokaságot.

Hogy mind a mellett egészen törvényes eljárásukat tanúsítsák, a szászok elküldték követeket a budapesti országgyűlésre, hogy az új magyar miniszteriumnak bemutassák hódolátukat. El is foglalták helyöket a két ország egyesült képviselői közt. Együttal azonban kibúvó ajtót is tartottak fönn magoknak. Ugyan e követek közül néhány elhagyta helyét, hogy Bécsben épen ellenkező rokonszenvet mutassa be az osztrák burokrácia régi oszlopainak, kiknek titkos befolyása szötte az ellenforradalom rejtélyes fonalait. E kiszámított kétszínűséggel a szászok minden esetre biztosították magokat, bármelyik rész marad a győztes. Így csak a magyarok s széke-lyek, mint az unio egyedül őszinte hívei maradtak felelősek az abból később következett hibákért.

* * *

Június havában mindenütt communista foglalások mentek végbe, kísérve durva fenyegetésektől a földesurak és tisztartóik ellen. A paraszt sovárság zsákmányul ejtette az erdőket, mezőket és réteket, és a polgári hatóságnak, melytől megtagadták a szükséges katonai támogatást, nem állott módjában megbüntetni e bitorlást.

E gyakori fosztogatás, mely a földesúr és jobbágy közti viszony megváltoztatásából eredt, általános félelmet idézett elő. A gazdagok a városokba költöztek, a szegények rettegve várták sorsukat, a nők sírva töltötték a napokat. Mindnyáján borzasztó nyugtalanság vett erőt, mert előre volt látható Hórs és Kloska 1784. évi mészárlásainak sokkal rémesebb mértékben

való megújulása. A segítségül hívott osztrák katonaság pedig tétlenül maradt, «mert nem kapott parancsot».

Az oltalom e teljes hiánya, ily világos veszélyben, okozta, hogy minden család följogosítottnak tartotta magát saját érdekeinek védelmére kelní. A magyar hivatalnokokból álló polgári kormány pedig látva, hogy a lázongó parasztok ellen nem bír semmire menni, és hogy Puchner tábornokhoz intézett fölszólításai csak boszantó késlekedést eredményeznek, szintén saját hatalmából járt el. Kihirdette a statariumot és Kolozsvárott ki is végeztetett néhány zavargót. Ez alkalommal néhány bűnös bevallotta, hogy őket a szászok bérelték föl a gazdagok ellen.

Más vallomások alapján egy felségsértő összeesküvés nyomára jöttek, mely Erdély formalis egyesítést Moldvával és Havasalfölddel tűzte ki czélúl, hogy a magyarok kiirtása után független államot alkossanak.

Ikládon és Abrudbányán kézre kerültek az ez összeesküvést bizonyító iratok, és a nemzeti kormány biztosokat küldött Nagy-Szebenbe az oláh bizottság legjobban compromittált tagjainak: Laureaninak és Balaseszkunak elfogatása végett. Irományaik közt megtalálták a dunai fejedelemségekkel folytatott vétkes levelezéseket. De a katonai hatóság a bűnösség e tagadhatatlan bizonyítékai ellenére sem akarta látni a nyilvános árulást Puchner tábornok egyenes követelésére szabadon kellett őket bocsátani. Azt állította, hogy a parasztok magok szabadítanak ki a foglyokat, ha azokat ki nem adják jószerével.

Csak papírjaikat tartották vissza.

Jegyzet. Érdekes megemlíteni, hogy e papirokat néhány hóval később gróf Mikó Olmützben átadta Schwarzenberg Felix herczegnek, hogy bebizonyítsák az oláhok rosszhiszeműségét. Mikor később reclamáltak őket, e 8194. számmal jelölt iratesomó eltűnt a kabinetből. Azt mondták, eltévedtek, és így soha sem szolgáltatták őket vissza a magyar hatóságoknak, melyek azokat fölhasználhatták volna saját igazolásukra.

IX.

A HIVATALOSAN SZERVEZETT OLÁH FÖLKEELÉS.

A köznyugtalanság borzasztó jövő előjelét látta a zavargó nép fenyegető magatartásában.

Látszólagos nyugalomnak és múltó zavaroknak váltakozása töltötte be a nyarat, mint a hogy a fölradott beteg agniáját lázas állapot előzi meg.

A birtokfoglalások szabadon folytak Puchner tábornok leplezett, de folytonos támogatásával.

Csak szeptember hóban, midőn az olasz háború határozottan szerencsésre fordult az osztrák fegyverekre nézve, váltotta föl az addig ingadozó politikát a határozott támadás, és a magyarok ellen lassan érlelt összeesküvés hirtelen kitört.

Urbán alezredes, kit utasítások átvétele végett sietve hívtak Bécsbe, épen oly gyorsan visszaérkezett naszódi állomására.

Ugyanazon időben Glanz titkár (e katastrophák igazgató keze) hasonló csodás gyorsasággal fordult meg Nagy-Szeben s Bécs közt.

Mindjárt hazatérése után Urbán, szeptember 14-dikére Naszódra összehívta az oláhokat. *) Itt kijelentette, hogy föl vannak oldva a nemzeti hatóság iránti engedelmesség alól, megesküdttette őket a császári zászlóra egy új formula szerint és kis négy szögletű, kétfejű sassal bélyegzett papirokat osztott ki köztök passusok gyanánt. Azóta egy kézben e jellel, melyet pazsurának neveztek, másban gyilkos fegyverrel, följosítottaknak tartották magokat a legremítőbb és egyúttal leghaszontalanabb gaztettek elkövetésére.

Glanz hazatérése után a szebeni oláh bizottság szintén népgyűlést hívott össze Balázsfalvára, szeptember 17-dikére, hol a csócselék saját hatalmából fölforgatta az országos közigazgatás rendszerét. **) Elrendelte: «hogy ezentúl új kormány

*) E datum: szeptember 14-dike, igen fontos. Ekkor nyilatkozott először leplezetlenül a katonai politika. A tömegekhez intézett fölszólítás, hogy keljenek föl nyíltan a magyarok ellen, tehát 15 nappal megelőzte a Pesten gróf Lamberg ellen (szeptember 29-dikén) elkövetett attentátumot. Világos, hogy e szörnyű gyilkosság után megszűnt a béke lehetősége Ausztria s Magyarország közt. De mit tettek az erdélyiek, hogy már e nap előtt dühöngtek ellenök? Legcsekélyebb sérelmet sem követtek el a trón ellen, mégis már előre büntették őket, hogy megfélemlítés által visszatartsák a fölkelés kísérlététől.

**) Említésre méltó egy Gyala nevű pórnak javaslata, ki először formulázta a valódi czélt. «Testvérek, minden falunak föl-

legyen Erdélyben, és oláh legyen minden tisztség». Egy csomó szegény írni tudót, pópák fiait, vagy cselédet, ki alig tudott olvasni, állítottak föl tisztviselő karnak praefectusok, tribunusok és decuriók hangzatos neve alatt, és ezek a régi tisztviselőket mindenünnen elűzték, elfoglalva helyöket. E név és becsület nélküli emberek, durván parodiázva Róma dicső méltóságait, fegyveres parasztok kíséretével jártak-keltek, mindenütt pusztítást hozva az országra.

Alig képzelhető el e tény rendkívüli fontossága. A magyarok elvesztették a törvényes állapot biztosítékát és minden ellenőrzés nélkül egy ellenséges faj elnyomása alá jutottak. Mintegy szülőföldjüket vették el tőlök.

Ez anarchikus vészben, midőn a rendetlenség minden formája sokszorozódott, csak a kolozsvári magyar királyi kormány tartotta fönnt törhetetlenül méltóságát. Oly emberekből állott, kik egyaránt hívei voltak a fejedelemnek és országuk alkotmányának, kik jót akartak s tőlök telhetőleg megegyeztették a trón iránti hűséget a veszélyben forgó haza iránti kötelességgel, de helyzetök napról napra nehezebb, hatalmok mindig kisebb lőn, mióta Puchner (a csöcselék czinkostársa) megvonta tőlök a sereg támogatását a jó rend föntartására. Hiába tüntették föl neki az új oláh hivatalnokok által okozott fölforgatást — a makacs öreg nem hallgatott semmire, tovább is oltalmába fogadta a zavargókat, a nélkül, hogy csak magyarázatát adta volna eljárásának. Még egy nemesi küldöttséget — mely a fejedelem iránti hódolatát akarta előtte tolmácsolni — sem bocsátott maga elé.

Mintha csak az feküdt volna szívéen, hogy a magyaroktól elvehesse a hűségben megmaradás minden lehetőségét; előre is vétkesekké rendelte őket, annyira oly színben tüntette föl.

Rettegve vetették föl a kérdést: miért nem követ nyílt politikát? mily bünt követtünk el, mely e politikai leselkedést igazolhatná?

Az erdélyi magyarok egész bűne abban állott, hogy az

ügyelet alá kell helyeznie urát, fogja el, vagy ölje meg». E fölszólítás után első áldozatokúl estek: Gyárfás Elek, Réz Samu és Czirják József. E véres kezdet, mely csak előjátéka volt a későbbi mészárlásnak, vont a maga után a székeleyek támadását a magyarok segítségére.

unio tényénél fogva a budapesti miniszteriumnak engedelmeskedtek, melynek maga a császár vetette őket alá, egyenes parancsokkal. Távol attól, hogy megtagadják az uralkodó iránti köteles hódolatot, vagy hogy a trón ellen intézett mozgalomban részt vegyenek, inkább több ízben könyörögtek az osztrák tábornok támogatásáért a rablók ellen. Ez pedig nemcsak hogy nem vetett gátat a parasztok vadságának, hanem inkább egyengette kihágásaik előtt az utat, ellátva őket fegyverekkel. Seregének pedig, minden fölszólalás ellenére, meghagyta, hogy vonúljon ki a magyar területből és a szászok földjein foglaljon állást. Így a magyarok védelem nélkül ki voltak szolgáltatva a dühöngő csöcseléknek, mely halált kiáltva, hirtelen megrohanta a nemesi családokat és irgalom nélkül fölkoncizolta őket.

Annyit tett ez, mint a nyílt örvénybe taszítani az ártatlan erdélyieket.

Ily borzasztó hibának csakis nagyon szomorú lehetett a következése. És valóban a helyett, hogy megelőzte volna a lehető fölkelést, csak mérgesebbé tette a gyűlöletet s kétségbeesésbe döntötte a magyarokat.

Urbánnak Naszódon tett hivatalos nyilatkozatai, és a balázsfalvai új közigazgatási rendszer által fölhevítve, az oláhok, most már puskákkal ellátva, vagy ezek hián, vasvillával, baltával s kaszával fölfegyverkezve, tömegesen fölkeltek a nemesek birtokainak pusztítására. Mindenütt széles vérnyom, tűz, rom és mészárlás jelölte lépteiket.

Azon ürügy alatt, hogy hűségesküt követelnek a császár és az osztrák constitutio iránt, csaknem mindig részegen jártak be az oláhok a helységeket. Mindegy volt, akár engedtek nekik, akár nem, a községet kirabolták vagy megsarczolták, a kastélyt kifosztották, lakosait megölték.

A zsákmány ösztöne által űzve, egymást követték siető hordáik, és roppant túlnyomó számuk és a katonaság teljes hiánya által fölbátorítva, oly borzasztóságokat követtek el, melyeket még vadak is eltagadtak volna.

Kötelekkel sodorták le áldozataik egyes tagjait, elevenen megnyúzták vagy darabokra vagdalták őket. A nőkön erőszakot követtek el, a gyermekeket kútabba dobták.

Gróf Nemes Györgyöt, egy 80 éves siket aggastyánt, baltacsapásokkal ütötték agyon. Báró Huszár Zsigmond fejét lefűrészelték. Motok Ferenczet elevenen megnyúzták. Egy

Ajtay nevű nemes leányának 24 órán át el kellett szenvednie egy durva csoport fertőztetését, míg szülei szemei előtt belé nem halt. Végre az atya megölése által koronázták meg e rémtettet.

Sok nemest szekérbe vagy eke elé fogtak s úgy korbácsolták mint a barmot. Egy Gidófalvi nevű nemest a borsajtóba préseltek, hol csak harmincz órai kínzás után adta ki lelkét.

Sárdon körülbelül száz embert lödöztek agyon a katonai lovaglóiskolában, hóhéraik kaczagása közt.

Néhányan a bíró házába menekültek, hogy kikerüljék e kegyetlen sorsot. Az oláhok elzárták a ház minden kijárását, szalmát hordtak körül és meggyújtották. Százhuszonhat embert találtak megégve a pinczében.

Épen oly barbárságot követtek el az egyházakban, hol áldozataik asylumot kerestek. Mind fölgyújtották vagy mészárlás színhelyévé tették.

Megköszöni az olvasó, ha megrövidítjük e részleteket, hol ezernyi rémes alakban mutatkozott a kínzás s a halál.

Janku, Axinte Szevér, Butyán, Dobra, Moga, Bálint Simon, Ludosi Mikás, Vladucz és mások voltak e szörnyű drámák hősei.

Később megkövetelték a nagy jutalmakat, melyeket Puchner nekik ígért, és melyeket szívesen visszavont és eltagadott volna, ha egy egész nép lesújtó tanúul nem szolgál. Mi, részünkről, nem tudjuk, az adósoknak vagy a hitelezőknek volt-e több joguk panaszra.

Csak az idő részre nem hajló keze fogja fölhajtani azt a rejtélyes fátyolt, mely még soká el fogja takarni Erdély balsorsát.

X.

A MAGYAROK FEGYVERRE KELÉSE.

Annyira ment a dolog, hogy minden magyar jogosnak tartotta magának szolgáltatni az igazságot.

Megszűnt a hatóságok iránti engedelmesség.

Távol volt a főhatalom.

Csak kettő közt lehetett választani:

Védelem a végsőig, vagy önmegadással nézni a meggyilkolás elé.

Mindenfelé örvény tátongott.

Ennyi igazolhatatlan mézszárlástól ösztönözve, és irgalom nélkül átadva ezernyi hóhérnak, a magyar már csak vitézségével kerülhette ki a biztos megsemmisülést. Ennyi ingerlésre egyrésről, ennyi cserbenhagyásra fölülről végre — fölkeléssel válaszoltak.*) De ez a fölkelés eleinte éppen nem volt lázadás, és csak a védelmet tűzte ki célul. A lázadás távol volt azok szívetől, kik csak életök és családok megmentésére fogtak fegyvert.

Mindenfelé összezsaptak és mind véresebb színt öltött a polgárháború.

Feudalis sereg módjára gyülekezett a nemesség, és az önkéntesek meg-megrohanták a mézszárlókat.

A magyarok, szám szerint való kisebbsége ellenére, mégis ők győztek minden alkalommal, mert az oláh éppen úgy megijed, ha ellenállásra talál, mint a mily kész megtámadni a fegyvertelent — és mindjárt első rohamra engedett.

Mihelyt az oláhok meglátták az ellenséget, erősen kiabáltak, keresztet vetettek, gyorsan elsütötték puskáikat és lelekszakadva megszaladtak.

A magyarok bátor védelme, melyre Puchner nem számított, egész ereje kifejtésére bírta őt, hogy valamikép el ne téveszsze célját. Gyorsan visszaküldte a magyar területre seregét, melyet a szász földön központosított, hogy a magyarokat cserben hagyja. Akkor látszott először a monstruosus egyetértés, midőn egy monarchikus hadsereg támogatást nyújtott a communista csőcesléknek, a feudalis, lényegében conservativ, nemesség ellen, mely nem kívánt egyebet, mint hogy hű maradjon.

De a mint látta, mint támadnak reá mindenfelől áruló üldözői, nem maradt részére más menekülés, mint vitézségnek ereje.

*) Az erdélyi magyarok nem nyerték az anyaországtól az unio alapján remélt segítséget. Magyarország nem igen látta veszélyes helyzeteket, mert saját nemzetiségeinek, a szerbeknek, horvátoknak és tótoknak, mozgalmai annyira elfoglalták a minisztereket, hogy azok föl sem karolhatták volna Erdély érdekeit.

XI.

A SZÉKELYEK AGYAGFALVI GYŰLÉSE.

Mindenütt zavar és rémület uralkodott. Minden óra újabb meg újabb rémtetteknek hozta híret. Szünet nélkül kondúlt a vészharang, mindenfelől tüzvész lángolt, senki sem fojthatta el a növekvő izgatottságot. A székelyek meghatva a testvéreik ellen elkövetett dühöngések híretől, és föltüzelve Berzenczey fölszólításától, ki a magyarok segítségére hívta őket, összegyűlekeztek ennyi kegyetlenség megtorlására.

Megverekedni a közös nemzetiségért látszott előttök az egyetlen, bátor férfiakhoz méltó dolognak. Ez a lelkesedés, mely villámgyorsasággal terjedt szét az országban, eredményezte 60,000 ember megjelenését Agyagfalván, október 16-dikán. A szászok, kik hírlapjaikban annyira kárhoztatták a székely tábort, óvakodtak attól, hogy föltüntessék, milyen későn gyűlt az össze. Elég összehasonlítani e különböző adatokat, hogy kivilágolják az igazságot.

Kétségsbe nem vonható, hogy az április 18-dikán, május 15-dikén, szeptember 14—17. és 27-dikén végbement oláh népgyűlések időben megelőzték az agyagfalvi gyűlést. Mind e gyűléseket rablás és erőszakoskodás követte, és így az október 16-diki gyűlés, melyen a székelyek, elég későn, először jelentek meg együtt, csak hosszas kihívásnak volt következése.

A számok hangosabban szólnak, mint a gonoszság minden gyanúsítása.

Nem összeesküvés végett gyűltek össze a székelyek Agyagfalván, hanem hogy mérlegeljék nemzetiségök veszélyét, hogy kölcsönösen támogassák egymást vitézségek tudatában, hogy számot vessenek magokkal, elég erősek-e szembe szállani a két ellenséges nép túlnyomó számával: a cselszövő szászokkal és az oláhok roppant tömegével.

A pusztítások közepett a magyar nem vesztette el az ön vitézségébe vetett bizalmat. Esküt tettek, hogy legyőzik a túlnyomó erőt, és teljesen állottak is szavoknak. — A székelyek e fölkelése meghiusította Puchner tervét. Belátta, hogy az oláhok nem képesek velök megküzdeni, és még arról sem volt biztos,

nem győzi-e le ez a félelmes ellenfél saját seregét és tüzérségét is.

Ekkor először látta szükségesnek azon nemzeti kormányhoz fordulni, melynek fölszólításait annyiszor visszautasította, midőn az a belső béke helyreállítására igénybe akarta venni az ő közreműködését.

A királyi kormány szívesen hajlott az egyezsége, és a polgári és katonai hatóság, némileg megegyezve a nemzetiségek közötti béke helyreállítása céljából, közösen gróf Mikót (a régi kormány kincstartóját, és gróf Teleki József távollétében a kormány elnökét) szólították föl, hogy menjen Agyagfalvára, a kedélyek megnyugtatóására és minden lehető túlcsapongás megakadályozására.

Gróf Mikó maga is székely, és általános tiszteletnek és bizalomnak örvendett földie közt. Oda utazott, elnökölt a gyűlésen, és első föltételül azt tűzte ki: «hogy az osztrák ház iránti hűség lesz minden határozatuk alapja». A székelyek egyhangúlag megesküdtek, aztán békés hangú fölszólítást intéztek az oláhokhoz és szászokhoz, tőlök hasonló nyilatkozatot követelve, «különben az ellenségeskedést hasonlóval fogják viszonozni».

XII.

A SZÉKELYEK ÉS OLÁHOK ELSŐ KOMOLY ÖSSZECSAPÁSAI.

Az agyagfalvai gyűlés első két napja nyugalomban folyt le. De midőn a harmadik napon híre érkezett a Kis-Enyeden,*)

*) Kis-Enyedet október 13-dikán egy oláh horda szállotta meg, mely miután színlelt béke által letétette a lakosokkal a fegyvert, áruló módon 175 magyart koncizolt föl. Azután Magyar-Igenre, Sárdra, Krakkóra stb. vetették magokat, mindenütt a legnagyobb szörnyűségeket vive véghez. A szebeni oláh bizottságnak szeptember 3-dikán tartott tanácskozására Jankut, a pórlázadás fejét, is meghívták. Megkérdezték tőle, mily időpontot tart legalkalmasabbnak a magyarok ellen elkövetendő általános Sz.-Bertalanra. — Janku a szüret idejét jelölte ki, és a kitűzött napon, október 15-dikén, egyszerre számos kastélyt rohant meg a parasztsereg, fülgyűjtotta azokat és borasztón bánt el a birtokosokkal. Báró Szentkeresztit, Koszta tanácsost,

Krakkón, és Magyar-Igenben október 13-dikán elkövetett kegyetlenségeknek, midőn továbbá tudokra esett, hogy egy oláh határezred, nagy tömeg paraszttal együtt, el akarja zárni útjait, semmi nem tarthatta őket vissza azon kétségbeesett elhátározástól, hogy azonnal boszút álljanak.

Rosszúl fölfegyverezve, tűzérés és vezetők nélkül, mindent elseperve, mi útjokat állotta, Szász-Régenre vetették magokat, és haragjokban ott mindent elpusztítottak. A megrémült oláhok az erdőkbe széledtek, a székelyeket pedig Gedeon tábornok tűzérése utolérte és Maros-Vásárhely közelében szétkergette.

Közli: MARCZALI HENRIK.

a Pekry testvéreket, gróf Bethlen Lajost, Kendeflyt, Cserényit, Ráczot, Szabót stb., csupa előkelő embert, megkötözték, megsebeztek és dögletes pinczékbe vetették. Dobayt és másokat két fa közt szét-darabolták.

A BIZTOSÍTÁSÜGY REFORMJA.

I.

A kereskedelmi törvényben (1875 : XXXVII. törv.-czikk) szabályozott biztosításügy reformja mind szorgosabb szükséggé, mindinkább elodázhatatlan föladattá vált. Követelik e reformot azok a nagy közgazdasági és társadalmi érdekek, melyeknek a biztosítás épen társadalmunk mai, az egyéniségen nyugvó, szervezete következtében szolgálni tartozik. Mai társadalmi szervezetünkben az egyén minden, de egyszersmind egyedül és elszigetelve is áll, önmagára, saját erejére van utalva. Ebből az elszigeteltségből csak úgy léphet ki, ha másokkal egyesül. S ha a létért való küzdelemben elmerülni, elsüllyedni nem akar, társaival egyesülnie is kell, azokkal vállvetve kell gondoskodnia úgy saját, mint övéi anyagi és ettől föltételezett szellemi haladásáról.

Ily gondoskodást alkot a biztosítás is, mely bizonyos elemi csapások, idő előtti elhalálozás vagy baleset esetén megfelelő kárpótlást nyújt, tehát tulajdonképen az anyagi súlyedést akadályozza. S ezt a gondoskodást, bármely alakkal is bírjon egyébként a biztosítás teljesítésére alakult vállalat, a közös czelra egyesült társak végzik. Szövetkezeteknél ez az egyesülés közvetlenül történik. A részvénytársaság az ily egyesülés létesítésére vállalkozik. Vagyona latha vetésével mintegy szavatos-ságot vállal az iránt, hogy a közös czél érdekében létesíteni fog egy oly nagy együletet, mely föltétlen biztosítékot nyújt az iránt, hogy azon belől minden egyes tag czélját éri.

Minden biztosítás, ha az nem akar pusztá, beválthatatlan ígéret lenni, föltételezi, hogy az oly széles körű, oly annyira

kiterjedt legyen, hogy azon belül a szerencsés lefolyású esetek kiegyenlítsék a szerencsétlenül végződő eseteket. Ennek az alapföltételnek meg kell lennie úgy az elemi, mint az életbiztosításban. Az életbiztosításban épen úgy megkívántatik, hogy az idő előtt elhaltakért kárpótlást nyújtsanak azok, kik az átlagos kort túléltek, mint az elemi biztosításban szükséges, hogy azok kárpótolják a károsultakat, kik kárt nem szenvedtek. Ezen az egyszerű elven nyugszik a biztosítás egész technikája. S bármily egyszerű az elv, annak foganatosítása rendkívüli szakértelmet föltételez. De szakértelmet kíván annak megbírálása is, hogy az elv helyesen van-e keresztülvive, és hogy ennek következtében kellő biztosítékot nyújt-e az intézet, mely a biztosítás teljesítésére, megfelelő kárpótlás nyújtására vállalkozik.

Ha az elmondottakat szem előtt tartjuk, már világosan áll előttünk a föladat, melyet a törvényhozásnak meg kell oldania, de könnyen igazodhatunk el azt a kérdést illetőleg is, hogy megfelel-e a kereskedelmi törvénynek a biztosításra vonatkozó része a hozzá csatolt igényeknek.

A törvényhozó föladata, a lehetőség határain belül, gondoskodni arról, hogy az az intézet, legyen az részvényes vagy szövetkezeti vállalat, mely biztosítás teljesítésére vállalkozik, a kellő biztosítékot nyújtsa arra nézve, hogy elvállalt kötelezettségeinek minden körülmények közt eleget is fog tehetni, és más irányban megfelelőleg intézkedjék az iránt is, hogy az egyesek által kötött biztosítási szerződés a biztosítást teljesítő szerződő fél jogos érdekeinek megóvásával, a biztosítási intézmény sérelme nélkül célját is érje. Azokat a rendelkezéseket, melyeknek föladata a biztonságról való gondoskodás, mi a biztosító intézetek közigazgatási szervezetének nevezzük. Mások azokat a biztosító intézetek közjogi állását megállapítóknak — nézetünk szerint hibásan — mondják, mert itt nem közjogról, hanem csak közigazgatásról, az állami hatóságok befolyásának mérvéről lehet és van szó. A fönt jelzett másodrendű intézkedéseket a biztosítási szerződés szabályozásának mondjuk.

S immár könnyen megadhatjuk a választ arra a kérdésre, hogy biztosítási törvényeink igényelnek-e reformot vagy sem? Válaszunk indokolását az előadandókra való tekintettel, egyelőre mellőzhetjük. De a föltett kérdésre a választ abban adhatjuk meg, hogy a közigazgatási rész, mely teljesen hibás és téves alapokon nyugszik, teljes átalakítást igényel, míg a szer-

zódést szabályozó rész csak átnézést, módosítást és pótlást követel, különösen abban az irányban, hogy a kötött szerződések megtartása és teljesítése ne tétessék függővé a felek kényétől. Az ez irányú reformot, pótlást és kiegészítést, a biztosítási eszme terjedésének érdekei hangosan követelik.

Nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy nem fogunk minden egyes módosítandó és megváltoztatandó részletre kiterjeszkedni. Erre elégtelen volna a nekünk szabott tér. Inkább csak egyes irányok, egyes eszmék megjelölésére és főbb vonásaiban való fejtegetésére szorítkozunk.

Egy ellenvetésre, melyet többször kellett hallanunk, midőn biztosításügyünk reformjáról szoltunk, szeretnénk már előre is válaszolni. A biztosítási törvény még csak rövid idő óta van érvényben, a bírói gyakorlat még csak megállapodásra sem juthatott, nem szabad tehát azt már most reformálni. Ha a keret, melyben a bírói gyakorlatnak mozognia kell, szűk és ki nem elégítő, azt a bírói gyakorlat sem fogja szélesebbé és megfelelőbbé tenni. Ezen a bajon csak a törvényhozás segíthet, ha csak a jogbizonytalanságot, mely még a hibás törvénynél is rosszabb, avagy a helyteleneknek és czélszerűtleneknek fölismeret elveket állandosítani és megörökíteni nem akarjuk. Különben a büntető törvény még rövidebb idő óta van hatályban és már is minden részről sürgetik annak revisióját, hiányainak pótlását. Megengedjük, hogy a büntető törvény életbe vágó érdekeket érint, de azért a biztosításnak, melyekhez árvák és gyámoltalanok sorsa és jövője is van fűzve, szintén meg van a maga kiváló fontossága. Az árvák és gyámoltalanok érdekeit pedig a törvényhozás el nem hanyagolhatja. S pedig a szegényebb sorsú vagy kevésbé módos árvák érdekei elhanyagolásának vádját hárítja magára a törvényhozás, ha ily szemponttól, hogy a törvény még csak rövid ideig van érvényben, hagyja magát vezéreltetni s ebből az indokból mulasztja el a helyes és czélszerű intézkedések foganatosítását.

II.

A kereskedelmi törvény alkotói azon iskola elveinek hódoltak, mely a «laissez faire, laissez passer»-féle elvet írta zászlajára, mely nemcsak sükségtelennek, hanem károsnak is

tartott minden állami befolyást és beavatkozást a magánérdekekbe, mert azt tartja vala, hogy az emberek magok gondoskodhatnak legjobban a saját érdekeikről. Magában igaz és helyes elv egy föltétel alatt, hogy való legyen az alap is, melyből kiindúl, tudniillik az, hogy a polgárok tényleg gondoskodhassanak érdekeik megővéséről. Törvényhozóink azonban ezt az alapföltételt figyelmen kívül hagyták. Lehet, hogy azt meglevőnek képzelték.

Mellőzték tehát a részvény- és szövetkezeti vállalatokkal szemben az addig szokásos engedélyezési és fölügyeleti, különben is hiányosnak és czéltévesztettnek bizonyult, rendszert. Meg volt e rendszernek az a nagy hibája, hogy a nélkül, hogy megakadályozta vagy csak megnehezítette volna is a szédelgő vállalatok keletkezését, melyeknek semmi komoly alapjuk és háttérök nem volt, azok keletkezését még bizonyos irányban elő is mozdította, a mennyiben a kormány-engedély és fölügyelet mivel sem indokolt bizalmat ébresztettek a nagy közönségben. A részvény- és szövetkezeti vállalkozás szabaddá tételt, csak nyilvános számadásra köteleztetett. A visszaélések ellen, gátúl állapították meg az igazgatóság és a fölügyelő bizottság szavatosságát, a részvényesek panaszjogát és a törvényszékek ellenőrzési jogát. Nagyban és egészen ugyan ezeket az elveket juttatták érvényre a biztosítási vállalatok irányában is.

A biztosítási vállalat keletkezésének törvényeink azt a korlátot szabják, hogy a biztosítási ügyletek minden ágára nézve, melylyel foglalkozni szándékozik, külön-külön legalább százezer forintnyi tényleg befizetett biztosítási alapot tartozik a cégbejegyzés előtt kimutatni. Megengedi tehát a törvény, hogy a biztosítási vállalat kockázata minőségét illetőleg a legkülönbözőbb és legellentétesebb biztosítási ágakat folytathassa, a nélkül azonban, hogy kellőleg gondoskodott volna arról, hogy az egyes ágak fedezetére szolgáló tőkéek külön kezeltessenek, hogy azok tényleg is az illető külön ág kötelezettségeinek biztosítására szolgáljanak. Különösen helytelen és hibás az elemi ágaknak az életbiztosítási ággal való összezavarása. Az elemi biztosítás sokkal nagyobb kockázattal járó vállalat, mint az életbiztosítás. Az életbiztosítás szigorú számtani elveken alapszik. Ha a díjtáblázatok helyesek, megfelelő halandósági táblázaton és helyes kamatszámításon alapúlnak, és a biztosítási anyag kiválogatásában szigorúan és lelkiismeretesen járnak el,

csak rendkívüli esetekben fog a már megerősödött vállalat tönkre menni. Az elemi biztosítási ágban ez az eshetőség sokkal könnyebben következhetik be, mert az elemekkel lehetetlen alkura lépni. S ennél a biztosítási ágnál még az az eset is fönforog, hogy a díjszámítás már nem nyugszik teljesen biztos alapon. Irányadóknak itt is a statisztikai adatoknak, a szerzett tapasztalatoknak kell lenniök, de azok megállapítására nemcsak tárgyi indokok, hanem személyes körülmények és viszonyok is befolyanak, mint a biztosított fél kisebb vagy nagyobb megbízhatósága, személyes tulajdonai, például a cselédekkel, szomszédokkal stb. való bánásmódja. Egy másik fő és lényeges különbséget abban állapíthatunk meg, hogy míg az elemi biztosítási ágban a teljesítés és viszontteljesítés egymást rövid időközökben követik, addig az életbiztosításban a biztosító részéről való teljesítés kötelezettsége csak hosszú évek leteltével következik be.

A jövőre tehát megállapítandó, hogy az elemi biztosítási ág és az életbiztosítási ág egy és ugyanazon vállalat által nem folytatható. A fönálló intézetek pedig arra szorítandók, hogy a két nagy biztosítási ágot egymástól elkülönítsék s ebből kifolyólag külön-külön kezeltessenek és mutattassanak ki a közzéteendő nyilvános számadásokban a két ág biztosítókára szolgáló vagyonrészek.

Nézve azt, hogy a két ág kockázata különböző természetű, a keletkező vállalat által kimutatandó befizetett biztosítási alap sem lehet egyforma. Százezer forint teljesen elég az életbiztosítás folytatására, de nagyon is szűk fedezetet nyújt az elemi biztosítási ágakban. Nem nézve most azt, hogy százezer forintot könnyen fölemésztene az első szervezési költségek, tény az, hogy nagyobb károsodás, mely azonnal az alakulás és az üzlet megkezdése után is előállhat, midőn az elvállalt kockázatok még alig nyújtanak kölcsönös fedezetet, az egész biztosítási alapot igénybe veheti. Ezeknél, különösen a megszokásos tűz-, jég- és szállítmány-biztosításoknál, föltétlenül magasabb, tehát legalább is 300,000 forintnyi biztosítási alap megkövetelendő. A szövetkezeti eszme hívei a 100,000 forintnyi alapot is sokalták s ennek tulajdonították, hogy az nálunk nem tudott talajra találni. Egészen téves fölfogás. A szövetkezeti biztosítással nálunk az emberek azért nem tudtak megbarátkozni, mert magokat nem akarták és nem akarják a pótfize-

tések veszélyének kitenni, melyeket pedig a szövetkezetek nem mellőzhetnek. De a ki tudja, hogy mennyi bajjal és vesződséggel jár csak a díjak behajtása is, hát még a pótdíjak beszedése, és a ki tisztában van azzal, hogy a szövetkezeti biztosításhoz a tagok nem önként jelentkeznek, hanem azokat szintén össze kell toborzani, s ebben a tekintetben a biztosítási szövetkezet a biztosítási részvénytársaságtól vajmi kevéssé különbözik, az be fogja látni, hogy a szövetkezeti alakulásnak könnyebbítéseket, ha csak magát a biztonságot, mely pedig a fő, veszélyeztetni nem akarjuk, nyújtani nem lehet.

III.

Minden biztosító intézet fizetéseképpessége, mint már jeleztük, azon alapszik, hogy oly nagy számú biztosítása legyen, hogy a szerencsés lefolyásúak, vagyis a kárral nem végződők kiegyenlítsék a szerencsétlen lefolyásúakat, azaz a kárral végződőket. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a díjbevételnek oly nagyra kell lennie, hogy a károkat és költségeket teljesen fedezze, sőt némi fölösleget is eredményezzen, hogy abból a különösen szerencsétlen, a szokásosnál nagyobb károkkal járó évek esetleges hiányát biztosan lehessen fedezni. Itt különösen fontossá válik a helyes díjmegállapítás, melynek arányban kell állania az elvállalt kockázattal. Az elemi biztosítási ágnál az eredmény megállapítása tekintetében fontos szerepet játszik az a körülmény, hogy vajon az elvállalt kockázat befejezést nyere az illető számadási évben vagy sem. Más szóval a díjbevétel elkülönítendő a szerint, a mint az a számadási évnek, vagy a következő évnek vagy éveknek bevétele képezi. A számadási év bevétele elhasználható, a későbbi év vagy évek bevétele félreteendő. Ezen alapszik az elemi biztosítási ágakban a díjtartalék gyűjtése, mely tulajdonképpen nem egyéb, mint előre teljesített díjfizetés. Az életbiztosítási ágban a díjtartalék eltérő természetű. Az életbiztosításban a díj három elemből alakul. Az egyik képezi a biztosított félnek takarékillérét, mely kamatok kamatjával összegyűjtve eredményezi a biztosított összeget. A másik a kockázati díj, melyet a fél épen azért fizet, mert bizonyos ugyan a halál, és csak bekövetkeztének időpontja kétes, tehát ez idő előtt is bekövetkezhetik, midőn még össze nem

gyűjthette azt az összeget, melyet megtakarítani szándékozott. A biztosító őt a megtakarítás befejezhetése iránt biztosítja, vagyis kötelezi magát arra, hogy a meg nem takaríthatott összeget ő fogja fedezni. A harmadik pedig a kezelési költséget szolgáltatja. A takarékillért képező díjrészlet külön tartalékba helyezendő, és főleg ez szolgál a biztosítottak, illetőleg kedvezményezettek fedezetére. Ez a díj nem is képezi a biztosító, hanem kizárólag a biztosított felek, illetőleg kedvezményezettek vagyonát. A biztosító ezt a vagyont csak kezeli.

A felek biztonságát illetőleg tehát különös fontosságra emelkednek a díjtartalékok és ezeken kívül a nyereségtartalék, mely hivatva van arra, hogy rendkívüli körülmények között nyújtson fedezetet. — Kereskedelmi törvényünk nyereségtartalék alkotása iránt egyáltalában nem intézkedik. Ily tartalék alakítására a vállalatokat nem kényszeríti. Ezt pedig föltétlenül meg lehet és meg is kell követelni. A nyereségnek egy bizonyos részét okvetetlenül erre a célra kellene fordítani.

Kereskedelmi törvényünknek ebben az irányban a második lényeges hiánya az, hogy megelégszik azzal a rendelkezéssel, hogy a tartozások közé fölveendők: a díjtartalék és a számadási éven túl befizetett díjak (díjátvitel). Nem akarunk most itt arról szólni, hogy ez a rendelkezés tulajdonképen pleonasmus, a mennyiben a díjtartalék, mint már említettük, tulajdonképen mindig azokból a díjbevételekből alakítandó, melyek a számadási évet meg nem illetik és e miatt annak javára föl sem használhatók, hanem a későbbi évekre átvienődők, hanem szorítkozunk arra, hogy a törvény az elemi biztosítási ágak díjtartalékának miként való alakítását illetőleg, semmi utasítást sem tartalmaz, az életbiztosítási vállalatokat illetőleg pedig megelégszik azzal, hogy bejelenteni tartoznak a díjtartalék kiszámításának elveit, az ennél alkalmazott halandósági, illetőleg élettartami táblázatok bemutatása és a számításnál alapúl vett kamatláb kijelölése mellett. Ezek az adatok közzé nem tételnek, de a törvényszéknél megtekinthetők és másolatban kivehetők.

A törvény tehát a díjtartalék kiszámítását, melytől pedig lényegileg függ a biztosító fizetési képessége a jelenben és a jövőben, és a biztosított fel az iránt való biztossága, hogy kitűzött célját el fogja érni, egészen a vállalat kényére bízva. Föltételezi, hogy az önérdek elég alkalmas ösztönül fog arra szólítani,

hogy a díjtartalékok megfelelőleg állapíttassanak meg. Föltételezi, hogy a közönség képes a díjtartalék számításának helyességét megítélni és a szerint cselekedni.

Mi azt hiszszük, hogy a törvényhozó magát mindkét irányban csalódásban ringatta, s a midőn az életbiztosítási ágban megelégedett a díjtartalék miként való alakításának egyszerű bejelentésével, nem is helyes nyomon indúlt. Hogy díjtartalékot általában alkotni lehessen, mindenek előtt megfelelő díjtáblázatokra van szükség, melyeknek megfelelő halandósági táblázaton és elérhető kamatlábon kell alapulniok. Bármely irányban kövessenek el hibát, akár a díjtáblázatok megállapításánál, akár a halandósági táblázatnál, akár a kamatszámításnál, az intézet már eleve magán hordja a fizetéseképtelenség bélyegét. Minél kedvezőbb az alkalmazott halandósági táblázat, és kamatláb, minél csekélyebb tételben állapíttatik meg a tulajdonképeni biztosítási díj és a díjköltség hányada, annál kisebb tételben is lehet a díjat megállapítani s minél több irányban következik be a csalódás és tévedés, annál közelebb is fekszik a fizetéseképtelenség. Tehát nemcsak a díjtartalék alakításának elvei, hanem a díjtáblázatok is fontosak.

Senki sem kifogásolhatja immár azt, hogy mindezeknek a megbírálására szakértelem szükséges. Hogy a nagy közönségben ez a szakértelem nincs meg, azt mindenki készségesen el fogja ismerni. A nagy közönség nem azt kérdezi, hogy a díjtáblázatok helyesen vannak-e megállapítva, hanem csak azt kutatja, hogy mely intézet biztosít olcsóbban, mit sem törődve azzal, hogy itt is beválhatik a közmondás: «olcsó húsnak híg a leve». De a közönségben hiányzó szakértelmet, úgy vélik, pótolja az igazgatóság, a fölüljelő-bizottság esetleg a részvényesek szakképzettsége. Kérdezzük meg egyszer úgy bizalmasan a biztosító intézetek élén álló férfiakat és különösen azokat, kiknek első sorban kellene a fölülvizsgálatot, az ellenőrzést gyakorolniok, tudniillik a fölülvizsgáló bizottságok tagjait, hogy díjtáblázataik megfelelők-e és olyképen vannak-e alkotva, hogy azok teljes biztosságot nyújtanak az intézet fizetési képességét illetőleg? Ha ezek a jó urak kezöket szívökre teszik, csaknem mindannyian azt fogják mondani, hogy az egészhez egy baktát sem értenek, nem is foglalkoztak vele soha életökben.

Tegyük föl, hogy helyesek a díjtartalék alkotására nézve bejelentett elvek, és megfelelők legalább abban az időpontban,

melyben fölállítottak. Először is, hol van meg arra nézve a biztosíték, hogy a díjtartalékok a bejelentett elveknek megfelelőleg gyűjtetnek-e, ki ellenőrzi azt és ki győződik meg arról, hogy a kimutatott tartalékok megfelelnek-e a tényleges viszonyoknak? A nagy közönség, mely először is a tényleges viszonyokat, a vonatkozó alapadatokat nem ismeri, mert azoknak közlésére semmiféle kötelezettség sem létezik, de a mely, ha azokat ismerné is, a megfelelő szakértelem hiányánál fogva képtelen azok helyességét ellenőrizni? Vagy talán az igazgatóság vagy a fölügyelő bizottság, mely az egészhez a nagy közönségnél nem sokkal többet ért?

Továbbá mi történik, ha a kezdetben helyes és megfelelő alapok idő folytán változnak? Leszáll például a számítási alapul vett kamatláb elannyira, hogy az egyáltalában el nem érhető és leszáll például a nélkül, hogy a halandóság általában kedvezőbbé lett volna. Kockázattal járó vállalatokba, melyek esetleg nagyobb jövedelmet szolgáltatnak, az életbiztosító intézet biztonsága és fönnállása veszélyeztetése nélkül nem bocsátkozhatik. A kamatleszállás következtében a díjnak nagyobb részét kell tartalékba helyeznie, hogy kötelezettségeinek megfelelhesen. Ez az első. De a kamatra való tekintettel az újabb biztosítások irányában a régi díjtételeket fönn nem tarthatja, azokat szükségképen emelnie kell. Most az a kérdés merül föl, hogy hol van meg arra nézve a biztosíték megadva, hogy ezek az intézkedések tényleg megtörténtek-e? Sehol. Kereskedelmi törvényünk intézkedik ugyan arról az esetről, ha kedvezőbb viszonyok a díjtartalék leszállítását engedik meg, kimondva azt, hogy a régibb biztosításokat illetőleg, a díjtartalék le nem szállítható, de egy betűt sem mond arról, hogy ha kedvezőtlenebbé válnak a viszonyok és a tartalékban helyezendő díjhányad elégtelennek bizonyul, hogy ily esetben megfelelő nagyobb díjhányadot kell tartalékba tenni.

Ne ringassuk magunkat abban a csalódásban, hogy az intézeteket azért alapítják, hogy azok céljoknak meg is feleljenek. Számos alapításnál, ezt bátran mondhatjuk, korántsem életre való, életképes intézmény létesítése, hanem az agiotage a cél. Igen sok alapító körülbelül úgy gondolkozik: *Après moi le déluge.* Én csak a nyereséget akarom zsebre rakni, azután vigye a manó. S az efféle vállalatokat megfelelően is szokták kezelni azok, kik annak élén állanak. Nem az intézet fönnállása lebeg

szemeik előtt, hanem azon gondolkoznak és azon mesterkednek, hogy az intézet rövid élete alatt miként tehetnének szert minél több és minél nagyobb jövedelemre. Midőn ilyféle alapítások is lehetségesek, a nagy bizalom egyáltalában nem indokolt, és különösen nem indokolt a biztosításügyben, mely oly fontos érdekeket szolgál.

S végre épen a nagy érdekekre való tekintettel még a régebb biztosító intézetek iránt sem szabad vak bizodalommal viseltetnünk. Régibb intézeteknél is igen könnyen előfordulhat, hogy midőn látszólag virágoznak és folytonosan emelkednek, tényleg már a bukás szélén állnak, mert tartalékaik vagy már nincsenek rendben, vagy nagyon közel állanak ehhez az állapothoz s épen ezért semmi biztosságot sem nyújtanak, s rövidebb-hosszabb életök csak attól függ, mennyiben szaporíthatják biztosítási állagukat és ebből folyó évi bevételeiket, melyekkel zavaraikat palástolhatják. Az ily régi intézetek vezérletében a könnyelműséget, a szükséges reformok foganatosításának elhanyagolását, különösen a tartalékok erősítésének elmulasztását, már nem a nemtörődés, hanem az aggodalom mozditja elő. A nagy közönség valamely intézet virágzó állapotát a részvények árfolyama és a fizetett osztalékok után ítéli meg. Félnék attól, hogy ha valamivel kevesebb osztalékot fizetnek, vagy valamely évben osztalékot általában nem adnak, az intézethez való bizalom csökkenni fog s az osztalék miatt húzzáhalogatják a szükséges reformokat. Szerepet játszik bizonyos érthetetlen büszkeség, mely nem akar a verseny terén visszamaradni, habár ez a jövő föláldozásával jár is, s a mely föntartatja az oly díjtételeket, melyek a viszonyoknak egyáltalában meg nem felelnek.

IV.

Fejtegetéseinkből tiszta és világos, hogy egy téren sem oly könnyű a külső látszatot föntartani, haladást és virágzást színlelni s épen ez által bizalmat ébresztetni, mint épen a biztosítás terén. Azok a semmit mondó nagy számok, melyeket különösen egyes lármás társaságok szoktak napról napra hirlapokban hirdetni és ügynökeik által szerte-széjjel kürtölni, könnyen elbódítják a közönséget, mely egyáltalában nem képes

fölfogni, hogy mi rejlik azok az óriási számok mögött és hogy azok ellenére nem áll-e már is az intézet az örvény szélén, mely csak le a feneketlen mélységbe vezethet. De másrészt bizonyos az is, hogy magának az intézetnek vezérletére minden ellenőrzés nélkül bízni a közönség érdekeinek megóvását teljes lehetetlen, főleg abból az indokból, mert azt a tapasztalat szerint többnyire nem szakférfiakból alkotják össze, hanem a verseny érdekeire való tekintettel, bizonyos körökben befolyással bíró egyénekből. Ha pedig szükség van ellenőrzésre és ez különösen az életbiztosításnál, melyben árvák vagyonáról, keservesen összegyűjtött fillérekről van szó, kétségtelenül szükséges, ezt csak is maga az állam szakbizottság által gyakorolhatja.

Teljes tudatával vagyunk azoknak a rendkívüli nehézségeknek, melyeket magánintézeteknek állami ellenőrzése okoz. Nehéz azt a biztos határvonalat megjelölni, melyen túl menve az ellenőrzés, az üzletvitelbe való beavatkozássá fajul, a mely pedig az államot az üzletvitelnek mintegy részesévé teszi és őt az ebből folyó felelősséggel is terheli, vagy a melyen innen maradva, az egész ellenőrzés értéktelen formalitássá törpül le. De azt hiszszük, hogy a nehézséget le lehet győzni, ha helyes kiinduló alapot választunk. Az ellenőrzésnek nem kell és nem is szabadna tovább mennie, mint hogy az állam a maga szakközege által pótolja a közönségben hiányzó szakértelmet.

Ha ebből az egyedül helyes alaptól indulunk ki, a mai viszonyokon csak annyiban eszközöltetnék változás, hogy a bíróság fölügyeleti jogát államilag szervezett szakközeg előleges meghallgatása mellett fogná gyakorolni. A biztosító társaságok alakulása például nem tétetnék függővé állami engedélyezéstől, mely a szabadság természetével bír és ebből a fajtából semmi téren sem kérünk, hanem az tovább is szabad maradna, mégis azzal a különbséggel, hogy a bejegyzés nem úgy mint most, bizonyos pusztá formalitásoktól függne, hanem annak a vizsgálatától is, hogy az alakuló intézet anyagilag is eleget tesz-e a törvény követelményeinek, a fizetési képesség feltételeinek. Általában és egy szóval, a bíróságok megtartanak jelen hatáskörüket, fölügyeleti jogukat, de az épen az állam által az igazságügyminiszterium kebelében szervezendő, a biztosított felek érdekeinek megóvására és képviselőjére hivatott

szakközeg közreműködése következtében pusztá forma helyett anyagivá válnék.

Legyen szabad az előttünk lebegő gondolatot épen az életbiztosítási vállalatokra való tekintettel, melyeknek ellenőrzését tartjuk mi főleg, de mondhatnók egyedül szükségesnek épen a lejáratok hosszú tartamai miatt, némileg bővebben kifejtenünk, hogy ekképen a változás mérve, annak célszerűsége és kivihetősége könnyebben bírálthassék meg. S a midőn ezt teszszük, némileg reá is akarunk mutatni, hogy gondolatunk megvalósítása esetén mely változások eszközölnetnének a jelen viszonyokon.

Most a bejegyzés kérésekor csak is a díjtartalék kiszámításának elvei terjesztendők elő, de senki sem vizsgálja, hogy azok helyesek-e vagy sem. A jövőre azonban nemcsak a díjkiszámításnak elvei lesznek előterjesztendők, hanem mind azok az adatok, melyek a fizetési képesség megbírálásához és megállapításához föltétlenül szükségesek, tehát az alkalmazni kívánt halandósági táblázatokon és a számítási alapúl vett kamatlábon kívül a díjtáblázatok, a biztosítási föltételek, ajánlati és orvosi látélet-minták, a biztosítási anyag kiválasztásánál követett elvek, szóval mindaz, mi az elvállalandó koczkázatok nagyságát, terjedelmét, minőségét s általában az egész üzletvitelt híven föltünteti. Mindezeket az adatokat a bíróság átteszi a szakbizottsághoz indokolt véleményének előterjesztése végett. A beérkezett vélemény alapján a törvényszék a bejegyzést vagy egyszerűen teljesíti vagy indokoltan megtagadja. — Nagyon természetes és az előzményekből önként foly, hogy az üzletelvek és díjtáblázatok megváltoztatása csak a szakbizottság előleges meghallgatása után a bíróság jóváhagyásával volna eszközölhető.

Míg ma a bíróság az intézetektől benyújtott zárszámadásokat és mérlegeket minden vizsgálat nélkül egyszerűen írtatárba teszi és legfőlebb akkor veszi azokat elő, ha valamely részvényes panaszt emel, jövőre a zárszámadások és mérlegek megvizsgálás végett áttétetnek a szakbizottsághoz. Ez a vizsgálat annak megállapítására szorítkozik, hogy a tartalékok szabályszerűen vannak-e számítva és szabályszerűen vannak-e elhelyezve. Természetes, hogy a zárszámadásoknak mind azokat az adatokat is tartalmazniok kell, melyek nélkül a vizsgálat nem teljesíthető. Alatta értetődik, hogy az adatok valódiságá-

ért az intézet vezénylete marad felelős, miként az intézet vezénylete szavatol azért is, hogy a kimutatott vagyon tényleg megvan. A szakbizottság föladata csak a számadatok helyességének és ebben a tekintetben is csak bizonyos irányban való helyességének bírálatára vonatkozik. Általában ki nem terjed tehát arra, hogy azok tényleg is megfelelnek-e a valóságnak, mert ez föltételezné a könyvek és irományok beható átvizsgálását, mely a szakbizottság föladatának körén kívül esik. A vizsgálat és véleménynyilvánítás a helyesség tekintetében is annyiban korlátozott, a mennyiben az mindig azon föltételen alapszik, hogy az intézet nem tért el a bejelentett és jóváhagyott üzletelvektől. Ha a véleménynyilvánítás ezen a határvonalon túl menne, ez megkövetelné az üzletvitelbe való beavatkozást, a kezelés folytonos ellenőrzését, mely szintén nem tartozhatik a szakbizottság föadataihoz.

A szakbizottság azonban az új administrationalis szervezetben mint a biztosított felek képviselője jelentkeznek. Ebben a minőségében nem önálló intézkedési, hanem széles terjedelmű indítványozási joggal, természetesen megfelelő kötelességgel is volna ellátandó. Az intézkedési- és határozati jog a fölügyletet tulajdonképen gyakorló bíróság kezébe maradna leteve.

Ha a zárszámadásokból vagy az általános viszonyokból a szakbizottság arra a meggyőződésre jutna, hogy az intézet tartalékai a tényleges viszonyoknak többé meg nem felelnek, nemcsak joga, hanem kötelessége is volna a díjtartalékok, a díjtáblázatok megfelelő kiegészítését, illetőleg módosítását, esetleg a vállalat föloszlatását kérni. Úgy szintén, ha az előterjesztett adatokból azt látná, hogy az üzlet nem megfelelőleg kezeltetik, vagy hogy a számadatok nem felelnek meg a valóságnak, nemcsak jogosítva, hanem kötelezve is volna a könyveknek és az irományoknak megvizsgálását és a kifejlendőkhez képest való intézkedést indítványozni. Az ily indítványok ügyében a bíróságnak, habár az illető vállalat meghallgatásával is, de sürgősen, minden huzás-halasztás és írásbeliség mellőzésével kellene határoznia.

Magától értetődik, hogy ez az ellenőrzés nemcsak a hazai, hanem a külföldi társaságokra is kiterjed, valamint magától értetődik az is, hogy épen úgy mint a külföldi vállalatok kötelesek nemcsak az összes, hanem a hazai üzletre vonatkozó zár-

számadásokat és zárszámadási adatokat külön-külön előterjeszteni, úgy erre a hazai intézetek is kötelezve lennének. Minden biztosítási vállalat már lényegénél és főadatánál fogva nemzetközi, nem szorítkozhatik egy országra, hanem működését közvetve vagy közvetlenül minél nagyobb számú országra tartozik kiterjeszteni, mert csak így érheti el biztosan a kockázatok nagyobb arányú megoszlását és eszközölheti a kölcsönös kiegyenlítést. De mindazonáltal ennek az elválasztásnak nemcsak társadalmi szempontból van fontossága, hanem specialis biztosítási érdekből is meg van a maga hordereje. Gondoljunk csak a halandóságra, mely az életbiztosításban kiváló szerepet játszik.

A keret kiegészítéséül szolgálhat, midőn megjegyezzük, hogy biztosítási vállalatok szándékolt egyesülésénél, nem különben üzlet-átruházásnál szintén kikérendő a szakbizottság véleménye. Másrészt azonban, minthogy csalhatatlanságot senkinek sem tulajdoníthatunk, de magának senki sem követelhet, a biztosítási vállalat sem üttethetik el attól a jogtól, hogy szakértők meghallgatásával is szolgáltatasson ellenbizonyítékot. Továbbá könyv- és üzletvizsgálat elrendelése esetén ezt a vizsgálatot nem a szakbizottság, hanem csak kiküldöttjének közbenjárásával, bíróságilag külön e célra kinevezendő és titoktartásra is megesketendő szakértők teljesítenék.

Javaslataink kizárnak minden az állam részéről történő beavatkozást az üzletvitelbe. De ebből kizárva akarnók látni a biztosított felek beavatkozását is. Az üzletvitel, mint eddigelé, úgy továbbra is a vállalat, illetőleg vezénylete kezeibe maradna letéve. De tetemesen volna szigorítandó a vezénylet szavatossága. Kimondandó volna, hogy az üzlet szabályszerű viteléért úgy magánjogilag, mint büntetőjogilag, a vállalat élén állók egyetemlegesen felelősek és szavatolnak. S ebben a tekintetben se tevőleges cselekvény, se mulasztás különbséget nem tesz. Ki ily vállalat élére állott, nemcsak tisztet, hanem kötelezettséget is vállalt magára. Nagyon közönyös tehát, hogy vajon tényleg befoly-e a szabályellenes üzletviteltre, vagy a kötelesség teljesítésének elmulasztásával szabad folyást engedett a szabályellenes üzletvitelnek. Az egyik cselekmény éppen úgy mint a másik, jogsértés, melynek büntetőjogi beszámítása lehet kisebb vagy nagyobb fokú, de okvetetlenül eredményezi a felek károsodását, ennek következményei alól pedig senki sem menekül-

het. S valóban sajátságos, hogy ha mentségül elfogadtatnak és elfogadhatók volnának az olyféle kifogások, minőket több ízben hallhattunk, hogy én az egész üzletet nem értettem s nem érttem, mindent az igazgatóra bízam, kit én becsületes embernek és azonkívül kiváló szakembernek ismertem és hittem. S ez alól a szavatosság és felelősség alól nem adhat végleges fölmentést közgyűlési határozat, ez alól legfőlebb csak az elévülés szabadíthat, vagyis az illető csak akkor szabadul meg, hogy ha kötelességszerűleg jár el annyiban is, hogy a rendellenességeket, ha azok a vállalaton belül nem orvosoltattak, az illetékes bíróságnál bejelenti megfelelő intézkedés végett.

Sértetlenül fönmaradna a részvényesek panaszjoga. De a panaszjogot meg kellene adni a biztosított feleknek is. Ennél azonban fölötte óvatosan kellene eljárni, nehogy ez versenyesszé fajúljon. A panaszjogot, mely csakis az üzletkezelés megvizsgálására és megfelelő intézkedéstételre szorítkozhatnék, szigorú föltételekhez kellene szabni, melyek között nagyobb és terhesebb óvadék letétele volna az egyik lényeges alkatrész. Ha a panasz alaptalannak bizonyúlna, az óvadék a vizsgálat költségeinek és a panaszlott vállalat kárigényeinek részben való fedezetére volna fordítandó. Az alaptalan panaszt beadó azonban nemcsak kártérítésre volna kötelezendő, melyet a bíróság bölcs belátása szerint, az illető vállalat viszonyaira való tekintettel állapít meg, hanem ellene, mint alaptalan vádaskodó ellen, a büntető törvény súlya is volna alkalmazandó.

Ha már bent vagyunk a közigazgatási rész fejtegetésébe, nem mulaszthatjuk el, hogy meg ne említsünk még néhány intézkedést, melyet, véleményünk szerint, szintén meg kell tenni.

A kereskedelmi törvény helyesen állapítja meg azokat az értékeket, melyekbe a díjtartalék elhelyezhető. De nem intézkedik arról, legalább határozottan és világosan nem, hogy az teljesen külön kezelendő, a számadásokban külön kimutatandó és minden, akár az engedélyezett, akár végrehajtási zálogtól menten, a biztosított felek összesége javára föntartandó. Clara pacta, boni amici, mond a régi közmondás. Világos és határozott intézkedések elejét veszik minden pereskedésnek, alaptalan mentegetődzéseknek és kifogásoknak. Különben az ily intézkedés, más egyebet nem nézve, azért is megkövetelendő, mert a díjtartalék egy részét jelzálog-kölcsönök képezik, melyek

nemcsak hogy nem szolgálhatnak a vállalat hitelezőinek, hanem egyes életbiztosított feleknek sem, fedezetére. Ezeket illetőleg tehát már a bekebelezés alkalmával kellene kitüntetni, hogy azok az összes életbiztosítottak fedezetére szolgálnak, azokra tehát egyesek semminemű aljelzálogot sem szerezhetnek.

Helytelen a kereskedelmi törvény 460. §-ának az az intézkedése, hogy a szerződési költségek tizenöt évre eloszthatók. Tudományos vitákba arról, hogy a Zillmer-féle módszer helyes-e vagy sem, nem bocsátkozunk, ezt különben is át kell engednünk a mathematicusoknak. Tény az, hogy a szerzési költségeknek oly hosszú időre való eloszthatása igen is előmozdítja a nagy és túlzott szerzési jutalékok engedélyezését és nagyban hozzájárul a biztosítási szerződéseknek idő előtt való föloldásához. A szerzési jutalék egy nagy részét ugyanis a felek magok kapják meg és ezt levonva, az első évben a díj tetemesen leszáll és ez a körülmény sokakat bír arra, hogy anyagi erejüket túlhaladó biztosításokat kössenek, melyeket később fönn nem tarthatnak. A cél elérése nélkül kötött biztosítások csak is a feleket és a biztosító intézeteket károsítják, nem a biztosítási eszmének és az eszme terjedésének, hanem csak lelkiismeretlen ügynökök zsebeinek szolgálnak.

A közigazgatás szempontjából különösen fontossá válnak a fölszámolás és az egyesülés, nem szólva a csődről és részvénytársaságoknál még a részvénytőke leszállításáról. Hogy ezeket a viszonyokat nem lehet ugyanazok az elvek szerint rendezni, melyek a részvénytársaságok irányában általában alkalmaztatnak, az szembeszökik, hogy ha meggondoljuk az életbiztosítás föladatát és az életbiztosítási szerződés természetét. Az életbiztosítási szerződés, mint már említettük, lényegileg abban áll, hogy a biztosított fél azt a kötelezettséget vállalja magára, hogy ő egy bizonyos összeget meg fog takarítani, melynek kezelését és kamatoztatását a biztosítóra bízza, a biztosító pedig külön, úgynevezett kockázati díj ellenében magát arra kötelezi, hogy a mennyiben a biztosított idő előtt bekövetkezett elhalálozása miatt kötelezettsége teljesítésében megakadályoztatnak, e kötelezettséget ő fogja helyette teljesíteni. A viszony tehát a biztosított és a biztosító közt nem egyszerű hitelezői viszony, mint minő előfordul más részvény- és szövetkezet-vállalatnál, hanem a megbízó és megbízott közt való viszonynak

felel meg, melyben a megbízott külön szavatossággal kezeli a megbízó vagyis biztosított fél vagyonát. S hogy e szavatossági kötelezettségének meg is fog felelni, erre szolgál a külön biztosíték-alap, illetőleg részvénytőke.

Midőn az érintett viszonyok törvényhozási szabályozását célozzuk, világosan és tisztán kell előttünk állania, hogy itt a kiinduló pontot a biztosítottak mint megbízók érdekének kell képeznie. A biztosítottak érdeke azt követeli, hogy a vállalat kezelésére bízott vagyonuk sértetlenül fõntartassék és hogy ha a vállalat fizetési zavarokba jutna, az a vagyon nekik késedelem nélkül ki is szolgáltatassék.

Ebből az érdekből kiindulva, részvénytőke leszállítás legfõlebb csak abban az esetben volna megengedhetõ, hogy ha a külön nyereségi tartalék megüti a célzott tőkeleszállítást és így a külön szavatosság eredeti anyagi biztosítéka nem szenved változást. S épen arra való tekintettel, hogy a külön szavatosság anyagi biztosítéka tényleges is legyen és maradjon, megkövetelendõ, hogy az újonnan alakuló részvényvállalatok részvényei teljesen be is fizetessenek.

Az életbiztosító intézetekkel szemben nem tartjuk helyesnek és indokoltnak, hogy a vállalat mûködését még abban az esetben is folytathassa, hogy ha részvénytõkéjének felet elvesztette, mint ez ma a kereskedelmi törvény 187. §-a szerint lehetséges. Teljesen épen és sértetlenül állhat még fõnn a biztosítottak vagyona: a díjtartalék, de a vállalat által elvállalt szavatosságra már nincs meg a kellõ és kötelezett fedezet. Ebben a tekintetben sokkal szigorúbban kell eljárni, már csak azért is, mert azon intézet irányában, mely többé a külön szavatosságra az ígért biztosítékot nem nyújtja, a bizalom is csökken. Nemcsak, hogy nem fog új biztosításokat köthetni, hanem régi biztosítási állaga is megcsorbúl. A biztosítási állag kevesbedése pedig a fizetési képesség apadását jelenti, ha szem elõl nem tévesztjük azt, hogy a tényleges biztosítást nem a vállalat, hanem tulajdonképen magok a biztosítottak nyújtják és hogy a biztosítottak, hogy úgy mondjuk, szövetkezetébõl rendesen épen a jobb elemek válnak ki és hogy e szerint a biztosítási állag csökkenése a biztosítási anyag rosszabbodását is jelenti.

Fõltétlenül sokkal szigorúbb eljárást kell követni s itt a szigornak odáig kell mennie, hogy abban a pillanatban, a mint az igazgatóság akár csak a nyers mérlegbõl is meggyõzõdik,

hogy a részvénytőke az alapszabályszerű mértéket többé meg nem üti, rögtön köteles közgyűlést összehívni és egyszersmind szabályszerű mérleget készíteni. A közgyűlés határozata azonban csak arra szorítkozhatik, hogy vagy kiegészíti a hiányzó részvénytőkéket vagy föloszlik.

A csődeljárás hosszadalmasságánál és költséges voltánál fogva, a biztosítottak érdekében semmi esetre sem kívánatos. A fölszámolás sem igen felelhet meg a biztosítottak érdekeinek. A biztosított felek érdekeit vagy más megbízható vállalat-való egyesülés vagy a kötött biztosítási szerződéseknek a díjtartalékokkal együtt más megbízható társaságra való átruházása elégítheti ki. Az egyesülés és az átruházás megkönnyítendő. Ez egyedül a bíróság jóváhagyásától teendő függővé, mely természetesen a jóváhagyás megadása előtt tartoznék úgy a szakbizottság véleményét kikérni, valamint a szakbizottság közbenjöttével fölesketett szakértőkkel az átruházó vállalat könyveit, irományait, vagyoni állapotát hivatalból megvizsgáltatni.

Csődeljárás elrendelése esetén pedig ki volna mondandó az az elv, hogy az életbiztosítottak fedezetére szolgáló díjtartalék minden bejelentés nélkül és minden tekintet nélkül, egyéb netaláni kártérítési igényekre, fog a felek közt a szakbizottság véleményezése alapján fölosztatni. A díjtartalék nem csődvagyon, hanem ismert feleket tudott hányadban megillető összvagyon. Nem történik tehát senkin semmi fele sérelem, ha mindenkinek az őt a közös vagyonból megillető rész egyszerűen kiszolgáltatik. Szükséges az ily gyors és erélyes eljárás azért, hogy a biztosítottaknak módjokban legyen az őket megillető díjtartalékkal kezökben más biztosító vállalat-hoz átlépni. S ez az átlépés lényegileg hason föltételek alatt fog is sikerülni. Némileg ugyan elterő, de azért körülbelül megfelelő eljárást kell követni a függő kártartalékokat illetőleg, a mennyiben ez is ismert és tudott biztosítottakat illet meg és az összeg fölvétele többnyire csak formai akadályokból maradt el. Ezt illetőleg azonban szükséges lesz a bejelentés, mert a kártartalékban kétes követeléseknek is van része. A józan és okszerű kezelés ugyanis megköveteli, hogy oly igények is fedeztessenek a kártartalékkal, melyekről kétes, hogy azokat tartozik-e a biztosító teljesíteni vagy sem. Például alapos a gyanú, hogy a biztosított rászédtek, a biztosított a kockázat minőségét lényegesen be-

folyásoló ténykörülményeket illetőleg valótlan vallomást tett, holott azok őszinte bevallása esetén a biztosító a biztosítást vagy egyáltalában nem, vagy lényegesen más föltételek alatt fogadta volna el. Igen természetes, hogy a biztosító vállalatok kötelezendők lesznek arra is, hogy a kártartalékokat és az azt megillető vagyont külön kezeljék és mutassák ki.

Fölösleges még csak mondanunk is, hogy a külföldi társaságok ellenében, különösen azok ellenében, melyeknek székhelye oly országban van, mely ítéleteinket végre nem hajtja, az itt érdekelt viszonyokat illetőleg, némileg még szigorúbb elvek alkalmazandók. Az utóbb jelzett vállalatokat illetőleg csak annyit akarunk megjegyezni, hogy kikötendő volna, hogy a képviselő csak is magyar honosokból alakítható. Különösen szigorú magánjogi és büntetőjogi következmények terhe alatt megállapítandó az az elv, hogy a biztosítottak fedezetére szolgáló díj- és kártartalékokat képező vagyon belföldön tartassék. Hogy megfelelnek-e a kötelezettségnek, ez irányban a bíróság hivatalból is elrendelhet vizsgálatot és ha ebben a tekintetben mulasztást lát, minden további eljárás nélkül elrendeli a csődeljárást. Sőt ebben az irányban attól sem tartózkodnánk, hogy a szakbizottság kiküldöttje által bármikor, de évenként legalább is négyszer, tartson vizsgálatot és szerezzen arról meggyőződést, hogy a külföldi társaság belföldi képviselőisége megfelel-e a díj- és kártartalékokat illetőleg kötelezettségeinek, és ha ebben az irányban mulasztást tapasztal, a bíróságnál azonnal kérje a csődeljárást. A bíróság ebben az esetben ugyan a csődeljárást csak az illető képviselőiség előleges meghallgatása után rendelhetné el, de a meghallgatás elrendelésével egyidejűleg tartoznék zárlat foganatosítása iránt intézkedni. De a csőd elrendelése az ily társaságok ellen helyes volna akkor is, ha a bíróság azt a meggyőződést meríti, hogy az a szerződéseket illetőleg, a hazai törvényekhez nem alkalmazkodik és általában a kereskedelmi törvény 211. §-ában foglalt föltételeknek meg nem felel.

Mi azt hiszszük, hogy ha az életbiztosítási vállalatok az itt fővonásaiban kifejtett elvek szerint szerveztetnek, ha azok minden más egyéb vállalkozástól eltiltatnak, eleje vétetik minden satnya alakulásnak és a biztosított feleknek megadatik a kellő biztosság. Eleje vétetik a túlhajtott és csak a biztosság rovására történhető versenygésnek. S nem képzelhet-

hetjük azt, hogy ha a biztosításnak szigorú szervezete van, hogy az magának az eszmének ne váljon hasznára, hogy az minél messzebb és szélesebb rétegekbe be ne hatoljon, minél szélesebb és nagyobb körökben föl ne ébreszsze a családról való gondoskodás szükségét és ezzel párhuzamban a takarékosági erzetet.

V.

Kereskedelmi törvényünknek a biztosítási szerződésre vonatkozó része is módosítást igényel, különösen abban az irányban, hogy annak állandósága biztosítsassék, az ne legyen rongy papír, melyet tetszés szerint bármikor szét lehet tépni. Fönnálló jogunk tápot nyújt a szerződések egyoldalú fölbontásának, bizonyosan nem a biztosításügy előnyére, hanem annak hátrányára. A kárbiztosításról intézkedő 485. § negyedik pontja megállapítja, hogy a biztosítási szerződés hatályát veszti, ha a visszatérő időszakokban fizetendő díj a lejáratkor vagy az e végre engedett halasztás eltelte előtt le nem fizettetik. Ezt az intézkedést jelenlegi alakjában általában helytelennek kell tartanunk. Nem ezt a szigorú álláspontot foglaljuk el az életbiztosításról intézkedő 505. § harmadik pontjával szemben, mely azt mondja, hogy a szerződés hatályát veszti, ha a visszatérő időszakokban fizetendő díj a lejárat után harmincz nap alatt vagy az e végre engedett halasztás letelte előtt le nem fizettetik.

Nem bocsátkozunk most abba, hogy hányféleképen magyarázták és magyarázzák még mindig a 485. § negyedik pontját. Annyi bizonyos, hogy a több évre kötött szerződések megtartása és teljesítése kétes természetű. Az effélet egyáltalában nem lehet megengedni. Itt világos törvényre, határozott rendelkezésre van szükség, hogy biztosító és biztosított tudja magát mihez tartani és különösen kikerültessek a jóhiszemű tévedés. Akárhány fel van, ki csak tudatlanságból mulasztja el a díjfizetést, mert se írni, se olvasni nem tud, az ügynök pedig nem figyelmeztette őt kötelessége teljesítésére. Abban a hiszemben él, hogy biztosítva van, hiszen keze közt az írás és csak mikor a baj megtörtént, ebred föl álmaiból és látja, hogy nincs biztosítva, mert a díjat meg nem fizette. S a kárterítés teljesítését a most említett törvényszakasz alapján még akkor is megta-

gadják a biztosított félnek, ha őt be is perelték, elítélték és végrehajtották. Ilyesmi ellenkezik a jogérzettel, ilyesminek előfordulnia, megtörténnie nem szabad.

A kötött szerződéseket mindkét fél köteles tiszteletben tartani és mindkét fél köteles teljesíteni. Ez a magánjog elve, de ettől a biztosítási ügyben sem szabad eltérni. A több éves szerződések úgy a biztosítók, mint a biztosítottak érdekében fekszenek. Ha a felek ily szerződésre léptek, azt nem szabad tetszés szerint föloldaniok, hanem a biztosítottaknak fizetnie kell a kötelezett díjat, a biztosítónak pedig viselnie kell a kockázatot. S ebben a tekintetben, nézve különösen az elharapódzott szokásokat, hogy az ügynök a felet rendesen fölszólítja a díjfizetésére, sőt neki hosszabb ideig is elvár, nem szabad az egyszerű teljesítés és viszontteljesítés elvéből kiindulni, melyet a törvény alapul vesz.

A biztosítás természetének, a kölcsönös érdekeknek inkább megfelelnek a német biztosítók újabb (1887. évi) föltételei, mint biztosítóinknak az említett törvényszakaszon nyugvó, de annak teljesen meg nem felelő föltételei. A német biztosítók föltételei, melyeket egyébként az osztrák intézetek is életbe akarnak léptetni, az itt érdekelt viszony iránt következőleg intézkednek:

„A több éves biztosításnak évenként fizetendő díja minden biztosítási év kezdetén előre lefizetendő az ügynök kezéhez. Ha a díjfizetés elmulasztatik, a biztosítottat, a saját költségére, írásban föl kell szólítani a díjnyugta beváltására. Ha a díj a fölszólítás kézbesítésétől számított két hét alatt sem fizetné ki, ettől fogva a kesedelem egész idejére a társaság kártérítési kötelezettsége nyugszik. — A díjfizetés elmulasztása minden esetben a társaság jogosítva van vagy a biztosítási szerződést a biztosított félnek írásban történt értesítésével megszüntetni vagy a biztosítási okírat, illetőleg a díjnyugta beváltását per útján érvényesíteni.»

Ezt az intézkedést sem tartjuk egészen helyesnek. Ily esetben a biztosító részére föntartva kívánjuk látni a fölmondási jogot és ezzel a fölmondással a per bármely fokában élhesen, de a míg a fölmondás meg nem történt, illetőleg arról a biztosított nem értesített, a biztosító viselje az elvállalt kockázatot, természetes, hogy a biztosított megint köteles annak ellenértékét: a díjat is szolgáltatni. Ily fölmondásnak a bizto-

sítottnak az ajánlatban foglalt címére ajánlott levéllel kellene történnie, és az elküldés igazolása teljesen elegendő.

Ily intézkedést a biztosításügy terjedésének érdekében levőnek is tartunk. Ma a biztosítások szerzése számos esetben az elhalászásra megy ki. Az ügynök urak nem azon mesterkednek, hogy miként szerezhetnének új feleket, hanem, hogy miként tudnák egy más biztosító intézet feleit elkaparítani. Ez oly visszaélés, mely az intézeteket a díjak oktalán leszállítására kényszeríti, és a mely díjleszállítás vegelemezésben a felek érdekeit sérti. A túlalacsony díjnak levét a tényleg kárt szenvedett felek iszszák meg. Túlalacsony díjak mellett vagy az intézetnek kell tönkre mennie, vagy ha nem megy, kénytelen lesz a kárbecsléseknél is megfelelőleg eljárni, azokat is a ténylegesnél alacsonyabbra szabni. Valahol csak meg kell történnie a kiegyenlítésnek díj és kár között.

Az elhalászás által követett visszaélésekre és az ez által az intézeteknek és a feleknek okozott károsodásokra való tekintettel tartjuk helytelennek s bizonyos tekintetben méltánytalannak is a kereskedelmi törvény 505. §-ának intézkedését és az ezen alapuló, a törvényt egészen helyesen magyarázó döntvényt. Ez a döntvény ugyanis kimondja, hogy a biztosító intézet csak az első díjrészletet, legyen az bár csak egy óra szóló is, követelheti, és minden ezzel ellenkező szerződéses megállapodást, mint törvényellenest, érvénytelennek jelent ki. A méltánytalanság, sőt jogtalanság szembeszökő, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a biztosító a törvény értelmében tartozik a kockázatot harmincz napon át, még mielőtt annak a törvény szerint járó ellenértéket megkapta volna, viselni. Hogy ezt az ellenértéket be se követelhesse, ezt jogilag helyesnek nem tartjuk.

Míg az elemi biztosításnál vitattuk a jogot arra nézve, hogy a szerződés folytatása kényszerrel is eszközölhető legyen, az életbiztosításnál ezt a jogot nem lehet igényelni. A biztosított fél magát egy bizonyos összegnek megtakarítására kötelezte. Ez a kötelezettség magában véve erkölcsi. Tiszta erkölcsi kötelezettség teljesítésére senkit kényszeríteni nem lehet. Számos esetben meg is lesz az illetőkben az akarat a takarékoság gyakorlására, de nincs meg az arra való anyagi tehetség, mert az a kereset vagy jövedelem forrás, melyre a biztosítási szerződés eredetileg alapíttatott, részben vagy egészben is bedugult. Mind-

ezek a tekintetek azonban csak a mellett szólnak, hogy a biztosításnak a szerződésben kitett időn keresztül való föltétlen folytatására kényszer nem alkalmazható, de nem hozzák azt magokkal, hogy a felek ma könnyelműen köthessenek szerződést, melytől ismét épen oly könnyelműen, mások jogainak sérelmével, el is állhassanak. Már pedig sérelem ejtetik a biztosítón, midőn ő harmincz napon át tartozik a koczkázatot viselni, annak ellenértékét pedig be nem követelheti. A törvénynek világosan kellene megállapítania, hogy az egyszer megkötött szerződés az első évben egyoldalulag föl nem bontható és a biztosított fél az első év díját föltétlenül köteles megfizetni, ez ellenében, igen természetes, a biztosító a koczkázatot is köteles viselni, ha csak a fizetés megtagadása esetén a szerződést írásban föl nem mondotta.

Vegyük az esetet nem elvont jogi, hanem gyakorlati szempontból. Minden biztosító társaság díjtáblázatai az évi díjnak előre történt fizetésén alapúlnak. Sokaknak az egész évi díj előre való fizetése lehetetlen. Bizonyos kamat megtérítés mellett megengedtetik tehát a díjnak részletekben való fizetése, mely a törvény értelmében nem a kikötött napon, hanem e naptól számított harmincz napon belül teljesítendő, s ha a fél ez időközön belül elhalna, a biztosító köteles a biztosított összeget megfizetni a nélkül, hogy neki a díj tényleg kifizetett volna. Ezt az első évi díjat kisebb-nagyobb mérvben, mely a biztosítási módozattól is függ, fölemésztik a költségek. Ezeket a költségeket még egy negyed vagy félévi díj is alig fedezi, annál kevésbbé fedezi az egy havi díj. Hozzájárul az a gyakorlati tapasztalat, hogy az a fél, ki az első évi díjat megfizetni köteles, a már megkötött biztosítást, ha csak anyagi körülményei lényegesen meg nem változnak, folytatni is szokta. A cél elérése nélkül kötött biztosítások igen tekintélyes részet épen az ilyen, a megkötés után azonnal föl is oldott biztosítások képezik és a legtöbb esetben ezt a versenyt szokta előidezni. Biztosítás kötése nem oly könnyű. Sokakat attól az előítélet is visszatart. Ha valamely ügynöknek sikerült a jeget megtörni, csakhamar nesztét veszi annak egy más társaság ügynöke és előáll egy kedvezőbb tudniillik állítólag olcsóbb s sokkal előnyösebb táblázattal, és kiszámítva a félnek, hogy mennyivel jobban jár, hogy ha az ő társaságával köti meg a biztosítást, még ha a másik társaságnak meg is fizeti azt a havi vagy negyedévi díjat.

Abban a kedves ügynök úrban van annyi furfang, hogy töviről hegyire az ügyet föl nem világosítja, esetleg még azt is elhallgatja, hogy ő csak egy más módozatot ajánlott, melyet a versenytársaság is kisebb díjtétellel esetleg nagyobb kedvezmények nyújtásával szokott megkötni. A biztosított fél pedig vajmi keveset ért az egészhez és könnyen lépre megy. Bámulatos, hogy művelt emberek is félrevezetni engedik magokat s hisznek vakon esetleg csak csalfa, soha be nem váltható ígéreteknek. Bámulatos az, hogy nem egyszerű, hanem igazán képzett, sőt kereskedelmileg képzett, emberek is aláírják az ajánlatokat a nélkül, hogy csak elolvassák és készpénznek vesznek oly, az ügynök által tett, ígéretek, melyeknek épen ellenkezőjét tartalmazzák a biztosítási föltételek és megelégesznek oly szóbeli ígéretekkel, melyeknek teljesítésére egy biztosító intézet sem vállalkozhatik. Az ilyféle helytelenségekért és visszaélésekért azonban egy intézetet sem lehet felelőssé tenni vagy azokért jogaiban megsérteni.

Már az első év díjának befizetése után a viszony lényegesen megváltozik. A fél már akkor gyűjtött egy bizonyos összeget, mely az intézet kárpótlására szolgálhat, ha a fél kötelezettségét tovább teljesíteni nem akarja. S ettől az időponttól a felet az elpártolásra nehezebben is lehet reábirni, és hogy ennek egyszerre-mindenkorra vége vessék, csak az szükséges, hogy a törvénynek ki kell mondania azt az elvet, és ehhez természetesen az intézeteknek is kell alkalmazkodniok, hogy a díj fizetésének elmulasztása a harmadik évtől kezdve a biztosított összeg aránylagos leszállítását vonja maga után, föltéve, hogy a kötvény nincs kölcsönrel terhelve.

A most fönnálló törvény szerint a biztosítási díj fizetésének elmulasztása a befizetett díjak elvesztését vonja maga után (505. § utolsó bekezdése). Ez hallatlan igazságtalanság, melyeket se a magyar, se az osztrák intézetek ki nem aknáznak, hanem abba a második helytelenségbe esnek, hogy annak visszaváltását ígérk meg.

Már egynémely külföldi társaság azonban nagyon is hasznára fordítja azt az igazságtalanságot, melyet kereskedelmi törvényünk 505. §-a szentesít. A befizetett díjak egy jelentékeny része tőke, mely a biztosított vagyonát képezi. Hogy ezt a biztosított által bizonyos határozott czállal és rendeltetéssel gyűjtött vagyont mi czímen és jogn lehet a jogosítottaktól a

vagyonkezelő javára egyszerűen elkobozni, azt nem foghatjuk föl. Csak jogcímet erre nem képezhet az, hogy a biztosított az ígert megtakarítást nem folytatja. Az ily jogtalanság, mely nemcsak tűri, hanem még jóvá is hagyja, hogy idegen vagyon minden jogos indok nélkül egyszerűen elzsebelhető legyen, természetesen arra képesít egyes külföldi biztosító társaságokat, melyeket különben már rég elsodort volna a feneketlen örvény, hogy magokat a fölszínen tarthassák. Nem végtelen igazságtalanság-e, hogy a családapa, ki éveken és éveken át gyűjtögette össze a filléreket vén napjaira vagy gyermekei részére, lássa, hogy mint zsebeli el egy idegen a keservesen összerakott fillérek, mert képtelen volt a díjat, esetleg az utolsó díjrészletet kitermenteni.

Már csak e jogtalanságnak törvényeinkből való kiküszöbölése miatt is érdemes biztosítási jogunkat reformálni.

B. A.

SZÁVITRI VAGY A HŰSÉG DIADALA.

Hindu rege a Mahábháratából.

I.

Madrászban élt egy jó király,
Jog és igazság bajnoka,
Kegyes, gyöngét oltalmazó,
Szívét s vágyait fékező.

Áldozgatott bőségesen ;
Szerették városon, falun.
Asvapati volt a neve,
Csak népe örömén örült.

Türelmes, ám gyermektelen
Volt az igazság bajnoka ;
S ezért éltének alkonyán
Emészté gond s gyötörte bú.

Vezeklett, kínozá magát,
Fiakkal hogy megáldja ég ;
Alig evett nap-hosszakig,
Megtartá szűzen hajlamát.

Megáldozott ezerszer is
A jó király Szávitrinek ;*)
Három nap egyszer étkezett,
S az is csak egy falatnyi volt.

*) Szávitri a Napisten nejének neve, a termékenység istennője.

Tizennyolcz évet élt le már
 llyen sanyarban, nagy-szüken.
 Tizennyolcz év letöltivel
 Kedvét lelé Szávitrinek.

A szent tűzből kilépve meg
 Jelent a jó király előtt
 Testben ; örömtől csillogó
 Színben mutatta meg magát.

És ily szavakkal szólt a föld
 Urához az áldás-adó :
 «Szűzies, tiszta életed
 Vezeklésed, szent bánatod
 S e mélységes hű hódolat
 Megnyerte kedvem rendkívül.

Kérj egy kegyet, Asvapati !
 Válaszd, a mit szived kíván.
 De az erénynek utjain
 Ne tántorodj' meg semmikép !»

Asvapati.

Fiakért áldoztam, tudod,
 Vezekelve híven, jámborul :
 Fiaikat adj nekem, dicső !
 E családnak drága oszlopul.

Óh istennő, ha kedvedet
 Leltem : add ezt, ezt kérem én !
 Családot szaporítani
 Szent hivatás bölcsék szerint !

Szávütri.

Réges-régen tudom, király,
 Jól ismerem már óhajod ;
 Az ösatyával szóltam is.
 Kértem számodra magzatot.

Az Örökvaló kedviből
 Kivánságod beteljesült :
 Születni fog egy ragyogó,
 Gyönyörű lánykád csakhamar.

De zugolódva ellene
Panaszra ajkadat ne nyisd;
Ezt Brahma nagy parancsaként
Örömmel hirdetem neked.

«Legyen!» szólott a fejedelem
Szávitrinek beszédire.
«Legyen hát, csak legyen hamar!»
Esengve így végzé szavát.

Szávitri eltűnt; a király
Viszont székvárosába tért,
S országában lakozva hű
Népét őrizte boldogan.

Telt az idő; s hogy a király
Fogadalmát bevégezé:
Legjobb nejének méhiben
Életnek uj szikrája gyult.

És Málavi királyleány
Ölében nőtt az ifju sarj,
Mint ké kellő, derült egen
A csillagok királya nő.

Hogy napja jött, szült egy leányt,
Lótosz-szemű, szép gyermeket.
Születési nagy ünnepélyt
Adott az örvendő király.

Áldó Szávitritől nyéré
Cserében az áldozatért:
Szávitrinek nevezte hát
Örömében el atyja őt.

Gyönyörűn, mint Laksmí maga,
Kifejlett a királyleány;
Virágzó hajadon leve
A deli szűz gyorsan, hamar.

Ha karcsu, bájos alkatát,
Mint csillogó aranyszobort,
Látták: suttozták mindenütt:
«Itt istenek leánya jár!»

De bár szépsége, fénye, mint
A lótosz kelyhe tündökölt:
Leverve nagy szépségitől
Nőül nem kérte senki őt.

Fejét hát megförszti és
Az isteneknek áldozik
Szabályosan s egy szent napon
Megkérdi a brahmánokat.

Majd vette a virágsomót,
Mit Istennek ajánla föl,
Király-atyja elébe ment
Mint egy istennő ékesen.

Atyja előtt földig hajolt,
Virágsomóját átadá;
Kulcsolt kézzel megállt a szép
Leány atyjának oldalán.

Hogy látta a deli leányt,
Az istennőként ékeset,
Kit nőül senki nem veszén,
Szomoru lett s szólt a király:

«Lyányom, hogy nőül menj, időd
Megjött; de senki nem vesz el.
Menj hát s keress ferjet magad,
Olyat, a ki méltó reád.

Mondd meg a férfinak nevét,
Kihez lelkednek vágya fűz;
Hadd tudjam és övé leszel.
Válaszd, a kit szived szeret.

Kegyes brahmánoktól a mit
Szentkönyvekből tanultam én,
Hallgasd meg azt szép gyermekem,
Vésd jól szivedbe a szavam :

Ki lányához vót nem szerez,
Bűnös apa ;
Nejével ki híven nem él,
Bűnös a férj.
Ki anyját, apja özvegyét,
Nem védi meg : bűnös fiu !

Szavaimat hallád ; eredj'
Válassz magadnak férfiut.
Ne legyek én az istenek
Előtt gáncsolt ; járj így fiam !»

Igy szólt lányához a király
S helyeslék azt a vének is.
Rendelt neki mindent, a mi
Az utra kell s mondá : eredj !

Pirulva meghajolt a szűz,
Mint egy félénk remete-lyány,
Vevén atyja parancs-szavát
Kiment előlök szóttalan.

Arany kocsira lépe föl,
Mellé böles vének ültenek,
Ment a királyi remeték
Gyönyörű szent-magányihoz.

A tisztos, agg vezeklőknek
Földig borulva meghajolt ;
Bejárta így magányukat
S meglátogatta sorba mind.

Fürdőkön s más szent helyeken
Pazarlá kincsét a jeles
Brahmánok közt. Így járta föl
Mindenfelé a messzi tájt.

II.

Madrász urát, a jó királyt,
Meglátogatta Nárada.
Beszélgetésben ültek ők
Az udvar belső termiben.

Ekkorra ért szent helyeket
S magányokat följárva már
Az udvarhoz vissza megint
Szávitri és kísérete.

A szűz atyját és Náradát
Beszélgetésben lelve ott,
Fejével lábukhoz borult,
Üdvözlé mindkettőjüket.

Nárada. Hová járt a te gyermeked?
Most vissza honnan érkezett?
Mért nem adod már férjhez e
Gyönyörű lényt, leányodat?

Asvapati. «Épen ezért küldém el őt
S ez utjából jön vissza ím!
Hallgasd meg, nagy szent, őt magát
Kit választott ki ferjeül?

Te meg, szép gyermekem beszélj!»
Atyjától bátorítva föl,
Mintha Isten sugallaná,
Ilyen szokat mond a leány:

«A sálvákön uralkodott
Egy jámbor és derék király,
Djumatszéna volt a neve;
Ez agg korában megvakult.

Hogy szemvilága elborult,
Egy régi ellensége meg
Rablá trónjától a királyt,
Kicsiny fia vak gyámolát.

Igy az apa, anya s fiu
Elmentek az erdőkbe, hol
Egy rengetegnek mélyiben
Vezeklenek a jámborok.

Fia városban született,
S a szent erdön nőtt Szatjaván.
Őt választám lelkemben én
Ő lesz méltó férjem nekem !»

Nárada. Oh jaj, király, milyen csapás!
Milyen botlást tett lyányod itt,
Hogy az erényes Szatjavánt
Választá el tudatlanul !

Igaz-beszédű atyja és
Igaz-szavu az anyja is :
Innen adák egyik nevét
A bölcsék, és ez Szatjaván.*)

S mert a lovakat kedveli,
S agyag lovat gyúr szüntelen,
Kifestve tarkán, színesen
Csitrásva**) lön másik neve.

Asvapati. Különben hát értelmes-é,
Derék, dicső s türelmes-é,
Igazi hős-e Szatjaván ?
Szereti-é az atyja őt ?

Nárada. Dicsőséges, miként a nap ;
Értelmes, mint Vrihaszpati ;
Mint a nagy Indra, hős, erős ;
És oly türelmes, mint a föld.

*) Szatjaván = igazságos ;

**) Csitrásva = tarkalovú.

Asvapati. Adakozó-e Szatjaván?
Lelke ártatlan, tiszta-é?
Szép-é növése, alkata?
Kellemes-é tekintete?

Nárada. Mint Rantidéva,*) bőkezű;
Szíve jóságos, tiszta szív.
Igazmondó, miként Sivi,**)
A nagy usinara király.

És mint Jajáti, oly deli;
Szeme mosolygó, mint a hold.
Mint a két Asvin, oly remek
Djumatszéna erős fia.

Nyugodt, szelíd, hős dalia;
A szenvedélyit fékező,
Nyájas, szíves, barátiás,
Kitartó s fenkölt szellemű.

Aján őszinteség lakik,
Szívén szilárdság szüntelen . . .
Röviden így festik le őt
A jó, kegyes, bölcs remeték.

Asvapati. Minden erényben gazdagon
Rajzoltad őt, oh szent, nekem;
Mondd el tehát hibáit is;
Hadd tudjam ezt is, hogyha van.

Nárada. Valóban egy hibája van,
Mely párosul erényihez;
De e hibához semmi más
Nem fogható, nem mérhető.

*) Rantidéva, a hold-dynastia egyik királya, híres volt mesés gazdagságáról, bőkezűségéről és kegyességéről.

**) Sivről szépen jellemző történetet mondanak többször is el a nagy hindu eposzok. Nevezetesen, hogy egy ölyv elől hozzá menekülő galambnak védelmet ígért, s midőn az ölyv zsákmányát követelte tőle: saját húsából adott annak megfelelő részt kárpótlásul. — Usinara a nemzet neve, melyhez Sivi tartozott.

Egyetlen egy hibája van :
 Mához egy évre Szatjaván
 E portestet levetkezi
 S végezve éltét sirba száll.

Asvapati. Eredj, Szávitri, menj hamar,
 Válassz más férjet, gyermekem.
 Ennek roppant hibája van,
 Mely párosul erényihez.

Mint Nárada, az istenek
 Vendége mondja, Szatjaván
 Mához egy évre életét
 Végezve, ifjan sirba száll.

Szávitri. Felettünk egyszer dönt a sors.
 Egyszer megy férjhez a leány.*)
 Egyszer szól atyja így : adom !
 Ez a jók hármass egyszerre.

Rövid vagy hosszú életű,
 Erenyben gazdag vagy bűnös ;
 Egyszer férjemmé vettem őt :
 Nem választok másat soha !

Az eltökélés léleké,
 A nyelv csak szódba önti azt,
 Cselekvés tetté érleli :
 Így hát a lélek itt a fő.

Nárada. Király, lyányod' Szávitrinek
 Gondolkodása szép s szilárd ;
 Azért nemes, jó szándokát
 Gátolni nem kell semmikép.

*) Tudniillik a hindu leány ; mert mint eléggé ismeretes, házassági törvényeik az özvegy nő és özvegy leány férjhez menését nem engedik meg ma sem.

Nincs senki másban oly erény,
Minőkkel Szatjaván ragyog.
Lyányodnak eljegyzése is
Tetszik nekem ezért, király!

Asvapati. Megdönthetetlen e beszéd,
A mit szólottál, mind igaz;
Akként fogom betölteni,
Hisz mesterem, nagyszent, te vagy!

Nárada. Hadd essék meg tehát, ne bánd,
Menyegzője Szávitrinek.
Magam pedig már távozom,
Legyen áldásom rajtatok!

Szólt s égbe szállt az istenek
Vendége, a bölcs Nárada.
És a király nagy készülést
Tőn lyánya menyegzőjéhez.

III.

Leánya menyegzőjire
Gondolt és készült a király.
Beszerzett minden házi szert
Méltón az ünnep fényéhez.

Öreg, kegyes brahmánjait
És áldozóit meghívá;
Igy egy jó-esillagu napon
Lyányával együtt utra kelt.

Az erdőségnek mélyiben
Djumatszéna lakához ért;
Brahmánokkal együtt gyalog
Ment a királyi bölcs elé.

Ott látta egy nagy szála-fa
Tövében a világtalan
Dicső királyt. Magában ült
A böles kusafü-pamlagon.

Királyi bölcslet illető
Módon köszönté a király
A szentet; majd halk-csendesen
Tudtul adá saját nevét.

Ez tisztelő helyet, ülést
S vendégajándékot kínált:
«Mi jó vezérelt erre?» — így
Kérdezte király a királyt.

Asvapati most rendben el
Sorolta szíve szándokát,
És Szatjavánra czélozón
Igy füzte szövegét tovább:

«Királyi böles! e szép leány
Szávitri, az én gyermekem.
Emeld fel őt törvény szerint
És tedd menyeddé oh dicső!»

Djumatszéna. Tróntól fosztva jövének mi e vadonba, hol
Vezeklünk szent lemondás és sanyar között.
E leány, ki nem erdő-lakásra érdemes,
Hogyan bírná el a magány gyötrelmeit?

Asvapati. Jó sors, bal sors örömet és bubánatát
Jól ismeri e leány és jól ismerem én.
Nem is való hozzánk, uram, ez a beszéd:
Minket szent elhatározás hozott ide.

Meghajlok im s barát gyanánt
Kérlek: ne öld meg e reményt!
Távolból ez hozott ide,
Ne utasíts el engemet.

Meltók vagyunk egymásra mi,
Egyenlőek rangunk, magunk :
Fogadd el a lányt Szatjaván
Nejéül és menyül neked !

Djumatszéna. Ohajtottam már régen én
Rokonságodba jutni. Ám
Hogy elrablák országomat,
Nem mertem ezt remélni sem.

S imé ma régi óhajom,
Mít oly szeretve ápolék,
Beteljesül. Jer, szívesen
Látott vendégem vagy nekem !

Akkor a szent, erdőlakó
Vezeklőket begyűjti mind
És nászt ület szokás szerint
A két örvendő, agg király.

Asvapati hogy átadá
Lányát s illő kíséretét,
Ment országába népivel
Roppant örömben, boldogan.

És Szatjaván, hogy megnyeré
Erénynyel ékes asszonyát,
Mint örvendett ! S örült a nő
Szíve-szerette férjinek.

Midőn az atyja távozott,
Lerakta minden ékszerét,
Vezeklőként veres ruhát
S háncs-öltönyt vett Szávitri fol.

Serény, szives figyelmivel
Szerény, önzetlen szívvel
Elleste mindig óhajok'
S kedvét lelé mindenkinek.

Napát gyöngéden ápolá,
 Árnyékkal óvta nyájasan.
 Ipát mérsékelt, bölcs szava
 S vallásos lelke vidítá.

Kedves, művelt beszéde; jó
 Kedélye és szerelme a
 Magánynak édes percziben
 Boldoggá tette férj-urát.

Igy éltek ott a szent magány
 Lakói boldog-csendesen.
 A szép idő gyorsan suhant
 A boldogok felett tova.

Hanem Szávitri félt epedt
 Állt sokszor nappal-éjjelen.
 A Nárada intése kő
 Teher gyanánt feküdt szívéen.

IV.

Nap és hónap gyorsan suhant,
 S a szép időnek tűntivel
 Közel volt végre már a nap
 Hogy Szatjavánnak halni kell,

Mig napról napra számitá
 Szávitri a szálló időt,
 A Nárada beszéde kő
 Gyanánt nyomá mindig szívét.

«Negyed napon már halni fog»
 Így töprengett magában és
 Fogadást tett, hogy állni fog
 Három napig éj- és napon.

Hallván ez önkíndzó szigort
 Busult nagyon a jó király;
 Szávítrihez indult s neki
 Hízelkedőleg így beszélt:

«Nagyon kemény a próba, mit
 Fölvállalál, szép gyermekem!
 Így állni három éjtszakán
 Alig-alig kibírható.»

Szávítri. Érttem ne aggódjál, atyám!
 Fogadtam ezt s ki is viszem.
 Az eltökéllés téve van,
 S az eltökéllés tett maga.

Djumatszéna. Törd meg fogadalmad — nem is
 Mernék ilyet tanácsolni. —
 «Hajtsd végre híven!» — e beszéd
 Illik inkább ajkamra is.

Djumatszéna, a böles király
 E szók után elhallgatott
 S Szávítri mozdulatlanul
 Állott elő oszlop gyanánt.

S már a halál előtti nap
 Elérkezett. — Szávítrinek,
 Mig álla rettegés között,
 Az éj gyászát növelve telt.

«Ma van halála napja», szólta
 S a fényes tűznek áldozott.
 De még előbb napköltekor
 Buzgón imádkozott soká.

A szent, agg vezeklők előtt
 Aztán ipa s napa előtt
 Sorjában illőn meghajolt
 S kulcsolt kézzel némán megállt.

Megáldó jó mondásokat
Teljesülő szép áldomást
Mondtak reá a remeték
Mind, mind, kik az erdőt lakák.

«Ugy légyen, ámen!» suttogá
A gondolatban elmerült
Szávítri. — Így visszhangozott
Lelkében a sok üdv-ige.

Csak azt az órát várta már,
Csak azt a perczet látta már,
Mit Nárada mondott s szívéen
Fészkelte a gond s a rémület.

Szólt azután ipa, napá —
A mint magában álldogált —
Szólt a királyleányhoz ott
Becézve édes szókkal így:

«A fogadást, mit föltevél
Betöltéd, kedves, pontosan.
Most már itt az evés-ídő:
Erősítsd meg magad, egyél.»

Szávítri. Ha majd nyugvóra száll a nap,
Akkor eszem, a mennyi kell.
Így tettem ezt magamba' föl
S határozott szándékom ez.

* * *

Mig ételről-miről beszélt
Szávítri ott szülőivel,
Fejszét vetett vállára s az
Erdő felé ment Szatjaván.

Szávítri szólt a férjéhez:
«Ne menj el, édesem, magad;
Én is megyek veled, hiszen
Megválni tőled nem tudok».

Szatjaván. Erdőn nem jártál még soha ;
Fárasztó lesz az ut, szívem. —
Bőjt és vezeklés megviselt —
Hogyan jönnél gyalog velem ?

Szávitri. A bőjttől bágyadt nem vagyok,
Fáradtságot nem érzek ;
S mivel erőm van járni, ne,
Ne is küldj vissza engemet !

Szatjaván. Ha hát erőd van járni : jer.
Ha kedved oly nagy : nem szegem.
De menj, szüleinknek köszönj,
Engem ne kárhoztassanak.

Ipa s napának meghajolt
S így szóla a széplelkű nő :
«Férjem az erdő mélyibe
Fát és gyümölcsöt szedni megy,

Nagyon szeretnék — jó ipam
S tisztos napam, ha elbocsát —
Szeretnék véle menni, mert
Ma tőle válni nem bírok.

A szent tűzhely számára megy
Hasgatni fát, kegyes fiad ;
Nem tarthatom föl ; — tartanám
Ha más okból indulna el.

Egy éve lesz, hogy nem valék
A szent magányon sem kívül —
Oh mint szeretném egyszer a
Virágos erdőt látni már !

Djumatszéna (nejéhez). Mióta atyja átadá
Nekem Szávitrit menyemül,
Nem emlékszem még semmire,
A mit Szávitri kért vala.

Teljen be mostan kedve hát
 A mit kíván, hadd nyerje meg —
 Hanem, fiam, légy óvatos,
 Az utról el ne bolygjatok. —

* * *

Mindkettő engedelmemből
 Ment a dicső nő férjivel.
 Mosolygás ült arczán, szemén,
 Szívében kétségbeesés.

S látá az erdőt, berkeket
 Ezer színben, virágosan. —
 Vadpáva-ének hangozott
 S viszhangozott mindenfelől. —

Tiszta vizű folyó futott,
 Virágos fővel a fa állt.
 «Nézd csak, Szávitri!» szólt a férj
 Nyájas beszéddel, biztatón.

De a feddhetlen szüntelen
 Férjét vigyázta, leste csak.
 A böles szavának hitt: ma kell
 A mondott perczben hálnia.

Ballagtak így lassan tovább,
 Elől a férj, nyomán a nő;
 Szíve majd megrepedt, midőn
 Eszébe az a percz jutott.

V.

Kettesbe' hát Szávitrivel
 Szedett gyümölcsöt Szatjaván. —
 Hogy a kosárja megtelett,
 Fejszével fákat hasgatott.

Mig hasgatá az ágakat
Nehéz fárasztó munka közt :
Veríték vert ki homlokán
S fejébe fájdalom nyilalt.

Kedves nejéhez visszament
S lankadtságtól leverve szólt :
«A nagy nehéz munka miatt
Fejembe fájdalom nyilalt.

Mintha égnének tagjaim
S szívem lángtűzben állana ;
Szelid szavu Szávítri, én
Rosszul, nagyon rosszul vagyok ! —

Ugy érezem, hogy nyíl-özön
Jár át s hasgatja szét fejem.
Aludni vágnám, édesem,
Nincsen megállni már erőm.» —

Szávítri tüstént férjéhez
Futott és átkarolta őt.
Ölébe vonta izzadó
Fejét s a zöld fűben leült.

Aztán a Nárada szavát
Idézte vissza lelkibe
A napot, órát, perczeket
Számítgatá mind a kegyes.

Épp' a várt perczben tűnt fel egy
Vörös palástos férfit,
Göndör haju, gyönyörű szép,
Oly fényben állott, mint a nap.

Sötétes sárga ; bal kezén
Lógott a rettentő hurok ;
Megállt Szatjaván oldalán
S a haldoklót nézé merőn.

Szávítri hogy meglátta, le
Tevé szépen a férj fejét.
Kulesolt kezekkel felszökött
S reszkető szívvel így beszélt:

«Isten vagy látom, érzem;
Hisz alkatod nem emberi.
Mondd meg nagy Isten, légy kegyes,
Ki vagy te, mondd, s miért jövel?

Jama. Ferjedhez hű valál, tudom;
Szeretettel bőjtöt, áldozást. —
Szóba ezért állok veled;
Tudd meg hát: én vagyok Jama.

Ferjednek élte elfogyott;
Elhervad a királyi törzs.
Meggötözöm, elviszem őt.
Tudd meg tehát, ezért jövek.

Szávítri. Mondják, hogy a követeid
Járnak körül az emberek
Fiaiért; dicső király
Miért jöttél ide magad?

Jama. E hűt, szépet, magasztosat,
Ezt az erények tengerét,
Nem vihetik el emberim!
Ezért jöttem ide magam.

* * *

És Szatjavánnak testiből
Hurokra vetve emberül
Erővel egy embert kivont,
Mint a hűvelykem, akkorát.

Kiszakadt rögtön élete,
Lélekzete megsemmisült;
Veszteg feküdt a test; a fény
S a kedvesség arczán letűnt.

Jama pedig megkötve jól
A lelket*) vitte dél felé.

És fájdalomtól törve ment
Jama nyomában mindenütt
Szávitri, a dicső leány,
A hűséges nő, szótlantul.

Jama. Térj vissza már, Szávitri; menj,
Temesd el férjed. Megtevéd,
A mivel tartoztál neki;
A meddig kell, kísérted őt.

Szávitri. A hová férjemet viszik,
Vagy a hová megy ő maga:
Oda kell menni nékem is;
Örök kötelességem ez.

Szerettem férjemet hiven;
Szüleim mindig tisztelém;
Hűségem-, vezeklésimért
S kegyelmedből, örök király
Ne tiltsd meg ez utat nekem.

Mondják a bölcsek: a kívül
Hét lépést tettünk: jó barát.
A mit barátságból neked
Mondok, hallgasd meg, kérlek, azt:

Erdők mélyén vezeklenek a bölcsek;
S az erényt drága kincsnek hirdetik:
Igazságnak, hűségnek, menhelyöknek —
Legszebb virág ez égi kincs nekik!

Az emberek az égi üdvnek utját
Egynek érdeme révén keresik.
Nem is lehet másban találni, tudják —
Legszebb virág ez égi kincs nekik.**)

*) A hüvelknyi emberke (aṅguṣṭhamātraṁ purusaṁ) volt a Szatjaván lelke; ezt viszi a halál istene dél felé, hol, hindu képzelet szerint, az ő birodalma van.

**) Föltűnő a keresztyén hang a Szávitri szájában úgy itt, mint

Jama. Térj vissza már; engem gyönyörre ragadott
Gyönyörű beszéded, szépen szőtt szövegöd.
Kérj tőlem akármit férjed éltén kívül,
Kérj bármilyen kegyet, dicső lény, teljesül.

Szavitrí. Birodalmát veszté s erdők magányiban
Vezekel most vakon az én szegény ipam;
Szemfényét kapja meg, legyen dicső megint,
Ragyogjon, mint a nap ígért kegyed szerint.

Jama. Megadtam, nemes lény, teljesül a kegyem;
A mint ajkad mondá, minden akként legyen!
De már az út miatt lábad ingadoz, a
Fáradtság összetör, térj vissza, menj haza!

Szavitrí. Hogy fáradnék el én, mikor férjem velem?
A merre ő megyen, szilárdul követem.
Hová férjem viszed; árnyékul ott megyek;
Halld meg még e szavam, hallgasd meg ez egyet:

Ha a jók egyszer egymást föltalálták:
Testvér gyanánt egymással érzenek;
Örvendve zengik: Ez a szép barátság!
A jók körét az égiek megáldják:
Szeressék hát e kört a földiek!

Jama. Mi ajkadról eredt, magasztos volt a szó,
Értelmet éltető, lelket gazdagító . . .
Kérj újra bármit is, férjed éltén kívül
Kérj egy másik kegyet, dicső lény, teljesül.

hátrábbi beszédeiben. Adott is elég gondot a hindu és európai magyarázóknak. Nekem valószínűnek látszik, hogy amaz egy, kire a nő folyvást czéloz, maga Jama, a halál istene, kit mint igazság királyát (dharmaarádza) gyakran dicsérettel emlegetnek. A költemény kapcsolata is megkívánja, hogy a mi szépet és jót Szávitrí azon egyről, szentről, mond, azok Jamára vonatkozzanak. És Jama is önmagára érti. Csak így érthető Szávitrí szavainak bűvös hatása. Mind e mellett marad e beszédekben homályos és megmagyarázhatatlan elég.

Szávítri. Kegyes, böles ipamnak birodalmát, a mint
Tudod is, elvették; add vissza azt megint.
Ne tántorogjon az erénynek ösvenyén
Az én nagy mesterem, e kegyet kérem én.

Jama. Megnyeri csakhamar birodalmát megén',
Nem tántorul soha erénynek ösvenyén.
Kivánságod betölt, a mit kértél, adom.
Térj vissza már, lever fáradtság s fájdalom.

Szávítri. Ki az ember fiát bilincsekre vered,
Lenyűgöztél, hová akarod, tereled,
S ezért kaptad neved, a fennen szárnyalót,
Jama nagy istenség, hallgasd meg még e szót:

Áldó szelidség tetteben, gondolatban,
Védő vigyázat minden lény fölött,
Jót tenni embertársunkkal titokban:
A jóknak e nagy tiszte szent s örök.

Igy járnak rendszerint az emberek,
A gazdagok s világ fiai is:
Magasan áll a szent ezek felett,
Ez jót teszen még ellenséggel is.

Jama. Mint szomjazónak a tisztán szökő patak,
Olyan nekem a szó, mely ajkadról fakad.
Kérj valamit megint, dicső, csak Szatjaván
Éltét ne kérd; meg lesz, a mit szíved kíván.

Szávítri. Apám, a föld ura, utódokért eped,
Adj néki magzatot, száz fiú-gyermekeket,
Család-öregbitőt, vénsége gyámjait . . .
Ezt kérem most kegyül, s ez lesz a harmadik.

Jama. Család-öregbitő, dicsőséges fia
Apádnak száz leszen, korát gyámolnia!
Nemes királyleány, vágyad tölt ujjalag:
Térj vissza, lásd, nagyon messzire vitt utad.

Szávítri. A hol férjem közel, nincs messze az az ut,
 Mehetsz te bárhová, lelkem nyomodba' fut;
 S míg így szállunk, megyünk: szavam fölemelem,
 Hallgasd beszédemet kegyelmes Istenem!

Vivaszvatnak vagy te ragyogó magzata,
 Ezért lett királyi neved Vajvaszvata.
 Egyenlő jog szerint hajtod a népeket,
 Igazság királya ezért lett a neved.

Megbízni ugy magunkban sem lehet,
 A mennyire megbízhatunk a jókban:
 Ezért mindenfelől csak szeretet
 Övezi a jót, a szentet valóban.

Szeretni minden lényt, minden teremtményt,
 Ebből fakad a tiszta vonzalom
 Így ébredesz, kivált a jókhoz önkényt
 Mindenkiben gyermeki bizalom.

Jama. Gyönyörűséges nő, beszéded elragadt;
 Nem hallottam soha, soha ily szavakat.
 Lelkem gyönyörbe ring; ez élten kívül egy
 Kegyet kérhetsz megint negyedikül s eredj!

Szávítri. Méhem gyümölcszeként Szatjavántól nekem
 Adj magzatot, legyen száz fiu-gyermeke.
 Család-öregbitők, erősek, deliek;
 Kegyül add most nekem ezt a negyediket.

Jama. Lesz száz derék fiad, család-öregbitő
 Öröm-szerző, deli, hatalmas és dicső.
 De terj meg végre már, messze jövel nagyon,
 Látod az ut lever s megtör a fájdalom.

Szávítri. Erény útján járnak a jók örökké,
 Boldogságuk' nem bántja senki sem.
 Áldás kíséri a jók összejöttét;
 Nem is tudják, hogy mi a félelem.

Igazsággal vezérlik a napot,
 Kegyességökkal őrzik ők a földet;
 Megalkoták a tegnap s holnapot,
 Enyhítgetik sebét a szenvedőknek.

«A jók előtt igen kedvelt ez élet»
 E gondolattal járnak fényesen;
 Bajában mást szeretettel segélnek;
 Nem számítanak viszont jótettre sem.

Ki jókkal jót teszen: nem vesz jutalma,
 Nem vesz értékben és emlékezésben;
 S mivel a jókat mindig ez sugallja,
 Ezert ők gondviselők földön-égén!

Jama. Lelket bilincselő ajkad minél tovább
 Árasztja a szentség s a bölcsesség szavát,
 Annál nagyobbra hág gyönyöröm, égi lány!
 Kérj, kérd mi legmagasb, a mit lelked kíván.

Szávitr. Oh Jama, mint előbb, fényes ajándokod
 Igaz jóságban most meg nem fogyatkozott;
 Kérlek tehát: add meg Szatjaván életét:
 Meg vagyok halva én, ha férjem elvevéd!

Nem kell a boldogság férjem nélkül nekem,
 Nem kell a fényes ég férjem nélkül nekem,
 Nem kell az üdvösség férjem nélkül nekem!...
 Nem bírok élni én, ha férjem nincs velem!

Adtál kegyelmesen száz fiu-gyermeket,
 S elvennéd, elvinnéd most tőlem férjemet?
 Add vissza életét: csak így lehet való,
 A melylyel magzatot adtál nekem, a szó!

«Legyen!» meghatva szólt Jama
 És a hurkot megoldozá.
 Örült a jog királya és
 Örvendve szólt Szávitréhez:

Férfjed szabad lett, üdv neked,
Családodnak szemfénye, te!
Férfjed egészségben virul,
Szerencsés és boldog leszen.

Négyszáz évet fog élni még
Szentség s igazságban veled.
Magas dicsőség vár reá
E földön már hűségeért.

Száz hős fiut fog nemzeni
Veled a boldog Szatjaván;
Megannyi mind királyi faj —
Fiak s fiaknak fiai.

Neved fogják viselni sok
Évszázak és ezrek során.
Apádnak is örömeül
Születni fog száz hős fia.

Málaviról*) a Málavák
Neve örökre fenmarad.
Testvérid is királyi faj
S dicsők lesznek fíról-fíra!»

* *

Kegyét hogy ráhalmozta és
Szávitrit visszatéríté,
Birodalmába ment megint
Az igazság nagy Istene.

Szávitri is, hogy megnyeré
Férfjét megint s eltűnt Jama:
Ment oda, hol férje feküdt
Halványan és élettelen.

*) Málavi a Szávitri anyjának neve.

A földön ott terült a test.
Hozzá lépett, megfogta és
Keblére vonta a fejet
S leült a földre csendesen.

Föleszmélt lassan Szatjaván,
S mintha nagy utról jönne meg :
Gyöngéden nézdelé soká
Szávítrit és szólt végre így :

«Soká aludtam, ah, nagyon !
Mért nem költél fel, édesem ?
Hová lett az a férfi, ki
Magával vonszolt engemet ?»

Szávítri.

Soká aludtál keblemen
Valóban, oh nemes király !
Eltűnt a szörnyű Isten, az
Embert bilincselő Jama.

Fáradtságtól megpihenél,
Elmult az álom s lankadás.
Kelj fel, ha fel birsch állani,
Lásd már az éj a földre jött.

Mint könnyű álomból kelő
Eszméletére tért s körül
Minden tájat, erdőutat
Megnézve jól, szólt Szatjaván :

«Gyümölcsöt szedni jöttem én
Veled ki, karcsu kedvesem ;
És mig a fát itt hasgatám, a
Fejembe fájdalom nyilalt.

Minthogy gyötört a fájdalom
S nem bírtam állni lábamon :
Elaludtam a kebleden ;
Emlékezem minderre jól !

Fejemnél míg te örködél,
 Álom rablá el lelkemet :
 Láttam egy barna férfiut,
 Rettenetest, hatalmasat.

Ha valamit tudsz róla, szólj ;
 Mondd meg, ki volt e férfiu ?
 Álmomban láttam-é csupán,
 Avagy valóban megjelent ?

Szávitri monda: «Nézd az éj
 Sötét színt von magára már.
 Holnap, a mi történt velünk,
 Mind elbeszélem, jó uram !

Kelj föl. Téged megáldá ég,
 Hanem szülőinket tekintsd ;
 Sötéten jó az éjtszaka,
 Letűnt a nap, a fény-adó.

Zsákmány után üvöltve jár
 Körül az éj vándor hada. —
 Haraszt csörren, lombok között
 Törtetve ront a kósza vad.

Sakál rohan vonítva el
 Délszaknak és nyugot felé,
 Félelmes éneket üvölt ;
 Reszket, ha hallom, a szívem.»

Szatjaván. Sötéten rá feküdt az éj,
 Borzalmas az erdő-vadon.
 Nem ismered meg az utat,
 És nem vagy képes járni sem.

Szávitri. Erdő-égés esett ma ott
 Hol égve egy szál fölnyulik,
 Olykor, ha szellő szítja, még
 Lobbot vet az izzó üszök.

Megyek, hozok onnan tüzet,
Lángot szítok szövethetű;
Van száraz ág itt bőviben,
Oszlasd el aggodalmidat.

S ha nem vagy képes jönni ma :
— Látom beteg és gyöngy vagy,
Az útát meg nem ismered,
Mivel éj földte bé a tájt — :

Akkor menjünk holnap korán,
Ha az erdő derűlni kezd.
Töltsük, ha úgy tetszik neked,
Háljunk meg, töltsük itt az éjt.

Szatjován. Nem ; főfájásom elmaradt,
Jól érzem minden tagom.
Nagyon szeretnék -- ha jöhetsz --
Apám- s anyámhoz jutni már.

Nem tértem a magányba én
Még alkonyat után soha ;
Anyám nem engedett hazúl,
Ha már az est közelgetett.

Ha nappal eltávozom is :
Aggódik két öreg szülém ;
A szent-magány lakóival
Atyám kerestet mindenütt.

Apám s anyám késése miatt
Gyakran veté szememre már :
«Nagyon soká jöttél, fiam !»
S hangjok bánattól reszketett.

«Mi lesz velök ma nélkülük ?»
Fejemben mindig ez forog.
Ha nem látnak magok körül :
Aggályok mind magasra hág !

Fölkelt gyakran két jó szülém
S hozzám az éjnek csendiben
Szeretettel, bánatosan
Igy szólt a kedves két öreg:

«Elhagyva téled, gyermekem,
Nem élünk mi egy perczig is.
Fiam, a meddig élsz te: lásd,
Addig biztos csak életünk.

Te vagy öreg, vak szüleid
Gyámja, családod oszlopa:
Tőled várunk mi ápolást,
Dicsőséget, utódokat».

Anyám elaggott és apám
Vak. Én volnék a gyámoluk.
Mi lesz velök, ha engemet
Magok körül nem tudnak ott?

Megátkozom az álmod is,
A mely miatt atyám, a vak,
S anyám, az áldott jó anya,
Ily aggodalmat értenek.

S aggódni voltam kénytelen
Keserves bánatban magam.
Hiszen apám s anyám ne'kül
Én élni képes nem vagyok.

Bizonynyal most világtalan
Atyám az én hol-létemet
Az erdőnek lakóitól
Zavart lélekkel kérdezi.

Magamért nem panaszzanék,
Atyám sajnálom jobban és
Anyámat a hű, drága nőt,
A gyöngédet s erőtelent.

Miattam mennyi bánkodást
S gyötrelmet kell ma látniok . . .
Éltökbe oltva életem
S ők tölem várnak ápolást.

Igy szólt a jó, a hű fiú,
Szemefénye szüleinek,
S mindkét kezét fölnyujtva sírt
Fájdalmában keservesen.

Bánatban elborúlva hogy
Szávitri látta Szatjavánt
Könnyet törölt két szép szemén
S buzgóan így imádkozott :

«Ha érdemem van ; bőjtölék,
Adakoztam s áldoztam : oh
Legyen szerencsés ez az éj
Ipam-, napam- s férjemnek is !

Nem emlékszem, hogy ajkamon
Hazug szó csendült volna el :
Ez igazság őrizze meg
Szüleimet ma boldogan !

Szatjavan. Szeretném látni szüleim ;
Szávitri, induljunk legitt,
Szüleimet ha nem lelem
Minél előbb és bútalan :
Nem bírok élni, édesem,
Valóban elvesztem magam.

Ha lelked vonz erény felé ;
Ha óhajtod, hogy éljek én ;
Kedvemre tenni hogyha vágyasz :
Jer a kedves magányba, jer !

Felállt Szávitri ültiből,
Haját csomóba göngyölé,
Karjával majd átfogva föl-
Segélte gyöngé férj-urát.

Fölállta talpra Szatjaván,
Megsimogatta tagjait,
S körülhordván tekintetét
Kosárján megakadt szeme.

Szólott hozzá Szávitri : «A
Gyümölcsért holnap érte jössz
De mostan vedelmünkre a
Fejszét kezemben elviszem».

Férjének bal kezét a bal
Vállára nyugtatá a nő,
S jobbájával átkarolva őt
Mentek, ballagtak csendesen.

Szatjaván. Jártam már gyakran, édes, itt
S az utakat jól ismerem :
A holdnak a fák lombjain
Átszűrődő sugárinál

Látom az ösvényt, hol jövénk
S a tisztást, hol gyümölcsöket
Szedtünk ; ne késsünk édesem,
Kövessük ez utat megint.

Ott a palása fa alatt
Az ösvény két felé szegül,
A melyik éjszaknak viszen,
-Azon menjünk, menjünk hamar.

Egészséges, erős vagyok . . .
Vágyom szüleim látni már.
Igy szólt sietve és haladt
Gyorsan a szent magány felé.

VI.

Ekkorra Djumatszéna már
Ifjult erőben megkapá
Szemfényét is; világosan
Tisztán látott mindent megint.

Fia miatt aggodalom
S bú fogta el; aggódva járt
Nejével Sajvjával együtt
A szent magányokban körül.

Magányokat, erdőt, folyót
Minden fürdő helyet bejárt;
Barangoltak az éjtszakán
Ketten, a férj s hű feleség.

Ha csörrent egy bokor közel
Figyelve kezdtek lesni rá
S találgatólag szóltak: «Ott
Jön tán Szávitri s Szatjaván».

Tüskén-bokron hatoltak át,
Seb és vér fődte lábukat;
Tövistől tépve ész ne'kül
Futkostak majdnem tétova.

Odamentek a remeték,
A szent magányokban lakók,
Körülfogták, vigasztalák
S elvezették őket haza.

Otthon Djumatszénát s nejét
Körülfogták bölcs öregek
S földeríték kedélyöket
Ős királyok regéivel.

Hanem midőn kedves fiok
Gyermekkori élményeit
Idézték emlékökbe föl:
Lelkök levert, bús lett megint.

Kitört bűtől sajtolva a
Panasznak hangja keserűn:
«Oh jaj, fiam, hová levél?
Jaj drága nő, hol vagy te most?»

Látnok brahmánok ekkor így
Mondtak nekik vigasztalást:

Első. «A mint neje, Szávitri, szent
Vezekléssel, szigorral és
Kegyességével tündököl:
Oly igazán él Szatjaván!

Második. «A Védát s Angát forgatám,
A nagy vezeklest végezém;
Mint ifju szentül és szüzen
Éltem, ápoltam szent tüzet.

Betöltém fogadalmimat,
Mindet; bőjtöltem szigorún,
Csak széllel élve nagy-szüken;
A mint kívánja szent parancs.

E vezeklésből ismerek
Minden jövőt és származót.
Halld az igazságnak szavát:
Él Szatjaván, él Szatjaván!»

Harmadik. «A mint nekem eszmélve még
Soha hamis, hazug beszéd
Nem lebbent ajkaimrul el:
Oly igazán él Szatjaván!»

Negyedik. «A mint neje, Szávitri, jó
Jegyekkel meg van áldva, mik
Özvegységtől megőrzik őt:
Oly igazán él Sztatjaván!»

Otödik. «A mint neje, Szávitri, szent
Vezekléssel, szigorról és
Kegyességével tündököl:
Oly igazán él Sztatjaván!»

Hatodik. «A mint látásod visszatért!
A mint Szávitri hiven élt;
S bőjtölt megvonva ételét:
Oly igazán él Sztatjaván!»

Hetedik. «A mint e szent-magány körül
Madár dalol s szökell a vad;
S királyi éltet élsz magad:
Oly igazán él Sztatjaván!»

Nyolczadik. «A mint fiad erénnyel és
Jegyekkel van megáldva, mik
Éltét hosszan megőrizik:
Oly igazán él Sztatjaván!»

* * *

Igaz szavu bölcsek jeles
Vigasztaló beszédein
Merengve ült a bús király,
Ült némán, mozdulatlanul.

E pillanatban ért a nő
S a férj — Szávitri, Sztatjaván —
A szent-magányhoz éj alatt
S örvendő léptek bé oda.

A brahmánok. «Ha látjuk, oh dicső király,
Hogy vissza nyerted jó fiad,
S szemed világa újra ép:
Bámulva kérjük sorsodat.

Kedves fiad megérkezett;
 Szávítrijét szemlélheted;
 Szemed világát megnyeréd:
 Háromszorosan áld ma ég!

Nincs semmi kétségünk: a mint
 Megmondtuk, minden úgy leszen.
 Szerencséd újra fölvirul
 S folyvást magasb-magasbra hág!»

A böles brahmánok ekkoron
 Fölgyújtották a szent tüzet,
 S Djumatszéna, a föld ura,
 Köré rendben leültenek.

Mindnyájan az erdő-lakók,
 Ott ülve a király körül,
 Kíváncsian kérdezgeték
 Sorsáról a király fiát.

«Mért nem jöttél előbb haza
 Feleségeddel, oh uram?
 Mért jössz így, késő éjtszakán?
 Mi volt utadban gátoló?

Apád, anyád s mindannyian
 Magunk is búban bánkodánk,
 Nem tudtuk, hogy hová levél;
 Kérünk hát, mondd el ezt nekünk!»

Szatjaván. Atyámnak engedelmeiből
 Elmentem én Szávítrivel
 S míg az erdön fát hasgaték,
 Fejembe fájdalom nyilalt.

Aludtam, úgy rémlik, soká
 Aludtam mélyen, kínosan.
 Oly hosszú ideig előbb
 Nem aludtam talán soha.

De hát ezért kedveseim,
Nincsen miért aggódnok !
Ezért jöttem későn csak is ;
Nincs annak semmi más oka !»

«Atyád Djumatszén megnyeré
Szeme világát hirtelen ;
Okát ennek te nem tudod,
Szávitri mondja tán el ezt.

Mondd el nekünk Szávitri, hisz
Ismersz te multat és jövőt.
Tudom Szávitri vagy te, mint
Szávitri istennő, dicső !»

Szávitri. Ugy van, a mint sejtitek is,
Tudásotok nem helytelen ;
Titkolni való benne nincs,
Halljátok, elmondom tehát :

Férjem halálát Nárada
Előre megmondá nekem.
Épen ma jött a napja meg,
Azért nem hagyhattam ma el.

Midőn aludt, szemlátomást
Eljött Jama cselédével
S az ősök-lakta honba őt
Hurokra vetve elvivé.

Én az Istent magasztaló,
Igaz beszéddel követém ;
S jutalmul, halljátok, viszont
Ő öt kegyet nyújtott nekem :

Ipamnak a birodalmát
És szeme fényét vissz' adá,
Igért apámnak száz fiat
S száz fiu-gyermekeket nekem ;

S megadta férjem életét,
Négyszáz évesre nyujtva azt.
Hisz Szatjavánnak élteért
Tettem nagy fogadalminat.

Elmondtam ezzel az okot
Részletesen nektek imé,
Fényes jövőt miként hozott
Reám a tenger fájdalom.

A bölcsék. «Családodnak vihar-tördelte és sötét
Mélység fenekére hanyatlott törzsökét
Kegyesség s hűséggel fölvirágoztatád,
Fölemelted fajod alá dőlt oszlopát.»

VII.

Midőn letelt az éjtszaka
S a nap korongja égre szállt :
Begyültek mind a remeték
Reggeli áldozás után.

S nem győzték a bölcs férfiak
Djumatszéna előtt menyét
Magasztos éltét, végzetét
Dicsérni, fennen áldani.

Ekkor Salvából számosan
Jöttek a hű alattvalók ;
Tudatják, hogy tanácsosa
Megölte régi ellenét.

Kik ezt hallották : jöttenek
Tudatni mind, hogyan veszett
El a bitorló és fia,
Hogy' veretett szét serege.

Egy érzelem hatotta át
A népet jó királyaért :
«Látó avagy világtalan :
Királyunk ő leszen csupán!»

Ilyen végzéssel jöttek ők
A nép vidám küldöttiként ;
Jött a kocsiknak tábora,
S a négy-osztályu hadsereg.

«Üdv, üdv neked ! Jöjj, oh király,
Országodban vár diadal !
Foglald el régi örököd,
Atyád s az ősök trónusát !»

Midőn pedig látták, hogy a
Király lát és megifjodott :
Földig borultak fővel és
Szemök csodálva nagyra nyilt.

És végre a magányt lakó
Öreg, bölcs vezeklők előtt
Meghajlott mélyen a király
S tisztelve országába tért.

Sávjával és Szávitrivel
Egy ragyogó, magas kocsin,
Mit a vidám nép vont maga
Sereggel védve ment haza.

Sok, sok idő eltűntivel
Szávitri szült utódokat :
Szült száz derék, deli fiut
Család- s hírnév-öregbitőt.

Hasonlóan testvéri is
Lönek, száz hős, derék fiu,
Kiket királyi anyja szült
Málavi Asvapatinak.

E gyönyörű kis naiv regét a Kossovicz pétervári szöveg kiadása után fordítottam magyarra. Bopp is kiadta régebben még e darab szanszkrit szövegét, de azt megkerítenem semmi áron nem sikerült. Mióta a magyar fordítás készen várta a kinyomtatást, jelent meg H. C. Kellnernek *Sávitrije* (Leipzig, 1888.) bőséges jegyzettel. En e kiadást időközben megpróbáltam a magyar fordítás előnyére értékesíteni, de meggyőződtem arról, hogy a Kossovicz szövege alkalmasabb és méltóbb a követésre, így aztán alig módosítottam a fordításomat, mindössze egy pár helyen az új kiadás szerint. Azzal azonban tartozom számolni, hogy néhány ismételő és majdnem semmit sem mondó versszakot, mely minden kiadásban meg van, én önkényesen elhagytam.

Szanszkritből

FIÓK KÁROLY.

AZ 1849. MAGYAR FORRADALOM OLASZ LEGIOJA.

Az 1849-diki magyar forradalomnak nem épen fontos, de nem is érdektelen, a történelmi teljesség szempontjából pedig semmikép sem mellőzhető epizódja: az olaszok szereplése azon hősies küzdelmekben, melyek Európa figyelmét vonták a magyar nemzetre. Báró Monti Sándor, volt osztrák katonatiszt, a főalak, mely körül a magyarok olasz fegyvertársai csoportosulnak. Ő szervezte és vezérelte a magyar hadsereg olasz legióját. Mindjárt a forradalmi események lezajlása után gondoskodott arról, hogy az olasz legió története kellő hűséggel és részletességgel írássék meg. A legió volt tábornoki főnökét, Giovanni Merlo őrnagyot, ki Bordeauxban tengette akkor életét mint olasz nyelvmester, kérte föl a tények hű előadására és a jeles történetíró Nicomede Bianchi ígéretét nyerte meg, hogy a legió történetét Merlo relatiója és az oklevelek alapján külön műben fogja földolgozni. Eleinte azonban néhány okiratnak gróf Teleki László útján való beszerzése okozott nehézséget; utóbb Bianchi részint idő hiánya, részint a politikai viszonyok miatt, visszavonta ígéretét. Mi több, Bianchinál el is veszett a Merló relatiója és néhány fontos levél. Közbejött Monti kora halála és évtizedeken át használatlanul hevert a legió történetének anyaga, míg végre Monti özvegyének kérésére Conte F. Bettoni Cazzago írt annak alapján egy könyvet, mely — csodálkozásomra — a hazai sajtó figyelmét teljesen elkerülte.

Gli Italiani nella guerra d'Ungheria 1848—49. Storia e Documenti. Milano Fratelli Treves editori 1887., egy 283 lapnyi kötet Alessandro Monti arcképével, a szegedi csatának Monti czeruzarajza után lithographált tervrajzával és

Magyarország térképével. A szerző, Bettonni Cazzago, a bresciai Ateneo elnöke, több localis történelmi és utazási munkát írt, ügyes stilista, noha igen másodrangú írói tehetség. A legió történetét, illetőleg Monti életrajzát az 1848—49-diki forradalom keretében adja elő, mert — mondja — «valóban különös és megfoghatatlan, mily tudatlanság uralkodik Olaszországban azon háború dicsőséges részleteire vonatkozólag». Elégge gondosan tanulmányozta hazai eseményeinket — úgy látszik — német és francia művekből. Rokonszenvesen és tisztelettel ír a magyar nemzetről, ítéletet is kockáztat forradalmunk alakjairól, például lándsát tör a mellett, hogy Görgey nem lehetett áruló. Természetesen mellőzzük azt, a mi csak az olasz közönség előtt lehet új s annak ismertetésére szorítkozunk, a mit Montiról és az olasz legióról találunk a Bettoni Cazzago könyvében.

A római kormány külügy-minisztere, gróf Terenzio Mamiani, volt az első, ki 1848-ban az olasz államok és a magyar kormány között diplomatiiai összeköttetést óhajtott létesíteni. Terve szerint Róma-, Firenze- és Turinból Pestre közösen küldtek volna diplomatiiai ügyvivőt barátságos viszony megteremtése végett. Személyesen ismervén báró Splényit, ajánló levelet adott neki marchese Pareto szárdiniai miniszterhez, ki ennél fogva a legnagyobb előzékenységgel fogadta a magyar diplomatát. De Radetzki győzelmei után a pesti olasz követség ügyével elhallgattak.

A bécsi forradalom (október 6-dikán) Olmützbe üzte a császári udvart, és a horvát bánt arra kényszerítette, hogy Windischgrätz segítségére siessen. Ennek hírére Olaszországban is új remények ébredtek. Egy bresciai ifjú, báró Monti Sándor, a magyar kormányban látva Piemont természetes szövetségesét, melylyel okvetetlenül kezet kell fogni, mindenek előtt pedig diplomatiiai összeköttetésbe lépni, e célból Magyarországra óhajtott menni, mint Károly Albert király meghatalmazottja. Személyes kihallgatás alkalmával Szardínia királya kedvezően fogadta Monti tervét, de a gyorsan változó politikai helyzet hirtelen Ausztria és Piemont békés kiegyezésének reményével kecsegtette a szárd államférfiakat, a kért küldetés nem látszott opportunusnak s két nappal a kihallgatás után kijelentette Ettore Perrone miniszter, hogy elsőrangú állami érdekek miatt Monti szolgálatai elfogadhatatlanok.

Novemberben Kossuth Turinba küldte báró Splényit, ki a magyar kormány nevében szövetséget ajánlott. Perrone még ingadozott, különösen mert néhány előkelő szláv férfiúval állt titkos összeköttetésben. De nemsokára fölváltotta őt a külügy-miniszteri állásban Vincenzo Gioberti, ki azonnal hivatalosan elismerte Splényit a magyar kormány követének és be is mutatta őt a királynak. Közös actiót terveztek Triest ellen, melyet a magyarok hadsereggel, az olaszok hajóhaddal támadtak volna meg. Gioberti azonfölül a magyarok, szlávok és oláhok kibékítéséről álmodozott. Képzeletben már inkább az egyesített Olaszország, mintsem a kis Piemont ügyei intézőjének tekintve magát, át akarta engedni Magyarországnak az egész illyr és dalmát partot azon föltétel alatt, hogy az ott lakó összes népfajok politikai egyenjogúságban részesíttessenek. Ily módon vélte a magyarok és a többi népfajok érdekeit összeegyeztethetni, s e szellemben adott utasításokkal indított útnak két diplomatai ügynököt, Belgrádba Marcello Ceruttit, Pestre pedig a föntemlített báró Monti Sándort.

Az utóbbi nem volt czéhbeli diplomata; de önkényes ajánlkozásán kívül mellette szólt azon körülmény, hogy mint volt osztrák katonatiszt Magyarország viszonyait jól ismerte és számos előkelő magyar ember személyes barátságának örvendett. Itt helyén lesz múltját, a forradalmi időszak előtti szereplését röviden ismertetni.

Mint már említettük, Bresciában született, tehát mint osztrák alattvaló (1818. február 20-dikán). A monzai convictusban végzett első tanulmányok után Bécsbe küldték a génie-iskolába, honnan mint tisztjelölt lépett ki. Huszonnegy éves korában a Hohenzollern lovasezredhez főhadnagyi rangban került (1842.), s ugyanott öt évvel később kapitánynya léptették elő. Ily szép kezdet után a legrendesebb úton derék előmenetelt remélhetett az osztrák hadseregben; de rendkívüli idők jártak, őt is megragadta a forradalom szele s új ösvényre sodorta.

1848 márcziusában a harmincz éves kapitány szülővárosában időzött, rövid szabadságidőt családja körében töltve. A forrongó Brescia mozgalmaiban részt akarván venni, osztrák tiszti rangjáról habozás nélkül lemondott és a forradalom szolgálatába lépett. Szervezte a még Schwarzenberg herczeg helyőrségi parancsnok kényszerű engedélyével életbe léptetett nem-

zeti polgárőrséget (guardia civica nazionale); vezérelte a fegyvertár elleni néprohamot; s midőn élénk harc után kiverték az osztrák katonaságot a városból, az ifjú Montit állította az ideiglenes kormány a militia élére tábornoki ranggal.

Néhány nap múlva körülbelül tízezer ember állott Monti alatt. Bresciába érkezvén Allemandi svájci tábornok, kit a milánói ideiglenes kormány fogadott szolgálatába s azzal bízott meg, hogy az egész Lombardiából összegyűjtött önkéntesek élén Tirolba törjön, Monti egy egész divisiót bocsáthatott rendelkezésére. Maga Monti is részt vett a tirol expedícióban, még pedig mint őrnagy (lemondva a kapott tábornoki rangról) és vezérkar főnöke, mely minősége nem változott, midőn a mazzinista Allemandit rövid idő múlva Giacomo Durando tábornok váltotta föl. Kitüntette magát a monte-suellói csatában (május 22-dikén) s ennél fogva alezredessé lett (tenente colonello della divisione lombarda). De a Mincio mellett Károly Albert hadseregének nem kedvezett a szerencse; fegyverszünetet kellett kötni s a tirol expedíciónak is véget vetni. A visszavonuló Durando az előhad vezérletét Montira bízta, ki önszántából — gyors elhatározással — megszállta a Schwarzenberg által fenyegetett Bergamót, megmentve e merész hadi tettel Durando hadtestét, melynek útját máskülönben elvágta volna az osztrák altábornagy.

A szerzett érdemek és címek ellenére Monti katonai pályája most ketté volt vágva, ha a szárdiniai rendes hadseregbe nem vétethette föl magát. E végett lépéseket tett és igénybe vette La Marmora segítségét, kivel Bresciában ismerkedett volt meg s ki most már a genuai herczeg vezérkari főnöke volt. Majd — mint láttuk — hasztalanul ajánlkozott a magyarországi missióra is, míg nem a turini kormányváltozás a honi viszonyainkat ugyan alig ismerő és békítési politikájában nagyon idealistikus, de széles látókörű és tevékeny Giobertit állította az ügyek élére.

Deczember első napjaiban Károly Albert újra fogadta Montit s ugyanazon hó 26-dikán a «Piemonte Reale» lovas ezred alezredesévé nevezte ki. A báró mindkét óhajta teljesült tehát; a rendes hadseregnek lett tagjává s a magyarországi missióval is megbízták.

Ő felsége, Károly Albert, teljhatalommal fölruházott rendkívüli küldöttje (inviato straordinario) (a következő utasításokkal

voltindulandó «a magyar királyság védelmi bizottságának elnöke» mellé: 1. Elismeri azt a független kormányformát, melyet Magyarország maga választ. 2. Megállapítja a magyarok és olaszok együttműködésének módját és a kölcsönös segédkezést, az osztrák ház ellen. 3. Igyekszik kibékíteni a magyarokkal a többi nemzetiségeket, melyek egyenjogúsága biztosítandó. 4. A magyarokhoz átpártolt olasz tiszteket és közkatonákat Károly Albert király hadseregének tagjaiul ismeri el. 5. Pénzt a magyar állami pénztárból kap, miként báró Splényi Turinban az olaszból.

Ez utasításokon kívül Gioberti külön ajánló levelet adott Montinak Kossuth Lajoshoz és Jacques Taylor kereskedő nevére kiállított útlevelet Bécsbe és Konstantinápolyba.

December 30-dikán indult a rendkívüli meghatalmazott Turinból Anconába; innen külön hajó vitte Scutariba. Belgrád volt az utazás első célja. Itt kellett a nemzetiségek kibékítésének politikáját előkészíteni. A szerb fővárosba azonban csak az albán hófedte hegyeken át vitt az egyedüli biztos út, mely több hetet vett igénybe.

Midőn Monti február elején Belgrádba ért, meg nem találta ott Cerutti olasz consult, mint ki csak márcziusban indulhatott el Konstantinápolyból; támogatta őt azonban Ponjade francia consul. Föl kellett keresnie Ilia Garasanin belügyminisztert és azonkívül a karlóczai patriárkával is — nem hivatalosan — érintkezésbe lépnie. Cerutti útján várt a portától ajánló levelet és négyezer lirát báró Tecco konstantinápolyi szárd követől.

Érdekesnek tartjuk a szárd consulságok külügy-minisztériumi referensének, báró Cristoforo Negrinek, Montihoz Belgrádba intézett levelei egyikéből (mely márczius 13-dikán kelt) a következő helyet:

«Tudasd Kossuthlalt, hogy a törökországi osztrák consulok utasítást kaptak elfogatását eszközölni azon esetben, ha kénytelen lenne Törökországba menekülni. Nem hiszem azonban, hogy . . . a török kormány elfogatná.»

A hosszas várakozást és tétlenséget megunva, kísérletet tett Monti Belgrádból magyar területre hatolni. Február 28. éjjel csónakra ült, hogy a Dunán átkeljen. Adakaleh szigeten az örök észrevettek a homályban előre sikló járművet és tüzeléssel fogadták. Megszéppent a két evezős; hiába fenyegette

öket Monti pisztolylyal kezében, jobbnak találták visszafordulni és a szerb parton kikötni. Szerb katonák elfogták Montit, brutalisan bántak vele és Belgrádba hurezolták, hol csak három napi fogság után szabadította meg a francia és angol consulok közbenjárása.

Habár első kísérlete ily rosszul sikerült, újra próbálkozott; elment Viddinbe, majd Kladovába, hogy az átkelést itt eszközölje. De épen egy nappal előbb oroszok szállták volt meg e helyet, kik Montit letartóztatták, megmotozták, és bár gyanús iratokat nem találtak nála, mert már előbb alkalmat talált összes okiratait elégetni, átkelését nem engedték meg, hanem Viddinbe visszaküldték őt.

Pénz nélkül állva és elégett okiratai helyett újakat kellett kiállíttatnia, kénytelen volt Konstantinápolyba venni útját az ottani szárd követhoz. A viddini pasa menedéklevelével zsebében, márczius elején lóháton a tatár futár társaságában indult el. A Balkán sziklái közt erős szélvész örvénybe döntötte az útasokat, melyből a kiáltásaiktól figyelmessé lett bolgár kalmárok mentették ki őket. Montit a bukás annyira összetörte, hogy csak lóra kötözve folytathatta útját, és itt vette eredetét a betegség, mely őt kora sírba vitte.

A török fővárosban értesült pártfogója, a magyar missiót előmozdító Gioberti bukásáról. Ennek ellenére eredeti okiratainak új másolataival visszaútazott Belgrádba, hová május elején érkezett. A legkellemetlenebb meglepetés várta, De-Launay külügy-miniszter sürgönye, mely márczius 30-dikán kelt, a novarai csatavesztést tudatta és azon meghagyással végződött, hogy a magyar honvédelmi bizottsághoz küldött meghatalmazott azonnal térjen vissza Turinba.

A diplomatai küldetés ezzel végkép megszakadt. Szabad-ságában állt Montinak Piemontban a rendes hadsereg tagjai között szolgálni. Pusztán a tettek szomja ösztönözte-e, midőn a Novaránál porba típt a Piemont hosszú ideig erő gyűjtésére gondolhatott csak? Vagy az osztrákok gyűlölete vezérelte, kik ellen még fegyverben állt Magyarország? Annyi bizonyos, hogy néhány napi habozás, gondolkodás után elhatározta kardját a magyar kormánynak följárni.

A turini intéző köröket nem érintette kellemetlenül e szándék. A magyar győzelmek híre töltötte be ekkor Európát. «Nemcsak» — mondja Massari: *Ricordi biografici e carteggio*

di V. Gioberti, 312. l. — «közös ellensége volt Olasz- és Magyarországnak, de szembe szökött, hogy ez ellenségnek a két ország bármelyikében szenvedett veresége a másiknak javára válik. A Novaránál lesújtott olasz szerencse föltámadhatott a magyar csatamezőkön.» Monti hosszú szabadságot kért, hogy Mehádiában helyre állíthassa egészségét. A turini hadügy-miniszter megértette az ürügyet és rögtön megadta a szabadságot. Monti pedig május 12-dikén szerencsésen átkelt a Dunán, Perczel tábornok előörseire akadt, e tábornok elé vezettette magát s *salvusconductus*ával ellátva egyenesen Kossuth Lajost kereste föl, kinek azt az ajánlatot tette, hogy az osztrák hadseregből a magyarokhoz átpártolt olasz katonákból külön olasz legiót szervez.

«Mind Kossuth» — írta Monti Giobertinek május 23. — «mind Batthyányi, külügy-miniszter, a legnagyobb szívességgel fogadtak és kijelentették, hogy jelenlétem — bár nem hivatalos minőségű — fontos és hasznukra válhatik. Világos, úgy szoltak, hogy az olasz-magyar forradalom Ausztriának közeli bukását fogja eredményezni. De mindenenk fölött a jövőre való tekintettel számítunk Olaszországra, mint leghatalmasabb szövetségesünkre és szomszédunkra . . . A magyar kormány, korántsem csüggedve Olaszország utóbbi balszerencséje következtében elhatározta, hogy újból ügynököket küld az olasz kormányhoz a magyar függetlenség ünnepélyes kihirdetésének hivatalos notificálása és szorosabb baráti viszony kötése vegett. Elsőnek Turinba indítja küldöttjét . . .»

Görgeynek, mint hadügy-miniszternek, beleegyezésével hozzálátott Monti a legió szervezéséhez. Május végén a csapat harczképes volt. Körülbelül 1200 emberből állt az. Ezredesévé természetesen Montit nevezte ki a hadügy-miniszter, a kormányzó ellenjegyzése mellett (június 1-jén).

Az olasz katonák már a legió szervezése előtt jelét adták vitézségöknek, eleinte még a magyarok ellen, az uralkodó család szolgálatában. Midőn Windischgrätz Győr felé nyomult, a mosonyi és nagyszombati csatákban az olasz Ceccopieri ezred különösen kitüntette magát. Később azonban az olaszok átszöktek a magyarokhoz. A nagy-enyedi csatában (1849. január. Bem alatt) tizenhárom olasz lovas több száz puskás és lándzsás oláht szétugrasztott merész rohamával; e vitézek egyike, Luigi Sonabelli, érdemjelt is kapott Kossuthtól. Ugyancsak Nagy-

Enyeden esett el Giosuè Maspes a Kress-ezred desertora, ki több szökevény társával együtt Bem előhadában Almás, Körös-bánya, Csucsá, Bánfi-Hunyad és Torda mellett vitézkedett.

Az olasz legió egy része, két század gyalogság, Stein tábornok alá rendeltetett, ki Gyulafehérvárt ostromolta. «Mindig derek harczosokul viselkedtek», írta rólok Stein Viddinben, szeptember 12-dikén, «jól voltak fegyelmezve és kitanítva, fáradhatatlanok és igyekvők bármely körülmények között, hajthatatlanul szigorúak és vitézek az ellenséggel szemben.»

A legió lovasai állítólag Bem előhadában szolgáltak; de ezt Bettoni Cazzago aligha nem tévesen állítja. Bizonyságul ugyanis Montinak egy íratát hozza föl, melyben csak az van mondva, hogy Maspes és társai szolgáltak Bem előhadában, mint azt már föntebb említettük.

A legió zömét Dembinsky seregéhez osztották be, mely Szeged körül volt összpontosítva. A tartalék parancsnokságát a fővezér Montira bízta, ki mellett Merlo őrnagy működött, mint tábornoki főnök, míg a legió vezérletét Decarlini őrnagy vette át. Az összes tartalékot néhány honvédszázad, az olasz legió, néhány lovas escadron és három üteg, pontosabban: 27 század gyalogos, kilencz escadron, vagyis 3500 ember és húsz ágyú kepezte.

Haynau közeledtének hírére Dembinsky Szőregre vonúlt. Az olasz legió Török-Kanizsánál várta az ellent. Augusztus 3-dikán Guyon a következő parancsot küldte Montinak:

«Güyolla (Gyula?), tábor, aug. 3.

Az ezredes úr azonnal détachirozzon egy gyalog zászlóaljat és egy üteget Jeszensky őrnagy parancsnoksága alatt Vedresháza felé. E csapat föladata a folyónál minden akadályt elhárítani, a nyugatról való átkelést meggátolni és mindennap jelentést tenni az ügyek állásáról.

Guyon tábornok.»

Ugyanazon napon Új-Szegednél és Török-Kanizsánál támadta meg a császári had a magyarokat. Az olasz legiónak Ramberggel volt dolga. Az ütközet egész nap folyt, a legionariusok negyed része elesett, a többiek jó rendben vonultak vissza Szőreg felé. A Tisza átjárói az ellenség kezében voltak.

Augusztus 5-dikén volt a szőregi vagy szegedi csata, mely-

nek Montitól eredő tervrajza könyvünkhöz is mellékelve található és mutatja, hogy a magyarok jobb szárnyán Dembinsky, balszárnyán Guyon foglalt állást, míg hátul Monti helyezkedett el a tartalékkal. Természetes, hogy az olaszok kevés részt vettek a csatában, de fedezték a visszavonulást és a megsebesült Dembinskyt is oltalmok alá vették.

Augusztus 7-dikén az osztrák lovasság Besenyőnél megtámadta a hátráló huszárokat. Már-már a helység is a támadók hatalmába került, midőn Monti és az olasz legionariusok váratlan és bátor támadása a positiót megmentette és a visszavonulás zavartalan folytatását biztosította.

Augusztus 9-dikén Csatád mellett veretett vissza az osztrák előhad támadása. Ez alkalommal is nagyon kitűnt az olasz legió; Tarzini hadnagyot a csatatéren főhadnaggyá léptették elő.

Minthogy Görgey az összes magyar hadi erőt Arad körül akarta concentrálni, Montit is oda rendelte Dembinsky. Már útban volt az olasz legió, midőn hallotta a temesvári csata ágyúdörgését. Monti önszántából, sőt a kapott parancs ellenére visszafordult, arra tartott, a hová a lövések hangja hívta, elég jókor érkezett a temesvári csata színhelyére, hogy egy félüteget, melyet az ellenség elfoglalni készült, megmentsen és késő éjszakáig tartóztatta föl olaszaival, kik roppant veszteségeket szenvedtek, az ellenség rohamait.

Kossuth a következő levelet intézte báró Montihoz:

«Arad, aug. 11. 1849.

Monti b. úrnak, az olasz legió parancsnokának.

Becsületbeli kötelességemnek tartom Önnek, ezredes úr, es a parancsa alatt álló olasz legiónak külön köszönetemet kifejezni azon igazán katonás magatartásért és vitéz cselekedetekért, melyek által Ön és derék legiója a Bánságban e hó elejétől fogva egymásra következett kemény harcokban folytonosan kitűntek, úgy hogy Ön oly rokonszenvnek adta bizonyítékát Magyarország irányában, melyre nemzetem mindig köszönettel fog visszaemlékezni.

Midőn arra kérném, hogy érzelmeim biznyságául a harmadik osztályú hadi érdem-renddel díszítse föl vitéz mellét, egyúttal más hat ily diszjelvényt küldök át azon kéréssel, hogy legiója vitézei között oszsa szét az én nevemben.

Mitsem óhajtok élénkebben, mint hazája szabadsága iránti rokonszenvemnek oly nemes módon adni tanújelét, a hogy Ön és övéi adták azt tetteikkel Magyarország irányában.

Kossuth L. kormányzó.»

E levél, valamint Guyon föntebbi parancsa olaszúl vannak közölve minden megjegyzés nélkül az eredeti nyelvére vonatkozólag, mely — azt hiszszük — egyik esetben sem volt olasz.

Az olasz legió, mely 1200 emberről 500-ra olvadt, Dembinsky és Bem seregének egyéb maradványaival Törökország felé tartott és augusztus 20-dikán — szerencsésebben, mint sok más — Orsovánál szerb területre kelve át, biztonságba jutott. Az osztrákok kezébe kerülve, bizonyára halállal lakoltak volna mint szökevények. Még 1853-ban is azt írta Radetzki Mazzucchelli altábornagynak, hogy Monti nem mehet haza Bresciába, mert a hadi törvények értelmében szökevénynek és árulónak tekintendő.

Orsovából levélben kérte Monti Ceruttit, hogy pénzt, élelmet, ruhát és térképeket küldjön. Egyszersmind kifejezte óhaját, piemonti hajón haza szállíthatni a legió maradványait.

A fegyvereket elszedték a szerbek az olaszoktól, meghagyva nekik a legió zászlaját. Ezt is augusztus 30-dikán Kossuth parancsára Guyon tábornok a kormányzóhoz rendelte vitetni, de Monti nem adta ki, mert a legió nem tartozott többé a magyar hadsereghez és csak a törököktől fogadhatott el parancsokat.

Szerbiából, melynek — Karagyorgyevics Sándor fejedelemhez intézett emlékiratban — hiába ajánlotta föl Monti a legió szolgálatát, ez utóbbi Viddinbe helyeztetett át, hol novemberig maradt. A porta tudvalevőleg megtagadta a menekültek kiszolgáltatását. (Szerzőnk közli erre vonatkozólag, francia fordításban, a szultánnak levelét a csárhoz, mely — ha autentikus — igen érdekes.) A nagyvezér már szeptember elején biztosította báró Teccót, Szardínia követét, hogy a legionariusokat sem szolgáltatja ki, török szolgálatba ugyan nem fogadhatja, de a lengyelektől külön választva Varnába és onnan az Archipelagus egy szigetére szándéka vitetni őket. Tecco értesítette erről Montit lord Carsement angol utazó által, kivel gróf Andrássy ismertette meg. A lord kétezer lirát is hozott a követtől.

Monti példás rendet és fegyelmet tartott fönn legionariu-

sai között. A piemonti hadsereg számára tartogatta embereit. Már augusztus végén kérte Massimo d'Azeglio szárdiniai kormányelnököt, vitesse Olaszországba a legió négyszáz legényét és huszonhárom tisztét, kik mindnyájan jó katonák és politikába nem akarnak avatkozni, csak becsülettel szolgálni a hadseregben. Írt e tárgyban La Marmorának is. Szeptember 19-én jött válasz Cristoforo Negri levelében, mely azzal biztatta, hogy néhányan talán beléphetnek a hadseregbe, de semmi esetre sem valamennyien.

Néhány legionárius Viddinben az izlamra tért át, részint pénzigéreték következtében, részint azon álhiedelemben, hogy csak négy évi török szolgálatba szegődnek. Monti a csalogatások ellen erőlesen tiltakozott Ismail viddini pasa és Resid nagyvezérhez intézett fölterjesztésekben, és csakugyan gátot vetett a további áttéréseknek, úgy hogy mindössze csak 15 ily eset fordult elő. Nagyobb számmal akadtak legionariusok, kik a Viddinbe küldött osztrák Hauslab tábornok fölszólítására Ausztriába tértek, hol teljes büntetlenséget biztosítottak nekik.

November elején a magyarországi menekültek elhagyták Viddint (a lengyelek már október utolsó napján), november 1-jén az olaszok, 2-dikán a renegátok (Bem, Stein, Kmetty stb.*), november 4-dikén a magyarok Kossuthal. Az olaszok elvonulásakor Kossuth és a pasa eljöttek búcsúzni és a kormányzó beszédet mondott. Az olaszok föltűntek fegyvelmezett-ségöikkel és egyenruhájok épségével. Gallipoli jelöltetett ki tartózkodásuk helyéül.**)

*) *La Presse* szerint (1849 november 24-dikén): «A peine arrivés, les réfugiés reçurent de M. Andrassy une lettre... M. Andrassy pressait ses compatriotes d'embrasser l'islamisme le plus tôt possible, s'ils voulaient avoir la vie sauve.»

**) Ismeretes, hogy a magyar menekültek Sumlába vitettek. December 18-dikán báró Tecco Romualdo így írt rólok Montinak: «A legkeményebb nélkülözések között élnek ott, szibériai hidegben és — a mi rosszabb — elleneik cselszövényeinek kitéve, úgy hogy nemrég csak véletlennek, melyet gondviselésszerűnek mondhatni, köszönhették, hogy a legördögibb cselvetéstől megmenekülhettek. Egyfelől vezéreik, Kossuth, Dembinsky, Mészáros és Batthyányi Kázmér értékre adatott, hogy el vannak veszve, ha nem menekülnek hamar Sumlából; de míg titokban megkapták az eszközöket a menekülésre, 12 fölbérelt horvát(?) orgyilkos Sumla, Varna és Burgas közt az

Alfonso La Marmora mint miniszter sem feledkezett meg Montiról, kivel Bresciában, 1848-ban, kötött barátságot. Decemberben fölszólította, jöjjön haza, el fogja helyezni a hadseregben a lehető legelőnyösebb módon; Monti társainak azonban nem ígérhetett semmit.

A sors, mely oly különös módon vezérelte a bresciai bárót Gallipoliba, ott tartotta készen számára a boldogságot. Sir Willshire angol consul leánya, miss Sarah, beleszeretett a harminczegy éves forradalmi hősbe és örömmel lett élettársává.

1850 január végén érkezett meg a piemonti kormány engedélye, mely lehetővé tette a legionariusok hazatértét. A porta előlegezett pénzt és 44 ágyús sorhajót bocsátott az olaszok rendelkezésére. Márczius 14-dikén indultak és május 5-dikén értek Cagliariba, hol a tisztek két, a legények egy lirányi napidíjat kaptak a szárd kormánytól, míg valamely rendes foglalkozásra szert nem tehettek.

Június 14-diken Monti búcsúíratot intézett hű bajtársaihoz, mely e sorokkal végződik: «Szeressétek Piemontot, mely titeket, üldözötteket, úgy fogadott, mint fiait fogadná, kiknek testvéreivé is lettetek csakugyan a vér, balsors és remények egyforma keresztségénél fogva. Lássátok Piemontban a függetlenség védfalát és három nemzeti színében azon olasz és magyar zászlót, melybe hiteteket helyeztétok.»

* * *

Csak néhány szót kell még szentelnünk nemzetünk őszinte barátjának, báró Monti Sándornak, ki hazatérte után négy évvel, élte virágában, csalódott remenyekkel szállt sírba.

Természetes kívánsága volt ezredesi ranggal lépni a hadseregbe. Hisz Károly Albert kinevezte volt ezredessé. Nem teljesíthették óhaját. Alábbhagyott követeléseivel és már alezredesi ranggal is megelégedett volna. Még erre is csak úgy állhattak reá, ha a tetteges szolgálattól megválnak. Sértve és önérzetesen végkép kilépett a szárdiniai hadsereg kötelékéből, bár La Mar-

úton lesbe állíttatott, hogy meggyilkolják a magyarokat. Én voltam oly szerencsés, hogy ideje korán fölfedeztem a pokoli összeesküvést, melyet a portának is föltártam, és így azt czélszerű intézkedésekkel megghiúsították.»

mora türelemre intette, és a genuai rivierán visszavonúlt életet élt családja körében, visszautasítva a montevidoei consul azon fölszólítását is, hogy Rosas dictator ellen legiót alakítson. 1853 elején hivatalt kapott a kormánytól (direzione del Penitenziario) Turinban, majd Angliában. 1854 május 22-dikén öt napi typhus kiragadta őt szerető családja és számos őszinte tisztelői köréből. Magyar tisztelői közül csak gróf Batthyányi Kázmért és Teleki Lászlót akarom említeni, mint kiknek hozzá írt leveleit is közli az imént ismertetett életrajz.

Mint hogy a magyar olvasót főleg a Monti magyarországi szereplése érdekli, nem lesz talán fölösleges befejezésül azt a proclamatióját közölni, melylyel a végzetes 1849. évi augusztusi 20-dikán búcsút vett a magyar hadseregétől.

«Orsova, 1849 aug. 20.

A magyar hadsereghez.

Azon fájdalmas pillanatban, midőn elfordíthatatlan sorsvégzés kényszerít engem és az olasz legiót a magyar terület elhagyására, mélyen meghatva intézek búcsúüdvözetet a magyar hadsereghez. Hivatásom volt egy csapattá egyesíteni a Magyarországszerte szétszórt olaszokat és katonailag szervezni őket a végből, hogy a nemes magyar küzdelemben tettekkel nyilvánítsák azon forró rokonszenvet, melylyel egész Olaszország viseltetik Árpád fiai iránt. A legió harczott a magyarok sorai közt Szeged és Temesvár mellett, és én büszke vagyok arra, hogy olasz vér áztatta Magyarország földjét a szabadság ügyéért. De midőn ezeket írom, fájdalom, annyira örvény szélére jutottunk, hogy az olasz legió, mint minden más idegen hadi csapat, csak akadályúl szolgálhat oly országban, melyet kemény kényszerűség egyezkedésre hajt, míg a mi helyzetünk egyenesen rettentővé válnék, ha a közös ellenséggel való amaz egyezkedése pillanatban már bevégzett tény volna. A kormány, melyhez e tárgyban kérdéssel fordultam, az őt jellemző lelkiismeretes őszinteséggel megismertetett állapotának véginséges szomorú voltával és egyúttal értesemre adta, hogy ezennel be van fejezve a mi küldetésünk Magyarországon. Csak is e világos kijelentés után, melyet a magyar kormány becsülésének és hálájának legmegtisztelőbb tanújelei kísértek, határozom el magamat elhagyni földeteket, oh magyar testvérek, hogy ne vessem barbár sors kockájára annyi, Ausztriával szemben súlyo-

san compromittált, ember életét, kik önkényt elfogadva vezérlétemet, szent kötelességek teljesítését és eljárásomnak azokhoz, nem egyébhez, való alkalmazkodását igényelhetik tőlem. Nagylelkűségekbe ajánlom azon olasz katonákat, kik a fáradságtól kimerülve, vagy sebeik által visszatartva, nem jöhettek velem. Hála, szeretet tölti el lelkemet, midőn távozom tőletek; adja a Gondviselés, hogy nem sokára jobbra forduljon végzetünk! Vajha nem sokára újból találkoznánk ott, hol a legyőzhetetlen szabadság harcát küzdik! És legyen mindig emlékezetünkben, hogy utóbbi küzdelmünk hasznos tanúságot nyújtott: Olaszország és Magyarország, ha kellő időben tudnak egyesülni, képesek leverni Ausztriát.

Az ezredes-parancsnok Monti.»

Negyven éve annak, hogy e pathetikus búcsúszavakat leírta Magyarországnak egy igaz barátja, s íme Magyarország és Olaszország valóban egyesültek kellő időben, de nem Ausztria ellen, hanem Ausztriával együtt, mely már nem ellensége a szabadságnak; Magyarország és Olaszország tagjai azon szövetségnek, mely a béke föntartására alakult, mely ellensúlyozza Ausztria negyven év előtti fegyvertársának békebontó ambícióit és túlkapásait.

És habár Magyarország törvényes eszközökkel és az uralkodó családdal kibékülve vívta ki jelen közjogi állását, bizonyos, hogy szilárd, de nyugodt törvénytisztelete azért volt oly imponáló, kinyújtott békejobbát azért sietett a dynastia megragadni, mert negyven évvel ezelőtt a törvénytisztelő nemzet hősnek, a békére kinyújtott kéz a kard forgatására alkalmasnak bizonyult.

Báró Monti Sándor, ki nemzetünk nagy napjaiban nem dicstelenül osztozott Magyarország küzdelmeiben, megérdemli hálás megemlékezésünk koszorúját.

DARVAI MÓRICZ.

A KÜLKERESKEDELEM ELMÉLETÉRŐL.

A gazdasági élet legszövevényesebb jelenségei közé tartozik a külkereskedelem. Okaiban és okozataiban kapcsolatban áll a gazdasági élet minden egyes mozzanatával. Mi sem természetesebb, mint hogy e jelenség helyesebb magyarázata a legnagyobb nehézségekkel járt, míg egyfelől a gazdasági viszonyok figyelmes kutatása, másfelől a tudományosabb bölcséleti módszer és abstractio e tünemény rejtélyes szárait fölfejtette. Bár minden nap új adalékot nyújt a külkereskedelmi elmélet alaposabb és szélesebb kiépítéséhez, nagyjában oly egyszerű alakra van az visszavezetve, melyet alig fog bármely további tudományos fölfedezés megváltoztatni. Tekintettel azon körülményre, hogy nálunk már legközelebb olyan kérdések fognak napirendre kerülni, melyeknek föltevése és megoldása a helyes külkereskedelmi elmélet ismeretétől függ, nem látjuk időszerrűtlen dolognak, a tudomány mai álláspontjához híven értekezni a külkereskedelemről. Ha itt-ott bátrak voltunk a nagy elődöktől némileg eltérő véleménynek kifejezést adni, az az elmélet alapját nem érinti, melylyel azok a tudományt kétségtelenül tovább vitték.

A társadalmi szervezet a munkamegosztáson alapszik. A munkamegosztáshoz különböző körülmények vezetnek. Mint-hogy a munkamegosztás egyik nagy előnye, hogy kiki az általa választott foglalkozásban nagyobb ügyességre tehet szert, mint ha a legkülönbözőbb dolgokkal foglalkoznék; a munkamegosztás a termelés és fogyasztás tökéletesbulésével jár akkor is, ha fölteszszük, hogy minden egyén egyforma képességekkel bír bármely hivatásra. Még nagyobb lesz a munkamegosztásból származó előny, ha azon tényből indulunk ki, hogy az egyének

képességei igen különbözők, mert akkor épen a munkamegosztás az, mely mindenkinek alkalmat nyújt, tehetséget azon körben érvényesíteni, melyre a legtöbb hivatottsága van. A nemzetközi kereskedelem a munkamegosztás ez utóbbi esetén alapul; szabály szerint ez oly államok között létesül, melyek különböző termelési ágakra egyenlőtlen hivatottsággal bírnak, melyek különböző természeti vagy gazdasági és pedig abszolút vagy viszonylagos előnyökkel rendelkeznek. Ha ez előnyöket könnyen lehetne kiegyenlíteni, még e föltevés mellett is a külkereskedelem csak igen szűk térrel rendelkezne; de a természeti különbségeket egyáltalában nem lehet kiegyenlíteni, a gazdaságiakat csak részben, mivel tudjuk, hogy a tőke és munka átvitele országról országra sokkal nagyobb nehézségekkel jár, mint valamely állam határain belül egyik vidékről a másikra való átvitelök. Ennek következménye azon sajátyszerű jelenség, hogy kereskedelmi összeköttetés két állam között létrejöhet oly körülmények között, melyek mellett az nem fejlődhetnék, ha a két terület ugyanazon államhoz tartoznék, azon okból épen, mert ez esetben a termelvények vándorlása helyett a termelési tényezők vándorlása következne be. Ha például Gömörmegye vasérczetek termel, az Alföld búzát, ez okvetetlenül azt bizonyítja, hogy mindenkinek az általa termelt jószágban a másik fölött előnye van, különben a kereskedelem köztök meg fogna szűnni. Ha azonban két különböző országról volna szó, akkor megtörténhetik, hogy az egyik területnek mindkét cikk termelésénél fölőnye van és mégis az egyiket külföldön veszi. Ennek oka pedig az, hogy bár a termelés tökéletessége ugyan nyerne, ha a termelési eszközök, munkások és tőkék, a kevésbbé kedvező területről átvitelnének a kedvezőbbre, minthogy ez különböző nehézségekkel jár, a dolog úgy fog alakulni, a mint az a két állam érdekének legjobban megfelel. Ez pedig korántsem a kereskedelem teljes megszüntetése lesz, hanem annak folytatása, persze azon egy föltétel alatt, hogy a szerencsésebb állam előnyei a különböző termelési ágakban nem egyenlők. Akkor ugyan is azon terület, mely az összes termelési ágak tekintetében előnyben van, azon cikket fogja a külföldről hozni, melynel az előnye kisebb, mivel ez reá nevezve lehetessé teszi, hogy összes erejét azon termelési ágban érvényesítse, melyben legtöbb előnye van; ez előnynek a kereskedelem útján való teljes kihasználása csak úgy sikerülhet, ha a másik államtól hajlandó

azon cikket venni, melynek előállításában az eléggé erős. Láthatni ebből, hogy a kereskedelem két terület között, ha azok független országok, oly körülmények mellett is folyik, a minők között lehetetlen volna azon esetben, ha e területek egy ország határán belül volnának, és így a tőke és munka köztök szabadon forogna. Hogy különböző országok között kereskedelem létezzék, arra a lényeges és elégséges föltétel az, hogy ez országokban a kereskedelem tárgyát képező árúk termelésének összehasonlított költségeiben különbség legyen. Valamely ország kereskedelmében a főczikk olyan lehet és gyakran olyan is, mely ez országban olcsóbban állíttatik elő, mint azon országban, hová az bevitetik, de ez nem szükséges; a kereskedelem folyhat oly országok közt, hol a termelési erő tekintetében az előny minden cikkre nézve, mely a kereskedelem tárgyát képezi, csak az egyik ország részen van. Másrészt a termelési költségek abszolút különbsége még nem teszi föltétlenül lehetőséggé közöttök a kereskedést, mert ha a különbség ugyanaz minden cikknél, a cserére semmi ösztön sem volna. Az egyetlen és ezért lényeges és egyúttal elegendő ok a nemzetközi kereskedelemre a kicserélt tárgyak komparatív termelési költségeinek különbségében rejlik, ellentétben az abszolút költségekkel.

Az összehasonlított költségek alatt minden országban azon két vagy több árú költsége értendő, mely a kereskedelem tárgyát képezi, összehasonlítva ugyanazon árúk költségeivel a másik országban; az ilyen összehasonlításból kitünő különbség mutatja, vajon az illető államok között lehet-e kereskedelem és mely árúknak? Ha például Ausztria és Magyarország között a kereskedelem tárgyai szövet és búza, a komparatív költségek, melyektől a kereskedelem függ, a szövet és búza komparatív költségei Magyarországon összehasonlítva ugyanazon cikkek komparatív költségeivel Ausztriában. Lehet, hogy Ausztria a szövetet, melyet Magyarország keres, a munka és tőke felével tudja előállítani; de ez magában véve még nem teszi czélszerűvé Magyarországra nézve, hogy Ausztriából szövetet hozzon. Mert ha más cikkek termelésénél is hasonló hátrányban van, a termelvények kicserélése által semmit sem fog nyerni; ha fölteszszük, hogy Ausztria minden cikkben fölénnyel bírna, és ez minden cikknél egyenlő, akkor a két állam nem fog egymással kereskedni. Ha Ausztria például termelési előnyeinel

fogva minden czikknek előállítására csak 100 munkanapot fordít, míg erre Magyarországon 150 nap kell, akkor nincs alap a kereskedelemre. De ha egy czikknél a különbség nagyobb, például a szövetnél Ausztria 100 munkanappal annyit állít elő, mint Magyarország 200 nappal, akkor Ausztriára és Magyarországra nézve nyereség lesz, kereskedelmi összeköttetésbe lépni, mert Ausztria, a mennyiben a szövetet 175 napért eladja, 75 napot nyert; viszont a búzát 160 napért veszi, tehát veszít 50-et, marad tiszta nyereség 25; Magyarország pedig nyer 25-öt, mert itt a szövet előállítása 200 napba kerül. Ha pedig a kereskedelem elmaradna, Ausztria nem volna kénytelen búzáját drágábban venni, de nem is nyerne a szövetnél; így pedig a búzánál ugyan veszít 50-et, de a szövetnél nyer 75-öt.

Ebből a következő képletet vezethetjük le:

Legyen A' = a szövet ára, a' = a búza ára, T = a szövet termelési költsége Ausztriában, t' = a búza termelési költsége Ausztriában, T = a szövet termelési költsége Magyarországon, τ = a búza termelési költsége Magyarországon, akkor Ausztria nyeresége lesz:

$$Ny = (A' - T) - (a' - t')$$

Magyarország nyeresége pedig lesz:

$$ny = (T - A') + (a' - \tau).$$

A külkereskedelemből háramló nyereség (S) pedig egyenlő lesz:

$$S = Ny + ny.$$

Látni ebből, hogy azon állam, mely általában kedvezőbb feltételek között termel, csak az eladásnál nyer és csak akkor, ha $(A' - T)$ nagyobb, mint $(a' - t')$; azon állam, mely kedvezőtlenebb körülmények között dolgozik, pedig kétszeresen nyer: az eladásnál és a vételnél.

A külkereskedelem legtöbb jelensége csak ez elmélet útján nyeri magyarázatát. Ausztrália az aranybányák fölfedezése előtt számos nyersanyagot állított elő, melyet aranyért külföldön eladott. Az aranytermelés jelentékeny emelkedésével az arany termelési költségei roppantúl csökkentek, a többi cikkek termelési költsége pedig nem változott; mi sem természetesebb, mint hogy Ausztrália most aranyával számos oly cikket hozott be külföldről, melyet maga olcsóbban tudna előállítani. Cairnes azon nézetnek ad kifejezést, hogy az Európa és Éjszakamerika közti kereskedelem jelentékeny része e viszonyon alapszik; valószínű, hogy Éjszak-Amerikának számos oly cikkek

előállításában is fölünye van Európa fölött, melyet innét behoz, csak hogy ezekben az előny kisebb, mint azokban, melyek Éj-szak-Amerika fő kiviteli czikkeit képezik.

Mint hogy a külkereskedelem a termelésnek a gyakorlatilag lehetséges legegyszerűbb üzéséhez vezet, a miben épen a külkereskedelem haszna első sorban rejlik, azon kérdés támad, miképen alakul az ármeghatározás a nemzetközi verseny gazdasági tusájában? E kérdés gyakorlati fontossággal bír, mert ettől függ az arány, melyben a nemzetközi kereskedelem egyes nemzetekre nézve hasznossá válik. Ha szigorúan szem előtt tartjuk az általunk fölállított képlet jelentőségét, azonnal látjuk, hogy a külkereskedelemben a javak ára nem alkalmazkodik oly pontosan a termelési költségekhez, mint az történik ott, hol a verseny egészen szabadon érvényesül. A külkereskedelemben a verseny meg van szorítva, mert a mint láttuk, a természeti előnyöket általában nem lehet átvinni, de még a tőke és munka átvitele is nehézségekbe ütközik. Ennek következtében a külkereskedelemben teljes vagy részleges egyedárúságok érvényesülnek; minden államnak bizonyos czikkek előállításában előnye van a másik fölött; az árak alakulásában tehát nem az előállítási költségek, hanem a kereslet lesz irányadó; az árak attól függnék, milyen fontosságot tulajdonítanak a megszerzendő árúknak és mekkora a kereslet fizetési képessége. Ha valamely nemzet egyedárúsága teljes, akkor a kereslettől kiinduló vonzódás semmi által sem ellensúlyoztatik; ha pedig az egyedárúság csak oly előnyökben rejlik, melyek másutt a termelést ki nem zárják, akkor az árú ugyan a termelési költségek hatása alatt áll, azonban nem saját előállítási költségeinek, hanem a vásárló államban mutatkozó előállítási költségek hatása alatt, vagy pedig esetleg azon haszontól függ, melyet a vásárló államnak oly czikkek értékesítése nyújt, melyeket maga olcsón tud előállítani és melyek a behozatal megszűnésével piacukat elvesztenék.*) Ha a kivitel haszna egészen fölemésztetnék a bevitt árúknál szenvedett veszteség által, akkor a külkereskedelem megszűnnék az illető államok között. A nemzetközi kereskedelemben tehát valamely árúnak ára hullámszik azon előállítási költségek között, melyekkel azt otthon előállíthatni és azok között, melyekkel azok más olcsóbban termelő állam-

*) Ezt Cairnes nem tartotta szem előtt.

ban előállíthatnak. E határon belül pedig a nemzetközi ára valamely árúnak azon árú előállítási költségéhez irányul, melylyel azt megszerzik. Ha Magyarország szövetet hoz Ausztriából és érte bort visz oda, az általunk vett szövet ára nem attól függ, mennyibe kerülne annak előállítása Magyarországon, hanem a szövet utáni kereslettől, a mely ismét függ a mi azon árút előállító képességünktől, a melylyel fizetünk, tehát a föltett esetben a bor előállítási költségeitől. Ha Magyarországon a bor előállítási költsége alacsony, akkor bizonyos mennyiségű szövetért több bort fogunk adni, általában nem tekintve azt, mennyibe kerül a bor előállítása Ausztriában. Ha úgy a bor, mint a szövet Ausztriában állíttatnék elő, vagy nálunk, akkor bor és szövet előállítási költségeik arányában cseréltetnének, minthogy pedig különböző országokban állíttatnak elő, az arány, melyben kicseréltetnek, a kölcsönös kereslettől függ. E kereslet akképp fog működni, hogy a két ország által behozott árúk forgalma egyensúlyban legyen. Ha Magyarországon tíz hektoliter bor annyi előállítási költséget okoz, mint 100 méter finom rumburgi vászon, Ausztriában pedig annyit mint 200-at, akkor Ausztriára nézve előnyös lesz tőlünk bort venni, Magyarországra nézve előnyös lesz Ausztriából vásznat hozni. Már most mitől függ a kettőnek ára? Ha Magyarország tíz hektoliter borért kívánna 200 méter vásznat, az egész nyereség a mienk volna és Ausztria érdekében nem állana, ily kereskedelmet megindítani; viszont ismét ha Ausztria tíz hektoliter borért csak 100 métert akarna adni, az egész nyereség az övé volna. Egy közepes arány tehát szükséges. Tegyük föl, hogy a kereskedelem úgy alakulna, hogy a kölcsönös kereslet egyensúlyba jut akkor, ha tíz hektoliter bor 150 méter vászonért cseréltetik ki és hogy ez ár mellett 1000-szer tíz hektoliter bor cseréltetik ki 1000-szer 150 méter vászonért. Ha a kölcsönös kereslet ez arány mellett nem jutna egyensúlyba, akkor az árnak másképp kellene alakulnia, föltéve, hogy ily ár mellett Ausztria nem volna hajlandó 1000-szer tíz hektoliter bort venni. Mi történne akkor? Ha például csak 900-szor tíz hektoliter bort akarna venni, akkor ez nem volna elég 1000×150 méter vászon fizetésére, Magyarország tehát kénytelen volna vagy vászonfogyasztását szintén 900-ra leszállítani, vagy a bor árában engedni; ha tehát hajlandó 150 méter vászonért 12 hektoliter bort adni, akkor ismét 1000×150 -re emelkedhetik vászonfogyasztása. Az ellen-

kező következne be, ha az említett arány mellett Ausztria több mint 1000×10 hektolitert volna hajlandó fogyasztani. Akkor a vászon ára csökkenne, vagy a bor ára emelkedne. Látjuk tehát ebből, hogy a megjelölt maximalis és minimalis határok között mindig a kölcsönös kereslettől függ a nemzetközi árak alakulása. És ebből következik azon fontos elv, hogy minden ország bevitelének egyensúlyban kell lenni annak kivitelével vagy megfordítva, egy törvény, melyet a «nemzetközi kereslet egyenletének» (Equation of international demand*) neveznek. E törvény ép oly teljes igazsággal bír, mint azon törvény, miszerint minden árúnál kereslet és kínálat egyensúlyba helyezkedik akkép, hogy a kereslet összesége kiegyenlítése a kínálat összeségének. Minthogy pedig a nemzetek közötti kereskedelem is csak ugyanazon alapon nyugszik, mint a belkereskedelem, és nem egyéb mint csere különböző árúban különböző nemzetek között, e törvény igazságát nem lehet kétségbe vonni.

A külkereskedelem elméletének helyes fölfogását nagyon megzavarta azon körülmény, hogy azelőtt annak a nemesércz-forgalomra gyakorolt hatását első sorban a vizsgálat tárgyává tették. Pedig a nemzetközi kereskedelem lényeges sajátága éppen az, hogy itt árúk árúk ellen cseréltetnek és a nemesérczek csak másodrendű szerepet játszanak, az azok forgalmából levezetett következtetések a külkereskedelem elméletét inkább csak megzavarják. Ricardónak köszönjük azon fontos igazságot, hogy a nemzetközi kereslet játékanak hatása a nemesérczek olytén eloszlása és az árak oly viszonylagos magassága, hogy minden állam kereskedelme a többiekkel ugyanazon föltételek szerint történik, mintha csere útján eszközöltetnék. Ha az ügyek ez állapota bekövetkezett, a nemesérczek — a mennyiben csere-eszközül szolgálnak — megszűnnek országból országba vándorolni és a nemzetközi kereskedelem az egyensúly állapotjában van. A nemesérczek minden ezután bekövetkező szaporodása vagy csökkenése a külkereskedelmi viszonyokat megváltoztatja. A nemesérczek szaporodása az illető államban az árak emelke-

*) Mill, *Principles*, peple e.l. 358. l. «It may be counicisely stated as follows: The produce of a country exchanges for the produce of other countries at such values as are required in order that the whole of her exports may exactly pay for the whole of her imports.»

déséhez és így a kivitel megszorításához, a bevétel kiszélesítéséhez vezet; viszont a nemesérczek apadása az árakat nyomja, minek következtében ismét a bevétel csökkenni, a kivitel emelkedni fog. A külkereskedelmi forgalom tehát rendes körülmények között egyensúlyban van és a beviteli vagy kiviteli többlet nem vonja szükségkép maga után a nemesérczek mozgalmát, sőt e mozgalom előbb-utóbb az előbbi állapot előidézéséhez vezetne. Ezt igen jól mutatja a következő példa. Magyarországon évek óta a bevétel állandóan és jelentékenyen túlhaladta a kivitelt. Ha valaki ebből azt következtetné, hogy itt hiányzik a szükséges egyensúly, hogy tehát Magyarország kivitelének a különbség arányában emelkednie kellene, akkor mi következne be? Az idegen nemzetek a nagyobbodó kivitel arányában fizetésekkel terheltetnének — mert hiszen az eddigi beviteli többlet részben kiegyenlítésül szolgált a Magyarország által évenként külföldön fölvett kölcsönöknek — és így hazánk felé hatalmas aranyözön indulna meg, mely mindaddig tartana, míg a nemzetközi árak és a nemzetközi kereslet azon ponton maradnának, mely a be- és kivitel egyenlőségét idézte elő. De az arany beözönlésének szükségképi következményekép beállana az árak emelkedése hazánkban, azoknak csökkenése külföldön: hazánk nagyobb penzmenntiségek birtokában nagyobb kereslettel lépne föl, míg az idegen államok kereslete ugyanazon arányban csökkenne és ez a folyamat csak akkor fog véget érni, midőn a bevétel és kivitel aránya épen az lesz, mint kezdetben volt és mely arány épen teljesen megfelelt Magyarország nemzetközi követelése és tartozásai arányának. Ennek oka pedig abban van, hogy csak akkor, ha a bevétel és kivitel aránya ismét a régi lesz, csak akkor képesek az idegen államok a hazánk iránt fennálló tartozásokat aranyküldés nélkül is kiegyenlíteni. Ebből tehát látszik, hogy a nemzetközi kereslet azon állapota, mely a kereskedelmi egyensúlyt előidézi, akkor áll be, midőn a kereskedő nemzetek kölcsönös kereslete a be- és kivitel oly viszonyát létesíti, mely az illető ország nemzetközi fizetési mérlegének megfelel.*)

*) Cairnes itt azt mondja, hogy a be- és kivitel oly viszonya létesül mindig, mely mellett minden ország képes kivitele által összes külföldi tartozásának megfelelni. Ez szűk fölfogás, mert e tartozások kiegyenlítésének épúgy van más módja a nagyobb kivitelnél, mint a

A nemesércz-forgalom hatását, kapcsolatát a külkereskedelemmel túlozták. A nemesércz a külforgalomból származó követelések kiegyenlítésére csak kivételesen használtatik — nem tekintve természetesen azon államokat, melyek nemesérczeket termelnek. Vegyük csak azt, hogy a nemesérczekben egyik leggazdagabb állam Anglia, összesen mintegy három milliárd frank nemesércz fölött rendelkezik, mely különben belforgalmára szükséges, holott bevitele árúban egy évben 15 milliárdra emelkedik! Hozzájárul még, hogy a különböző államokban különböző éremrendszerek léteznek, tehát a pénzeket be kell olvasztani, szállításuk is jelentékenyebb költséggel jár, stb. A túlnyomó része a nemzetközi követeléseknek kiegyenlítettik árúk küldése által, úgy hogy tényleg a külkereskedelem nem egyéb mint árúcsere. A pénz használata már azért is kivételes, mert még az érczpénzben leggazdagabb országok is e pénzt a belforgalom eszközlésére szükséglik és abból csak igen keveset nélkülözhetnek állandóan. De föltéve is, hogy van olyan ország, mely nemesérczeinek nagy részét nélkülözhetné, a pénz kiküldésének következménye már néhány év múlva az volna, hogy — mint láttuk — a pénz mennyisége az államban következetesen csökkenne, ára emelkednék, viszont az árúk ára csökkenne, mi az árúbehozatalt természetesen apasztaná, a pénzbehozatalt emelné; az ellenkező folyamat pedig beállana azon államban, melybe éveken át nagymennyiségű nemesérczek hozatnának. Azért láthatni, hogy a nemesércz-forgalom a külkereskedelem összegéhez képest többnyire szerény. Arra pedig még nem volt eset, hogy valamely állam a külkereskedelem következtében elvesztette volna nemesérczpénz-készletét. Ebből a külkereskedelem egyik alaptörvénye keletkezik, hogy szabály szerint minden bevétel megfelelő kivitelt és minden kivitelt megfelelő bevittelt idéz elő, a mit annyi elmélet és politikai párt figyelmen kívül hagyott. Minden intézkedés mely akadályozza a bevittelt, következőképen akadályozni fogja a kivitelt is.

A nemesércz-forgalom statisztikájából vont minden következtetés különben is lehetetlen, mivel a vámkimutatások e tekintetben teljesen megbízhatatlanok. Igen érdekes adatokat nyújt

hogy ismét a követelések kiegyenlítésének más módja van a nagyobb bevittelnél. Különben idézett szavai ellenére a későbbi fejtegetésekben ugyanezen fölfogás talál kifejezést.

e tekintetben az olasz papírpénz-bizottság hatodik jelentése. Így például a londoni Bankers Institute kimutatja, hogy egyetlen bank hat hét lefolyása alatt kapott külföldről 3.300,000 frankot 20 frankos darabokban, a hivatalos statisztika pedig csak 600,000 frankot mutat ki. A híres Pixley and Abell cég, mely a nemesércz-kereskedéssel foglalkozik, kimutatja, hogy a hivatalos adatok szerint Velenczén át 1884-ben 27,000 font sterling = 600,000 frankkal, küldetett Ausztriából Ázsiába, holott a Peninsular and Oriental Steam Company kijelentette, hogy ez összeg 140,000 font sterlingre = 3.500,000 frankra emelkedett. 1881-ben és 1882 első hónapjaiban az olasz kincstár a valuta rendezésére 253.400,000 líráért hozott be nemesérceket, holott a vámtatisztika csak 120 millió lírát mutat ki. (54. l.) Hasonló példákat idéznek Soetbeer (*Materialien*, Berlin, 1886) és Ferraris (*Bulletin de l'Institut international de Statistique*, tome II., I. libr. 1887).

Azonban nemcsak minden bevitel előidézője valamely kivitelnek és megfordítva, hanem minden követelés és tartozás, bármely forrásokból származik, visszatükröződik az áruforgalomban. Azért a kereskedelmi egyensúly nem abban mutatható ki, hogy a bevitel és kivitel ugyanazon összeget képviselik, hanem abban, hogy megfelelnek a nemzetközi követelések és tartozások állapotának. A bevitel nagyobb lesz mint a kivitel akkor, ha valamely állam kölcsönöket vesz föl, melyek jó részben árukban fognak folyósíttatni, vagy akkor, ha valamely állam egy előbbi korszakban más államnak kölcsönöket adott, melyeknek kamatai és törlesztési hányadlatai áruk alakjában folynak be; itt tehát a bevitelnek szükségkép nagyobb-nak kell lenni mint a kivitelnek és ép ez állapot meg fog felelni az egyensúly követelményének. Ha ennek daczára a kivitel emelkednék, a külföld — mint föntebb láttuk — kénytelen volna nemesérceket küldeni, mi azonban csak addig tartana, míg az árak újabb alakulása a nemesércz beözönlésének határt szabna. Az ellenkező eset foroghat fenn, ha valamely állam külkereskedelme kiviteli többletet mutat, ez is vagy annak lehet következménye, hogy az állam más államnak kölcsönt ad, vagy annak, hogy a korábban vett kölcsönök kamatai és törlesztési hányadlatai most ezen kiviteli többlet által fizettetnek. Ide tartoznak továbbá általában a tőkék vándorlásából származó követelések és tartozások, például külföldön valutákba és vállalá-

tokba befektetett tőkéek. A nemzetek közötti fizetési kötelezettségeknek — a mint látjuk — egy igen gazdag forrása a nemzetközi hitel és különösen az államhitel. Azonban ez nem az egyedüli forrása a követelések és tartozások keletkezésének. Egy állam más módon is teljesíthet más államoknak szolgáltatásokat, miből követelések és tartozások származnak. Így például Anglia az egész világ fuvarosa a nagy világtengereken; e szolgálat árát a többi nemzetek részben árúküldemények által fogják kiegyenlíteni. Képzeltető volna tehát e szerint, hogy Anglia egy mászányi árút sem visz ki és mégis tetemes bevitelt mutathatna föl. Ellenkezőleg számos angol polgár külföldön utazik vagy él, miből ismét a külföldnek Anglia iránt keletkeznek követelései, melyek árúk kivitele útján egyenlítettnek ki. Irország a távollevő földbirtokosoknak fizetendő járadék kiegyenlítésére van az árú-kivitelre kényszerítve. A Svájc és Olaszország az ott tartózkodó idegenek révén szereznek követeléseket idegen államok irányában. Keletindia nagy összegekkel tartozik Angliának hivatalnokok fizetésére és nyugdíjaikra stb. Ha valamely állam nemzetközi mérlegét akarjuk ismerni, mind azon tételeket kell számításba venni, melyek a «követel» és a «tartozik» oldalán állanak; az árúforgalomra való szorítása az okoskodásnak hamis. Azért hibás a merkantilisták azon tana, mely az árúforgalomból akarja a nemzet helyzetét megítélni, melyet kedvezőnek tartott, ha kiviteli többlet mutatkozott, és kedvezőtlennek, ha beviteli többlet mutatkozott. Hogy hová vezet e fölfogás, azt abból látjuk, hogy nyers alakjában a kereskedelmi mérleg hívei kedvező mérleget látnának abban, ha milliónyi értékekkel megrakott hajó elsüllyedvén, helyette nem hozatnék be semmi, mivel ekkor a kivitel egy millió volna, bevitel semmi; ha ellenben ezen árúk nagy nyereséggel eladatván, e nyereség fejében kétszer annyi értékkel bíró árúk hozatnának be, a mérleget kedvezőtlennek tartanák. Csak annyi jogosultsággal bír ez elmélet, hogy a külkereskedelem által esetleg okozott jelentékeny igénybevétele a pénzpiacznak, megrázkódtatásokat idézhet elő. E fölfogás még a szűk árúkereskedelmi mérleg szempontjából is hiányos, mivel igen nagy különbséget tesz azon körülmény: milyen árúk hozatnak be, olyanok-e, melyek a termelés nagyszabású fejlődését vonják magok után — például vasúti sinek és mozdonyok — avagy olyanok, melyek pillanatnyi élvezeteket nyújtanak, például a francia pezsgő? De

hibás ez elmélet azért is, mivel — mint láttuk — a ki- és bevétel aránya más tényezők befolyásától függ, tehát a beviteli többlet nem okoz szükségkép nemesércz-kivitelt, a kiviteli többlet nemesércz-bevitelt, általában nem tekintve azt, hogy még a nemesércz átvitele is, mely pedig igen korlátolt, kívánatos. A világkereskedelem legnagyobb része, mely a legújabb időig Anglia és Keletindia között folytatott, hasznosnak ismertett el, ellenére annak, hogy a legújabb időig a keletindiai terményeket készpénzzel kellett fizetni. A merkantilisták álláspontja csak annyiban jogos, a mennyiben fölfogásukban a múlthoz képest haladás van, mivel ők a nemzetek gazdaságára is a kereskedelmi szempontot alkalmazták, hangsúlyozván, hogy itt is, mint a magán háztartásban a bevételek és kiadások között egyensúlyra kell törekedni. Csakhogy a magán háztartásban sem fogjuk a mérleget bevételek és kiadások között egyes jövedelmi források és egyes kiadási tételek alapján felállítani, hanem az összes jövedelmek és összes kiadások alapján. A kereskedelmi mérlegnél biztosabb alapot nyújt valamely nép gazdasági helyzetének megítélésére az összes kiviteli és tartozási tételek egybevetése, az összes a nemzetközi forgalomból és nemzetközi viszonylatokból származó nyereségek és áldozatok összefoglalása és ez az, a mit fizetési mérlegnek nevezünk. Különben téves volna ez összehasonlítást is olybá venni, mint a mely megbízható képet nyújt a nemzetek gazdasági helyzetéről. A nemzetközi gazdasági és pénzügyi viszonyok csak csekély részét teszik a népek gazdasági életének és ezért csak bizonyos korlátok között tekinthetők symptomának. Megbízható tájékozást csak úgy nyerhetnénk, ha valamely állam összes termelését és összes fogyasztását hasonlitanók össze; ez volna hű évi mérlege a nemzet anyagi jólétének, mint ezt már Smith is mondja.*)

FÖLDES BÉLA.

*) Book II—III, chap. III.

É R T E S I T Ő.

*Görgey mint politikus. Történelmi tanulmány. Irta Hentaller Lajos.
Szerző tulajdona. Buda-Pest, 1889.*

Ezt a történelmi tanulmányt egy elterjedt napi lap, mely pedig egyáltalában nem tartozik a Görgey tisztelői közé s a *Budapesti Szemlét* gúnyosan a «Görgeyék hivatalos lapja»-nak nevezi, mindjárt megjelenése után ismertette s kifejezte, hogy szerzője az ő (az ismerető) gondolatai szerint is messze megy következtetéseiben s Görgeytől még azokat a jó tulajdonságokat is elvitatja, melyeket ellenségei sem tagadnak meg.

Méltónak gondolom tehát, hogy egy kissé részletesebben foglalkozzunk e művel, úgy is mint történelmi tanulmánynyal, úgy is mint ezt a fontos nemzeti kérdést tárgyaló munkával.

Úgy vagyok meggyőződve, hogy ezt a kérdést tisztáznai: szükséges, a nemzetet ez ügyben fölvilágosítani: fontos dolog; de a ki ismét a szenvedélyek terére lép, a ki a történelmi kritika helyett szenvedélyeskedik és mocskolódik: az találhat tetszésre némely embereknél, de a nemzet többségénél, kivált a művelt, gondolkozó embereknél, visszatetszést okoz.

Történetíró nem vagyok; de tudom, hogy a történetíró könnyen megtéved, ha vagy maga elfogúlt, vagy forrásait nem jól választja meg. H. pedig mind a két hibában leledezik. A maga elfogultságát eléggé mutatja az, hogy a bírált esemény másformán való magyarázatára soha sem gondol, vagy más magyarázatát nem hiszi el. Forrásai pedig vagy egészen ellenséges indulatú szerzők, vagy ha nem, a Görgey mellett szóló nyilatkozatokat leginkább csak azért közli, hogy — néha irodalmi műbe nem illő durvasággal — megsemmisítő csapást mérjen — véleménye szerint — az illető állításra s

arra is, a kiről szól. De sokszor nem is hivatkozik forrásra, mint később meglátjuk. Hogy miképen ferdíti a dolgokat, arra érdekes példát látunk könyvének 214. lapján. Itt ezt írja: (Görgey) «Remélte, hogy a rabszolgakereskedő kap rajta (tudniillik Paskievics): megvásárolja. Mert Görgey *kész volt* Paskievicscsel Oroszországba menni, hisz hátslovaiból összefogott négyet parasztszekérbe» stb. Erre nézve hivatkozik szerzőnk a Görgey István könyve (1848. és 1849-ből) III. k. 677. lapjára. Lássuk tehát, mi van e helyen. Úgy látszik, hogy H. főntebbi szavait az utolsó bekezdésből vette, mely így kezdődik: «Bátyám is *útra készült* Oroszországba, a mint neki be volt mondva. E készülést azon kezdte, hogy még meglevő hátslovaiból összefogott négyet» stb. Tehát *készült* és nem *kész volt*. Ez a két szó pedig egy magyarul tudó ember előtt sem teszi ugyanazt. De hogy csakugyan ferdítéssel és nemcsak nyelvhibával van dolgunk, mutatja, hogy H. — úgy látszik — nem olvasta el a megelőző bekezdést, a mely ezt az egészet megmagyarázza, ilyenformán: «Két vagy három nappal a czár bocsánatának vétele s egyszersmind az orosz fővezér említett estélye után, Arthur bátyám *utóbbtól üzenetet kapott, hogy készüljön az útra*, mert néhány napközben az orosz főhadi szállás indul, és vele együtt bátyám is — Oroszországba.» De hát az idézett szónak megváltoztatása, azután olyan környezetbe tétele, mint az idézett lapon van, bizonyosan arra való, hogy az avatlan olvasóval valami orosz herczegségről való mesét hitessen el és talán kételkedővé tegyen olyanokat is, kiknek lelkében Görgey mellett egyik fő érv az, hogy «uradalmakat, nagy méltóságokat s földi javakat . . . nem kapott», a mit műve első lapján Hentaller is állít róla.

Íme, ilyen lényeges hibái vannak e műnek, általánosságban tekintve is. De lássuk részletesen.

Mindjárt az első lapon lévő azon állítása ellen is lehetne szólni, hogy Görgey «egy kardcsapás nélkül tétette le . . . a fegyvert». Ez közvetlenül a fegyverletételre áll ugyan; de hogy a Görgey útja Komáromtól Világosig nem egyszerű «gyakorlati menet» volt, azt bizonyosan tudja H.

A harmadik lapon azt mondja, hogy a Görgey István könyvét «legföljebb csak mint okmánytárt» lehet figyelembe venni. De abban ismét hibázik, hogy mint ilyet sem veszi figyelembe, s így az «audiatur et altera pars» elvét nem érvényesíti. Hogy Görgey Istvánt, mint testvért, nem tartja hiteles történetírónak, s ennek következtében művét *történeti becsűnek*, neki megbocsátható, de

mégis *jobban* kellett volna használnia, figyelmesebben olvasgatnia. Mert a negyedik lapon a Görgey-ügyet «meg nem fejtett történelmi rejtély»-nek, az ötödiken Görgey egyéniségét «talány»-nak mondja; már pedig mint történetírónak reménye lehetett, hogy e terjedelmes *okmánytárban* arra a történelmi rejtélyre adatokat nyer, s mint a testvér művében e talányos egyéniség lehető megfejtését fogja találni.

De erre nem gondol H. s ennek következtében Görgey lelkületéről olyan képet ad, a mely kétségtelenül hamis, vagyis torzkép. Olyan lelki nyomorékot, mint a melyet H. tükre mutat, nem szeret-hetett, nem tisztelhetett volna — minden szigorúsága mellett is — a legénység s nem becsülhetett volna — ridegsége, zárkózottsága ellenére is — a tiszti kar. És ilyen mellett nem szólnának s nem cselekednének egészen kifogástalan, jó hazafiak, maig is.

A 6. lapon azt mondja: «Görgey regényes vegyülete a buzgó magyar hazafinak és a vándorlás közben elpottyantott Soldatenkind-nek». A buzgó hazafiságra vonatkozó állítását még majd sokszor visszavonja (például 212. lapon: «hiányzott benne a hazafias lelkesedés» . . .); utóbbi kifejezése pedig érdekes irodalmi stíljére nézve.

8. lap. «Görgey csendes volt, magába zárkozott, szótalan». De később meg (74—75. l.) a Mészáros L. emlékirataiból közöl egy helyet, mely ezzel ellenkezőt bizonyít («Mintha született ügyész lett volna» stb.).

9. lap. «Görgey csalárd úton nőtt nagyra.» Melyik volt az a csalárd út? Vagy úgy gondolja H., hogy egyenes úton nem is akart nőni, azért nem fogadta el a gödöllői uradalmat, az altábornagyi rangot, meg az érdemkeresztet?

23. lap. Abból, hogy Görgey «egy barátjához intézett bizalmas» levélben «ifjabb Don Quichotte»-nak nevezi magát, azt következteti H., hogy Görgey «a szabadság ügyét már kezdetben nem fogta föl komolyan». Íme a történetíró, ki a testvérnek okiratokkal támogatott könyvét nem fogadja el történeti becsűnek, de egy barát-hoz intézett *bizalmas* levélnek világosan humoros kifejezéséből fegyvert kovácsol!

24. lap. «Hogy a hazaszeretet nem lelkesítette, azt későbbi tettei bizonyítják.» Ismét egy ellenmondás a 6. l. «buzgó magyar hazafi» kifejezéséhez. Görgey Arthurt tehát mind abban, a mit tesz, csak a nagyravágás, a mások megbuktatására törekvés vezérli? Hiszen többször ígéri, hogy szolgál másnak fővezérsége alatt is; és

tényleg sokat segít Dembinskynek, míg csak át nem látja, hogy ez úgy sem megy semmire.

Ugyanott. Még mikor e levelet írja, «a jó csára, a magyar ember dolgozik belsejében». Tudniillik akkor, mikor azt írja: «Kossuth elnök úr parancsára a magyar hadsereg egy részének parancsnokságát átvettem». Tehát azért «dolgozik belsejében... a magyar ember», mert Kossuth parancsára cselekszik. Tehát jó magyar ember maradt volna Görgey a H. szemében is, ha az olyan parancsokat is teljesítette volna, mint a Görgey István könyve I. k. 101. lapján olvasható hármas parancs, a mely nagyon hasonlít ahhoz a Mátyás királyról is emlegetett parancshoz: menjen is, ne is; köszönjön is, ne is; vigyen is ajándékot, ne is.

25. lap. «Kossuth nemcsak hogy nem volt ellensége Görgeynek» stb. A történeti igazság érdekében talán oda kellene tenni: «még ekkor». Mert csaknem mint barátját indul el föbe lövetni; nem mint barátjától húzódozik, s nem mint barátját tiszteli úgy a widini levélben?

Ugyanott. Ki volt Kossuth és ki Görgey? Majd a történelem megítéli mind a kettőt. Csakhogy ez az ítélő történelem nem a H. tanulmánya lesz!

31. lap. A hadsereg élén álló tábornokok azonosították sorsukat a nemzetével», stb. «E tekintetben is Görgey Arthur képez egyedül kivételt.» Tehát ő nem azonosította magát a nemzettel, nem feküdt szívéen annak jövője? Miért nem menekült hát ki ő is Törökországba; miért vállalta magára a rövid dictatorságból s a fegyverletételből rázúdult átkot? Vagy annyira ment nagyravágása, hogy ezt mind eltűrte, csakhogy elmondhassa magáról s elmondhassák róla, hogy: «ennyi s ennyi óráig dictator volt»? Ez képtelenség!

33. lap. Azt mondja a váci proclamatióról, hogy «oly dolgokat mond Görgey benne a hadseregnek, melyet az úgy is tud», és a következő sorokban, szokott történetírói alaposságával, azt akarja velünk elhíttetni, hogy e proclamatióban csak az volt, hogy a feldunai hadsereg «a császári osztrák hadsereg ellen harezol, illetve az elől vonúl vissza». Úgy látszik, hogy H. csak az első bekezdést olvasta el, azt sem értette meg jól; egy szóval, ő maga még most sem tudja, hogy mi van a váci proclamatióban.

35. lap. Az előbbi lapon közlőtekből van kivonva a következők: «kezdet ellenségévé válni annak az ügynek, a melyért harezolt, s viszont vonzódni azokhoz a kamerádokhoz, kik ellen küzdenie kellett volna.» Még pedig H. szerint azért, mert «néhány osztrák

érmelmű tiszt» el akarta hagyni a hadsereget. Ő nála ez a magyarázata a váci proclamációnak. Hiszen ez egyik fő forrása: Klapka szerint sem így áll.

Az ellen az állítás ellen, mintha a Görgey seregében tenyésztettek volna az olyan tisztek, a kiket csata alkalmával «szuronynyal kellett a temető árkából kilökdöstitni», «a kik dözsölni jobban tudtak, mint becsületesen szolgálni»: bizonyosan hoz majd föl adatokat az, a ki mint az akkori viszonyokkal ismerős, szintén bíráló megjegyzéseire méltatja e könyvet.

A mi a Görgey előre készített terveit illeti, tudhatná H., hogy ez nem megrovás, mert a terveket módosítja az ellenség. Bezzeg Dembinsky előre megmondta, hogy hol vívja első ütközetét s ezért sok jó alkalmat el is szalasztott. Azt sem kellene elhallgatnia, hogy Görgeynek ilyen «esetről esetre tett sakkhúzásai» többször igen jól sikerültek.

36. lap. «Mily joggon kritizálja ő (Görgey) az alantas tábornok a fölötte álló honvédelmi bizottság magatartását?» Tessék csak egy kissé katonaszemmel nézni e bizottság rendeleteit, intézkedéseit (és H. ezt megteheti, mert, majd meglátjuk, a tábornokokat is tanítgatja a hadvezetés titkaira) s akkor világos lesz, hogy volt rajtuk kritizálni való, kivált annak a részéről, kinek e rendeleteket végre kellett volna hajtani. Ha elolvasta volna a váci kiáltványt, ott talált volna vagy három érdekes példát, melyekre hivatkoztam is.

38. lap. «Görgey a váci proclamatio kiadásakor törvénytelen alapra állott.» Nem magyarázza meg, hogy mi lett volna a *törvényes* alap?

53. lap. «A merész és előrelátó vezér»-nek stb.-nek, azaz Görgeynek tulajdonítja, hogy Schlick kicsüszott az ő és Klapka csapatai közül. Természetesen az H. előtt már mellékes, hogy ekkor nem Görgey intézkedik, hanem Dembinsky, kinek ide vonatkozó intézkedéseit olvashatja Klapkánál, vagy a Görgey István könyve I. k. 207—208. lapjain. Itt Klapka is Dembinskyt okolja a három napi késedelemért. Az egészet teljes alapossággal tárgyalva találja az előbb idézett helyen egészen a 222. lapig.

55. lap. Görgeynek Dembinsky elleni szavait idézi, a forrás megnevezésének gondos kikerülésével.

58. lap. Ismét egy gazdátlan idézet a katona kötelességéről.

Ugyanott. «Ha a mindig Görgey által szíftott engedetlenség és föllázadás... nincs a hadseregnél» stb. Tehát H. szerint engedje meg a katona, hogy más szabja meg neki, hogy mit tegyen. És így enged-

jük meg valamely külön kis földadattal megbízott altisztnek, hogy földadatát valamely falu bírúja vagy baktere parancsai szerint s ne katonai tudománya és tapasztalatai szerint végezze. Mert ez következnék belőle.

60. lap. Érdekes következtetés a Görgey István könyvéből. Ez azt mondja: «Tisztjeink az okvetlen szükségesnek vallott fővezéri polezra magyar embert, és pedig saját, eddig is önállóan működött vezéröket, a még Pozsonyban kinevezett Görgey Arthurt öhajtották.» Ebből aztán azt következteti H., hogy: «Ezzel aztán nyíltan be is vallja, hogy minden baj, fenekedés . . . kormány elleni lázadás és áskálódásnak csak egy szerény oka volt: a Görgey Arthur sértett hiúsága.» Tehát: mert a tiszték kívánták: Görgey volt az oka.

A 61. lapon levő jegyzetben, Klapkának egy nyilatkozatára támaszkodva, azt mondja, hogy «adatait (tudniillik a Klapkáéit) Görgey Istvánnal szemben valóknak kell elfogadnom.» Kár, hogy nem jut eszébe, hogy kételkednie is lehetne, sőt kellene egy kissé; mert hiszen Klapka, Kemény Zsigmond szerint (*Főrradalom után* 192. l., Görgey István is idézi) magát is a függetlenségi nyilatkozat pártolói közé sorolja, holott előbb egy pár követet arra kér — érzékenyen festve le a rossz sensatiót, melyet az április 14-diki határozat az ármádiában támasztott — «hatnának, a sereg morális erejére támaszkodva, a függetlenségi nyilatkozat megváltoztatására; mert másként az elégyületlenség nagy leendő s a fegyelem föntartása áldozatokba fog kerülni. — Hiszen mondá — mi még kihirdetni sem merjük az április 14-diki határozatot, és bizonyosan annak köztudomásra jutásakor tömeges lenne a tiszti kar lemondása, s néhány majdnem nélkülözhetetlen egyént vesztenénk el.» Az ilyen nem kifogástalan forrás.

61. lap. Klapka méltán gyakorol kritikát, mert szereti hazáját s «a haza érdekeinek alárendeli saját ügyeit». Ez pedig azért van róla mondva, hogy egy helyen azt írja Kossuthnak: «minden körülmény között és minden rangban» szolgál a hazának. Tehát mindenki bírálhat, a ki a hazáját szereti! Klapka bizonyosan jobban kimutatta volna hazaszeretetét, ha egyik csatából el nem késik, a másiktól korán vissza nem vonúl stb.

63. lap. Bemre vonatkozó megjegyzésénél elfelejti, hogy ő csak kisebb sereggel operált, s hogy rá nézve igaznak bizonyult a temesvári csatában az Aulich véleménye. (Görgey István II. k. 680. l.)

64. lap. «Dembinskyt meg kellett buktatni, hogy helyet csináljon Görgeynek.» Azt, hogy hányszor igyekszik Görgey segíteni

Dembinskin az által, hogy hiányos vagy rossz rendelkezéseit pótolja vagy javítja, sőt, hogy egyszer, a kápolnai csata előtt, a Dembinsky dispositiói egy részét éppen ő hordja szét, tehát, hogy még futárszolgálatot is végez alatta : azt jónak látja elhallgatni H. Különben Dembinsky tökéletlenségét H. maga is többször elismeri.

Ugyanott. A kápolnai csatába későn érkezés bűnét is a Görgey nyakába akarja varrni. Éppen most említém, hogy mi volt az oka. Arról aztán Görgey nem tehetett, hogy Dembinsky reggel megváltoztatta parancsát s őt a jobb szárny vezényletével bízta meg.

66. l. «Görgey ügyes hátrálásaival saját hadvezéri rövidlátása ellen adja ki a bizonyítványt.» Példa nélkül ez is elég homályos. Görgey nyilatkozatával, hogy «a magyar katonát az Úristen is támadásra teremté», szembe akarja tenni az «ügyes» hátrálást. Bizonyosan úgy gondolja, hogy a vezérnek soha sem szabad hátrálni, azaz visszavonulni. Pedig, ha *ügyes* a visszavonulás, föltéve még, hogy múlhatatlanul szükséges, *kényszerített*, szintén lehet hasznos.

69. lap. Görgey Tisza-Füreden ki akar egyezni Ausztriával. Nem mondja, hogy honnan veszi. De útba igazít bennünket Görgey István (II. 10. l.). Hogy ne valami rendes, követek útján való kiegyezést vagy efféle értsünk, ide igtatom e helyről a magyarizatot : «Tiszafüredi bizalmas conferentiáik egyikében ő neki hajtott Kossuthnak azzal a kérdéssel : nem véli-e, hogy Magyarország a negyvennyolczadiki alkotmányával még úgy is ki lenne elégíthető, ha a hadügy és pénzügy megint átengedtetnék a bécsi miniszteriumnak?» Tehát csak bizalmas beszélgetés közben gondolkozik róla s kérdezi meg Kossuthot!

70—71. lap. Elbeszéli, hogy hat képviselő Görgey hadi törvényszék elé állítását s eltávolítását sürgeti. De Kossuth ezek kívánságát nem teljesíti, mert Görgey dicsósága őt nem bántotta ; pedig kimondja, hogy tudja, miszerint Görgey neki ellensége. Ebből azt következteti H., hogy «Kossuth nem színészkedett, nem színészkedhetett Görgeyvel szemben». De Kossuth tettei mást mutatnak. Mást beszél Görgeynek s mást az országgyűlés előtt. A főbe lövés ígéretével indul el Debreczenből (mikor pedig még nem is tudja részletesen a dolgok állását!) s Füreden nem állítja hadi törvényszék elé, sőt bizalmat mutat iránta. Később csalogatja, hitegeti a fővezérséggel s az alatt Bemnek rimáncodik, hogy legyen fővezér stb.

82. lap. Éppen az a tény, hogy Görgey Arthur augusztus 11-dikén még tanácsot kér Aradon Bayertól . . . ki nyilvánosan megsérté őt», mutatja, hogy nem áll az a másik állítása, mely sze-

rint «Görgey haragtartó volt, s a legkisebb sértést, figyelmetlenséget sem tudta megbocsátani». Bayer gyávaságát itt nem helyesen hozza föl H., mert hiszen nem bátorságára, hanem tervező ügyességére volt szükség.

Ugyanott. «mesterségesen præparált hadi tanács . . . melynek tagjait épen úgy dróton ránczigalta Görgey, mint szokta a bábjátékos a Paprika Jancsit mások mulattatására és saját hasznára.» Igazán elegáns hasonlat s szép tisztelet azok iránt, a kiket néhol még dicsér is H., mert egy helyen azt mondja : «A szabadságharcz vezérferfia, úgy a katonák, mint a polgáriak, mind tudták, mi a céljuk ; tudták, mit akarnak, mire törekшенek, miért harcolnak ?»

83. lap. «Szérencsétlen kinevezés!» (a Görgeyé). Eleget húzódozott is tőle Kossuth!

87. lap. «Görgey nem bírt katonai lúngészszel mint Bem.» Bem megmutatta azt a *lúngészt* a temesvári csatában. Görgey a magáénak bizonyosságát adta többször. Ennek megítélését nem bízták Hentallerre!

88. lap. «Görgey és táborkara nagyon ügyes . . . a háryjánoskodásban.» Vajon tudja H., hogy milyen tulajdonságok voltak Hári Jánosban? Úgy látszik nem, mert különben igyekezett volna kitüntetni ezeket Görgeyben.

Ugyanott. «Ha az alvidéki csatákat és ütközeteket Görgey vívja» stb. Úgy tudom, elég sok sikeres csatát és ütközetet vívott arra, hogy tisztelettel emlegessék.

Ugyanott. «A honvéd tisztikar . . . birka szerepet játszott» (tudniillik Világosnál). Lásd a Paprika Jancsit a 82. lapon.

Ugyanott. «Görgey és táborkara már belefíradt a hadakozásba» Világosnál? vagy már ott, a hol az események folyamán volnánk? Itt sem fejt ki gondolatát, nem bizonyít s nagyokat ugrik az események tárgyalása közben.

89. lap. «A tisztek meggyőződése, magatartása a legélesebb ellentétben állt a közhonvédek hazafias magatartásával szemben». Mennyiben? Vagy a tiszt nemcsak úgy koczkaztatta életét hazájáért mint a közhonvéd? A tisztikar «vígság keresését és nagy szörpölési tehetségét» is kiemeli Mészáros után, s mondja, hogy ezek is «ép Görgey hadtestében voltak a legkirívóbbak». Miért? Talán mivel ezeknek «puritán» vezérok volt, mint néhányszor említi H. — Ügyetlen ellentét ez is: «Amazoknak» (a tiszteknek) Görgey volt a bálványok, «ezek (a közlegények) szemei előtt a haza lebegett». Azért szökdöstek egy ízben olyan nagy számmal a legények is?

Ugyanott és 90. lap. Görgey «tetszelegve változtatja elveit, meggyőződését.» Tisztjei, kik «eddig» (meddig?) «a vezérnek csak visszavonulási tehetségét bámulhatták . . . még sem akarnak más alatt szolgálni». «Mintha bizony a tiszt uraknak jobban ínyökre lett volna a genialis visszavonulás, mint egy-egy döntő ütközet, a melynél nem egyedül a lábára van szüksége az embernek». Az elvek változtatásáról szóló állítását nem igazolja; de nem is áll. Épen így nem áll, hogy Görgey *eddig* csak visszavonulási tehetséget tanúsított volna. Harmadik részletünkben már kezdi H. kipakolni katonai tudományát. Ebből majd szép mutatóványokat látunk alább is. Kezdetnek jó az, a mi itt van: a visszavonuláskor «egyedül a lábára van szüksége az embernek». Az előnyomulást pedig bizonyosan úgy fogja föl, mint a Görgey István könyve II. k. 75—76. lapjain le van írva.

91. lap. «A politizáló hadvezér . . . vezetése alatt lévő sereg . . . hátrált, hátrált» stb. Itt, úgy látszik, a Komáromtól a Tizsántúlra menetelést érti. De az még világosabban látszik, hogy ennek okát, megparancsolt voltát nem tudja (vagy legalább nem mondja ki) H. Sőt magát a tényt sem ismeri eléggé, mert különben nem nevezné hátrálásnak.

92. lap. A Bayer megítéléséhez kár fognia. Itt mint összekuszált hadi tervek kidolgozóját említi, «melyekkel a győztes honvédsereget teljesen tönkre lehetett tenni», másutt elismeri róla, hogy genialis katona. — «Görgey serege Vácztól kezdve vonúlt vissza folyton» stb. Sem az, hogy visszavonúlt, sem az, hogy «éhesen, rongyosan, fáradtan» vonúlt vissza, nem a Görgey hibája volt.

93. lap. «A nemzet jövőjét föláldozta azért, mert Dembinskit és Vettert elébe merték tenni». Ez H.-tól megjárja a többi állítása közt. De egy igazi történelmi tanulmány írójától megvárnók, hogy a körülményeket, az ellenség számát s éfeléket is vegye be okoskodásába, ott is keresse az okokat. Hiszen mindjárt a fegyverletétel után voltak alantas tisztek, kik e tényt szükségesnek, elkerülhetetlennek mondták, az ellenséges sereg nagy számára hivatkozva.

101. lap. A Klapka nyilatkozatára nézve már hivatkoztam Kemény Zsigmondra. Ott Klapka többes számban beszél s így nem csak magára gondol.

104—105. lap. Azt igyekszik kimutatni, hogy Görgey egészen fölösleges volt a nagysarlói és isaszegi csatáknál, mert «az áprilisi győztes hadjárat terveit Klapka dolgozta ki. Görgey Klapka Györgynek terveit, tanácsait és intézkedéseit mindig legnagyobb örömmel

fogadta el.» És mégis azt állítja H., hogy Görgey senkit sem akart elismerni maga fölött! --- Hogy a terveket csakugyan Klapka dolgozta-e ki, nem tudom; Gelich csak mint egyiket nevezi meg Klapkát; de furcsa volna, ha az isaszegi csatára azt a tervet csinálta volna magának, hogy csúfosan megszaladjon. — Továbbá azt mondja, hogy általában egy nevezetesebb ütközetben sem volt jelen, hogy idegei bizonyosan nem voltak megedzve a harczi zajhoz. Utóbbi állítása alapos voltáról mindjárt meggyőződünk, mihelyt a Görgeytől személyesen vezetett huszár-támadásokra, utóvédi harcokra s effélékre gondolunk. Azt a dolgot, hogy Görgey alvezéreit bízta meg egyik-másik föladat véghezvitelével, s így a magok kitüntetésére, érdemek szerzésére alkalmat adott nekik: nem tudja megérteni H. --- Azután azt mondja: «De már az a legelemibb szabálya a hadászatnak, hogy döntő ütközet napján a fővezér a csatateren jelen legyen». Szegény Görgey, hogy neki még H. kell hogy «iskolát tartson a *hadászat legelemibb szabályai*ból! Valóban «bis vide-tur mori!»

108. lap. Itt megint belekontárkodik a hadi tudományokba s azt írja: «A fővezér nem arra való, hogy a döntő perczben előlépjön s személyes bátorságával döntse el az ütközet sorsát» stb., «hanem hogy átpillantsa az egész csata helyét, megvizsgálja a legcsekélyebb bokrot» stb. Az egyszerű, józan gondolkozás azt mondja, hogy mind a kettő szükséges. De hogy mégis elméletileg is bizonyítsuk, Zrínyire hivatkozunk, kit újabban is jó theoreticusnak ismernek el. (Rónai Horváth Jenő: *Hadtört. Közl.* 1889, I.) Már ő azt mondja *Aphorismái* közt a 34. szám alatt *Locus ducis* címmel: «Az harczon tartozik az kapitány» (természetesen nem a mai ilyen rangot kell érteni, mint a «hadnagy» alatt sem) «mikor de summa rerum agitur, a maga személyét a legveszedelmesebb helyre tenni, de azért mindazáltal mindenekről provideálni. Jóllehet a kapitány személyének nem kell minden veszedelemnek eleiben vettetni, de mikor immár látja, hogy mindent cselekedett az mi egy generálist illet, akkor maga személyével a hadának bátorságot adjon.» Hogy a legújabb időben is ilyenformán gyakorolják, példa rá Moltke, ki egyszer szintén a maga közbelépésével fordította meg az ütközet szerencséjét.

Van még ugyanezen a lapon ennél szebb is. Azt mondja: «Hisz sokszor egy bokor támaszpontja lehet egy ezrednek, egy zászlóaljnak» stb. Először is úgy látszik, hogy az *ezred* és *zászlóalj* szókkal fokozást akar jelelni, holott utóbbi a kisebb csapat. Másodszor

nem tudja, hogy a bokor nem *fedez*, csak *elrejt* s így a mozdulatok támaszpontja nem lehet, csak az ellenség lőtávolán kívül. — «Mind- ezzel Görgey nem törődött» mondja H. Tehát a terepet nem igye- kezett fölhasználni? Ezt már nem mondhatja.

111. lap. «Görgey nem akart maga fölött senkit sem ismerni.» Már vagy ötvenedikszer.

115—116. lap. Taktikai hozzávetések, vegyítve gyanúsítások- kal. Szerinte Görgey azért nem vétette be Buda várát lajtorják által rögtön, azért volt szüksége 21 (!) napra, mert (Krivácsy szerint) «jól esett . . . a dolce far niente».

117. lap. Buda bevételét szerinte nem parancsolta Kossuth. Tessék utána nézni!

119. lap. «Az a mentség», tudniillik, hogy Guyon nem szol- gáltatott kellő időben ostrom-ágyúkat, H. szerint nevetséges. «Nem olyan természetű és vérmérsékletű embernek ismeri a világ Görgey Arthurt, hogy ne lett volna benne elegendő erély arra nézve, hogy Guyont engedelmességre bírja kényszeríteni.» Ez csak valószínűségi számítás és nem történelmi bizonyíték. Azt tessék bebizonyítani, hogy Guyon idején kiszolgáltatta az ágyúkat és löszereket! Hogy Görgey miért nem húzott újjat Guyonnal, elmondja Görgey István (II. 261—262. l.).

122. s következő lapokon egész a dühöngésig meggy elkesere- dése, s ezzel bizonyítja be legjobban, hogy történetírónak nem való. Láttuk, hogy a fegyverletételbe beleegyezőket Paprika Jancsiknak, birka-szerepet játszóknak mondja; a 130. lapon a béke-pártot tisz- teli meg, «egy alattomban vakond módra működő gyáva párttöre- dék»-nek mondvá. De legtöbb ékesszólást fejt ki a Görgey moesko- lásában. Ettől az Isten-káromlásnál is nagyobb bűnnek veszi, hogy a függetlenségi nyilatkozatnak ellene dolgozik s visszahúzását sze- retné eszközölni. Arra nem gondol, hogy többen is voltak vele úgy mint Görgey, még olyanok is, a kiket hazaárulóknak nem lehet deklarálni. Ezek most kegyelmet is kapnak s csak a Görgey fejére zúdul az «átok, szitok és a lázítás». A 131. lapon azt mondja róla, hogy «elvetemedetten magát hazugnak, csalónak, esküszegőnek valló egyén,» a kinek «emlékiratainak minden sorából annyira kirí a csa- lárd hypokrita és galád intriguáns, hogy azt olvasva, az ember lelke elundorodik». Hát azt gondolja H., hogy az ilyen hangú *történelmi tanulmányt* valami nagy lelki gyönyörűséggel olvassa a művelt em- ber. Már ez a stil is mutatja, hogy milyen közönségnek van szánuva.

132. lap. Görgey «kiváló tehetségei»-ről beszél. Az előbbieket után nagyon kétes értékű dicséret.

133. lap. «A tisztek nagyban kártyáztak a Görgey főhadi szállításán. A puritán fővezér több ízben virradt meg makkaó kártyával kezében, mint hadi térképei fölé borúlva.» Vajon micsoda forrásból veszi? Talán ez is a *szörpölés* vádjának forrásából került. Érdekes tudni, hogy volt ember, a ki a Görgey éjjeleit így rováson tartotta.

Ugyane a lapon nem tudja a «hímet varrni» kifejezés használatát.

135. lap. A helység-fölgyújtási mese otromba koholmány. Itt a Görgeytől, mint hadügyminisztertől is aláírt kiáltványra hivatkozik. De tudhatná, hogy nemcsak ilyen van, hanem egy másik is, aláírás nélkül, melynek kissé megszakadozott példánya épen előttem van. Két nagy lapra terjed, melyek közül a baloldalra fölül ez van nagy betűkkel nyomtatva: «Szabadságunkat veszély fenyegeti!» A jobboldalra: «Jön a muszka — fegyverre, hadd vesszen el!» Előbbi június 27., utóbbi június 26. napján kelt Buda-Pesten. Ez utóbbin áll a következő bekezdés: «Magyar nép! mutasd meg az ellenségnek, hogy miként véredet, úgy vagyondat sem kíméled a hazáért; hogy házadat, csűrödöt inkább a lángoknak adod át, mintsem neki; lovadat, marhádat inkább elhajtod, mintsem használatára engedjed — s ő veszni fog». Ezt közli kivonatosan a Szeremlei S. *Krónikája* is. Hogy ez a gyújtogatási «mese» tehát nem mese, bizonyítja a H.-től említett «hiteles államokmány» ellenére is Ludvig kormánybiztos Kossuthhoz intézett levele is, melyet Görgey István, műve II. k. 669—670. lapjain közöl Raming után, melynek utolsó pontja így hangzik: «Csak arra az egyre kérlek: a gyújtogatás eszméjével hagyj föl, mert ez ellenünk lázítja a népet.» Tehát *egyed* *számban* és Kossuthnak szól!

137. lap. Görgey «a július 2-diki csatában egy kardvágást kapott fejére» stb. Jellemző H. történetírói eljárására, hogy itt is nem a Görgey Istvántól közölt (III. k. 45—46. l.) orvosi bizonyítvány alapján okoskodik, hanem a kardvágásról szóló mesét fogadja el, bármilyen képtelenségnek bizonyítja is ezt Görgey István. Vagy most már orvosi ismeretek is forronganak H.-ben, úgy hogy nem ért egyet az ott megnevezett orvossal?

141. lap. *Ezalatt* a kicsinyeskedő veszekedések alatt a felső-dunai hadtest elvesztegetett kilencz napot» stb. Hát azt miért nem számítja ki, hogy a kormány tökéletlen intézkedései, a szállítmányok késése s effélék miatt hány nap veszett el?

143. lap. Nugent szava: «Görgey már a mienk!» Továbbá Beck báróné emlékirataiból vett mondás, mely szerint Cordon hadügyminiszter már július első napjaiban «biztosan állítá», hogy augusztus közepén a hadjáratnak vége lesz. — Az előbbire csak a következő eseményeken kell végig tekinteni, s meglátszik, mennyire lett az övék Görgey. Az utóbbi dolog tudásához — ha ugyan igaz az egész — nem kellett boszorkányság, sem a Görgeyvel való «sógorági viszony», csak az ellenünk jövődő orosz haderő számának tudása, vagy csak egyszerűen az orosz beavatkozás tényének ismerete.

144. lap. A Csák Mátéval, Szolimánnal komédiázás illik ugyan az egész mű hangulatához, de az egész esemény félreértését vagy inkább szándékos félremagyarázását mutatja. — Hogy miért nem lett volna jó Nagy Sándor fővezérnek, kitalálhatná, ha a debreczeni csatára gondolna, nem kellene a «katonai klikk», «kamarrilla» ízetlen kifejezésekhez folyamodnia.

148. lap. Túljárt-e az oroszok eszén Görgey? H. szerint természetesen *nem*. De a hol módjában volt, úgy látszik igen, s Paskievics herczegnek ebben a dologban más véleménye volt.

150. lap. Görgey szava Bayerhez: «Vége a komédiának!» Mint bizalmasan mondott szó, nem bírálható ilyen fölvont szemöldökkel.

151. lap. Görgey a határt védő kis sereget azért parancsolja el Eperjesről, «hogy az út nyílt legyen az oroszok előtt». Mészárosra, mint forrásra is, érdekes világot vet, de H.-re nézve is jellemző mondás. Ilyen az a másik is: hogy «az oroszok Görgeynek folyton hagytak rést, melyen ez a Tiszán átkelést találhatott».

151—159. lap. A debreczeni csata ügyét nem érti meg, bár Görgey Istvánra, ki ezt egészen alaposan tárgyalja, többször hivatkozik. Görgey Arthurnak Nagy Sándor tábornokhoz küldött rövid parancsát mint hitelest közli, holott Görgey István magának a közlőnek (Pongrácz) szavaira is hivatkozik (III. k. 289. l.), hogy: «az originalis rendelet nem létez», ez tehát csak emlékezet után van alkotva.

163. lap. «Ha a hadjáratot Görgey elhúzza-halasztja, akkor sokat, talán mindent meg lehetett volna nyerni. S arra nézve, hogy elhúzza-halasztsza a hadjáratot, meg volt neki adva minden út, mód és alkalom.» Ez a «minden út, mód és alkalom» pedig H. szerint a Paskievics vonakodása szabadságharczunk leverésétől, nem erélyes működése ellenünk. Hát a katona, élelmi-szer, lő-szer és harci kedv mellékes dolog?

165. Az orosz tisztek kicsinylőleg beszéltek az osztrák tisztekkel. «Egy előre látó vezér ezt az előny rovatába írta volna föl.» És vajon, mit tett volna tovább? Megkérte volna őket — hiszen láttuk, hogy a Tiszán is szépen áteresztették Görgeyt! — hogy várjanak, míg mi összeszedjük minden emberünket, meg is pihenünk, lő-szerekkel is jól ellátjuk magunkat s aztán újult erővel törünk rájuk?

166. lap. «Katonái nem bíztak benne» (Görgeyben); «az áru-lás vádja lappangó tűzként terjedt el a hadseregben.» Előbbi nincs igazolva; utóbbi nem áll általánosságban. Bizonyos, hogy ezt a vádat elfogadni és terjeszteni népszerű dolog s könnyű is, mert gondolkozni sem kell hozzá.

168. lap. Elég merész H. egy hadi tervet megbírálni (Perczel tervét a Komáromba visszavonulásról). Ez szerinte «helyes, észszerű, s a viszonyokat tekintve a lehető legjobb volt». De a Görgeyé, a Komáromra támaszkodás, a nyílt terepre ki nem menés, természetesen nem nyer ilyen dicséretet!

173. lap. «Ily nyomorúlttá, ily hitványnyá tette Görgey és környezete az isaszeghi és nagysarlói hősokeket. Ha figyelmesen átnézte volna H. azt az «okmánytár»-t, melyet, úgy látszik, csak itt-ott nyitogat föl, másnak is adna részt ebből az eredményből.

174. lap. «Nem volt meg benne a kellő erély arra sem, hogy még egy kétségbe esett, döntő ütközetet kísérlett volna meg.» Vajon használt volna-e valamit az ellenséges seregekkel s tartalékaikkal szemben?

175. lap. «Görgeynek tudnia kellett volna, hogy a győzelem nem csupán a nagy erőé, hanem az éberségé, tevékenységé.» Ezt nagyon jól tudta, sőt gyakorlatilag is alkalmazta, Görgey többször vervén meg az övéinél nagyobb számú ellenséges sereget.

177. lap. Azt mondja H. magáról, hogy szigorúan bírál, de kénytelen «szigorúan ítélni meg a szabadságharcz élén álló vezéregyéneket». Először is: nem bírál, csak ledorongol. Másodszor: nem is a *vezéregyéneket* ítéli meg, hanem csak Görgeyt.

181. lap. A fegyverletételről folytatott tanácskozás «a másik jelen volt» tanúsága szerint. Minek titkolja az adatokat? Csak ki velők!

183. lap. «Ez a mese inkább ostobaság mint hazugság.» (Hogy tudniillik Görgey szerint őt azért engedte Kossuth szabadon távozni az aradi várból, mert a fegyverletételbe beleegyezett.) Kossuthnak sejtelve sem volt a fegyverletételről, H. szerint. Nem gondolható; hiszen csak figyelemmel kísérte a hadi mozdulatokat!

Ugyanott. «De Kossuth Lajosról akarni azt elhíttetni» stb. Kemény, Hunfalvy Pál és mások, mást bizonyítanak. Az ilyen adatok mutatják H.-ről, hogy nem jó történetíró. Szilágyi S. például, a hírhedt widdini levél kiadásában világosan árulónak mondja ugyan Görgeyt (és itt többet mond, mint H., ki műve elején és végén csak kerülgeti, csúri-csavarja a dolgot, de azért úgy látszik mindenütt határozottan vádolja ő is); de elismeri a kormánynak, el magának Kossuthnak hibáit, fogyatkozásait is.

185. lap. Bayer «a hadsereg notóriusan leggyávabb és legrészegebb tisztje». Főntebb említém, hogy megítélésében nem helyes úton jár szerzőnk.

187. lap. «Görgey főbüne . . .» Azért nyugszunk meg az *egyes számban*, mert ott van, hogy «katonai szempontból». Polgári szempontból, tudjuk e műből, elszámálhatatlanul sok volt: nem engedelmeskedett, senkit sem ismert el maga fölött, stb. meg hogy *puritán* volt. Még bizonyosan az is, a mit szerencsétlenségére elfelejtett megemlíteni H., hogy néha piros attilában járt. Pedig ez is sok mesének lett az alapja.

Ugyanott. «A gyöngék, gyávák és ingadozók.» Tehát mind ilyenek voltak? ! A «birka-szerepet», «Paprika Jancsit» már hallottuk. A kik nem tudnák, hogy mi a *nemesség* a történelem nyelvében, ebből a könyvből megtanúlhatják — az ellenkezőjét.

189. lap. Előbb azt bizonyítgatja, hogy a fegyver-letételről senki sem tudott (hogy *mikor*, az nincs pontosan kimondva; de az együtt-értekezés idejében Kossuth sem tudott); de 11-dikén este Bezerédj már mondja, hogy: «Görgey leteszi a fegyvert».

194. lap. Zámibelly után azt idézi, hogy Görgey a táborban «fenyegetések és rábeszéléssel vette rá a legénységet a fegyverletételre». Bizonyosan nem sok hitelt érdemlő adat. Mert ha egyenként beszéli is rá, vagy fenyegeti őket, de a katonák minden áron harczolni akarnak; vagy ha az egész dolgot árulásnak, magokat elárulottnak gondolják s olyan érzéssel vannak Görgey iránt mint H.: bizonyosan akadt volna egy, ki a fegyverek kilövése közben egy golyót röpített volna a táborban járó s a fegyverletételt tudtokra adó vezérbe. Még bizonyára magasztalnák is némelyek a «kiváló hőst» és nem hagyták volna nyomtalanul elillani, mint azt a komáromit, ki H. fájdmára örökre eltűnt!

201. lap. A «kedélyességet», «humoristikus» előadást a Görgey István előadásában a fegyverletétel tárgyalásában bizonyosan csak H. látja. Miért nem idéz belőle?

209. lap. «A gondviselésnek ép erre a két férfiúra (Görgey, Dembinski) volt szüksége, hogy elveszszén a haza ügye.» Egy ilyen történelmi tanulmánynak épen az volna szép feladata, a mit Péterfy Jenő említ a *Budapesti Szemle* egy kötetében (1885 márczius), hogy kimutassa, mennyiben függöttek az események az illető egyéniségektől s mennyire idézték elő őket a körülmények. Ezért Péterfy Jenő még a Görgey István könyve első kötetében feltüntetett egyéni jellemvonásokat sem tartja elegendőnek Görgey Arthur megítélésére; a mi szerzőnk pedig abból is csak a rosszat, a kedvezőtlent veszi ki.

210. lap. Ismét tanácsokat osztogat: miért nem kereste ki Görgey az ellenség leggyöngébb oldalát; ezt aztán kartácscsal kellett volna megtámadni stb. Ha sikert remélhetett volna. De ezt Gelich R. sem hiszi. (III. 868. lap.)

Ugyanott. «Hadászatilag be van igazolva» stb. Hogy mindezek hol vannak «beigazolva», titokban tartja szerzőnk. Itt már az Görgeynek «katonailag főbüne», hogy Komáromtól 5—6 nappal előbb nem kezdi meg a levonulást. A 187. lapon meg az volt «katonai szempontból főbüne», «hogy július 11-dikén Komáromnál megkísérlé az áttörést».

212. lapon elbeszél Degré A. után egy esetet, hogy Sarkadon a kútakról leszedték a rocskát (vedret), hogy a katonák ne ihassanak s egy gazdaember nem ad vizet Degrének; elkeseredett fölkiáltására: «Hát ezekért harczoltunk mi?» azt feleli: «Hát ki kérte az urakat, hogy mi értünk harczoljanak?» De azért azt mondja H., hogy: «Ezek a dolgok . . . mind nem menthetik Görgeyt, a miért föltétlenül kapitulált.»

Végül még csak a 216. lapon levő katonai tanácsokat ismertetem röviden. Itt a többek közt azt mondja: (vezéreink) «Nem voltak képesek megérteni, hogy önvédelmi harczban nem az a fő, hogy nagy harczművészetet fejleszsenek ki, hanem hogy minden egyes cserjét, posványt, bokrot, erdőt föl tudjanak kellőleg használni» stb. Tehát azt gondolja H., hogy ezt vezéreink nem tudták és így van szükségök erre az utólagos «iskolázás»-ra? Azt hiszem, nem volt olyan káplár, a melyik a terepet a maga körében, csapata számára fölhasználni ne tudta volna; nagy merészség kell tehát hozzá, hogy szerzőnk a tábornokoknak tartson belőle előadást. — Egyébiránt a guerilla-harcz, melyet itt dicsőít szerzőnk, úgy gondolom, csak olyan nemzetnek való, mely számbavehető haderővel, alkalmas vezérekkel, tervszerű nyílt harczot vívni nem tud. Megfontolásra méltó

kérdés még az is, hogy vajon a guerilla-harcznak nem lett volna-e az ország még nagyobb pusztulása a következménye?

A 217. lapon aztán oda teszi: «Az ily harczmodor ellen ugyan édes-keveset használt volna a muszka segítség.» Nagy phantasia kell hozzá, hogy ezt valaki leírja, de még nagyobb, hogy elhigye.

Ennyit óhajtottam e műre megjegyezni. Mindenre nem akartam kitérni s a keveset is röviden adtam, mert a mű semmi oldalról nem helyezi új világításba a kérdést s nagyrészt rég elcsépelt dolgokat mond el rosszabbúl. Bizonyára nem a szerző művének érdeme lesz, ha beteljesedik, a mit a 220-dik lapon mond, hogy Görgeyt «nemzetének átka s gyűlölete» kíséri sírjába.

És az elmondottakban meg van adva némileg a felelet is azokra a kérdésekre, melyeket a szerző műve 219. és 220. lapjain föltesz. Igenis, meg vagyunk győződve (úgy látom és tudom, hogy többen is), hogy Görgey Arthur hazafiasan és legjobb belátása szerint igyekezett cselekedni a forradalom alatt, s ha néha nem sikerült a legjobbat cselekednie, annak oka a körülményekben keresendő. Hazája iránti szeretetből kockáztatta életét a csatákban s hazája iránti szeretetből veszi magára inkább az átkokat, a melyek érik, minthogy idegen ország polgára legyen.

Véleményemet röviden összefoglalva tehát e tárgyalt műről, azt mondhatom, hogy nem üti meg a mértéket mint «történelmi tanulmány», mert a történetírás követelményei közül sokat nem vesz figyelembe: nem eléggé tárgyilagos, nem válogatja meg kútfőit, mindent elhisz a mi Görgey ellen és semmit a mi mellette bizonyít, nem fontolja meg az eseményeket minden oldalról stb. Mint irodalmi mű sem válik be, sok helyen tapasztalható tisztességtelen hangjánál fogva és mert gyakran szándékosan ferdít. Végre láttuk, hogy katonai ismeretei is oly hiányosak, hogy Görgeynek s a többi katonáknak bírálója nem lehet. — Általában kevés igazságérzetet mutat, hogy a szerző egyik egyénnek minden kis hibáját — sőt néha erényét is — bűnül rója föl, míg egy másikat minden tekintetben szentnek és sérthetetlennek tartván, még csak rá sem gondol, hogy annak is lehetnének hibái.

*Jakab Elek. Kolozsvár története, II., III. kötet és egy kötet oklevéltár.
Buda-Pest, 1888.*

Az utolsó két évtized alatt a monographiai irodalom terén élénk mozgalmat tapasztalhatunk. Megyék és városok vetélkedve iparkodnak történetüket megismertetni. Elhez járúlnak a magánlevéltárak okleveleinek közzététele, melyek az egyes korszakokhoz fontos adalékokat szolgáltatnak is ismereteinket bővítik.

Legújabban Kolozsvár városa mutatta meg a történet iránt érzékét és ritka nagy áldozatkészségét, midőn a város történetét Jakab Elektől kiadta. E mű terve ezelőtt huszonöt évvel kezdett csírázni. Simon Elek, Kolozsvár egykori érdemes polgármestere ugyanis 1863-ban, városi szónoki fizetéséből 1000 frtot ajánlott föl, hogy az *Kolozsvár Történetének* megírására pályadíjúl tűzessék ki. Az összeget a nyertes javára kamatoztatás végett pénztárba tette. 1881-ben, midőn polgármesteri állásáról visszalépett, a városi pénztárból végkielégítésképen kapott 2000 frttal 3000 frtra egészítette azt ki. Ez összeghez Sigmond Dezső képviselő később 500 frttal járult, a város pedig 2500 frtot szavazott meg.

A pályázat 1863 november 10-dikén hirdettetett ki. E szerint *Kolozsvár ó-, közép- és újkori történetének* megírása kívántatott 1848-ig (ezt kizárólag), fölíratok, műemlékek, pénzek, eredeti oklevelek, vagyis első hitelességű adatok alapján, oknyomozólag, kritikai megválasztással s a pályázó tetszése szerinti kiterjedésben. A szerkesztményhez *Oklevéltár* kívántatott.

1868 december havában Jakab Eleknek jeligével ellátott pályamunkája érkezett be egyedül, mely bírálatra adatván, a bírálók jelentése szerint, bár a munkának csak első része készült el, a jutalomra érdemesnek találtatott. Az I. kötet 1870-ben jelent meg nyomtatásban. Áll pedig egy kötet szövegből, egy kötet oklevéltárból és egy rajzfüzetből.

A II. és III. kötet tehát 18 év múlva jelent meg. A késedelem okát szerző az előszóban adja elő s ez «az első hat évi megfeszített munkásság miatti kimerültség s ebből következett betegség, mely öt évig tette nehéz munkára képtelenné». Csak 1880-ban fogott ismét munkához, míg végre 1886-ban benyújtotta az előttünk fekvő rész befejezett kéziratát Kolozsvár város képviselő közönségéhez, mely a munkát megbírálás végett Szabó Károly és Torma Károly m. t. akad.

tagoknak adta ki. Szabó Károly jelentésében ezeket mondja: «Kolozsvár városa e munkában oly lelkiismeretesen kidolgozott, a tudomány követelésének annyira megfelelő s oly kimerítő monographiát nyert, melynél különbbel hazánk egy törvényhatósága sem dicsekedhetik. Szerző ugyanis nem csak a város, mint törvényhatóság politikai közéletét, közigazgatási és törvénykezési viszonyait tárgyalja a leg részletesebben, hanem beható alaposággal ismerteti a város egyházi életét, a vallásfelekezetek viszonyait, az iskolák történetét, melyek hazánk egy városában sem változatosabbak és tanuságosabbak, mint Kolozsvárott; ismerteti az itt virágzott nyomdák hatását nemzeti irodalmunkra; adja a város gazdasági, ipari és kereskedelmi viszonyainak hű rajzát, a mint ezek századokon át fejlődtek vagy hanyatlottak; kiterjeszkedik a városban virágzott 32 czéh szervezetének, szabályainak ismertetésére, s mindazt, a mit a város múltjáról, ily különböző irányban kutatva földerített, az ország történelmére való vonatkozással egy igaz világításba állított s szerencsésen sikerült hű képen foglalja össze.» Torma Károly hasonló elismeréssel szól e műről.

Ez elismerő jelentés nem ment föl attól, hogy a művet, mely irodalmunk jobb termékei közé tartozik, ismertessük.

A munkának most megjelent része három kötetből és egy füzetből áll. A három kötet úgynevezett Lexikon-alakban szép papíron és szép s tiszta nyomással látott napvilágot és következőkép oszlik meg: A II. kötet 53 íven (830 lapon) magában foglalja az újabb kort, a nemzeti fejedelmek korszakát, mely 1540-től 1690-ig terjed; a III. kötet 64 íven (1022 lap) a Habsburg-Lotharingiai korszakot tárgyalja 1690-től 1848-ig. Ehhez járúl az *Oklevéltár* 49 ívből álló II. kötete 354, többnyire eredeti oklevéllel. A rajzok második füzetét 13 táblára osztott térkép és más rajz s egy ívnél többre terjedő harang-, emlék- és középületi fölíratok alkotják.

Teljes elismerést érdemel szerző, hogy nagy szorgalommal átbúvárolta mindazon könyv- és levéltárakat, melyekben Kolozsvár múltjára vonatkozó iratokat találhatott s lehető teljes anyagot hordott össze. Vessünk néhány pillantást a munkára s nézzük, hogy miként dolgozta föl szerző az összehordott anyagot.

Szerző az előszóban azt mondja, hogy «czélja volt új, nem ismert dolgokat és történeteket pragmatikai hitelességgel kelteni föl a rég elfeledett múltból s az irodalmat egy megbízható forrásművel gyarapítani». Művének e részében az I. kötet rendszerét tartotta meg, «de a társadalmi és műveltségtörténeti részre nagyobb súly

fektetését követelte az újabb történetírási módszer, az anyag bősége és a nemzeti érdek». Szerző előrebocsátván Kolozsvár növény- és állatvilágának szakemberekkel készített vázlatát, áttér a város történetére, melyet korszakokra oszt. Tehát korszakonként, s az egyes korszakokban az egyes fejedelmek uralkodása alatt történt eseményeket s a város történetét mondja el. A munka e része 24 fejezetre oszlik, melyből a nemzeti fejedelemség korszakára két fejezet esik, a vegyes házakból való fejedelmekre 14 fejezet, és a Habsburg-Lotharingiakra 8 fejezet. Szerző e szerint elmondja, hogy miként fejlődött minden egyes fejedelem uralkodása alatt a város politikai élete, a törvénykezés és igazságszolgáltatás; elmondja a földművelés, kereskedelem és ipar történetét, s végre a szellemi mozgalmak alakulását. De ép e berendezés nem válik a mű előnyére. Nincs művészi szerkezet, nincs semmi kerekdedség, a mi az olvasó figyelmét egy kissé lekötne. Rendszere következtében csak apró töredékeket nyújt, s e miatt az olvasó nem tud magának kerek képet alkotni. Mert a helyett, hogy kisebb időszakokat vett volna föl, s ennek keretében külön tárgyalná az összetartozó részleteket, pl. a városi közigazgatást, törvénykezést, kereskedelmet s ipart stb.; szerző pusztán az időrendet veszi föl alapúl, s az egyes intézkedéseket e szerint ismerteti. Már most, ha valaki például a kolozsvári iskolák keletkezését, viszontagságait akarná megtudni, azt mily bajlódással tehetné meg. Előbb az egyes fejedelmek alatt történt események leírásából ki kellene keresni az illető helyeket, hol azokról szó van, s úgy olvashatná el. Nem lett volna-e helyesebb, ha az iskolák történetét egy helyen adná összefüggésben, mindegyik vallás felekezetét külön. Nem lehetne-e tisztább képet alkotni az egyházak állapotairól, ha ezeket más tárgytól elkülönítve összefoglalja, nem pedig huszonnégy fejezetbe szétszórja. Szerzőnek egy nagy hibája a szerföltti bőbeszédűség. Lapokon át beszél oly egyszerű dolgokról, melyeket egy oldalon is el lehetett volna mondani. S a terjengősséget még megtoldja idézetekkel, melyeket az oklevéltárban úgy is föl lehet találni, s néhol ezek fordítását is közli.

Nem helyeselhető, hogy szerző a szövegben leírja, minő állapotban találta az okleveleket. Pl. a II. kötet 566. lapján szerző a farkas-utczai templom adományozására nézve e megjegyzést teszi: «a ref. hitűek kolozsvári főtanodája levéltárában találtam... egy másolatot, közepén végig kettőbe hasadva, ... melynek felső bal fele el volt veszve (*legalább nekem előadni nem tudták!*)». Ugyan e kötet 270. lapján pedig az «in studiis humanitatis» szavakat «klasszikai

tudományok»-nak fordítván, megjegyzi, hogy «ennek a dolgot megközelítőbb magyar kifejezését nem ismerem». A mily naivok az ily közbeszúrások, oly fölöslegesek és meg nem engedhetők a történeti munkákban.

Van e munkának még egy más nagy hibája, mely a magyar munkák legnagyobb részénél meg van; t. i. nincs se tartalomjegyzék, se név, se tárgymutató. Pedig ez nélkülözhetetlen, különösen az ily nagyterjedelmű munkánál.

Szerző ismerte műve gyöngeségeit, melyekre nézve az előző XV. lapján ezeket mondja: «Művem alkotási gyöngéit jól ismerem... Nincs benne szigorú rendszer, sok függ lazán össze, nincs arány a részekben, helylyel-közzel igen bő, itt-ott ismétlés és oda nem tartozó sok köztörténeti rész csökkenti becsét, s nem egyöntetű az irány.» Ily önismeret után nem ártott volna egy kis önbírálat. S ha a munka terjedelmét rövidebbre veszi, ez csak emelte volna annak arányosságát és becsét.

Ítéleteiben nem lehet mindig osztozni. Például Martinuzziról oly kiméletlen hangon beszél, a minőt csak szenvedélyesség és elfogultság magyarázhat meg. «Martinuzzi, az álnok ember és becsvágyó Pál-rendi barát.» (II. k., 79. l.). «Nem államférfi és politikus, de hitszegő és áruló nevet érdemel. Nem Magyarország egysége helyreállításáért, de saját korlátlan hatalma megtartásáért küzdött. Élete és kormányzása a közerkölcsiség lábbal tapodása, mely megrovást és megvetést érdemel... Az oltár mellett álserény és szenteskedő pap, künn a nép között fényelgő zsarnok.» (U. o. 81. l.) Ily szavakkal jellemzi a szerző Martinuzzit; de helytelenül. Lehetséges, hogy azon vallomások, melyeket a tanúk Martinuzzi halála miatt indított perben tettek, egyben-másban árnyékot vetnek jellemére. De az tagadhatatlan, hogy ő korának legnagyobb államférfia volt, sőt azt lehet mondani, hogy a kath. egyház férfiai között államférfiúi tekintetben alig volt hozzá fogható. A becsérzetnél és nagyravágyásnál csak hazaszeretete volt nagyobb. A kétszínűség, fondorkodás, fortélyosság azon idő politikai bölcsesége volt. Oly rendkívül súlyos, bonyolult és változó viszonyok között, minők a XVI. században léteztek, nem is lehetett az országot másképp föntartani, mint cselszövényes, változékony politikával. Mint papot sem illeti meg szerzőnek ítélete. Még Veráncsics is elismerte, hogy ő buzgó, az egyházi fegyelemhez ragaszkodó pap volt.

Szerző a 81. lapon azt mondja, hogy Martinuzzinak «Erdély önállósága nem volt becsvágya, csak színlelés»; a 828. lapon mégis

azt állítja, hogy «ő és Csáky tették le a kis ország önállósága alapját».

A mit szerző a II. kötet 82. lapján mond Martinuzziról, hogy «hathatós leczke az uralkodóknak, hogy vérükből nem valókra sorukat ne bízzák»; ezt, talán maga sem veszi szó szerint. Azt hiszem, hogy az uralkodóknak tanácsadói között lehetnek jók még abban az esetben is, ha ereikben nem buzog királyi vér. Példát vehet a jelen korból is.

Hasonlóképpen nyilatkozik szerző Teleki Mihályról is. «A titkon rágó féreg azonban, mely az ország és nemzet életfája gyökerére veté magát, . . . Teleki Mihály volt. Bűne az, hogy föladta a nemzet önrendelkezési jogát, alkudott a haza sorsa fölött s bündíjt fogadott el érte.» (II. 828. l.) Pedig a viszonyok most is úgy fejlődtek, mint Martinuzzi korában. A török hatalom megsemmisítésével Erdély főnállása is kétségessé vált. A török Erdélyt megvédeni már nem volt képes. Telekinek kettő között kellett választani. Ő tehát Erdély megmaradhatása érdekében kényszerítve volt Leopoldhoz fordulni s az országot neki átadni. Erre vonatkozólag Teleki így nyilatkozott — Cserei tanúsága szerint *) — Pataki István, pataki professzor előtt: «Ha vétettünk is, jobb volt a két gonosz közül kisebbiket választani, mint az egész országot veszedelemre vetni, mert az a német fegyverre hánta volna az ország népét, ha mi be nem esküdünk, s a török uram, . . . nem vette volna rólunk».

S az eszme nem volt új; lerázni a török főnhatóságot s visszatérni bizonyos föltételek alatt a magyar korona alá, utógondolata volt majd minden erdélyi fejedelemnek. Az elszakadás éppen úgy a közös haza érdekében történt, mint a visszatérés a korona alá. A viszonyok kényszerűsége szerint különböző módokon föntartani a magyar alkotmányt és szolgálni a közhaza érdekeit, volt vezérelve minden nevezetesebb magyar államférfiúnak e súlyos időkben.

Egy pár helytelen magyarság is fordul elő. Többek közt «az «eltekinve» szó nem tekintve helyett; a 276. lapon azt mondja szerző, hogy a «külföldi nyomdákon annyi könyv jelent meg»; továbbá a III. kötet 889. lapján «a püspök Leményt az oláh szótár kinyomatására (kinyomatásával helyett) bízta meg». De e hibák csak a sietségnek tudandók be.

r. a.

*) *Históriája. Nemzeti könyvtár*, 183. l.

Hermann és Dorothea. I. ének. Fordította Lehr Albert. (A budapesti ág. hitv. evang. főgymnasium értesítője az 1888/89-diki iskolai évrben. Közzéteszi Böhm Károly, igazgató.)

Véletlenül került kezembe a fővárosi evang. főgymnasium idei értesítője s ott találtam elrejtőzve, második helyen Lehr Albert fordítását *Hermann és Dorothea*-ból. A «nonum prematur in annum» elveinek túlhajtott alkalmazásáról tesz tanúságot a fordítás mellé tett jegyzet, mely azt mondja, hogy az ezelőtt 23 éve készült. A fődolog különben az, hogy ma is jókor jött. Lehr Albertnek e fordítása, úgy gondolom egy nehéz verselési problémát oldott meg. Megmutatja, hogy tősgyökeres magyarsággal, minden nehézség és cziczoma nélkül lehet hexameterekben beszélni. Mert inkább a pattogó hexametereknek vagyunk bőviben, hol dagadó mondatok szóárral hömpölyögnek hullámain. Azt hinné az ember, hogy csak pompázó hősök beszéde, zajos csataleírások illeszkednek mértékébe. Lehr hexameterai másra tanítanak. Nem pattognak, hanem természetesen — mintegy magoktól ömlenek; s a kifejezés annyira keresetlen, «első kézből» való, hogy alig egy-két helyen jut eszünkbe, nem a méret parancsolta-e a gondolat helyett ezt vagy azt a szót. S e mellett a keresetlen magyarossággal annyi választékosság is párosul, hogy a kellő hangulatból nem zökkenünk ki soha. Így azután a forma nem tetszik idegenszerűnek, hanem úgy tűnik föl, mint a nyelv rythmikus erejének egy sikerült próbája.

Lehrt olvasva, kétségtelenné válik, hogy *Hermann és Dorothea* nekünk is hexameterekben kell fordítanunk, ha az eredetihez közel akarunk jutni. Így kell, mert íme lehet. Különben épen nem esodálkozunk, ha egy kiváló műfordítónk azt mondja, hogy majdnem anachronismusnak tartaná Goethe idylljét az eredeti mértékében fordítani s helyette az alexandrint ajánlja. Ez valóban az első gondolat. A hexameter irodalmunkban szokatlan formája a *Hermann és Dorothea*-féle tárgynak. S e mellett Goethe nyelvének művészi egyszerűsége, elevensége mintegy ellenmondónak látszik a magyar hexameter csengő-bongó, szélesre nyúló, pompázó voltával.

De ha a külformán oly nagyot változtatunk, Goethe idyllje lesz-e a fordítás? Mert a hexameter úgy illik Goethenél Hermann és Dorothea egész fölfogásához, stílusához, mint akár az *ottava rima* Ariost költeményéhez. Sikerült prózai fordítás, érzékem szerint, nem

változtatna annyit a költemény lelkén, mint valami elütő versforma. A második gondolat mégis csak az lesz: kísérletet kell tenni a hexameterrel. S Lehrnél a kísérlet, úgy gondolom, sikerült. Szava legalább nem a hexameteres, sújtásos nyelv szava, hanem a természetes beszédé, melyet a mérték csak mintha tiszta kristálylálal vonna körül.

Van a *Hermann és Dorotheának* egy igen szorgalmas fordítója, ki alexandrinokkal próbálkozott. Lehré mellett mily bőbeszédűnek tűnik föl az a fordítás, valami rigmusos vásári versnek; inkább Goethe-travestia mint fordítás. A nyelv nagy ereje és művészete nélkül az alexandrint könnyen az egyhangúság veszélye környékezi. Fordításunkban a párrímek — szakadatlan egymásutánjukban — úgy hatnak, mint a sulyokcsapás, vagy mintha szünetlen gép zakatolna. Minden plasztika kiveszett a fordításból, melyet a Lehré oly szépen megóv.

S e mellett az utóbbi egyike az anyagilag is leghűbb fordításoknak, melyet ösmerek. Nyomról nyomra, kifejezésről kifejezésre követi az eredetit; sorai majdnem ott végződnek, ott kezdődnek, hol az eredetiéi. S minden erőltetés nélkül. Íme mily csinosan hangzik a fogadós ajkáról, mikor az előzöttekről beszélve, vendégeit üdültni hívja:

«Bár Hermán csak lelje, üdítse s ruházza meg őket!
Nem látnám örömet; a nyomor látása nekem fáj.
Már e nagy inségről hogy az első hír juta hozzánk,
A mi telék, hamar egy fillért küldénk fölösünkből,
Hogy megnyugvásunkra csak egy pár is megüdüljön.
E gyász képeket ám többé hadd fel ne ujítsuk;
Mert a rémület mihamar belopózzik a szívbe,
És a gond, mit a bajnál is jobban gyűlölök még.
Jöjjenek! a hátsó hűvösebb helyiségbe vonuljunk.
Nap nem süt, melegebb levegő soha nem hatol abba
A tömörebb falon át; s anyjuk majd egy poharacska
Nyolczvanharmadikot hoz elő, hogy a gondokat üzzük.
Itt nem esik jól inni; donog poharak körül a légy!»
És oda mentek bé s mindnyájan örültek a hűsnek.

Vagy hol végbeszédét tartja:

«Már-már lankad a harc s a jelek békére mutatnak.
Bárha, mikor majd a nehezen várt ünnepet ülik
Szentegyházunkban s a harang zúg orgonaszóhoz,

S a szent Tedeumot kísérve a trombita harsog,
 Bár az nap Hermán fiam is, lelkész úr, aráját
 Oltárhoz rászánva magát, ön elébe vezesse,
 És a dicső ünnep nekem is hadd lenne azontúl
 Évforduló napjává a családörömöknek!
 De boszusan látom, hogy az ifju, ki egyre serényen
 Sürg-forog a házban, kifelé bátortalan és rest,
 Embereket kerülő, köztük nem igen leli kedvét,
 Sőt még a fiatal lányok koszorúja se vonzza,
 Sem pedig a víg táncz, melyért úgy égnék az ifjak!»

Szóla s figyelt. Mindegyre közelebb hallák dobogását
 Patkós méneknek, hallák a kocsit döbörögni,
 Mely rohanó sebbel most dördüle a kapuszínen.

S így tart ez elejétől végeig; a hexameter aranyos hídján így
 lebben el könnyedén a szép magyaros beszéd. Legföljebb a sor-
 metszeteknek itt-ott meg nem tartása árt a gördülékenységeknek.

A közlött első énekben alig tudnék néhány csekély eltérést
 fölmutatni az eredetitől. Hogy nem az *Oroszlán*, hanem a *Tigris*
 vendéglőse Hermann atyja, az mellékes. Politikai életünkben is
 nem oroszlanok, hanem tigrisek szerepelnek. S lehet, hogy a
 magyar vendéglői heraldikában is a tigris szokottabb állat az
 oroszlannál.

A fordítás különben oly hű, hogy a fölösleges jelző azonnal
 kirí belőle. A 44. sorban a jó apa szükségtelenül beszél «nagy»
 nyomatékkal (mit Nachdruck). Ilyenre különben az egész énekben
 ez az egyetlen példa. A német jelző egyébként mindenütt a meg-
 felelő, oda illő szóval van visszaadva; a fordításon nincs semmi
 szükségtelen bélelés, foltozás vagy cifra. Csak a fogadós hálóköntöse
 csinosabb sokkal a németben, mint a magyarban. A hálóköntös,
 mely «ind hímezésű», semmi esetre sem oly humoros ócska ruha-
 darab, mint a «Schlafrock, mit indianischen Blumen». Megint
 csak a fordítás jószágát mutatja, ha már ilyen inyenczkedésekről
 lehet szó.

S most újra a fordítás alá biggyesztett jegyzethez fordulok.
 Szeretem azt olvasni ki belőle, hogy az asztalfia a többi éneket is
 rejtegeti. Különben szinte kár lett volna ezt az egyet, árván 23 év
 után csak úgy magányosan szárnyra bocsátani. Nagyobb volna
 árvasága miatti sajnálkozásom, boszúságom, mint az öröm, melyet
 okozott. Azért csak ki velők a fiókból, ki a többiekkel is! Az ilyen

gondos költői munka jobban ízlik, mint valamely kötet újdonságjainak lyrai vers.

S még Homér lefordításának kérdése is kapcsolatban áll vele. Ha példa bizonyítja, hogy hexameterekben is lehet természetes, kothurnus nélküli magyarsággal, a népies nyelv naiv erejével beszélni, tömören, áradozás nélkül: úgy Homér fordítóitól is megkövetelhetjük, hogy az eredeti mértékkel próbálkozzanak. Kár, egy nyelv rythmikai képességét akár elmélet, akár verselési megszokás vagy divat kedvéért korlátozni akarnunk.

—x.—

E. A. Judges. The liberal year book. 1889. London. Simpkin, Marshall et Comp. 384 lap.

A régi *tory* és *whig* elnevezések, a melyek alatt Anglia uralkodó osztályai évszázadokon át szemben álltak egymással, úgy látszik végkép kimennek a divatból.

Mintha azon lökés, melyet Anglia politikai fejlődése Franciaországtól nyert, elég erős lett volna arra is, hogy a régi jelszokat elsöpörve, helyökbe a szabadelvű és conservatív elnevezéseket léptesse. E mellett maga a nagy szabadelvű párt két részre szakad. Egyik részöket képezik a *Gladstonian Liberals*, az ősz államférfiú tántorítlan hívei, a másikat a *Liberal Unionists*, kik az ir kérdésben a *conservatívokkal* együtt védik az egyesült királyság egységét. Ezeken kívül vannak a *radicalisok*.

Az új idők más változásokat is szültek. 1832-ig a választók száma aránylag csekély volt. A nagy reformbill a középosztály számára meguyitá az előbbi korlátokat, az 1867-ik évi reformok leszállítván a censust, újból szaporíták a választókat. Ezekhez az 1884-ik évi reform mintegy két milliót adott s fölvetta a munkás osztályt is az alkotmány sánczaiba.

E reformok a democratia nagy mérvű terjedését jelzik, de egyszersmind nagy felelősséggel jártak a szabadelvű pártra nézve, mely kezdeményezőjök volt.

Franciaország példája eléggé mutatta, hogy a rosszúl alkalmazott szabadelvűség mily könnyen vezethet catasrophákhoz. Ennek a lehetőségnek nem volt szabad kitenni Angliát.

A politikai jogok helyes gyakorlása mérsékletet, a nézetek tisztaságát s hazafias jellemet kíván. Az új választókat polgárokká

növelni, ez vált a szabadelvű párt, sőt az egész nemzet jobbainak föladatává.

Azon idő folytán, mely alatt a felsőbb osztályok a hatalomnak kizáró birtokosai voltak, sok nehéz föladatot oldottak meg. Nemcsak megteremték a parlamenti kormányformát, hanem azt tiszta tartalommal, magas eszményekkel tölték el. A kormányzat, mely előbb a kormányzók privilegiuma és szerencséje volt, fokozatosan megszűnt az lenni s bizományyná vált, melyet a közjó és közérdek szempontjából kell gyakorolni. Mind ez természetesen nem ment küzdelmek nélkül. Eleinte a lordok, később a «felső középosztály» nagy része a hatalom megosztásának mereven szegült ellene. A múlt század végén, sőt még a XIX. század első évtizedeiben is a corruptio, az önkény, a nemzet akaratának törvényes formák között való meghamisítása, épen úgy virágzott Angliában mint burjánzik ma azon népeknél, melyek a parlamenti formákat átvették ugyan, de jellemök fogyatkozásainál fogva s a közvélemény ellenőrzésének gyöngesége miatt a kormányzók a hatalmat első sorban egyéni érdekeik szempontjából használják föl.

A régi kormányzatot nem kevés mocskok érte magában Angliában is, de meg volt azon meg nem tagadható érdeme, hogy lehetővé tette az alsó osztályok emelkedését, a dolgok új rendjét s ezzel a haladást.

Ma a souverénitás a nép kezében nyugszik. Épen ezért minden választónak kell legalább egy szikrával rendelkezni azon közszellemből, mérsékletből és törekvésekből, melyek az egyéni érdekek miatt szétvált polgárokat haladó társadalmakká fűzik össze s a nemzeti fejlődésnek irányát és fényét megadják.

Az alsó néposztályok nevelése — nem azt értjük, melyet az iskola, hanem azt, melyet az élet ad — épen ellenkező irányban indul. Az eredmények, melyeket elérniök lehet, aránylag csekélyek, igen sok szenved közülök méltatlanságot és nélkülözést. A durva munka, mely egész életök folyamán leköti őket, nem fejleszti a jellem finomabb vonásait s nem neveli a hiányzó ildomosságot.

Törekvéseik kis körre szorúlnak. Előttök minden az *én* s azon szűkkörű érdekek, melyeket felfogni bírnak, elhatározásaiknál döntők. Pedig egy állam kormányzata tágasabb látkört kíván, távolabb fekvő, a köznapiaknál fenköltebb érdekek méltánylását követeli.

Mind addig, míg a régi tekintélyek s a megszokottság vezeti a népet, jól mehet a dolog. De ha fejlenek a viszonyok, ha a választók reájok ruházott szabadsággal és hatalommal élni és azt meggyőző-

désök szerint használni akarják, előállhat a catastropha. Az első eset van meg nálunk ez idő szerint, a második Franciaországban fordult elő.

E veszélyek nem háríthatók el másként, mint ha a munkás gépekből polgárokat nevel az értelmesebb rész.

Az állam gondoskodik róla, hogy írni és olvasni megtanuljanak. «Igaz, de képesség fogja-e ez őket arra tenni, hogy a britt birodalmat okosan kormányozzák?»

«Nem!» hangzik Seeley erélyes válasza a *Fortnightly Review* áprilisi füzetében. «Ennél sokkal nehezebb dolgokat kell megtanulniok. Meg kell szokni, hogy nagy kérdésekkel foglalkozzanak, meg kell barátkozni a helyes kormányzat elveivel, a kötelességérzet magasabb fokát, az erkölcsiség tisztább elveit kell magokévé tenni», mint a mennyit ez ideig életök fűszereül megszereztek.

Az alsó osztályoknál a gondolatok, eszmék és elismert igazságoknak azon légköre, mely bennünket körülvesz, nevel késő éveinkben is, tetteinket irányozva harmoniába hozza őket a közérdekkel — teljesen hiányzik. Vágyaiknál fogva inkább a durva mint a finom, inkább a darabos mint a síma vonzza őket. Ez aztán veszélyes lehet az államra nézve. A hírlapok sokat tehetnek, főleg Angliában, hol egészben véve bámulatosan ügyes kézzel, tiszta ész- és szívvel vannak szerkesztve. De ezen kívül gondoskodni kell még más eszközökről is.

Oly országokban, hol a múlt nem öli meg a jövőt, hanem annak hagyományain át út nyílik a haladásra, ott, hol a parlamenti kormányzat gyökeret verve a nép vérébe áthatott, az igazságnak nem egy szíve van s e szerint oszlik pártokra a nemzet.

A conservatív politika alapját a hajlott kor nyugalomvágya, a felsőbb osztályok elégteltsége képezi. Ezek mind a múltra néznek s hozzájuk csatlakozik a nemzet azon része, melynek édesebb a jelen nyugalma a jövő eredményeinél.

A szabadelvűeket űzi a remény, erejük érzete, a múlt sikereiből kevés az övék, a változás szerintök föltétele a haladásnak.

Ez elvek alapján a nevelés, kor és elért sikerek befolyása alatt válik két táborra a nemzet.

Mely párt politikája a helyesebb, azt *in abstracto* eldönteni nem kísérhetjük meg, mert a politika föltételei nemzetről nemzetre, sőt időről időre változnak. De a helyes fejlődés érdekében fekszik, hogy a pártok kifejtsék saját álláspontjokat és pedig nem csak az actuállissá vált kérdéseknél, hanem azon nagy alapvető igaz-

ságoknál is, melyek az emberek benső világába behatolva cselekvényeiknek irányt adnak.

Mi még nem érezzük, hogy parlamenti szónoklatok és ujságokon kívül erre más eszközök is kellenek. Angliában igen.

Maga a tárgyalt mű is egy lépés ez irányban s még inkább az egész országot behálózó társulatok, melyeknek létéről hírt ad.

A dolog természetéből foly, hogy csak a szabadelvű egyesületeket tárgyalja.

Ezek központját a *National Liberal Federation* képezi, melyben a vidéki egyletek bizonyos számú küldött által vannak képviselve. Célja a szabadelvű társulatok alakulását, szövetkezését előmozdítani. Úgy hogy ez úton valamely fenforgó kérdésre nézve a szabadelvű választók véleménye könnyen kitudható. A vélemények összpontosításánál fogva segít a pártnak egész erejét, erélyét és képességeit kifejezni.

A vallásnak az állam ellenőrzése és patronatusa alól való föl-szabadítására alakult társaság nagyon előtérbe nyomult főleg az utóbbi időben. Célja az, hogy kimutassa, hogy az állam gyámködása a vallás tekintetében igazságtalan, politikailag helytelen, káros az illető egyházra s akadályozza a vallás tanainak fejlődését.

A *Cobden club* célja azon elvek terjesztése és kifejtése, melyek Cobden nevével összevannak nőve. Abból az elevenségből, életerőből, mely a szabad kereskedelmi mozgalmat kezdetben jelezte, sok megmaradt e clubban is. Nemcsak őrzi és magasra becsüli a szabad kereskedelmi elveket, hanem igyekszik azokba az új viszonyokhoz való alkalmazás által új erőt önteni. A múlt évben is több új pamphletet nyomtatott ki százezer példányban s egy millió példányt hozott forgalomba. Mind azt, mi a szabad kereskedelem mellett szól, fölkarolja; czáfolni igyekszik mind azt, mi ellene irányul.

A *Home Rule Union* Gladstone programja értelmében Irország föl-szabadítása végett alakult. Egy év alatt 700 meetinget rendezett, ezek nagy része fölolvadó cursusokkal volt összekötve. E cursusok rendszeres támadást indítottak, valamely választó-kerület meghódítása céljából.

A falusi választók meghódítása végett a szövetkezet kocsikat járat, melyek kocsisai röpleveleket*) — *leaflets* — osztogatnak, megfelelő helyekre plakátokat ragasztanak, röpiratokat, térképeket adnak

*) Jobb szót nem találtam e fogalomra

ol. Ha este beér valamely faluba, ott az egylet szónokával találkozik s kész a *meeting*.

Van egy hasonló egylet Skócia függetlenségének fejlesztésére.

A *Financial Reform Association* a takarékos kormányzat elérésére, igazságos adóztatásra és a kereskedés teljes szabadságára törekszik.

A *Liberal Central Association* hasonló a mi parlamenti pártjaink végrehajtó bizottságaihoz. De tovább megy ezeknél, mert külön irodalmi departementtel van összekapcsolva, melynek feladata a szabadelvű clubokat oktató működésükben segíteni, ellátni röpiratokkal, a politikai irodalmat kiterjeszteni és rendszeresíteni.

Ezen kívül vannak a vidéki, vármegyei, városi egyletek, melyek a fővárosiak által kijelölt nyomon haladva, szívóssággal és körültekintéssel igyekeznek a nemzet érdeklődését, politikai érzékét ébren tartani és fejleszteni. Alig kell említenünk, hogy munkájuk nem sikertelen.

Ezen kívül még csak egyet akarunk érinteni, s ez az *United Kingdom Alliance*, az alcoholismus leküzdésére. Céljaiban philantropikus, de eszközeiben kevésbé szabadelvű arra nézve, hogy könyvünk e társaságok sorában említse. Szerinte nem jogos, de nem is ildomos, hogy az állam törvényesen védjen oly kereseti ágat, mely a bűnöket neveli, emésztí a nemzet életerejét, rontja a nép egészségét s rövidíti életét. E rendszer föntartását sem magánérdek, sem a közjövödelmek emelkedése nem igazolhatja s ép ezért a szövetség a szesz italok eltiltására törekszik.

Ezekkel szemben állanak a conservatív-párt társulatai, élőkön a *Primrose League*, melynek nagymestere maga lord Salisbury s tagjainak száma több 800,000-nél.

Kicsi könyvünk azonban nem áll meg e társulatok vázolásánál. Leírja a szabadelvű eszmék válságos történetét, a vallásos egyenlőségért folytatott küzdelmeket, az ir kérdést, az oktatás reformját, a tisztí állások vásárlásának eltörlését, a parlamenti reformokat. Leírja egyszerűen, keresetlenül számítva arra, hogy fogékony lelkeknél imponálni fognak magok a tények is. Tárgyalja a lefolyt év parlamenti történetét, a reformok irányát, tartalmazza a választásokra vonatkozó adatokat, a választottak és a bukott jelöltek jegyzékét, az állami költségvetésre, a közgazdaságra nézve bámulatoson sok fölvilágosítást, az országgyűlés ügyviteli szabályait, stb.; szóval mindazt, mi választók és választottaknak az első tájékozásúl szükséges.

Nem bírálni, csak ismertetni akartuk. Ismertetni azért, mert

tanúlhatunk belőle. Nálunk nem egyes társadalmi rétegeknek, hanem a választók túlnyomóan nagy részének szüksége van politikai nevelésre s el kell jönni azon időnek, midőn pártjaink a maitól eltérő szervezetet nyerve, programjukba fölveszik a választók rendszeres politikai nevelését is. Akkorra némileg útmutatásul szolgálhat, ha tudjuk mint járnak el e tekintetben a parlamenti kormányzat elásikus földjén. Mint igyekeznek már előzetesen úgy oltani be a fát, hogy gyümölcse ne legyen mérges, hogy a szabadság kiterjesztésével mindinkább táguljanak és szilárduljanak az alapok, melyeken a kormányzat elfogadott rendszere nyugszik. A választók lelkét és szívét betöltve, nemes eszmék és szebb eszményekkel elejét veszik azok munkájának, kik gyöngeségeikre támaszkodva óhajtják őket há-lóikba keríteni.

Ez eredményekre, ha minden jel nem csal, erősen szükségünk van nekünk is, a magyar állam alapjainak megvetésénél, a fejlődés biztosítása végett.

B. J.

